
PRINTED BY

NA DAS

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CIT

1939.

All Rights Reserved by the Publishers.

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतप्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

१३३

व्याकरणविभागे (१८) अष्टादशं पुष्पम् ।

महामहोपाध्यायकौण्डभट्टविरचितः-

वैयाकरणभूषणसारः ।

श्रीहरिवरुणभट्टविरचित-दर्पण-टीकया, महामहोपाध्याय-पाण्डित-
श्रीभैरवमिश्रकृतया-परीक्षा-टीकया, श्रीकृष्णमित्रकृत-
भूषणन्याय्याया, पण्डित श्री खुद्दीशशास्त्रमकृत-
तिर्कथयादसारेण च सहितः ।

सम्पादकः-

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्यायः-

पण्डित-श्रीसदाशिवशास्त्री जोशी ।

प्रकाशकः-

जयकृष्णदान हरिदास गुप्तः-

श्रीगण्ड्या संस्कृत सीरिज आफिस.

काशी ।

मूल्यं १००० रुपयैः ।

अथान्नस्यसंग्रहस्य सूचिका

१ भूमिका ।	
२ समर्पणम् ।	
३ प्रकरणानुक्रमणिका ।	
४ सटीकस्य भूयणसारस्य विषयानुक्रमणिका ।	१
५ भूयणसारस्यमूलकारिकासङ्कलनम् ।	१
६ दर्पणपरीक्षासम्यङ्कितभूयणसारः ।	१
७ भूयणसारव्याख्या ।	४४३
८ तिद्वयंवात्सारः ।	४४५
९ अत्रोद्धितप्रमथकृतां मतानाञ्च सूचकम् ।	४६६
१० अत्रस्थकारिकाणामकारादिकमेणानुक्रमणिका	
११ प्रश्नपत्रसंग्रहः ।	१

इति संग्रहसूचिका ।

॥ श्रुः ॥

भूमिका

अथ खलु पूज्ये धराददे कर्ममूढमिधेऽस्मिन्भरतखण्डे यो नाम विलक्षणधिपगो विवक्ष्यो न विजानाति यत्कल सत्यपि प्रमाणान्तरेषु व्यवहारप्रयत्नेषु प्रत्यक्षादिषु तेषां मूर्धन्यमृतो वेद एव सर्वोत्तमं प्रमाणमिति । सप्रमाणवतो वेदस्य लक्षणन्तावत् प्रामाणिकैस्तत्रभवतिः पूज्यपादैरस्मिन्महापर्ववयम्—“इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो मन्यो वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्याख्येते । अनुमानस्य खञ्चन्दनयनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वम्, औषधतेवादेरनिष्टपरिहारेहेतुत्वञ्च प्रत्यक्षतः सिद्धम् । स्थानानुभविष्यमाणस्य पुरापान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगतमुखादिक्मपि अनुमानगम्यमिति चेद् ? न । तद्विरोपस्यानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः, बलभ्रमक्षगरजनादिरनिष्टपरिहारेहेतुरित्यनुमये वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्येणापि तार्किकशिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति ।

अत एवोक्तम्—प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्त्वायो न दुष्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्देदस्य वेदता ॥ १ ॥ इति ।

मनुहरिणाऽप्युक्तं वाक्यपदीये—

न चागमादते धर्मस्तद्धेण व्यवतिष्ठते ।

ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमेहेतुक्म् ॥ १ ॥

बृहदारण्यके समामनन्ति—“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति” ।

एवञ्च सर्वप्रमाणाविषये धर्मादिविषये भगवान् वेद एवैकः प्रभुः, न प्रत्यक्षानुमाने ।
उक्तं हि श्लोक्वार्तिके षोडशासूत्रे—

धेयःसाधनता द्वेषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इत्यादि ॥

“मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदत्वम्” इति तावद्दुष्टं वेदस्य लक्षणम् । तथाहि ध्रुयते—
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामपेयम्” इति । सप्रभवतोऽपौरुषेयस्य परमपूज्यस्य वेदस्यान्यलक्षणमभितुं नार्हति । अव्याप्त्यतिव्याहिदोषसद्भावात् ।

एवं ह्यस्य भगवतो वेदस्य प्रामाण्यम्बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यन्तु शोधकं सपि पुरपगतभ्रान्तिमूलत्वसन्भावनाया तत्परिहाराय मूलप्रमाणनपेक्षते, न तथा वेदः । तस्य नित्यत्वेन वस्तुदोषनाह्वानुदपात् ।

अत्र जैमिनिः—पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाल्यानाद्वाक्यत्वाद्यान्यवाक्यवत् ॥

सनाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं नु पराहतम् ।

तत्कथंनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ (वे० न्या० भा० १।२।८)

ननु भावता बादरायणेन वेदस्य महत्कामत्वं सूत्रितम् “शास्त्रोक्तित्वात्” (वे० सू० १।१।३) ऋग्वेदादिशास्त्रकारजत्वाद् महत् सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । वाटम् । नेतावता पौरुषेयत्वम्भवति, मनुष्यनिमित्तत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमनिष्टेय व्यवहारदशायामाकाशादिविहित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् “ऊत एव च नित्यत्वम्” इति (वे० सू० १।२।२०) धृतिमृतां चात्र प्रमाणे भवतः । “वाचा विरूपनित्यया” (ऋ० ८।१।६) इति ।

मा, ङ्मा, ङ्मा, ङ्मा, ङ्मा, ह्रस्वैत्यारम्य चमरः पाजिनः, देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यङ्गो षः पदानां समान्नाय. समान्नातन्तन्मिन् प्रथं पदार्थायवोधाय परापेक्षा न विद्यते । एता-
वन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानोत्पेद्यं तत्र तत्र विष्पष्टमभिहितत्वात् ।
यद्यपि व्याकरणवदेन केषांचिन्निर्वचनानां मिदिमंविगुमहंति, तथापि न सर्वेषां
सिद्धिरस्ति । अतः ध्रुवते च—“तदिद्रं विद्यास्थानं व्याकरणस्य वात्स्न्यं स्वार्थमाध-
क्य” इति (निः १।१६) । तस्माद्देवार्थवोधायोपयुक्तं निरूपमिति ॥

शिक्षा नाम—वर्गस्वरापुष्कारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्ति-
रीयोपनिषदारम्भे समामनन्ति—“शिक्षां व्याख्यास्यामः—वर्णः, स्वरः, मात्रा, बर्ह,
साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽऽयायः” (तै० ब्रा० ७।२) इति ।

वर्णोऽकारादिः । स्वरः—उदात्तादिः । मात्रा—इत्यादिः । बर्हम्—स्थानप्रथमौ ।
सामशाब्देन साम्यनुक्तम् । अतिदूतातिविलम्बितगीत्यादिदोपराहित्येन माधुर्मादिगु-
णयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । एतत्सर्वं पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टम् । सन्तानः—संहिता,
‘वापवायाहि’ इत्यत्रावोदेशः । ‘इन्द्राग्नौ आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च
व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायां नोक्तम् । शिक्ष्यभागवर्णातिर्वक्ये वाच्य इति पाणि-
नीयशिक्षायामेवाभिहितम् ।

तथाहि—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्गतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तनयंमाह ।

स वाग्वहो यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ (पा० शि० ६२)

“इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इत्यस्मिन्नन्त्रे (तै० सं० २।१।१२।१) विवक्षितेषु तत्पुरप-
समासे “समासस्य” (पा० सू० ६।१।२२) इति सूत्रेण तत्पुरपत्वाद् अन्तोदात्तेन
भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथासति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुमीहित्वाद्-
इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सन्मन्त्रः । अतः स्वरवर्णादपराधनिरासाय शिक्षाप्रन्थो-
ऽप्यावश्यकः ।

व्याकरणन्नाम—अर्थविशेषमाधित्य स्वरप्रकृतिप्रत्यपादीन् विशेषेण—संस्कार-
विशेषेण, आ—समन्तात्—वैदिकांहौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्या-
दिनर्हपिप्रगीतो ग्रन्थसमूहः । अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा भाषायां
धमूः । केचित्—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशाली शाकटायनः ।

पाणिन्यनरजैनेन्द्रा जयन्त्यद्यादित्तादिकाः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।

अपरे तु—ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशालं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ इत्याहुः ।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सांबलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणि-
नीयव्याकरणमेव । अत एवास्य वेदाङ्गत्वम् । इदमेवानभिप्रेत्य “इदमशरच्छन्दो वर्ण-
शः समनुक्रान्तं यथाऽऽवायां ऊचुः, ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय,
इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं सखिवननशरसमान्नाय-
मित्याचक्षते, “न भुक्त्वा न नक्तं प्रभूयात् ब्रह्मराशिः” इति ऋक्त्वन्व्यव्याकरणेऽस्य
चतुर्दशसूत्रकदम्बस्यान्नापत्वमुक्तम्, तन्मूलकत्वादस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं
युक्तम् । अत एवास्य पाठे सर्वेदपारायणत्रं पुण्यमिति शब्देन्दुशेखरे नांगेन स्पष्ट-
मभिहितम् । छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणमुक्तस्य “वेदानां वेदः” इत्युक्तम् ।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं धार्ष्ट्यं कृत्स्नं स्थान्यं न विद्यत ॥ इति ॥

तस्य एवम्य स्वाकारणस्य प्रयोजनविषयो वारमिना वारिने प्ररि
 हागमकरागनेहा प्रयोत्रमम् इति एगानि रश्नारिप्रयोजनानि प्रयोत्र
 महाभाष्ये श्रीगणतविमर्हिना स्पष्टीकृतानि ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोतवीति महो देवो मन्थी आरिनेत ॥ ४ ॥
 अन्वयार्थ.—व्यापारि श्रुताः—व्यापारि पदत्राणानि—नामाख्यागोरमार्ग
 प्रयोऽस्य वारा.—त्रयः कालाः । द्वे शीर्षं—सुगन्धितश्च । सतइस्ताप—
 तपः, त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः, त्रयि कृते सारिणि । वृषभो बर्ण
 नाम् । रोतवीति—रौतिः शब्दकर्म । महो देवो मन्थी आरिनेत । मत्ता देवे
 दारम्यं यथा स्वादिस्त्वप्येव स्वाकारणम् ।

अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणविषये नात्रात्रिधाः प्रवृत्त्यान्तरमवधिः परि
 ष्टैर्मान्यपरिर्मेनीविभिर्दरकिता. सन्ति । तेषु प्रवृत्त्येष्वप्य श्रीमन्मद्रामहोशाष्य
 ष्टमहविरचितो वैयाकरणभूषणसारः साम्प्रतम्भवगाम्पुरतः प्रख्याप्यते ।
 अत्र धार्यार्थः लकारार्थः, मुचर्थः, नामार्थः, इत्वादयो भाष्यप्रामाण्यं पु
 सम्यक् विचारिताः, येन वैयाकरणानामप्यर्थज्ञानेऽप्रतिहता प्रतिभा सम्पन्ना स्
 अर्थज्ञानाय वैयाकरणानां किमुन, अन्येषामपि स्वापमीमांसादिशास्त्रिणां भूषण
 प्रभृतीनामप्ययनमाययश्चम् । उक्तं हि—

शाब्दमक्षणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अत्र हरिरप्याह—इदमार्थं पदस्थानं सिद्धिमोपानपर्यन्तम् ।
 इयं सा मोक्षमागतानामजिज्ञासा राजपद्धतिः ॥ इति ॥
 वैयाकरणानाम्मते—शाब्दतत्त्वमेव ब्रह्म । स च शाब्दः नित्य । सोऽपि रुचोऽहं
 शाब्दिकाः शाब्दापन्ते । तयोर्मां भुक्ति प्रमाणवन्ति ।
 “शाब्दब्रह्म यदेकं पद्यैतन्व्यं च सर्वभूतानाम् व्यापरिणामस्त्रिभुवनम् अस्मिन् इ
 जयति सा वाणी ॥
 अत्र हरिः—अनादिनिधनं ब्रह्म शाब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रकृिया जगतो यत. ॥ १ ॥ इति ।
 एवञ्च वैयाकरणभूषणसारादिपन्थानाम्पदनेन न केवलं व्याकरणपदार्थानामेव ज्ञानं
 सम्पद्यते; किन्तु न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्राणामपि पदार्थज्ञानस्य लाभोऽनेन सम्भ
 वति । अत एवाम्य ग्रन्थस्य सर्वत्र राजकीयपरीक्षासु पाठ्यत्वेन निर्धारणं दूरीकृत्यते ।
 अर्थ ग्रन्थकर्ता कौण्डभद्रः ब्रह्मोजिभद्रस्य पुत्रः, ब्रह्मोजिरीक्षितस्य आश्रय इति,
 प्रभृत्पन्थस्यमद्रुल्लरक्षोकेन “ब्रह्मोजिरीक्षितमहं पित्रुभ्यं नौमि मिदये” इति
 बलोकतश्च प्रतीयते । “ब्रह्मोजिरीक्षितसमपश्च १६-० पर्यन्तं भवितुमर्हति । यतः किन्
 ब्रह्मोजिरीक्षितसहपाटिनो जगत्प्राथम्ये पण्डितराजस्य समयो निश्चितोऽस्ति । यतः —
 “दिहीष्वरशहाजहानस्य सविषे तस्य पण्डितराजस्य स्थितिरास्मोत् । अत्र प्रमाणम्—
 कौण्डभद्रस्य किञ्चिदधिर १६५-० समयो भवेत् ।
 एते दाक्षिणात्या इति बहव आहु । एभि कृता ग्रन्था — १ नरप्रदाय । २ नक
 रण । ३ न्यायपदार्थदीपिका । ४ शृङ्गव्याकरणभूषणम् । ५ लघुव्याकरणभूषणसार ।
 ६ वैयाकरणसिद्धान्तदीपिका । ७ रुचोऽहं इत्यादयः । तत्र पदार्थदीपिका, शृङ्ग
 व्याकरणभूषणम् लघुव्याकरणभूषणसार इति ग्रन्थश्च मुद्रितं साम्प्रतमुपलभ्यते ।

कस्य वैपाकरणनूपनसारस्य सारोऽतिगहनविषयतया यथावज्ज्ञातुमशक्यः । स-
तोऽप्योपरि विद्वद्दौरेयैरेकव्याख्या भाविष्णुताः । सन्ति चाप्योपरि—हरिवल्लभ-
कृता, १-दर्पणः । नैरवनिधकृता-२ परीक्षा । गोपालदेवकृता-३ कान्तिः । हरिसाधि-
कृता-४ कारिका । रुद्रनाथकृता-५ विवृतिः । कृष्णनिधकृता-६ नूपनव्याख्या
इत्यादयदीकाः । परन्त्वैतानु दर्पणेनसना विस्तृता न्यापनीनांसादिमवस्य स्पष्टानि-
प्रायप्रदर्शिका नैकापि, एवं परीक्षासनाप्यन्या नेत्यतोऽन्नानिर्दर्पणसतीक्ष्णानां सन्व-
लितो नूपनसार इदानीं विदुषां हृते छात्रानाञ्चोपहृते सन्नुद्य प्राकार्यं नीतः ।
पण्डितश्रीकृष्णनिधकृता—वैपाकरणनूपनव्याख्या, पण्डितश्रीषुहीनाकृत—तिर्य-
वाद्सारधास्नानिरन्ते निवेशितौ ।

अत्र हरिवल्लभस्य दर्पणकारस्य परिवपस्तावदित्यम्—श्रीवल्लभाभिधानस्य
पण्डितवररूपस्य धर्मगिरिनिवासस्य उत्प्रनातीपोपनामकश्रीवल्लभस्यार्पणं सुबुधो
दर्पणकारः श्री हरिवल्लभो नाम । कस्य सनपः १८०० इत्यनुनातुं शक्यते । यतः
किञ्च १८६८ वैश्वेने निर्निवायां काशिकायां तत्र तत्र स्पष्टेषु दर्पणकारस्य नतनुपरा-
दितं दरीदपते । कस्य पाण्डित्यं न केवलं व्याकरणशास्त्रे एव, किन्तु न्यापनीनां-
दिसाप्रेष्यतीति दर्पणदीकात एव निर्धारयितुं शक्यते ।

श्रीमन्नानदीपनहानहोषाध्याप-पण्डितवर्यस्य जगत्प्रकृत्यावर्तमानश्रीमद्भवेवा-
त्मजश्रीनैरवनिधस्य परिवपस्तावन्न तिरोहितो विदुषाम् । एतेषां महोदयानां शब्दे-
न्दुशेखरं, परिभाषेन्दुशेखरं, नदीरत्नाशब्दरत्नं च विस्तृता पाण्डित्यप्रगल्भता टीका
प्रथिता परीयति । एतेषान्नादीपानां सनपः १७८० इति महानहोषाध्यापपण्डिता-
भ्यहूतोषाहवानुदेवशास्त्रिन्नादितसर्वदर्शनं प्रहस्यनाग्निनीपव्याकरणपन्थकारसमप-
पन्थदानमूषकरप्रतोऽश्वगम्यते । एते सदाश्रमाह्वान इति केचित् । परं तु सरप-
पाणि इत्याहुः ।

श्रीनान्यपराः कृष्णनिधवायाः सुखानुपुरमन्डलान्तर्गतश्रमन्पुरनिवासिनः
पण्डितरामसेवकश्रिवादिनहोदयानां पुत्राः, पंःदेवीदत्तसर्जनः पौत्राः वैदिकाः धर्मशास्त्रे
धर्मशास्त्रे च दिव्याता, न्यायव्याकरणतन्त्रे च स्पष्टन्याः । पृथि-ल्लभनूपनोपरि
कुञ्जिका, कौमुद्योपरि रत्नागंय, प्रौढनोरत्नायां कल्पलता, धर्मशास्त्रे-प्रैतददीप-
धर्मशास्त्रे विधिनिर्णय, शक्तिवादटीका च विदिर्निताः । एते जगत्प्रहसनकालीना
इति प्रानानिकमुखतः धूमते । अथ च अन्यहूतोषाहवानुदेवशास्त्रिन्नादितसर्व-
दर्शनं प्रहस्यनाग्निनीपव्याकरणपन्थकारसमपपन्थदानमूषकरप्रतः १७६० इति
ममयो निर्धार्यते ।

टीकाप्रपनूपितनूपनसारस्य सन्नादनकार्यनतिदुष्परमतिकरिदत्त विलोक्य नदी-
पनदीरत्नागंयसाधनेकपन्थसन्नादनपन्दुष्टेत्रमः सुरनारतीलेवक्रगोटीकवाग्निधोहरि-
दामगुतात्मजश्रीवैष्णवदानधेदिवयां नूपनधितयतनः श्रीगन्धानं हृत्पुत्रशालया-
ध्यक्षा नां सादरं सापहय प्रार्थयन् । धीवपृष्णदाननेनारन्तर्बदेन राजकीय-
धानराश्रमालाध्यापकव्याख्याकार्यनोहादेइत्युपनामकं न्यनिसाक्षिवरत्नानेवामिदा
मया गुरुत्वाभुधावितथिदा अनेकनयान्श्रुतलिगितपन्थान्नेहनायांनमुद्रित
पन्थात्र सन्नाप तः सह मदीहं प्रकृतपन्थ सम्मेल्य तत्र तत्र श्रुतितन्त्रं प्रपू-
प्रनाशपवितराशान् निष्काम्य टीकायान्ननोकचिन्हाति लिखय पन्थादीं प्रकरनमूदि-
कां विषयमूचिडां कारिकासहस्रस्य विषय कन्ते कृष्णनिधवायां कृतनूपनव्याख्यां

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्गुरुवर्यमोक्षाटेकुलभूषणगणपतिशास्त्रिणाम्
चरणारविन्दयुगले सादरम्

विद्यामन्दिरमण्डना बुधजनैः सम्मानिताः सादरम्
विद्यादानतपोनितान्तनिरता रोचिष्णवः सद्गुणैः ।
मोक्षाटेकुलभूषणा गणपतिप्रख्यातनाम्ना युताः
वन्द्या नो गुरवो यदीयकृपया प्राप्ता सुविद्या मया ॥१॥

यस्याद्मिषधरजसा विमलीकृतन्तव्

सेतो दुस्तरदिव्यमष्टणहनं मे ।

सर्वेव ते दरदधत्पतरुमयून-

नक्षत्रादयुगले कृतिरहितेयम् ॥ २ ॥

— २५१८ —

नदानिचन्नाम्नी ज्ञानी

वैयाकरणभूषणसारस्य सटीकस्य विषयानुक्रमणिका

विषय ।	पृष्ठम् ।	विषय ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम् ।	१	तस्याः स्मरणम् ।	१८
जगद्गुरुस्य व्युत्पत्तिविवरणे	१	मीमांसकानेऽपराधित्वात् ।	१८
मतान्तरेण यत् इत्यन्यार्थप्रतिपादनम्	३	कर्तृवाच्यताप्रकृत्यप्रदर्शनम् ।	२०
द्वितीयमङ्गलाचरणम् ।	४	सोमेन यजेतेत्यादावभेदाभ्यवहारेण-	
मुक्तिपदार्थस्य वेदान्तिमते नैयायि-		कारणो बाह्या ।	टी० २१
कर्मतेषु विचारः	टी० ४	सोमेन यजेतेत्यत्र कर्तृवाच्यप्रति-	
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञादिकम् ।	५	पादनम् ।	टी० २२
धात्वर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	५	अत्रापरमत्तम् ।	टी० २२
फलव्यापारविह्वलतायो विशेष्यविशेष-		वैश्वदेव्यामिधेतिन्यायनिर्वचनम् टी०	२३
णभावप्रतिपादनम् ।	८	बलाबलाधिहरणम् प० टी०	२३
फलपदार्थनिर्वचनम् ।	टी० ८	अण्येतिन्यायनिर्वचनम् ।	२४
परंतीत्या फलपदार्थनिरूपणम्	८	प्रधानपदार्थेऽनुशासनस्य सुन्दरेषु-	
व्यापारपदार्थकथनम् ।	९	पल्लवगत्यम् ।	२३
तदर्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१०	अत्र वस्तुतस्तुमत्प्रतिपादनम् । टी०	२४
साध्यत्वनिर्वचनम् ।	११	अस्याधिकरणोपसिद्धान्तप्रतिपाद-	
साधननिर्वचनम्	११	नम् ।	टी० २४
साधननिर्वचनमन्येनुमते	११	केचिन्मते सङ्गत फलम् ।	टी० २५
अत्र हरिसम्मति-	११	फले प्रधानमित्यादिकारिकार्थनिरूप-	
वस्तुतस्तु प्रकारेण साध्यत्वकथनम् टी०	११	णम् ।	२५
केचित्तुरीत्या पचित्वादिर्थातिरि-		नैयायिकादिरीत्या कार्यकारणभावप्र-	
त्यादिकथनम् ।	टी० ११	तिपादनम् ।	२६
तदर्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१२	षोडासङ्गतिनिरूपणम् ।	टी० २५
नानार्थतापत्तिवारणम् ।	१३	उक्तकार्यकारणभावे गौरवप्रदर्शनम् ।	२७
अत्र तदादिन्यायस्वरूपदर्शनम् । टी०	१३	चैत्र इय पचतीत्यादिस्थलीयदोषवा-	
वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१४	रणम् ।	टी० २९
आशये तु तिङ् स्मृता इत्यन्यार्थस्य		प्रदर्शितलाघवस्य कर्तृकर्मणोराख्या	
प्रतिपादनम् ।	१४	सार्थत्वे प्रमाणत्वप्रदर्शनम् । टी०	२९
फलव्यापाराशयस्य तिङ्र्थत्वे मीमां		कालस्य व्यापारे विशेषणत्वम् ।	२९
सकशाह्य ।	१५	कर्तृकर्मणोराख्यासार्थत्वे प्रदर्शितप्रमा-	
तस्याः स्मरणम् ।	१६	णस्य नैयायिकरीत्या समाधानम् टी०	३०
न्यायशास्त्रीत्या व्यापारस्य धात्व		सङ्ख्यावत् कर्तृकर्मणो कालस्या	
र्थत्वे शाह्य ।	१७	न्ययवारणम् ।	३१

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
कालस्य फलेऽन्वयवारणम् ।	२९	पदय मग इत्यग्रान्वयशेषकथनम्	४०
केचिन्मते पश्यव्यापारयोः पार्थक्येन- शास्त्रेऽङ्गीकरणम् ।	टी० ३०	दिग्दर्शनस्य प्रदर्शनम्	४०
उक्तमतस्य शण्डनम् ।	टी० ३०	पचतीत्यस्य योधप्रदर्शनम् ।	४३
आमवातजट्टीकृतकण्ठेष्व्योत्तिष्ठती- ति प्रयोगवारणम् ।	३०	अत्र नञ्यमतम्	४३
परमतेनोक्तापत्तिवारणम् ।	३१	प्रथमान्तार्थविशेष्यकयोधवादिमते- शास्त्रानिवारणम् ।	टी० ४२
उक्तापत्तिवारणप्रकारस्य शण्डनम्	टी० ३१	अग्रनेयाधिक्यमतप्रदर्शनम् ।	टी० ४२
स्वमतेनापत्तिवारणम् ।	टी० ३१	पचतीत्यस्य योधप्रदर्शने नवीनमतक- थनम् ।	टी० ४३
अत्रापरमतम्	३१	भावात्प्राप्ते भावनेव विशेष्येतिवध- नम् ।	टी० ४३
प्रत्ययस्य प्राधान्यत्वेऽपि निरुक्तादि- प्रामाण्यात्तस्यास्वीकरणम् ।	३२	अत्र नवीनमतम् ।	टी० ४३
भावप्रधानमाख्यातमिति वाक्यार्थ- प्रदर्शनम् ।	३२	अत्रापरमतम् ।	टी० ४४
भावत्वस्य निरूपणत्वम् ।	टी० ३२	घटो नञ्यतीत्यादियोधप्रदर्शनम् ।	४५
प्राधान्यस्य निरूपणम् ।	टी० ३२	पचतीत्यत्र योषे सात्पर्यमाहकप्रदर्शनम्	४७
भावप्रधानकत्वनिरूपणम् ।	टी० ३२	अत्र च्यभिचारवारणम् ।	४८
सत्वप्रधाननीत्यस्य निर्वचनम् ।	टी० ३३	लडाद्यन्तेभावनाऽवाच्येतिप्रगाकर- मते व्यवस्थापनम् ।	४९
भूवादिभूमीयभाष्यप्रदर्शनम् ।	टी० ३३	कृतित्वस्य दास्यतावच्छेदकत्वनिषा- रणम् ।	५१
अत्रबोधनप्रकारः	३५	यत्नस्याख्यातार्थत्वनिवारणम्	५२
कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानप्रदर्शनम् ।	टी० ३५	भावनाया अवाच्यत्वे आपत्तिप्रद- र्शनम्	५३
क्रियायाः द्वित्वादिसत्त्वे द्रष्टृपूर्वकप्र- माणकथनम् ।	टी० ३५	अस्मिन् विषये द्वितीयापत्तिप्रदर्शनम्	५४
चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतस- हस्यारोपे प्रमाणाभावकथनम् ।	टी० ३६	अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५५
कर्तृकर्मणोः देवदत्तादीनामन्वयासंभ- वकथनम् ।	टी० ३६	अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५६
कर्त्रादौ सङ्ख्यान्वयासंभवकथनम्	टी० ३६	जानात्पदेः केवलज्ञानादिवाचिन्वद- पणम् ।	५६
कर्तृत्वेन विषयश्चा राजा पुरुषो गच्छ- तीतिप्रयोगात्पादानम् ।	टी० ३७	अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५७
चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिवारणम्	टी० ३७	अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५७
चैत्रस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयापत्ति- वारणम् ।	टी० ३७	अत्र नञ्यनेयाधिक्यमतम् ।	टी० ५७
पश्य भृगो धावतीत्यत्रैकवाक्यताऽ- नापत्तिरूपदूषणकथनम् ।	३९	क्रियानामेयमित्यादिभाष्ययोग्यता	टी० ५७
पश्येत्पत्र तमित्यध्याहारनिवारणम्	३९	व्यापारमात्रनाश्यादिगतम् ।	टी० ५८
	टी० ४१	कृत्रादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाष्ये- मतस्य शण्डनम् ।	५८
		कारिकयाकृतयोदिप्रदर्शनम् ।	५९

विषयः	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अत्र परमतम् ।	५९	स ततो गतो भवेति प्रभानुरोपेन तत्रापि भावना प्रतीयते	६४
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सक्तं		उच्यते तत्र विषये शब्दात्मनोऽप्यनुभूतौ	६४
संज्ञकत्वमिति मतेऽपि अयमप्युक्तः टी०	६९	अस्तीत्यत्र स्पष्टं भावना न प्रतीयते	६५
जानात्यादेः विषयावच्छिन्नप्रारणम्		त्र कारणप्रदर्शनम् ।	६५
द्वादशकवाचकत्वनिराकरणम् ।	६०	करोतीतिप्रदाने प्रदानस्यास्तीत्युक्तस्य	
अत्र वास्तविकं मतम् ।	टी० ६०	कारणम् ।	६५
निर्गत्यादिषु कर्मबद्धादौ ननु प्राप्येति- कथनम् ।	६१	सर्वेषां सत्कर्मकृतापत्तिनिवारणम् ।	६५
फलावचकत्वे त्यजिगम्योः पर्याय- तापत्तिः ।	६४	अत्रार्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	६७
अख्यातवाच्या भावनेति मीमांसक- मतम् ।	६५	पाक इत्यत्राप्यत्वगूत्रक्रियाप्रतीतिनि- वारणम् ।	६८
अत्र तदागमन्यायदर्शनम् ।	६६	घप्रन्ते साध्यत्वेन क्रियाभिधाने प्रमा- णप्रदर्शनम् ।	९०
तदागमन्यायस्य समूहं विवरणम् ।	६६	अन्वयैव स्पष्टीकरणम् ।	९१
मीमांसकमतस्य खण्डनम् ।	६७	स्तोत्रः पाक इति प्रयोगवारणम्	९२
मीमांसकमतस्य खण्डनपूर्वकमभिप्रायप्र- दर्शनम् ।	६७	समानवाक्ये निघातादिविषये वाक्य- पदीयप्रदर्शनम् ।	९४
सम्बन्धमात्रमिति भाववार्तिकप्रदर्श- नपूर्वकं शब्दा	७०	सम्बोधनपरार्थकथनम् ।	टी० ९४
उक्तमतस्य खण्डनम् ।	७०	तिङन्तानामप्येकवाक्यताश्रुतिवि- प्रतिपादनम् ।	९५
वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	७१	अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	९५
बोधो व्युत्पत्त्यनुसारीतिप्रदर्शनम् ।	७१	सम्बोधनान्तं कृत्वोर्पां ह्रस्वादीनामु- दाहरणप्रदर्शनम् ।	९६
तदागमे द्वीतिन्यायस्यातिव्याप्त्य- प्रदर्शनम् ।	७१	असमस्तनभ्र- क्रियान्वये प्रमाणप्रद- र्शनम् ।	९७
व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह	७५	सम्बोधनादृक्तस्य क्रिययैः साधुत्वम् ।	१००
कर्तृबोध्यत्वावश्यकमिति शब्दा ।	७५	फलाशोऽपि भावनायां विशेषणं वा- रकाग्यपि ।	१०२
अस्य मतस्य खण्डनम् ।	७५	स्वीयोपपत्तिप्रदर्शनम् ।	१०३
एकक्रियान्वयित्वरूपमामर्ष्यस्य खण्ड- नम् ।	७७	कर्त्रादौ विहितेऽन्यादीनां क्रिये- धान्वय- कस्मिन् विषये वास्तविकं मतम् टी०	१०५
भावनायास्तिसर्थत्वे आपत्तिप्रदर्शनम्	७८	भावनाया पदापकदेशत्वेऽप्यन्वयक- थनम्	१०५
जिज्ञास्यातापर्यायतरार्थव्यापाराध- यरूपकर्तृत्वस्य खण्डनम् ।	टी० ७८	अस्मिन् विषये नवीनमतम् ।	टी० १०७
धातोर्भाङ्गान्वाच्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनम्	८०	नेषामाशयप्रदर्शनम् ।	टी० १०७
क्रियावाचकत्वे सति गणपदित्वरूप- धातुत्वस्य खण्डनम् ।	८१	पूर्वविषयेऽतिप्रमाहान्निवारणम् ।	१०८
अस्त्रवादीनां क्रियावाचकत्वाभावेनि- राकरणम् ।	८३		

विषयः ।	पृष्ठम् ।
घातोत्पन्न भावना वाच्यानाख्यात- स्वेत्यत्र दिनिगमनम् ।	११०
नाद्वृत्तिनिर्णयः ऋत्वर्थे न निद्वयेदि- विराडा ।	११२
नाद्वृत्तिनिर्णयस्य ऋत्वर्थत्वादि- विवरणम् ।	टी० ११२
उक्तनामानाम्कराद्वाहिरासः ।	११२
ध्रुत्वादिपदविधयप्रमानोदाहरणानि	टी० ११३
अत्र विरोधोदाहरणादि ।	टी० ११४
अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तो ।	टी० ११४
विरोधोदाहरणान्तराणिः	टी० ११५
अनुपुच्छदुरपथनांशुकरणे जज्ञम्य- मानदृष्टान्तः ।	११६
दृष्टदृष्टान्तविवरणम् ।	टी० ११६
घात्वर्थनिरूपणोपसंहारः	११७
इति घात्वर्थनिर्णयः ।	

अथ सकारार्थनिर्णयः ।

सकारार्थप्रारम्भः ।	११८
लुङ्यविषयवचनम् ।	११८
खण्डकाल एव वर्तमानबोध्यः ।	टी० ११९
वर्तमानत्वादि लडादि षोडशम् ।	१२१
लुङ्यवर्णनम्	१२२
परोक्षे इत्यस्याव्यावर्तकत्वस्य शङ्का- पूर्वकं निवारणम् ।	१२३
अभ्यासपरोक्षज्ञाननस्तीतिरिच्छा- निवारणम् ।	१२४
व्याजने इति किरणावलीप्रयोगस्य साधुत्वविचारः	१२४
अत्र नैयापिकमतम् ।	टी० १२४
लुङ्यविषयवचनम् ।	१२६
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२६
लुङ्यकथनम् ।	१२६
अत्र परमतम् ।	१२६
अत्रान्यमतम् ।	टी० १२७
अत्र तत्त्वम् ।	टी० १२७
लुङ्यविवरणम् ।	१२७

विषयः ।	पृष्ठम् ।
लडादिषित्तानमर्थवर्णनम् ।	१२९
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२९
विष्पादीनामुदाहरणादि	टी० १२९
इष्टसाधनत्वमेव विष्पर्यः	१३१
अस्य विवरणम् ।	टी० १३०
इष्टसाधनत्वस्य विष्पर्यत्वे ज्योति- द्योनेनेत्यत्र तृतीयोपपत्तिः ।	टी० १३१
इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वे मन्डन- निष्पत्तिः ।	१३५
कृत्तिसाध्यत्वस्य प्रवर्तनात्वे विवर- णम् ।	टी० १३४
अत्र परमतम् ।	टी० १३६
अत्रगुणमतम् ।	टी० १३७
अस्य खण्डनपूर्वकपरमतम् ।	टी० १३८
परेत्वित्यादिना मतान्तरकथनम्	टी० १३९
कनिधालिधादिनिरूपितानाक्षरित्या- दिविस्तरण कथनम् ।	टी० १४०
आचार्यमतम् ।	टी० १४२
लुङ्यनिरूपणम् ।	टी० १४२
अस्मिन् विषये संग्रहेण कथनम् ।	१४३
लुङ्यकथनम् ।	१४३
सकारार्थनिरूपणसमाप्तिः	१४६
इति सकारार्थनिर्णयः ।	

अथ नुवर्णनिर्णयः ।

नुवर्णनिर्णयप्रारम्भः ।	१४७
कर्मणः साध्य एवार्थः ।	१४७
अत्र नैयापिकमतम् ।	१४९
जानातीत्यत्रावरणान्तररूपघात्वर्थक- साध्यत्वात्कर्मता	१५१
चैत्रो धानं गच्छतीत्यत्रचैत्रस्यकर्म- तावारणम् ।	१५२
चैत्रचैत्रमित्यत्र शाब्दबोधानतिवा- रणम् ।	१५३
अत्र नैयापिकरीत्यावारणम् ।	१५४
परत्वनिर्बन्धनम् ।	टी० १५५
प्रसङ्गतो दीधितिकारमतकथनम्	टी० १५५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
षष्ठोपामंगच्छतीत्यत्रनैषाधिकरीत्या	
परिष्कृतरूपदर्शनम् ।	टी० १५१
अत्र शास्त्रापूर्वकं समाधानम्	टी० १५६
पूर्वोक्तनैषाधिकमतखण्डनम् ।	टी० १५७
कर्मणः सप्तविधत्वम् ।	१५९
निर्वर्त्यस्य पारिभाषिकत्वम् ।	१६०
विकायेलक्षणनिर्वचनपूर्वकं परमतं	टी० १६०
काष्ठं भस्मकरोतीत्यत्र नैषाधिक्रमतेन	
विवेचनम् ।	टी० १६४
अत्र वास्तविकमतकथनपूर्वकं विज्ञ-	
तिकर्मणो लकाराभिधाने बाधका-	
भावः ।	टी० १६६
विट्तिवाचकाद्वितीयापत्तिवारणम् ।	
	टी० १६३
अत्र केचिदित्यादिना मतान्तरकथ-	
नम् ।	टी० १६३
पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्ड इत्यादिभाष्य-	
स्यापरमतेनार्थकथनम् ।	१६४
प्राप्यकर्मणः कथनम् ।	१६३
अन्यपूर्वककर्मण उदाहरणकथनम् ।	
	टी० १६५
कर्तृवृत्तीयाद्यर्थविवेचनम् ।	१६६
स्वातन्त्र्यस्य निर्वचनम् ।	१६७
अत्रान्यमतम् ।	टी० १६७
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च इति सूत्रीयशास्त्रा-	
समाधानम् ।	१६८
इत्याद्यस्यव्याख्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्व-	
कमन्यदपि विवेचनम् ।	टी० १६९
अत्र वास्तविकमतम् ।	१७०
वृत्तीयार्थेन निरुक्तस्य त्रैविध्यम् ।	१७१
करणत्वनिर्वचनं तदर्थं वाक्यपरीयप्र-	
दर्शनम् ।	१७२
अत्र परमतम्	१७२
अत्रपरमतम् ।	टी० १७३
अत्र वास्तविकमतकथनम्	टी० १७३
नैषाधिकमतकथनम्	टी० १७३
कर्ताशाब्दार्थवत्त्वादिष्यधिकरणविरो-	
धयसमाधानम् ।	१७४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
समाधानस्यान्याद्यप्यत्रमात्रताकथनम्	१७५
सप्तम्यर्थनिर्वचनपूर्वकत्रैविध्यप्रति-	
पादनम् ।	१७७
अत्र नैषाधिकमतम् ।	टी० १७८
पञ्चम्यर्थप्रतिपादनम्-वाक्यपरीयप्र-	
दर्शनम् ।	१७९
उक्तवाक्यपरीयम्यार्थस्य विवेचनम्	१७९
पञ्चम्यर्थदर्शने मतान्तरकथनम् ।	टी० १८०
शृङ्गात् स्यजतीतिप्रयोगवारणम् ।	१८३
अपादानस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	१८४
अनुच्येयस्य कथनम् ।	१८५
विप्राय मां ददातीत्यत्र धात्वर्थकथन-	
र्थकं नैषाधिकमतकथनम् ।	टी० १८६
अत्रपरमतम् ।	टी० १८६
सम्प्रदानस्यैव शेषित्वम्	१८७
रजसाय वक्षन्दातीत्यस्योपपत्तिः,	
वृत्तिकारमतं च	१८८
अत्र सादृश्यवर्गनप्रसङ्गेन प्रयोजनत्व-	
वर्णनम् ।	टी० १८९
सम्प्रदानत्वस्य त्रैविध्यम् ।	१९०
प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गकथनम्	१९१
मतान्तरप्रदर्शनम्	१९१
कैयटमतप्रदर्शनम् ।	टी० १९१
विभक्तीनां धर्मवाचकत्वनिराकरणम् ।	१९२
धर्ममात्रवाचकत्ववर्णनपूर्वकपष्ठार्थ-	
निरूपणम् ।	१९२
कारकपठयाः शक्तिवाचकत्वम् ।	१९६
शक्ति कारकमिति मते कैयटाद्याशय-	
वर्णनम् ।	टी० १९८
घटतानातीत्यत्र विषयतायां लक्षणेति-	
नैषाधिकमतस्य खण्डनम् ।	१९९
द्विविधनियमस्य प्रदर्शनम् ।	२००
इति सुबर्थनिर्णयः ।	

अथ नामार्थनिर्णयः ।

नामार्थनिरूपणम् ।	२०३
जातेर्वाच्यत्वे व्यक्तिसौधः लक्षणया ।	२०५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
मतिप्रतिपदिकमितिन्यासप्रदर्शने- न शङ्का ।	२५९
समासपहणस्य नियामकत्वाभाव- र्णनेन शङ्का ।	२५९
विप्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वया- पत्तिशङ्का ।	२६०
प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति- कल्पनया शङ्का ।	टी० २६०
समासे शक्त्यस्वीकारे राजपुरपादा- वनन्वयप्रसङ्गः ।	२६४
विशेषणविभवतेरभेदार्थिकत्वे शङ्का- समाधानम् ।	२६४
राजपुरप इत्यादौ लक्षणया न निर्वाहः ।	२६६
मीमांसकैरपि वपद्भृतुरित्यादिस्थले- षु विशिष्टशक्तिरभ्युपेया ।	२६८
विशिष्टशक्त्यस्वीकारेऽप्यधिकरणा- रम्भः ।	२६९
राज्ञः पुरुष इत्यस्य विग्रहत्वमाधनम् ।	२७०
निपादस्यपत्यधिकरणसिद्धान्तमा- धनम् ।	२७२
मानार्थे तात्पर्याविवर्णयः ।	२७३
इति समासशक्तिनिर्णयः ।	

अथ शक्तिनिर्णयः ।

शब्देः स्वरूपवर्णनम् ।	२७५
वृत्तिवैविध्यप्रतिपादनम् ।	टी० २७५
बोधकारणतारूपयोग्यतैव शक्तिरि- तिमते शङ्का	२७७
सङ्केतस्य स्वरूपेण हेतुत्वाप्रतिपाद- नम् ।	२७९
स्वानन्दयोगे बोधकताज्ञानस्य कार- णत्वम् ।	२८१
शब्दबोधे कायकारणरूपपरक्षया श- क्तिजन्योपस्थितेऽवधारणत्वम् ।	२८३
वृत्तिजन्यापस्थितित्वेन शब्दबोधे दुष्कृत्यम् ।	२८५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
उच्छेदोन्मत्त्वस्य निराकरणम् ।	२८५
समूहालम्बनस्मरणवतो शब्दबोधा- पत्तिदानम् ।	२८७
पदनिर्धार्यबोधजनकत्वस्य शक्तित्वा- सम्भवः	टी० २८७
शक्तिलक्षणज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतु- त्वकथनम् ।	टी० २८८
शक्तिप्राहकाणामुदाहरणानि ।	टी० २९०
नानार्थेषु शक्तिनियामकानि ।	२९१
शक्तिवैविध्यकथनम् ।	२९३
लक्षणया विचारः ।	२९३
लक्षणिकं पदं नानुभावकमित्यस्या- र्थवर्णनम् ।	२९५
बोधकताशक्तिभाषाशब्देषु नास्ति	२९६
अपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे प्रमाण- प्रदर्शनम् ।	२९७
अपभ्रंशानामपि साक्षाद्बोधकत्ववर्ण- नम् ।	३००
भाषाशब्दानां कोशे गणनावारणम् ।	३०१
भाषाशब्दानां साधुत्वस्य निवारणम् ।	३०१
आतिरिक्तशक्तिप्रहोपायप्रदर्शनम् ।	३०५
इति शक्तिनिर्णयः ।	

अथ नञर्थनिर्णयः ।

नञर्थप्रदर्शनम् ।	३०७
अत्र पक्षान्तरप्रदर्शनम् ।	३०९
नञोभेदाद्यैकत्वेऽपि नामाङ्गणमानये- त्यत्र लोष्ठानयनापत्तिः ।	टी० ३१०
कविद्यत्र विकल्पाप्रसक्त्याप्रतिपे- धार्थकत्वम् ।	टी० ३११
केशिन्मतेन विकल्पाप्रसक्त्यापि न निषेधशोभकत्वम् ।	३१२
माहुर्यादिकं न नञवाच्यम्	३१३
अभाषस्य विशेष्यत्वमपि ।	३१५
अनेकमन्यपदाथ इत्यादिष्वेकवचन- सर्वमपहायम् ।	३१५

निर्णयः ।
 अन्त्यप्रतिषेधार्थकनयो ह्यन्त्या-
 यनम् । ३१४
 अन्त्योन्वाभावस्य वृषक् दागिरूपेण
 शब्दा । टी० ३१९
 न्योऽन्त्याभावस्योपशब्दे भूतत्वे म-
 षट् इत्यादी अन्त्योन्वाभावापत्तिः टी० ३२०
 इति नयार्थनिर्णयः ।

द्विपद्यः ।
 शब्दपुराण्यादिज्ञानामर्थकनम् । ३४४
 प्रत्ययार्थविनिष्टे द्वयमाश्रयावकन्य-
 तद्विगन्तेतिगतास्य खण्डनम् । ३४५
 शब्दादिषु गिदान्ते पक्षद्वयम् । ३४६
 पक्षद्वयोपपादनम् । ३४७
 अत्र यावत्पदार्थावयव प्रदर्शनम् । ३४७
 दण्डोक्तान्तरपर्यायान्तरावयव-
 यम् । ३४७
 यामान्यतःपदप्रकारक एव शक्तिः पृष्ठः ३९०
 अत्र नैपायिकमतम् । टी० ३९१
 इति त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

निपातानां धोतकत्वमेव । ३२२
 धोतकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् । ३२४
 धादीनामपि धोतकत्वमेव । ३२५
 प्रादीनां वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् । ३२६
 भेदान्वयस्योपे स्वीकृतस्य कार्यशरण-
 भावस्य निपातातिरिक्तत्वस्य खण्ड-
 नम् । ३२७
 अत्र नैपायिकमतम् । टी० ३२९
 निपातानां वाचकत्वे दोषान्तरम् । ३३०
 उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन विभक्त्यनु-
 पपत्तिदोषवारणम् । ३३२
 मीमांसकमतेनापि निपातानां धोतक-
 त्वम् । ३३३
 निपातानां वाचकत्वाद्भीकरणं ननु-
 धोतकत्वम् । ३३५
 निपातानां केचिद्वाचकाः केचिद्योत-
 का इतिमतस्य खण्डनम् । ३३६
 निपातत्वं परमतवदस्माकं मतेऽपि । ३३७
 अत्र नैपायिकानां मतम् । टी० ३३८
 ह्यवार्थक्यनपूर्वकमेवकारस्यार्थक्य-
 नम् । टी० ३४१
 एवकारार्थविषये केचिन्मतम् । टी० ३४१
 अत्र केचिन्मतम् ३४१
 वास्तविकमतकथनम् । टी० ३४२
 इति निपातार्थनिर्णयः ।

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ३५२
 प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययार्थकदेशे विशेषण-
 त्यम् । ३५३
 प्रकृतेर्लक्षणा प्रदेशे च शक्तिः । ३५४
 क्रीडायां ण इत्यादावपि रीतिरियम् ३५६
 सास्मिन्पौर्णमासीत्यादिकानामर्थव-
 णंनम् । टी० ३५७
 इति देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

अथ भेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

यृत्तावभेदैकत्वसंख्या प्रतीयते । ३६३
 अत्र कारणत्वप्रदर्शनम् । ३६४
 सङ्ख्याया एकत्वेन प्रतीतो दृष्टान्त-
 रीत्यादिकथनम् । टी० ३६६
 इति भेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

अथ संख्याविवक्षानिर्णयः ।

उद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविव-
 क्षानिर्णयः । ३७०
 विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नि-
 यमो नास्ति ३७२

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

भावप्रत्ययार्थकथनम् । ३४४

विषय ।	पृष्ठ ।	विषय ।	पृष्ठ ।
सर्वे सत्त्वगुणसंयुक्ते महावत्सना- वत्स ।	४३२	महद्वारे गोत्वादिसातेऽप्यनित्य- त्वम् ।	४३९
सर्वत्रात्मित्वेऽपि न बाधकत्वं कि- मुच्यते ।	४३४	जपानापर्यायम् ।	टीः ४३८
सर्वे प्रत्येकं शब्दे सत्येऽपि न प्रत्ये- कशब्देऽवयवम् ।	४३५	सत्त्वादिभिर्निर्वापयन् ।	४३९
सर्वत्रात्मित्वपर्यायम् ।	४३६	सर्वोत्सव्यं सौमिकस्यमदसंशुद्धं च- न्यमनापन्नम् ।	४४१
स मा जतिरिति प्रत्यक्षो- पपन्नम् ।	४३८	स्यवदत्ताद्यादिरूपवत् ।	टीः ४४३
		दीवाकृतस्य स्योपगमोत्पत्तेः सन्पूर्वकं दीवान्मापन्नम् ।	४४३

इति सर्वस्य नृपमात्म्य विषयवृत्तिः ।

अथ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

फणिभाषितमाप्याऽन्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
 तत्र निर्णीत पदार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥
 फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥
 फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्ग्यकृचिणादयः
 व्यापारे शपूदनमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्यथम् ॥ ३ ॥
 उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।
 तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥
 व्यापारो भाषना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
 कृतोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्तोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥
 किन्तुत्पादनमेयातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि ।
 कर्मकर्त्तृव्यन्यथा तु न भवेत्तद् इशेरिष ॥ ६ ॥
 निर्णयं च विकार्यं च कर्मयज्ञाय इष्यते ।
 नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
 तस्मान् करोतिर्घातोः स्याद् व्याख्यानं, मत्पसौ तिङाम् ।
 पकयान् कृतयान् पाकं किं कृतं पकमित्यपि ॥ ८ ॥
 किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृतस्यपि ।
 किञ्च क्रियायाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥
 सध्वंतामाद्ययादीनां याथादीनां प्रसङ्गतः ।
 नहि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥
 धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धानुत्वं च क्रियार्थता ।
 धन्योऽन्यमंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥
 धन्यादायपि धर्म्यंशे भाष्येऽस्येव हि भाषना ।
 धन्यत्राशेषमावाप्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥
 फलव्यापारयार्थकनिष्ठतायामकर्मक. ।
 धातुस्त्वयार्थमिभदे मकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥
 भाष्यातशब्द भाषाभ्या साध्यमाधनरूपता ।
 प्रकल्पिता यथाशास्त्रे न घन्नादिष्यपि क्रम ॥ १४ ॥
 साध्यन्वन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

यद्गनां वृत्तिघर्भानां घघनैरेय साधने ।
 स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाय भाधिनः ॥ ३२ ॥
 घकारादिनिनेधोऽथ यद्गुण्यतिभ्रतम् ।
 कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ३३ ॥
 भयष्टपर्ययद्गुमीद्री षुण्यत्यन्तरकल्पना ।
 क्लृप्त्यागद्यास्ति तय तन् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ ३४ ॥
 भाष्यातं तद्वितृणोर्यन्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
 गुणप्रधानभाषादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥
 पर्ययस्यच्छाब्दयोघाऽविदूरप्राक्क्षणस्थितेः ।
 शक्तिप्रहेऽन्तरङ्गत्ययद्विरङ्गत्यचिन्तनम् ॥ ३६ ॥
 इन्द्रियाणां स्यविपर्ययनादियोग्यता यथा ।
 अनादिरर्थः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥
 असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
 वाचकत्याविशेषे वा नियमः पुष्यपापयोः ॥ ३८ ॥
 सम्बन्धिश्च शब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
 समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्ययत् ॥ ३९ ॥
 नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
 आरोपितत्वं नञ्घोत्यं नञ्सोऽप्यतिसर्वयत् ॥ ४० ॥
 अभावो वा तदर्थाऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
 विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्यघघार्थताम् ॥ ४१ ॥
 घोतकाः प्रादयो येन निपाताद्भादयस्तथा ।
 उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥
 तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
 विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादियथादिके समः ॥ ४३ ॥
 पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ।
 निपातेतरसङ्घोषे प्रमाणं किं विभाषय ॥ ४४ ॥
 शरैरुद्धैरियोदीव्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।
 इत्यादावन्ययो न स्यात् सुपाञ्च धघर्णं ततः ॥ ४५ ॥
 नञ्समासे चापरस्य घोत्यं प्रत्येय मुख्यता ।
 घोत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥
 निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
 युक्तं वा ननु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥
 निपातन्व परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

परेपेयादिषु नहि प्रकृत्यादिभिरा शिखा ।
 वस्त्रगादाविषेहापि सम्प्रमोक्षो हि दुःखने ॥ ६१ ॥
 हरेऽनेत्यादि द्रुष्या न वाक्यभङ्गोर्द विनिभिनु ।
 अर्थे विशिष्य सम्प्रत्यामहनं चेत् सार्धं परे ॥ ६२ ॥
 लक्षणाद्भुनाभेत्यपरेऽर्गोऽयम्भु नत् नया ।
 सार्धं श्रेय हि धानागर्भो लक्ष्य एनेति ये विदुः ॥ ६३ ॥
 भाट्टास्त्रेऽपीत्यभेपाहुर्मङ्गलाया मदे गतिम् ।
 परे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्वनयथा मद्य ॥ ६४ ॥
 पात्र्यात् पदानामप्यग्नं प्रणियेको न कश्चन ।
 पञ्चकोशादिपञ्चसमान् कल्पनैवा समाभिना ॥ ६५ ॥
 उपेयप्रतिप्रत्यर्था उपाया अप्यपस्थिताः ।
 कल्पितानामुपाधिर्यं स्वोक्तं हि परेरपि ॥ ७० ॥
 स्पर्शैष्यांघपि हास्ये वर्णैभ्योऽभ्यस्य सम्पने ।
 शक्याय इय शक्ये जानेर्लाप्यमीशयताम् ॥ ७१ ॥
 शौपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमप्ययत् ।
 अनेकस्यैक्यभिन्न्यङ्गया जानिः स्कोट इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
 वैश्विन् व्यक्तय पथास्या व्यनित्येन प्रकृष्टिपताः ।
 सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभार्यं व्यपस्थितौ ॥ ७३ ॥
 सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ।
 इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छुद्भूतत्थं निरञ्जनम् ।
 प्रहृष्येत्यक्षरं प्राहुस्तस्म पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति भूषणसारस्यमूलकारिकासङ्कलनम् ।

प्रासिद्धानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
 बनारस सिटी ।

अशेषफलदातारं भयाश्रितरथं तरिम् ।

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्(१) ॥ २ ॥

दर्पण

त्वेन च स्तुवन्तेषोऽसमस्तमिद्वान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते—*अशेषेति* । फलं-प्रवृत्त्युरे-
षम् । स्वर्गादियत्किञ्चिन्नकलदानृन्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह—*अशेषेति* । तथा
चापवर्गरूपफलरूप्याप्यशेषेदेन कुक्षीकृतत्वात् तदानृन्वस्यानन्वसाधारण्यात् प्रार्थयता-
पच्छेद्रूपमलाम् । तदेव विरादपति—*अशेषार्थेति* । भव एवाश्रितरिति रूपकम् ।
अशेषापवाहादिमदृशकामलोभाघातान्तस्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे शदारोपः । तेन च
भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्निश्चयः । *तरिम्*—
साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थस्तथाऽपि तद्वृ-
त्कीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभान् द्विरक्तिमां भूदिति विशेष्यमाश्रयतया व्या-
ख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतोऽज्ञाननिवृत्ति-

कमन्यतोऽवयेयम् ।

मैयापि कान्तु-आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आरयन्ति क्वचन-स्वयमाना-
धिहरणदुःखात्मकालिकत्वम् । अश्रीव तत्त्वज्ञानस्योपयोगः । विशेष्यांशस्य स्वासा-
धारणसामान्या एव सम्भवात्, नित्यमुष्वाभिष्यक्तियां स इत्याहुः ।

शेषाशेषेति । कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुष । तस्य च लाभपदेन समासः ।
लाभापेदमिति विषये षणुर्ध्वन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेष-पतञ्जलि, शेषांशत्वा-
परीक्षा

सन्निवृत्तिरिति प्रतिपादितम् ।

अज्ञानाभावात्तन्त्येन अस्याश्रितेन निरूपणम् । एतेन दुस्तरत्वस्य लाभ, तस्य
तरणं वै पारणमनन्तसायः नतो निवृत्तिस्तत्र तरिम्-पोतम्, तस्याधनमिति यावत् ।
एतेन मुक्तिसाधनज्ञानविषयस्य स्पष्टतयैव व्यज्यत इति । मुक्तिश्चाज्ञाननिवृत्तिपूर्वक-
स्वस्वरूपप्राप्तिः । निवृत्तिश्चाभावरूपाधिष्ठानात्मिका स्वस्वरूपमपि अज्ञानमकमेव ।
तच्च यद्यपि न जन्य तथाऽपि योगधर्मसाधारणसाध्यतद् विवक्षिता । *शेषाशेषेति* ।
कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुष । तस्य पतञ्जलिसंज्ञितप्रतिपादितस्य षष्ठाथ । एतेन

नक्षत्रवादः ।

पापिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रक्षोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिकलां पुग्भाववाग्देवतान् ।

इति

य । तथा च नैपोऽन्तः स नृपः पत्येत्यर्थः । यतोऽन्तः-नृपः नैपोऽन्तः नैपोऽन्तः
सिद्धान्तस्यैव प्रार्थनानिति सान्निभापविदेऽन्त्योपादानात्परिकराहुराऽऽहुरोऽत्र
नगवादिपक्षरत्नम् ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तयोः इतरन्त्येभ्यः स्वप्रत्यस्योक्तये प्रदर्शनमेव दर्शनीपविपद्यप्रो-
क्तमन्वधाधिकारिणां नष्टेऽवदप्यदर्शनीपं विषयं दर्शयति-श्यागिन्यादीतिः । पुन्ना-
ववाग्देवतानिति चिदुच्यते-पुन्ना । पुंनो नावो यस्या इति व्यधिकर-पुद्गुर्वाहिर्देवदेक-
कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अपवा-पुन्नावत्प्रोऽर्षः साधुजन्तः । तथा वाग्देवित्व-
त्संविष्टां मरुत्वदीनित्यर्थः । द्वैतध्वान्तेतिः । शान्यां प्रकारान्यामितो शतो
विरहोऽनपचमन्काकेशानविषयो धर्माति पादत् । यदा-दृपोनांवा हिता । स्वानि-
कविदेऽन्त्यादिस्वरितकारतात्पर्येन विरहनादाधनाने धर्मोऽपि नावत्पन्न-
वाद् द्वितारदापौर्षे धर्मोऽव । तत्र नवं द्वैतं संतपात्नकज्ञानम् । जय वा-दृपोने-
कस्य नावो हिता-नादात्वं । तन्मन्वन्निर्ज्ञानं द्वैतम् । परमापदेसापानदितोपत्यैव
मूलोऽङ्गीकारेण श्रुतिषाधितानात्वादानाहन्तःवरन्वृत्तिविदेपरत्नम्-अविषात्त-
सापे-निष्पादात्नम् । तत्रैव ध्वान्तम्-तन्म-तत्त्वाच्छादकत्वात्प्रिनात्ननेकं मुक्तं
परोक्षा

महानाम्प्रार्थन्य सानः । नैपोऽन्तः स नृपः पत्ये तद् ।
अत्र विदेऽन्त्य तादृगन्वित्य प्रार्थन्या नैपो यस्य नृपः तदर्शनात्वात्प्रार्थन्या
तदुत्पत्तिलानोऽवत्पनेव नविष्यतीत्यनिनापलान इति । प्रतिकराहुरात्कारालानः ।
एतच्छास्त्रे सुनिद्रपस्य प्राधान्याद्विदित्तसामिनात्पये तद्यदित्यं नृपः कुर्वन्
चित्तये उक्तद्वैतत्वात्तन्मि रत्नकुर्वन् विरपनदर्शनस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमाव-
द्वैतत्वाद् । तदनि करोति-श्यागिन्यादीतिः । पुन्नाववाग्देवतानितिः । इदं
चित्तुच्यते-पुंनो नावो धर्मो यस्यां मा. मा वानो वाग्देवता चेति मन्मानः ।
पुंवाविष्णुत्संविष्टा वा मरुत्वदी तद्रूप एव तस्यैव विदेऽन्त्यात्नम् । द्वैतध्वान्ते-
त्येत्नमित्यं एव ध्वान्तज्ञानं विरपतानन्त्येन वनेनानं विरहधर्मकाङ्क्षं शान्ते
नष्टिवाग्देवित्यन्त्येन । अपवा दृपोनांवा हिता द्वैतं द्वैत द्वैतत्वात् नैव
नैवित्यं एव ध्वान्तज्ञानं विरपतानन्त्येन वनेनानं विरहधर्मकाङ्क्षं शान्ते
नष्टिवाग्देवित्यन्त्येन चिदुच्यते-पुंनो नावो धर्मो यस्यां मा. मा वानो वाग्देवता चेति मन्मानः ।

दुर्ण्ड गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातुभिर्द्वेषितान्

सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां घचो दृषये(१) ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नियन्तन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिभाषितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

दर्पणः

फलं यस्यास्तामिन्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाधितानामेतरकोटिक्रानोत्पादकत्वे-
नाधिकारिणां सन्मात्रावलम्बनज्ञानप्रदत्वेन पुम्भाववाग्देवनादास्तत्रिवर्तस्त्वमिति
भाव । *दुर्ण्ड* । गणपति, प्रगम्येत्वनुबन्धने । *सिद्धान्तानिति* । भाष्यकारादि-
निर्गोतायां । सिद्धान्तास्तामिन्यर्थः । *उपपत्तिभिः* । साधकप्रमाणोपन्यायरूपाभि-
ः ।

घन्यादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तत्रिवन्धनस्य च प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेषा-
दिना* । समाप्तये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्त्या अलीकिकाऽविर्गोत-
शिष्टाचारानुमितमङ्गलस्य विप्रध्वंस एव फलम् । जन्मान्तरापरमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टाणां
मङ्गलानुष्ठानान्मङ्गलमाप्तयोः शरीरनिष्ठप्रन्यायस्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीय-
तया तस्य च नास्तिरूपमाप्ती व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवान्, किन्तु कार्य-
मात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरितरूपप्रतिबन्धकरिराम एव मङ्गलस्योप-
योगी ; न तु समाप्तवधि, विप्रध्वंसेनाप्यव्यामिद्धत्वान्, समाप्तिस्त्वन्वयत्र क्लृप्त-
त्कारणकलापादिति सूचयते । *फणिस्मरणेति* । फणी-शेषः । "शेषास्यं धाम माम-
कम्" इति भगवदुक्तेस्तस्मरणस्य विप्रनिवारकत्वान् । मङ्गलस्य नतिस्त्वुत्पादि-
भेदेन मानाश्रयमिति सूचयितुं स्मरणेषुचम् । *प्रतिजानीते(१) इति* । प्रतिज्ञाफलं तु

परीक्षा

व्यापकमिति दावन् । *दुर्ण्डम्*—गणपतिम् । *सिद्धान्तान्*—भाष्यकारसम्मत-
सिद्धान्तान् । *उपपत्तिभिः*—साधकप्रमाणोपन्यायरूपायुक्तिभिः । *दृषये इति* ॥
साधकप्रमाणोपन्यायतेनेति शेषः । एतेन वैयाकरणविद्वान्तो विषयस्त्वज्ञानं प्रयोजनं
तद्विज्ञानापुराधिकारो प्रतिराधयतिरादकमात्र सम्बन्ध इति त्वेषां दुष्टं भवति ।

घन्यादां कृतस्य मङ्गलस्य प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेषां व्यादिना* । अत्र प्रति-
बन्धकोपशमनायैति कथनेन विप्रध्वंसस्यैव मङ्गलस्यैवमुक्तम् । भाष्यनिष्ठप्रन्यायस्या
घनयो कार्यकारणभाव । समाप्तिस्तु दिक्कार्यमार्गित्वाकारणकलापाद्भवति । स्मर-
णकदास्यनेन मङ्गलस्य नतिस्त्वुत्पादकत्व-
यतिनम् । *चिकीर्षितमित्यादि* ।

तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । भाष्याऽब्धेः शब्द-
कौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रे-
क्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षि-
तसारन्वापत्तौ पाणिनीयानामनुवादयतापत्तेः । तत्र निर्णीत इत्युक्ति-
रितोऽप्यधिकविद्वांसुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥१॥

अथ घात्वर्थनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातमाह—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिर्बर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

इति

सिन्धावपार्त बाध्यम् ।

उद्धरणस्योदाहरणमाह—*अस्मान्निरिति* । मूले—*इत्यत इति* । हयांदिनि-
पदकारिणान्निरिति शेषः ॥ १ ॥

अथ घात्वर्थनिर्णयः ।

तत्र स्मृत्यापार्तयोपवनकृत्यात् तैर्नवाऽऽद्याङ्गानिहृत्तेषु वाक्यस्योदस्य 'वाक्य-
स्योदोऽर्थतिरिक्तयो' इत्यादिना सिद्धान्तविन्यनान्त्येषु प्रतिशक्त्यं सङ्केतप्रहासन्म-
वान् तदन्वागन्वात्म्यं रूपूपादेनामुद्धृतत्वात् तत्र कल्पनया पश्यानि विन्यत्य तेष्वपि
प्रकृतिप्रत्ययनागान्तर्यं प्रविन्यत्य, कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकान्मां तत्तदर्थेष्वपि
प्रकृतिप्रत्ययानामनादिनङ्केतबोधद्वारा मातुन्वान्वागन्वायने महर्षिर्नर्णने शास्त्रे प्रकृ-
पादिशोहाय पदव्यन्त्योद्यवने मन्त्राविति दर्शयन्तिऽन्वायप्रधाने मुक्तिश्चपादिरूपे
वाक्ये घात्वर्थस्य प्राधान्यात्तमेवार्थं निरूपयितुमाह मूले—*इत्यतानारयोःरिति* ।

परीक्षा

कल्पयित्वा घनत्वमिका महोदिवशोभितकर्मका प्रविजेति बोधः । प्रविजा च-निरूपणा-
पार्थविशेषमिति दण्डविशेषवत्कारकज्ञानानुद्धृत्यापाररूपा । स च व्यापारः शब्दो-
द्यागमेव

उद्धृत इत्युक्ते इवकाङ्क्षा अत्रति मच्छान्तमे भाह—*अस्मान्निरिति* । एतेन
मूलस्यो उद्धृत इति महोदिवशोभितकर्मका इति सूचितम् । इत्यत इति, इत्यतः
निरूपयितुमाह—*इत्यतानारयोःरिति* ॥ १ ॥

सिद्धान्त बाध्यत्वप्राप्तये उद्धृतत्वात् प्रतिशक्त्यं अत्र वाक्यं सूचितवत्प्रत्यय-
नपार्थेति विदुःशब्दः । अन्वागन्वात्म्यं तदन्वागन्वात्म्यं निरूपणाप्यन्वयप्रधाने
वाक्ये नानाकार्ये उद्धृतत्वात् निरूपयितुमाह—*इत्यतानारयोःरिति* । मूलस्यो

धातुरित्यत्र स्मृत इति यन्नपरिष्कारादिनामेनाग्रयः ।
कलं विहित्त्यादि ।

द्वयंगः

तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृता' इति न विशेषणम् । विभिन्नवचनात्मोऽस्यानिष्कारः । विशेष्यवाचकपदार्थविभक्तितात्पर्यविशेष्यव्यापिस्वरूपव्याप्या भविष्यात् विशेष्य- विशेषणवाचकपदार्थो समानवचनव्यतिरेकमात्रम् । अत्र एव 'नोप्ये घटा' इत्यादिने मानु- स्तम् । तद्विशेष्यतां तु 'वेदाः प्रमाणं' 'जात्यावृत्तिव्यक्तकः पदार्थः' (व्याससूत्रे- ३।३।१८) इत्यादी विभिन्नवचनमपि । न च प्रकृतौ तद्विशेष्यतां वीजमस्तीत्यतो घनपरिष्कारादिनामेनाग्रयं दर्शयति भूतगणारं—'धातुरित्यत्रेति' ।

ननु यदुद्देशेन अनेनोक्तो वा प्रकृतित्वात्ता तत्त्वं कल्प्यम् । अन्येऽप्यनर्थान्ते- ष्टादिवचनमिति यावत् । तदुक्तं हरिणा—

“अन्वयार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं कलं तेषां न स्वाभादि प्रयोजनम् ॥” इति ।

“स्वरितञित्” (पा० सू० १।३।३२) इति सूत्रेऽपि कल्प्यत्वं प्रकृतपुरेऽयमुक्त्य- ते एव प्रसिद्धे । तथा च तादृशकल्पस्य धातुवाच्यस्ये विक्रित्यनुकूलव्यापारदशायां तदुक्तस्य धात्वर्थतादृशकल्पप्रवृत्ताभावात् कर्मत्वानुवृत्तिः, तन्न्यतादृशकल्प- स्य तदापत्तिभेदेन साह—'कलं विक्रित्यादीनि' । अयमाशय—कल्पस्य लोके कस्या तादृशाप्यवस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैः । अन्यथा सङ्ग- त्वादिष्ववहारो दुस्परसाद स्यादिति । तत्त्वं च—तद्वात्वर्थजन्यत्वे मति तद्वातु- जन्योपस्थितिविषयत्वं तद्वात्वर्थत्वं वा । अन्यत्त्वं च—जन्यत्वप्रकारकप्रती- तिविषयत्वम् । तेन सत्तादीं नातिप्रसङ्गः । गम्यार्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रस- ङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारोऽतिप्रसङ्गिनिरासाय च सत्यन्तम् । तच्च विक्रि- त्यादीनामक्षतम् । तस्यापि प्रकृतपदव्यापिशक्यता तत्तदुपेणैव, तथा बोधस्य सर्वानु- भवसिद्धत्वात् । यदुच्यते वाक्यार्थप्रदर्शनाश्रयणे—'विक्रित्यनुकूलो व्यापार' इति, धातुत्वादिकर्मज्ञानतोऽपि तद्विधाद्येति भावः ।

परे तु—कल्पजन्यसमभिध्याहारे तद्वात्वर्थजन्यत्वे मति तद्वात्वर्थनिष्ठविशेष्यता- निरूपितप्रकारतावत्त्वम् । अन्यथा चाऽऽरोपिताऽनारोपिता वेत्यन्यदेतत् । विभाग-

परीक्षा

वाच्यत्वम् । धातुरित्यस्यैकरचनान्तस्य विशेष्यवाचकताऽस्ति । तद्विशेषणवाचक- मपि यदि विशेष्यवाचकपदार्थगतसङ्ख्याविरहसङ्ख्याया अविश्रुताः तदा समानवच- नव्यतिरेकमेवापेक्षितम् । विरहसङ्ख्याविवक्षायास्तु विभिन्नवचनव्यतिरेकमपि भवति 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादी यथा । प्रकृतौ तु तद्विशेष्यतां मानाभाव इत्याशयेनाह—'धातुरि- त्यत्रेति' ।

कल्पशब्दोऽत्र न 'स्वरितञित्' इति सूत्रे कल्पशब्दो यत्परस्मत्पर, किन्तु विलक्षणावर्धबोधक इत्याशयेनाह—'कल्पमित्यादि । तद्वात्वर्थकल्पत्वं च—तद्वा- त्वर्थजन्यत्वे मति तद्वात्वर्थत्वम् । इदं च जन्यस्य यत्र कल्पनेन प्रहणं तत्र, यत्र

उक्तञ्च धाभ्यपदीये—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

आधितक्रमरूपस्यान् सा क्रियेन्यभिधीयते ॥ इति ।

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाभायः । पचति, पाकः, करोति, कृतिः, इत्यादौ धात्वर्थोऽयमसाध्यत्वेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानव्यात् । तथा च क्रियान्तराऽकाङ्क्षानुन्यापकता-

दर्पण.

प्यता नानुपरवेति भावः ॥ उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितस्य निरस्यति—उक्तञ्चेति* । *यावदिति* । सर्वमित्यर्थः । सर्वप्रदार्थमेव विवृणोति—*मिद्धमित्यादिना* । मिद्धम्-विद्यमानस्यप्रतियोगि 'अपाक्षीन्' इत्यादौ । असिद्धम्-भूतमिदं वर्तमानं तादृश-प्रागभावप्रतियोगि च, 'पचति' 'पश्यति' इत्यादौ । *साध्यत्वेन*—पश्यमाणस्वरूपेण । *अभिधीयते* । सत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । क्वचिद्विद्यते इति वाच्यः । एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिं प्रदर्शिता । यौगिकत्वमप्याह—*आधितेति* । आधितं क्रमरूपं यस्यान्तत्त्वान् पूर्वापरीभूतावपचकृत्वादित्यर्थः । तदीयाश्रयणानामभिध्रवणाद्यध्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्ते क्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादर्शनीया, पूर्वोपर्यारोपो वा । पचन्त्यापि स्वजनकव्यापारगतपूर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । *पाक इति* । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्यथा स्तोत्रं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता, तथाऽपि तत्र धातुत्वस्याप्यभावस्य गुणतया प्रधानोभूतप्रभुत्वात्पचन्त्यस्य तस्य सिद्धतेरेत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह—*तथा चेति* । क्रियान्तरं इति* । अयमाशयः—यद्वर्तमानज्ञानान् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तिसिद्धत्वम् । तद्विद्वत्त्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम् । बन्धका-

परीक्षा

णमाह—उक्तञ्चेति । कारिकायां मिद्धमित्यस्य निरस्यमित्यर्थः । इदं चापाक्षीदित्याद्यभिप्रायेण । असिद्धमनिरस्यमिदं पचति पच्यतीत्याद्यभिप्रायेण । इदं विशेष्यबोधकम् । एवं च मिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आधितेति योगप्रदानम् । क्रियतेऽयवयानां क्रमेणोत्पत्त्या सा क्रिया । अत एवाधितक्रमरूपा आधितं क्रमरूपं यस्या, यथा पचधात्वर्थव्यापारावयवज्ञानामभिध्रवणाद्यध्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्त्यादृशावयवममूह क्रिया पचादिनोच्यते । तथाऽन्यत्राऽपि बोध्यम् । यत्र तु नावयवानां क्रमस्तत्राशयो रूढिवा स्वाभाव्या । *पाक इति* । अत्र पचन्त्यस्य साध्यत्वेन च प्रतीति । अत एव स्यात् पाक इत्यत्र स्तोत्रपदात्वमन्वायकृत्वितायामिति, तथाऽपि प्रथमवाचस्य सिद्धत्वेन भानमिति विशेषः । *नाकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षोत्ति* । अन्वायवत्त्वात्तादृशाऽऽकाङ्क्षोत्पत्त्या पूर्वनिर्गत । *अनुन्यापकतावच्छेदकत्वमिति* । नच रूपमुत्पाद्यत्वात्तद्वत्त्वं तेन रूपेण पचतीति साध्यत्वानुभवे

पच्छेदकस्य (१) नाभ्यगम्यम् । तद्रूपवत्त्वमगम्यभूतत्वम् । एतरे-
वाऽऽद्याय—

अमरत्वभूतो भावश्च तिष्ठपरिभ्रमिषीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः कृत्कारस्याधःसस्तापनग्यग्न्यादिनाद्रु-
पेण घाटयः । पचतीत्यादी तत्प्रकारकयोपस्थाऽनुभवमिच्छन्त्याम् ।

द्वयं:

“जातिमग्ये क्रियामादुरनेकव्यक्तियतिर्नाम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधेयोरपलदये ॥”

इति वाक्यपदीयं चाऽप्य कल्पे मानमिच्छाम् ।

साध्यव्याप्तत्वभूतत्वयो पर्यायतामाह—तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति* ॥ निरु-
क्तस्यामत्वभूतत्वमेतदर्थः । *अमरत्वभूत इति* । *भावप्रधानमाकृतत्वम्”
(निरुक्ते १ वा० १ पं०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

‘सत्वत्वभावमापन्ना व्यक्तिसामभिरुच्यते ।’

इति अग्य पूर्वार्थम् । *भावधेति* । चोऽप्यधारेण उक्तं भाव एतेष्वर्थः । तेन
सत्वत्वभूतत्व सत्व व्यवच्छेदः ॥ तिष्ठपरिभ्रमिषीयते इत्युपपन्नस्यारम्भेन तिष्ठन्तपरिभ्रमिषीयते ।
अभिधीयते—योज्यते इत्यर्थः । *अभिधीयते इत्यग्य प्राधाक्येनेति शेषः । तेन
दृष्टन्तपरिभ्रमत्ववत्त्वभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिष्ठन्तपरिभ्रमिषीयते भावाऽऽ-
कृतताभिप्रायेणेति कश्चिन् ।

अयं वेति । साध्यव्येन प्रतीयमानो व्यापारधेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पच-
त्यादिनाच्य इत्यर्थः । *अनुभवतिद्वत्वादिति* । अत एव व्यगनादिना पक्षिप्रवृत्त-
नदशायां कृत्कार एव शब्दीतरानिदम्य न पचतीतिप्रयोगः । यागे, इच्छा, ज्ञाने वेति

परीक्षा

वस्तु-क्रियायाः साध्यव्यं तदेवामत्वभूतत्वमित्वाह—तद्रूपवत्त्वमिति* । अत एव
वाक्यपदीये हरिणा—

सत्वत्वभावमापन्ना व्यक्तिसामभिरुच्यते ।

अमरत्वभूतो भावस्तु तिष्ठपरिभ्रमिषीयते ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । *तिष्ठपरिभ्रमिषीयते* । अत एव “भावप्रधानमाकृतत्वम्, सत्वप्र-
धानानि नामानि” इति निरुक्ते उक्तम् । व्यापारस्य घानुवाच्यत्वं न व्यापारस्येतेव,
किन्तु कृत्कारादिनिष्कृत्कारत्वादिना ।

एव पचतीत्यादिवाक्यप्रत्ययानुधानन्तरं तत्प्र

एव
सकप्रयोगं न

घञ्छेदकरूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदे-
वाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्परिदरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः कृत्कारत्याघःसन्तापनन्धयन्तत्वादितत्तद्रू-
पेण घाव्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकयोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

“जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तित्विर्तिनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते ॥”

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानमित्याहुः ।

साध्यत्वामसत्त्वभूतपदयोः पर्यायनामाद्—तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति*॥ निर-
करूपामसत्त्वभूतत्वमेतदर्थं । *असत्त्वभूत इति* । “भावप्रधानमाकृष्यात्म्”
(निरुक्ते १ अ० १ ल०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

‘सत्त्वम्यभावमापन्ना व्यक्तित्वाभिर्लक्ष्यते ।’

इति अस्य पूर्वार्थम् । *भावाधेति* । बोध्यधारणे, उक्तभावात् एतेत्यर्थं । तेन
सत्त्वभूतस्य तस्य व्यक्तित्वेद् । ॥ तिङ्परिदरिति बहुवचनस्वारम्येन तिङन्तपरिदरित्वर्थे ।
अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थं । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनेवेति शेषः । तेन
‘तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतपदयोः पर्यायनामाद्’ इति न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपरिदरिति भावाऽऽ-
कृतानाभिधानेनेति कश्चिन् ।

अयं चेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारधेत्यर्थं । *वाच्य इति* । पच-
त्यादिवाक्य इत्यर्थं । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत्र एव व्यवजनादिना बह्विप्रवल्-
कनानां कृत्कार एव कृत्काराणां कृत्कारस्य न पचतीतिप्रयोगः । वागे, इच्छा, ज्ञाने वेति

परीक्षा

वक्तृ-क्रियाया साध्यत्वमसत्त्वभूतत्वमित्यवधारण—तद्रूपवत्त्वमिति । अत्र एव
वाक्यपदीयं इति—

असत्त्वभूताभावमापन्ना व्यक्तित्वाभिर्लक्ष्यते

सत्त्वभूताभावान्ति लक्ष्येणैव साधयते ॥ ।

इत्युक्तम् । तिङन्तपरिदरिति ११ । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साधयेवोपलक्ष्यते । अत्र ११ भावप्रधानमाकृष्यात्म् । अत्र ११

दक्षानामनुगमकस्य सत्यान् । आख्याने क्रियैक्यव्यवस्थापि ; अ-
च्छेदकयुद्धिविशेषैक्यमादायैष । उक्तंच वाक्यपदीये—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥”

इति । धात्वर्थे निरूप्य तिड्यमाह—

ॐआश्रये स्थितिः । फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयः
कर्म, व्यापाराश्रयः कर्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात् तिड-
स्तदंशे शक्तिः । अन्यलभ्यत्वान् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं;

दर्पणः

भाष्यासङ्गतिरत आह—आख्यानेति । निर्विकल्पिकः पाठः साधुः । आख्यातप्रति-
पाद्यक्रियैक्यव्यवस्थापौत्यर्थं । सविकल्पिकः सप्तमो विधिविधायारं अप्याहृतज्ञा-
नक्रियामाशय बोध्या । बुद्धिविशेषैक्यमिति । सङ्कलनरूपबुद्धिविशेषात्मकविच्छे-
दकैक्यमादायेत्यर्थः । तथावावपयाऽऽश्रयं पौर्वापर्यं, समुदायाश्रयमेतत्त्वमादाय तत्स-
ङ्गतिरिति भावः । तत्र मानमुपन्यस्यति—उक्तञ्चेति ॥ गुणेति ॥ क्रमिकैतद्व्यापार-
समूहं प्रति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भाममानैरवयवैरपलक्षितः सङ्कलनात्मकैक्यबुद्ध्या प्रक-
ल्पिताऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यपदिश्यते इति कारिकायाः । तत्र क्षणत-

परीक्षा

वच्छेदकावच्छेदकस्य बुद्धिविशेषस्यैक्यादिति भावः । बुद्धिविशेषधोपलक्षणीभूत-
शक्यतावच्छेदकानुगमको न तु विशेषणीभूतनिः । न बुद्धिविशेषस्य शक्यतावच्छेदकांशो
विशेषणतया शाब्दबोधे भानापत्तिः । न संतावताऽनुगमरूपमेस्वीकारेऽप्यनेकशक्यता-
वच्छेदकत्वमस्येवेति नानार्थत्वापत्तिर्न गतंति वाच्यम् ? अनेकशक्यतावच्छेदकत्वमर्थं
न नानार्थत्वम्, किन्त्वेनेकशक्यतावच्छेदकानुगमत्वम् । यथा सूर्यस्यविष्णुत्वादि-
निष्ठा हृत्पादिसदृशशक्यतावच्छेदकताभिन्नेति तेषां नानार्थत्वम्, तथा न प्रकृते,
उपलक्षणीभूतबुद्धिविशेषस्यैक्येनानुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकतायां एकत्वा-
दिति भावः । ननु “प्रशमायाम्” इति सूत्रभाष्ये—एका क्रियेति व्यपहारो दृश्यते तस्य
कथमुपपत्तिः, वाक्यावच्छेदो व्यापाराणां भवन्मते विशेषधर्मपुरस्कारेण शक्यत्वात्
आह—आख्यात इति । गुणभूतैरिति । समूहं प्रतीत्यादि । अवयवैरिति ।
गुण इति शेषः । अवयवतायां गुणभूतत्वञ्च तत्रद्रव्येण भाममानत्वम् । क्रमजन्म-
नामिति । इदं युगपदनुपन्यायनं ह्यनु । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः—सङ्कलनात्मकैक-
्यबुद्ध्या प्रकल्पिता— इदं समूहस्य विशेषणम् । एतेन पुराणभूतावयवतायां
युगपदस्यनिधानका क्रियेति आख्यातवच्छेदकत्वमिति गतिरिति निरस्तम् ।

तिडस्तत्रवशात्—आ । आ-वयवस्य प्रा आ-पत्तं भानानन्विकल्प्य प्रवयवात् वक्तुमु-
पक्रमतः— आ-वयवमिति । अन्यत्वमन्वयान्— आ-वयवमन्वयान् । अनन्वयत्वमन्वयो हि

तत्र च्छुनिरिदोऽरुपमिति सुदर्थनिर्णये वाच्ये ।

नन्वगद्योगात्प्राकारार्थं चि. मानम् । प्रतीतिः— लक्षणा, आर्ष-

इति

'अन्वयस्यो हि इत्यर्थः' इति न्यायादिति भावः । एतेन इतिनां, व्यास-
रथो वा कर्तुः शक्यतेऽनेकवृत्तित्वात्मानां शक्यतावच्छेदकत्ववशात्ते गौरवमिति
संवादितात्पर्यं, इत्यन्वयस्योऽप्यन्यविदुर्मिथ्यमिति सूचितम् ।

नन्वाधपत्यस्य निरर्थकं आधपत्यं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च स्वस्वा-
धिपत्येनानामन्वयस्योऽप्यन्यवशात् नानाधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौर-
वच्छेदकं वेति । *वाच्ये इति* । अस्य द्वितीयाधपतिरूपत्वात्पयम् इति शेषः । तथा
च तत्राधपत्येनाधिकाररूपत्वात्तस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौरवच्छेदकं इति भावः
मानान्महादिमते प्रवृत्तमानेन निराकारिष्यत् कर्तृकर्मणोरर्थं निरर्थकं व्य-
स्यारपितुं गृह्यते—*नन्विति* । ननु 'यद् यद् बोधकं तदर्थकम्' इति सिद्धान्तात्प्रा-
प्त्यर्थकं कर्मप्रतीतिं च मानं न आह—*प्रतीतिरिति* । सम्भवादिष्वनेनान्वितम् ।
सम्भवेतिनाह—*लक्षणाति* । नन्वाधपत्यस्योऽधपत्यस्यैव भावनाभावात्तुल्यसि-
त्त्वप्रयुक्तत्वे तत्र तस्य शक्तिवत्त्वे तु नाधपत्येऽन्यथाशक्तौ, युगपद्भूतिरूपविरोधात् ।
भावनाधपत्येन भावनाधपत्ये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यात्तुल्यसि-
त्त्वविरोधादिति । आधेनोऽनुपसिम्नत इत्यर्थः । तथाहि—अन्विताभिधानादिमते
पदानां विशेषणत्वेनाधपत्यस्यैव भावनायाः प्राधान्यात्तार्थभावतायां विशेषणत्वात्तुल्यसि-
त्त्वमवति तस्या आधपत्योऽधपत्यत्वेन । यद्वा अनुमानं स । तत्रयोग्यं 'आख्यातवद्-
बोधा भावना, किञ्चिदाधिता, विशेषणत्वेन गृहीतमाश्रितत्वात् । अन्वयस्योऽप्यन्य-

प्राज्ञा

शक्यार्थं' इति न्यायस्य सुप्रसिद्धत्वादिनि भावः । एतेन कर्तारि कर्मणि वा आख्या-
तस्य शक्तिव्योक्तौ यदनां व्यापारानां शक्यतावच्छेदकत्वं गौरवमिति यन्संवादि-
कानां दुषणं तदन्वयस्योऽप्यन्यविदुर्मिथ्यमिति ध्यमितम् । नन्वाधपत्यस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽपि तस्य निरूपकभेदेन नानामन्वयस्योऽप्यन्यवशात् न च भेदाद्वैतं दुषणं वे-
त्यन आह—*तत्रच्छेदकं* । *सुदर्थनिर्णयः*—द्वितीयाधपतिरूपत्वात्पयम् । एवं
वाधपत्यस्यावच्छेदकत्वात्तस्य नानाधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौरव-
मिति भावः । मानान्महादिमते परिहरत् स्वमतं व्यस्यारपितुं गृह्यते—*नन्विति* ।
अनयोः—कर्तृकर्मणोः । ननु यदर्थबोधकं तदर्थकमिति मानान्वयो व्या-
प्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिं च मानं न विव्यर्तित्यन आह—*प्रतीतिरिति* । *लक्षणाति* ।
ननु लक्षणाधपत्ये नोपरयते भावनायां भवन्ते आख्यातशक्यतायां तस्याः शक्यबोधि
भावनिरूपये शक्यता तद्व्यतिराशक्यतायै वक्ष्यते इति युगपद्भूतिरूपविरोध इत्यन
आह—*आधेनादिति* । आधेनोऽनुमानम्, तच्च भावना किञ्चिदाधिता धर्मत्वात् ।
अन्वयस्योऽप्यन्यवशात् तत्र सम्भवात्सम्भवति । एवं च भावना किञ्चिदा-
धिनेत्यनुमितौ किञ्चित्वाशक्यत्वान्ते आधपत्यान्वयस्योऽप्यन्यवशात् मानं तस्य शक्ति-
रूपकत्वं स एव कर्तारि लक्ष्यते । तत्रानुमानस्योऽप्यन्यवशात् सम्भवः अनुमितेऽप्य-

पात्, प्रथमान्तपदाद्या सम्भयादिति चेद्—

अप्रोच्यते—“लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः” (पा० सू० ३।४। ६६) इति सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारान्, “कर्त्तरि कृद्” इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरौत्यनुकुर्यते । बोधकनारूपां तियादिशक्तिं तन्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधी-

द्वयं:

वत् इति । समानसंखित्मरेणत्वं तु नाश्लेषः, प्रमेयमित्याश्रयभावे भावनाया अभा-
वान् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाऽभावनाचेति ।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिगन्धानं विनाऽप्याश्रयशेषम्यानुभवमिद्वत्वाशाश्रयादाश्र-
यभावोपपत्तिः, काचित्कत्वात् तथाभानस्य । किञ्चोच्यते तद्भावनसमर्थने आख्या-
तजन्यबोधे भावनायाः प्रधान्यानुपपत्तिः शक्तिषुदे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वाद्
घटत्ववत्, एतत्तन्वस्य विचाराऽप्यहत्वाचेत्येव आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति* । समभि-
ध्याद्वनप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनु-
पपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिमाधिवेति भावः ।

मानमिति । यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभावानर्थे तत्राख्यातस्य शक्तिराश्रयकोत्प्रेयो-
त्तं वक्तुमुचितं, तथापि धातोः कल्प्यापारयो शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति
मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लभात् सामान्यत आश्रये स्वाभिमतख्यातशक्ति-
सिद्धयतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् । ननु
कर्तृपदावष्टिमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कं नित्यमिति—
अत्र हीति । नन्वेतत्सूत्रं लकारागामेय कथांदिशक्तिबोधकं नाख्यातभ्येत्यत
आह—*बोधकनारूपामिति* । बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः । इदं चादेशिन्येव शक्तिरा-
देशानामादेशित्वात्तद्वाराऽप्यापत्त्वमिति मतनिरासायैत्युक्तम् । यथा चैतन्

परीक्ष

तिज्ञानपरामर्शजन्यतया शब्दधरणे व्याप्त्यादिप्रतिगन्धानाभावेऽपि शाब्दबोधस्या-
नुभवमिद्वत्त्वात् आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति* । चैत्रं पद्यतीति वास्यशब्दकं यत्प्रथ-
मान्तं पदं चैत्र इत्यादि तेनाश्रयस्य प्रतीत्युपपत्तौ न तत्राख्यातस्य शक्तिः स्वोक्ता-
व्येति भावः । *मानमिति* । अनुमापकमित्यर्थः । आख्यातम्—आश्रयशक्तिम्, “लः
कर्मणि” इति सूत्रपूर्वाशक्तिः कृत्वात् । अणादितद्वितवदिति । यद्यद्वर्मावच्छिन्नगृही-
तशक्तिरुपाणिनीयसूत्रकं भवति तत्पूर्वमावच्छिन्नशक्तिं भवतीति सामान्यतो व्या-
प्तिः । ननु तत्र कर्त्तरौत्यस्याभावेन कथं तत्सूत्रपूर्वाशक्तिरुक्तत्वेऽनुमिद्विरत आह—
अत्र हीति । यद्यपि परमतस्य प्रथमान्तपदेन चैत्रत्वादिना चैत्रस्य लभेऽप्याश्र-
यत्वस्य न लभ इत्याख्यातस्य तत्र शक्तिः स्वोक्ताव्येतेष्वपि निराकरणं सम्भवति,
तथाऽपि अतन्व्यत्वेनाश्रयत्वावच्छिन्न एव शक्तिरुक्तं, नव्याश्रयत्वावच्छिन्न
इति वन्मतम्, तन्व्यत्वाकर्तृमनुमानप्रधानमेवं कृतम् । नन्वेतावता लकारस्य शक्ति-
मिद्वयति न स्वाख्यातस्यत्वेन आह—*बोधकत्वेति* । बोधजनकत्वं शक्तिः, या च बो-
धोक्तिरशब्दसमवादी तत्र कल्प्यते इति भावः । इदं च व्यापित्वेव शक्तिः, आदेशा-

यन्ते । नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिवोधकताशक्तिमा-
दाय शस्त्रादिविधानवत् । न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे । तथा
च-कर्तृत्वं-कृतिः कर्मत्वञ्च फलमेवाथोऽस्त्विति शङ्क्यम् । फलव्या-
पारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् ।

अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र ल-

दर्पणः

तथा वक्ष्यते । *विधापन्नं इति* । तथा च वर्गस्फोटपक्षे धृयमागवर्गानामेव वाचक-
ताया व्यवस्थापयिष्यमाणतया "ल. कर्मणि" (पा० सू० ३।१।६९) इत्यादिसूत्राणां
तिवादिशक्तिप्रहे एव तात्पर्यावधारणेन मन्भवति तस्याश्रयात्शक्तिसाधकप्रमाणत्व-
मिति भावः । *नकारविसर्गांश्चैति* । 'रामान्' 'रामं' इत्यादावित्यर्थः । *कर्तृकर्मपदे*-
इत्यस्यानुवृत्त्योपात्ते इत्यादि । *कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति* । आहृतिशक्तिवादन-
निप्रेत्य भावप्रधाननिर्हणादिति भावः । *कर्तृत्वं कृतिरिति* । कृत्वा यन्वाच-
कत्वेन तत्प्रकृतिकर्तृकर्मकृतृजन्तकर्तृशब्दस्य कृत्याध्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन
प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतकृतिस्त्वधर्मशोधनादिति भावः । *कर्मत्वं च फलमिति* । कर्मर-
धस्य धात्वर्थकलाश्रये पारिभाषिकत्वादिति भावः । *शङ्क्यमिति* । तथा च तत्सु-
श्रवलाभे कर्तृकर्मगोराख्यातशक्तिः सिद्धयतीति भावः ।

दर्शनान्तरीयेति । दर्शनं शान्त्यं, न्यायादिः, अन्यदर्शनं दर्शनान्तरम् ; तत्र भवा
दर्शनान्तरीया । महादित्वाच्छः । 'पचति' इत्यस्य पार्कं करोतीति विवरणात् फलं
पच्यार्थः, तिङ् तु व्यापारवचन इति मौमांसरा मन्वन्ते । तन्मते व्यापारस्यान्वयल-

परीक्षा

नां तु म्यानिष्पत्तिजननद्वारा शाब्दबोधजनकत्वमिति परमतनिराकरणार्थेत्यनभिति-
नम् । ननु कृतित्वस्य जातिरूपत्वेन नक्षयतावच्छेदरत्नाश्वानृतनादेव शक्तिमिद्वयं
कर्तृपदं कर्तृत्वपरमेवास्त्विति चेद्, न । प्रवृत्तिनिवृत्तिजायनयोनिद्वयेभ्योऽकारप्रत्य-
याभावेन न यत्कस्यस्य त्रिनयनाधारणत्वे ना नाभावात्, तथा च मौनानुग्रहम्-
प्रमसा जातिः" इति-मनानं प्रमसो बुद्धिजननं यस्याः सेत्यर्थः । ननु वार्त्तत्वावच्छिन्न-
कार्यनानिरूपितकारणतावच्छेदकतया कृतित्वजातिमिद्विरिति तद्वच्छिन्ने आगन्त-
स्य शक्तिरूपने लाघवमिति चेद्, न । प्राग्भावप्रतिशोगित्वं हि वाप्यत्वं ; तच्च ध्वं-
सनाधारणम् । न च ध्वंसनिवृत्ताव्यनादानपि भावत्वात्तत्रैव वाप्यम्, नच न म-
न्भवति, ध्वंसं प्रति कृतिव्येन जन्यताया मानाभावेन व्यभिचारात् । यदि च मन्म-
स्यन्वयावच्छिन्नकार्यत्वाजिन्यत्वात्तत्रैव वाप्यं पितरागन्तारः अत्रतत्र कृतिव्य
जातिमिद्विरित्युच्यते तत्र च मन्मस्यैव जन्यतायाः अत्रतत्र कृतिव्य
ति- तानाशय विनिर्णयः अत्रतत्र कृतिव्य
न्यायानेन नवापिजननं
त्वय । कृत्यमिति । कर्मशब्दोऽत्र
मादिति । तथा च कर्मणि इति

कारयिषिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मद्रियाचित्यं न
मिष्येत् । “कर्त्तरि कृद्” इति च, “लः कर्मणि” इत्यनेन तुल्ययोगक्षेपम् ।

अपि च मीमांसकानां कृतामियाऽऽख्यातानामपि कर्तृधाचित्य-
मस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादियन् प्रतीतिसम्भवे घाद्यवयं माऽ-

दुर्ग

ख्यातभाषाण्य लकारविधौ न किञ्चिद् बाधकम् । यद्यप्युक्तरीत्या ख्यातरे शक्तिमि-
हापि कल्पानिबोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नेन, तथाप्यभिधानाऽन्विधानव्यवस्थायां
ननुयाप्यवहनेन, द्वेषा भाते तु कथञ्चिद् परिहरणीयमिति भावः । ०कृतामिति ॥
दुर्गपरीक्षानो ऋणुमादीनामित्याः । तन् “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।१०) इत्येव
ननु शक्तिवाचकस्य आह—कर्त्तरि कृदिति चेति ॥ तन्मूलादेव च कर्मरीति भ्रान्त-
वर्त्ते । तथा च पूर्वमूल्याकर्त्तृत्वे धर्मिण्यन्तेऽप्याद्यनुपपत्त्येव तस्य धर्मिण-
त्वमेव । अथ धर्मपरतायां तु मन्त्राणि धर्मपरतायां स्यात् । तत्रेवाह—ऋणुपयोगक्षे-
पमिति ॥ मन्त्राणां चोपायो, लकारार्थं धेयम् । एतच्च “लः कर्मणि” इत्यस्या
मन्त्रव्यवस्थाभाषनाया भाष्यान्तात्पर्यप्रतिपादकत्वोपागमे स्यादस्यास्यात्, “कर्त्तरि कृत्”
(पा० सू० ३।४।१०) इत्यस्यापि कृता भावनायां प्रतिपादकत्वम् । तस्य च आक्षे-
पादेव साभास्य कृतां लकारप्रतिपादकं तदिति चेति, तर्हि “लः कर्मणि” (पा०
सू० ३।४।१०) इत्यपि साऽऽख्यातस्य भावनागतिप्रतिपादकमिति समाप्तमित्याः ।

तन् पूर्वमूल्याकर्त्तृत्वे धर्मिण्यन्तेऽप्यनुपपत्त्येव तस्य शब्दाधिकाराऽध्रवनेन
धर्मपरतायाऽनवधारणाय । चेति च शब्दाधिकाराऽऽधरणं तस्यैव समकं, प्रकृतं च
तथाप्येव प्रमाणाभावे इति विभाष्यते, तदापि “शापः कारकं” शक्तिमन्का-
ल्यम् इति कथञ्चिद् वाक्यादायिदमथा तद्विकल्पस्य विकृतोऽर्थविधत्तथाध्रव-
नात्पार्थिवताध्रवनेऽर्थात्मनाऽऽधरणं श्रुत्येव आह—अपि चेति ॥ तथा च
श्रुत्याऽऽधरणाय वाप्राप्तमागच्छन्तेऽर्थात्पार्थिवं स्यादिति भावः । मन्त्राख्यातस्य
ख्यातगतकल्पने च तस्यैव भावे आह—भावनाया इति ॥ ०कृदादियदिति ॥
“ननु तदवयं” पा० सू० ५।२।२३ इति चेति । कृदादियत् इत्येव । आदि-

परीक्षा

आद्यम् । अन्वयात्तत्र वाच्यत्वं कर्त्तृमन्त्राधिकारवशात् । ०न तद्वर्त्तते । इहा-
वर्त्तते इति नू च, कथञ्चिदपि इहावर्त्तितव्यमनुपपन्ने । “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रे
ननु तत्र कर्त्तृत्वात्तद्व्यवहारविषये निराकरोति—कर्त्तरि कृत् । ०ऋणुपयोगक्षे-
पमिति ॥ अन्वयात्तत्र कर्त्तृत्वमिति चेत् तस्य कर्मणि कृत् इत्यनुपपत्त्येव, तस्य चेति लः
कर्मणि इति नू च कथञ्चिदपि । तथा पूर्वमूल्यादियत् इति च ख्यातित्वे कृता कर्त्तरि शक्ति-
वाचकं च कथञ्चिदपि भावः

तन् पूर्वमूल्याकर्त्तृत्वे कर्त्तृत्वमिति चेत्, इह नु प्रकृतविधायकत्वान्धत्वात् । अ-
न्वयात्तत्र कर्त्तृत्वमिति चेत्, तस्य कर्मणि कृत् इत्यनुपपत्त्येव, तस्य चेति लः
कर्मणि इति नू च कथञ्चिदपि । तथा पूर्वमूल्यादियत् इति च ख्यातित्वे कृता कर्त्तरि शक्ति-
वाचकं च कथञ्चिदपि भावः

स्तु । तथा मति प्राधान्यं न स्या न स्यादिति चेन् ? न । अद्यमानयन्त्या-
द्यायाहितव्यक्तोरपि प्राधान्ययदुपपत्तः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद् ? न । पाकानुसूल्-
व्यापारयतः कर्तुंरपि विवरणविषयन्याऽविशंगान् । न च कर्तुंविवरणं
तान्पयाऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मन्यविवरणयद्, इतरं-
तन्यांगदृष्टं समुपयांगविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि तुल्यन्यात् ।

इपंगः

परिपहः । तथा च दया भग्नन्तं धातोऽप्यांशारावाच-
न्येन कृत्यं कर्मांशित्वाभावनाया बोधविषयत्वं; तथाऽऽन्यान्तंर्षाति भावः । तथा
नातिः । भावनाया आन्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटनातरंति* । *तस्याः*—भावनायाः ।
त्याक्षित्तत्वेऽपि प्राधान्यम् तथा कर्मांशित्वाभावनाया अपि प्राधान्यनुपपत्त्यन-
त्यः । शक्तिप्राहरेषु परिगणितादिवरणाभावनावाच्यत्वात्प्राधान्यात्प्राप्त-
यानाङ्गत्वं—*भावनाया इति* । *विवरनेति* । तन्मनानार्थंरुदाऽन्तरं तदर्थ-
स्य विवरणतया, प्रवृत्ते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
स्य भावनावाच्यत्वंनित्यर्थः । विवरणस्य स्वम्यबोधानुसारितया, न तेनार्थ-
इत्याह—*पाकानुसूलेति* ॥ पचतीत्यस्य कर्तृरा पचिक्रियेति कर्तुंविवरणस्या-
नित्याऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरन कर्तारीत्यत्र विनिगमनाऽभावादिति
इतरंतरयांगदृष्ट इति ॥ मनाहारदृष्टे, उत्तरपदलक्ष्यार्थंमनाहारस्य चत-
विवरणादुक्तनिवृत्तरेति । धवरादिरावित्यादिदृष्टपदरुदाऽऽख्यातसाहित्यस्य
कस्यचराश्रेण विवरणवदित्यर्थः । इदं चाऽन्यप्रयोगकस्यवत्त्वं योग्यता ।
एन जलनाहर' इत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोगकतया छिद्रेतरत्ववत् प्रवृत्ते द्वित्वाऽ-
तरतयाऽऽद्वयंसाहित्यस्याऽपि भाननित्यनुपपत्त्यात्तम् । तत्र साहित्यस्य
निरिकस्याऽनुभवात्तस्य द्विवचनादिर्नोपस्थितेन तत्र सनामवत्कृत्यंरु-
तस्यैव चेन विवरणमिति मनाऽन्तरन्तु वक्ष्यते—*तुल्यत्वादिति* । भाव-

परांक्षा

तया कृदन्त इव आख्यातस्येऽपि तस्या अदाश्रयत्वेन प्राधान्यं न स्या-
समाधत्ते—*तथासतीत्यादिना* । *आक्षितेति* । जानांश्च तन्मने
त् । ननु पचतीत्यस्य पाकानुसूलाभावनेति विवरणं दृश्यते; तन्मनानार्थ-
दर्थकथनं हि विवरणम्, तच्चान्यातस्य भावनार्थकत्वं एवोपपद्यत इत्या-
नात्यादाविति । *रुत्तरंषाति* । पचतीत्यस्यैककर्तृका पचिक्रियेति वि-
मतत्वात् । ननु कर्तुंविवरणं न वाच्यं विवरणमिति दृष्टान्तनागद्वयनि-
 । पचतीत्यस्य पाकं दशानति विवरणमपि केश्विनिक्रियेने तन्मननाय
तरयांगदृष्ट इति । अत्रादिर्गविन्धादिदृष्टपदरुदाऽऽख्यातसाहित्यं च
तथाऽपि चकारण सत्यं विवरणं दृश्यते, मनाहारदृष्टे उत्तरपदस्य च

कारयिधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्यं न सिध्येत् । “कर्त्तरि कृद्” इति च, “लः कर्मणि” इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

अपि च मीमांसकानां कृतामिधाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्य-
मस्तु, भाषनाया एयाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिमम्भवे याच्यतम् माऽ-

दर्पण

म्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् वाच्यम् । यद्यन्तरीत्या व्यापारे शक्तिसि-
द्धारणि कृदाशक्तिसोधकं कर्मणीत्यनुगममेव, तथाप्यभिधानाऽभिधानव्यवस्थापै
तस्यावश्यकमेव, द्वेषा भावे तु कपयिन् परिहरणीयमिति भावः । *कृतामिति* ।
कृत्स्नानां गुणगुणादीनामित्यर्थः । ननु “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।१७) इत्येव
तत्र शक्तियाऽहमत्र आह—*कर्त्तरि कृदिति चेति* । तत्पूर्वादेव च कर्त्तरीनि अत्रानु-
वर्तते । तथा च पूर्वसूयन्धर्तुपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्राप्त्यनुसर्त्यैव तस्य धर्मिपर-
त्वमेव । अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरत्वेव स्यात् । तदेवाह—*तुल्ययोगक्षेम-
मिति* । अलक्षणाभो योगो, लक्ष्यधर्तुषु धेमम् । एवञ्च “लः कर्मणि” इत्यस्या-
नव्यलक्ष्यभाषनाया आख्यातायैत्वप्रतिपादकस्यापगमे स्याप्यस्यात्, “कर्त्तरि कृत्”
(पा० सू० ३।४।१७) इत्यस्यापि कृतां भावनार्थत्वप्रतिपादनस्यम् । तस्या आधे-
पादेव व्यापार कृतां तत्कृत्प्रतिपादकं तदिति यदि, तर्त्तर्हि “लः कर्मणि” (पा०
सू० ३।४।१९) इत्यपि नाऽप्येतत्स्य भाषनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः ।

ननु पूर्वसूयन्धर्तुपदस्य धर्मिपरत्वेऽवधनुपलब्धस्य तस्य शब्दाधिष्ठाराऽध्रवणेन
धर्मपरत्वमभिसारप्रोक्तं । यदि च शब्दाधिष्ठाराऽध्रवणं तत्त्वेव गमकं, प्रकृतं च
तदाध्रवणे प्रमाणाभाव इति विभाष्यते, तदाऽपि “शक्तः कारकं” शक्तिमन्हा-
न्कम् इति पशुव्यवस्थावाच्यवित्तया तद्विषयस्य निष्कृतोर्ध्वव्ययित्याध्रव-
णादर्थविहासप्रवणेत्यभिमतार्थत्वभोऽथन त्वेतेत्यत्र आह—*अपि चेत्* । तथा च
विह्वल्यव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेनेहाध्रवणैव व्याप्येति भावः । नव्याख्यातस्य
व्यापारावाचकत्वे कथं तत्तत्तुबोधोऽप्य आह—*भाषनाया इति* । *कृदादिवदिति* ।
“नत्र तस्येव” (पा० सू० ५।३।११) इति वति । कृदादिस्यत्वं इत्येतेषुः । कारि-

परीक्षा

कर्मणि । कृत्यात्तस्य धात्वर्थत्ववादिमतमाधिगेयमानाश्च । *न* । *कृदिति* । कृदा-
वतिमिति तु च, यद्यमानकर्त्तरि कृदाशक्तिसिद्धात्तन्मूलात् । “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रं
तत्र तेषां शक्तिवाहकत्वस्यैव निराकरणेति—*कर्त्तरि कृत्वादिना* । *तुल्ययोगक्षेम-
मिति* । कृत्यादेव सूत्रात्कृत्यादिति तर्हि “लः कर्मणि” इत्यनुवर्तते, तस्य यदि “लः
कर्मणि” इति सूत्रं कर्त्तृकारम्, तदा पूर्वसूत्रः वि तस्यैव व्यादिति कृतां कर्त्तरी शक्ति-
वाचकं न शक्तिसिद्धाति भावः ।

ननु कृत्यात्तस्य कृत्यात् कर्त्तृत्वमवाप्नु, इह तु शब्दाधिष्ठाराध्रवणात्तन्मूलात् । अ-
द्विगतत्वमवाप्नु—*अपि चेत्* । *कृत्यादिति* । शब्दाधिष्ठारात्तस्य कृत्यात्तस्यैव निराकरणे
विह्वल्यव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेनेहाध्रवणैव व्याप्येति भावः । नव्याख्यातस्य
व्यापारावाचकत्वे कथं तत्तत्तुबोधोऽप्य आह—*भाषनाया इति* ।
ननु कृत्यात्तस्य कृत्यात् कर्त्तृत्वमवाप्नु, इह तु शब्दाधिष्ठाराध्रवणात्तन्मूलात् । अ-
द्विगतत्वमवाप्नु—*अपि चेत्* । *कृत्यादिति* । शब्दाधिष्ठारात्तस्य कृत्यात्तस्यैव निराकरणे

स्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत् ? न । घटमानयेत्या-
दावाक्षित्तन्व्यकरेण प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद् ? न । पाकानुकूल-
व्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । न च कर्तुर्विवरणं
तान्पर्याऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरै-
तरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्धनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

द्वयं:

पदान् कर्तुर्विहिततदित इत्यादेः परिग्रहः । तथा च यदा भवन्नेन धातोर्व्यापारावाच-
कत्वेन कृद्ध्यंशप्राक्षितभावनाया बोधविषयत्वं; तथाऽऽख्यातेऽर्थाति भावः । *तथा
सतीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानंति* । 'जातिः पदार्थः' इति मते
जात्याक्षित्तन्व्येऽपि प्राधान्यम्; तथा कशाक्षित्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपन्न्यत
इत्यर्थः । शक्तिग्राहकेषु परिगणितादिवरणाद्भावनावाचकत्वनाख्यातस्याऽऽद्याम्य-
तीत्यागद्वन्द्वे—भावनाया इति* । *विवरणेति* । तत्त्वमानार्थकपदान्तरात् प्रत्येकं
कथतस्य विवरणतया, प्रकृतं पवतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
णानस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुमारितया, न तेनार्थ-
निर्णय इत्याह—पाकाऽनुकूलेति* ॥ पवतीत्यस्यैव कर्तृका पचिक्विति कर्तुर्विवरणस्या-
ऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरन् कर्तरीत्यत्र विनिगमनाऽभावादिनि
भावः । *इतोतरस्योगद्वन्द्वे इति* ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्यार्थसमाहारस्य चत-
स्रेण विवरणादुक्तमितरेतरेति । ध्वजद्विराविन्त्यादिद्वन्द्वपदस्येवमाहित्यस्य
विग्रहवाक्यस्यचतस्रेण विवरणवदित्यर्थः । इदं धान्वपद्रयोऽत्रस्ववत्त्वं योग्यता ।
एवञ्च 'येन जलमाहर' इत्यत्र जलऽऽहरणप्रयोगकृतया तिद्वैतरत्ववत् प्रकृतं द्वित्वाऽ-
न्यपद्रयोऽत्रतयाऽन्यार्थमाहित्यस्याऽपि भावनिव्यन्धुपन्धोःकम् । तत्र माहित्यस्य
द्वित्वाऽऽपत्तिरिष्यस्याऽनुभवज्ञानस्य द्विवचनादिनेशापत्त्यनेन तत्र मनामपद्रवप्रत्येक-
पदवृत्तिः । तस्यैव चन विवरणमिति मनाऽन्तरान्नु कथने—*तुल्यत्वादिनि* । भाव-

पराशर

एवञ्च धात्वर्थनिर्णयः कृद्ध्यंशप्राक्षितभावनाया बोधविषयत्वं; तथाऽऽख्यातेऽर्थाति भावः । *तथा
सतीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानंति* । 'जातिः पदार्थः' इति मते
जात्याक्षित्तन्व्येऽपि प्राधान्यम्; तथा कशाक्षित्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपन्न्यत
इत्यर्थः । शक्तिग्राहकेषु परिगणितादिवरणाद्भावनावाचकत्वनाख्यातस्याऽऽद्याम्य-
तीत्यागद्वन्द्वे—भावनाया इति* । *विवरणेति* । तत्त्वमानार्थकपदान्तरात् प्रत्येकं
कथतस्य विवरणतया, प्रकृतं पवतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
णानस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुमारितया, न तेनार्थ-
निर्णय इत्याह—पाकाऽनुकूलेति* ॥ पवतीत्यस्यैव कर्तृका पचिक्विति कर्तुर्विवरणस्या-
ऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरन् कर्तरीत्यत्र विनिगमनाऽभावादिनि
भावः । *इतोतरस्योगद्वन्द्वे इति* ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्यार्थसमाहारस्य चत-
स्रेण विवरणादुक्तमितरेतरेति । ध्वजद्विराविन्त्यादिद्वन्द्वपदस्येवमाहित्यस्य
विग्रहवाक्यस्यचतस्रेण विवरणवदित्यर्थः । इदं धान्वपद्रयोऽत्रस्ववत्त्वं योग्यता ।
एवञ्च 'येन जलमाहर' इत्यत्र जलऽऽहरणप्रयोगकृतया तिद्वैतरत्ववत् प्रकृतं द्वित्वाऽ-
न्यपद्रयोऽत्रतयाऽन्यार्थमाहित्यस्याऽपि भावनिव्यन्धुपन्धोःकम् । तत्र माहित्यस्य
द्वित्वाऽऽपत्तिरिष्यस्याऽनुभवज्ञानस्य द्विवचनादिनेशापत्त्यनेन तत्र मनामपद्रवप्रत्येक-
पदवृत्तिः । तस्यैव चन विवरणमिति मनाऽन्तरान्नु कथने—*तुल्यत्वादिनि* । भाव-

किञ्च—‘पचति देवदत्तः’ इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम् । पक्ता देवदत्त इतिवत् । न चाऽभेद-
बोधे समानविभक्तिकत्वं नियामकम् । तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम् ।

दर्पण-

नापदेनाऽऽख्यातस्य विरगमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्व-
स्वबोधोऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यनुभवोः समानमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचित्ये तदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः । नचाऽ-
कृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तित्वन् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् । दृष्टान्तदाष्टान्ति-
कयोर्विषयान्, तथा हि कत्रां स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽश्लेष्या, भावनाविर-
हिण कर्तृत्वापममथान् । तत्र धर्मिषाहृत्मानसिद्गुणान्येन प्राधान्याऽनन्भव,
कृतीर, जात्या तु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽश्लेषाद् भवति तस्य प्राधा-
न्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधोऽप्यवनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तर-
माह—*किञ्चेति* । *अभेदाऽन्ययदर्शनादिति* । देवदत्ताऽभिन्नीककर्तृको वर्तमानो
व्यापार इत्याकारस्योपस्थ्याऽऽस्त्यस्मत्तत्त्वादित्यर्थः । *तदनुरोधेनेति* । अभेदाऽन्य-
याऽनुरोधेनेत्यर्थः । *आवश्यकमिति* । अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधोऽप्यप्याऽऽ-
पत्तिरिति भावः । *नियामकमिति* । तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदमंगारचित्त-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थिति-
हंतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादीं वदस्तत्त्वादित्यर्थः । *तद्येति* । अभेदान्वयबोधस्यो-
पक्रममानविभक्तिरूपं धेन्यर्थः । *तत्र*—देवदत्तः पचतीत्यादी । तादृशान्यमे व्यति-

परीक्षा

क्षयया समाहारप्रतिपादकतेति भावः । *भावनायामतीति* । भवन्मने भावना न धातु-
वाच्या, तस्या प्रतीतिस्तु भवतीति तस्या अपदार्थभूताया विवरणमित्यपि वक्तुं
शक्यमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाच्ये भावनायाः प्राधान्यं न स्यात् । आक्षिप्ताया भाव-
नाया गुणत्वात्, जात्याक्षिप्तव्यक्तित्वेन परिच्छेद्यतेन सम्भवति प्राधान्यमत आह—
किञ्चेति । *दर्शनादिति* । देवदत्तादिभिन्नीककर्तृको वर्तमानो विहित्यनुकूलो
व्यापार इत्याकारस्य शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्यात् । *आवश्यकमिति* ।
पदप्रतिपाद्यस्यार्थस्य पदबोध्यथा प्रकारतया भाक्त्यस्य मर्त्ये दर्शनात्कर्तृवाच्यत्वमाव-
श्यकम् । अत एव पचतीति शब्दजन्यबोधे मति र्हीदृश इति प्रदोः देवदत्तो घट-
इत्याम इत्युपसं न सद्रूपतय तत्र दृष्टान्तमाह—पचता इवदत्त इतिवदिति । पाक-
प्रभिनता एवम इत्याकारस्य जात्यव्याप्त्यस्य ततो जननस्यित्यर्थः । *अभेदव्या-
दिति* । *अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधोऽप्यप्याऽऽपत्तिरिति* । *नियामकमिति* । तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदमंगारचित्त-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थिति-
हंतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादीं वदस्तत्त्वादित्यर्थः । *तद्येति* । अभेदान्वयबोधस्यो-
पक्रममानविभक्तिरूपं धेन्यर्थः । *तत्र*—देवदत्तः पचतीत्यादी । तादृशान्यमे व्यति-

'सोमेन यजेत' 'स्त्रोत्रं पचति' 'राजपुरुष' इत्याद्याद्यभेदयोः प्राप्तापा-

इयं

व्यभिचारमन्त्रानि इति पति-सोमेदेत्यादिनाः ।

अथ यामे सोमस्य करणत्वेनेत्याद्यदात् करणमुपनिषत्स्य व्यभिचार इति चेत् ? न । सोमस्य दामभावनार्थां करणत्वेनाज्येते दामस्यापि तत्र करणत्वेनेत्याद्यदात् 'सोमेन यामेनेष्टं भावयेत्' इत्युपनिषदिने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य दामयत् फल-भावनामुपनिषत् प्राधान्यापत्तिः, दामार्थं यानुपनिषत्, प्रत्ययशाब्दकत्वाभावनार्थाः समानदेशात् यामेनेष्टं करणात्कान्तान्निर्दिभिन्नदेशात्स्य सोमस्य करणत्वेनाज्य-यानुपनिषत् । 'सोमेन यामम्' इत्यन्वयाद्युपनिषत् पत्तिः सोमस्य न दामार्थं यानु-पनिषत् ; करणत्वेनेत्याद्यदात्, तथापि प्रत्ययार्थं भावनारणत्वेन उपस्मितस्य साध्यत्वे-नाज्ययानुपनिषदुपनिषदिर्देशेति सोमस्यस्य सत्यर्थंत्वत्वात् 'सोमेन यामेनेष्टं भाव-येत्' इति विनिश्चयं विधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति सोमांशरसिद्धान्तः । तत्र योष्यनिषत् व्यभिचारो दुर्वाह इति भावः । 'स्त्रोत्रं पचति' । अत्रापि धात्वर्थ-व्यापारजन्यफलस्य निषत्ति पत्ते विभिन्नविभक्तिस्त्रोत्रपदार्थस्य भेदान्वयादित्यर्थः । ननु मनान्विभक्तिस्त्रोत्रं मानार्थं योष्योपनिषत्स्य पदार्थे प्रयोजकम् । अत एव व्यु-त्पत्ती द्विवचनस्य शोभाः । नामस्य च यत्पत्ते । प्रष्टुं चास्तुयोगिप्रतिपोगिनोर्ना-मार्थं व्यापाराद्योपनिषत् आह-राजपुरुष इति ।

परांश

भावे व्यभिचारमाह-सोमेदेत्यादिनाः । सोमानिगेत् दामेनेष्टंभावेनेष्टित्वाकार-कस्य साध्यदोषस्यानुपनिषत्त्वत्वात् । न च दामरुपायां भावनार्थां सोमस्य करण-तया दोषोऽस्त्विति न व्यभिचार इति वाच्यम् । सोमस्य तत्र करणत्वेनान्वये यज-धात्वर्थफलस्य दामस्यापि करणत्वेनान्वयात् । एकरणत्वावच्छेदं करणान्तरात्कान्ताया अभावेन सोमेन यामं भावयेत्, यामेनेष्टं भावयेदित्याकारको दोषः स्यात्, तथा च वाक्यभेदस्यापत्तिरिति सोमस्यदामेनेष्टं याम एव वाच्यः सोमादिपदानां ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतत्यर्थेव मानस्यपरत्वात् । एवं प्रत्ययशाब्दभावनार्थाः समानदेशात्-सत्यादात्त्वार्थं यामेनेष्टं करणतयाज्येते करणात्कान्तान्निर्दिभिन्नदेशात्स्य सोमस्य तत्रान्वय एव न स्यादित्यभिप्रायात् । न च सोमस्य धात्वर्थरुपेनेत्याद्यन्वयात् सोमस्यदामेनेष्टं यानुपनिषत्तः क्रियाविशेषणार्थां कर्मत्वादिति वाच्यम् ? अथ फलस्य कर्म-तयात्वनिषत्तया तत्रैव तद्विशेषणार्थात् द्वितीयाः अथ नु फलस्यैव करणतया भावनां प्रति अन्वयः, तत्र तत्समानाधिकरणरुपेनेत्यादिपदाप्या न्यायः वा । न च फलस्य व्यापारो-त्तरात्पत्तिरनेन कथं तत्र करणत्वमिति वाच्यम् ? भावनार्थान्वयनिष्पत्त्युत्तरात्तिना-पिह करणत्वस्य विशेषित्वात् । तत्र 'करणे यजेत' इति नृपस्य मानम् । स्थानान्तरे-प्युपनिषत्कारणभावे व्यभिचारोऽस्त्व-वाह 'स्त्रोत्रं पचति' । अथ 'स्त्रोत्रपदा-ज्येते' पत्ते कर्मत्वेनेष्टंभावेनेष्टं विनिश्चयवक्यस्य यामे मनान्विभक्ति-करणत्वमप्याह न सत्यापि 'स्त्रोत्रं पचति' इति । ननु 'स्येनेष्टंभावेनेष्टं' पत्तिरुपनिषत्-निष्पत्त्यात्पत्तिरिति नाना, 'निष्पत्तिः' 'यामेनेष्टं' 'स्त्रोत्रं पचति' इत्यन्वयात्पत्तेः इति मनान्विभ-क्तिरस्य निष्पत्तिरिति चेत् इति नाना, 'स्त्रोत्रं पचति' इति । 'राजपुरुष इति' ।

स्तेः । न च लक्षणया कर्तुं कृतान्यान्नामानाधिकरण्यम् । पित्राद्या-
दियौगिकानामपि द्रव्यवाचिभ्याऽनापत्तेः । एवं वैदयदेयीयादितदि-

दर्पणः

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेऽ "देवदत्तः पश्यति" इत्यत्रापि समानविभक्तिव्य-
त्याज्यन्यत्रयाऽभिमतवाच्यत्वात्पुनरोपाय कर्तुं वाच्यं मिदमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तो-
नामार्थद्रव्यविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दृष्ट इव व्येक्यत्वात्तेन नामार्थद्रव्यस्य व्युत्पत्तौ ।
नीवाधिक्रमनेन चेदम् । तैः कर्मधारये यद्येकानुपपत्तेः च पूर्वपदात्तत्वात्त्यान्यतरस्योत्तर-
पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु जइस्त्वाऽर्थद्रव्यव्युत्पत्तौ पूर्वोत्तरपदार्थयो-
रन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रमत्तादिनिषेधोऽप्यम् । इदमुपलक्षणं पद्यार्थवद्गुणोद्देशि ॥

अपरं तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽभिमत्तव्यस्यापि विशेषणान्नोक्तस्यैव व्यभिचार
इत्याहुः ; अधिक्रमये वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदयोर्द्वयोऽभिधाविश्व-
मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्ताना-
मित्यर्थः । *द्रव्यवाचिभ्याऽनापत्तेरिति* । परिमाणत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एव-
मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यमेवेति वाच्यं । *देव-
देवीत्यादीनि* । द्रव्यवाचिभ्याऽनापत्तेरित्यनुपपत्त्ये । तथा च बलावल्याऽधिकरणो-
च्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—“तत्रेपपभि द्रव्यापपतिमा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
ध्रुये । अत्रार्थ संशयः—किमनया ध्रुव्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ?
अथवा तत्तन्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्रव्यम् ? इति । वाजिनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-
द्वाजिनो विद्वे देवा, माननृष वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं
कर्मति । पूर्वपक्षे, 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तद्विद्यमान्य देवतासम्बन्धव्यर्थकतया धीतः
सम्बन्धो, 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र तु वाच्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षया
परीक्षा

नेवापिश्मत्तशाब्दबोधे न व्यभिचारोऽत्र दक्षितस्तेषां मने हि तःपुरसमासे पूर्व-
पदस्य विग्रहवाक्ये भूयमागा वा पूर्वपदादिभक्तिस्तदर्थविशिष्टलक्षणायाः सत्वान् ।
एवं च प्रहृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरुषेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो
द्रष्टव्य, विभक्ते. साजात्यं च—विभक्तिविभाजकधर्मण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् ।
लक्षणया—आद्यपातस्य लक्षणया । युगपद्भूतिद्रव्यविरोधश्चाप्रामाणिक इति भावः ।
स्वमनरीत्या समानादिवृत्तावेकार्थोभावस्य स्वीकारात्, लक्षणाया अभावात् राजपु-
रस्य इत्यत्र व्यभिचारः, शत्रुसम्बन्धिपुरते राजपुरतेऽपि समुदासस्य शक्तिस्वीकारात् ।
किन्तु स्तोत्रं पाक इत्यादी व्यभिचार, यदि च 'नामार्थयो' इति व्युत्पत्तौ नामार्थत्व
नामत्रयप्रतिपत्तिविशेषत्वमुच्यते. तत्र प्रहृते प्रहृतिप्रतिपाद्यक्रियावामन्त्रपात, य-
जर्थस्य मिद्वावस्थापदार्थस्य विशेषकत्वान्नत्र स्तोत्रयज्ञार्थान्वयत्वात् व्यभिचार इति
विभाव्यते, तत्र स्तोत्रं पक्त्वा यज्ञतान्यत्र व्यभिचारो द्रष्टव्य । लक्षणयन्त्यादि ।
भावनाया शक्त्यालयात्स्य भावनात्त्रय लक्षणया इयो सामानाधिकरण्यमित्येव ।
यौगिकानाम् । योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । अनापत्त-
रिति । तथा च मिद्वात्तं भज्याय वत्स्ववाच्यत्वाच्च इत्येऽल्लेखानिपदप्रतिपाद्यत्वा

तान्तानामपि । “अनेकमन्यपदार्थे” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणो यस्याः, विद्मे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपष्ठयर्थ एव अनुशासनलाभात् ।

द्वेषणः

स्वामिन्नाश्रयकपदस्यैवापेक्षणात् श्रौतत्वबाधः सम्यन्धस्य । यत्र तु भिन्नाश्रयकपदापेक्षाः तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च—“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा” इत्येतद्विहितवैश्वदेवपागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तरविधिः । “वाजिम्य” इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः । यदि च तद्विहितस्य देवतासम्यन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोगस्य साम्यादामिक्षाद्रव्ये देवतासम्यन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय देवतासम्यन्धे श्रौतत्वसम्यन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्विहितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्ययुक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, युक्तेरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रकारबोधवद्दृष्ट्यादिपदाद्दृष्टमस्यन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽहृत्यधिकरणन्यायेन सम्यन्धनाश्रय मनुवादिवाच्यं स्यात् । अत एव ‘द्रव्यदत्तस्य गोमत्त्वम्’ इत्यत्र त्वप्रत्ययस्य सम्यन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादीं प्रहृत्यर्धघटत्वबोधकत्ववत् प्रहृतिजन्यबोधकप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विशेषस्य संगतस्य कथं ततो बोध इति तु नाऽऽप्ताङ्गीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यवस्थेयं प्रसारतर्पणं भानात् । एवं मत्वर्थविहितबहुमीहेरन्वयं हासनमस्या इति विग्रहे, देवतार्थकत्वादितस्यापि विश्वदेवा देवता शस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्यन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव वृत्तिराप्यत्वनिर्णयः । उप.उ—

यस्मिन्नन्वयदाधे च बहुमीर्हिर्विधीयते ।

तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वाद् सम्यन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादीं सम्यन्धप्रतीत्यनुरक्तिः । उभयाऽऽधितेन सम्यन्धेनाऽऽधेपात्तदुपपत्तेः । तत्र वर्तयत् सम्यन्धवच्च । नवाश्रयत्वमृतसम्यन्धस्यैव विनिरत्यर्थपरोक्षा

न्ययप्रतिपादनं तद्विरोध इति भावः । *एवम्—समानवत् । *तद्विदितान्तानामपीति* । द्रव्यराशित्वानासत्तेरिति शेषः । एवं च वाक्यव्याधिकरणे—अत एवमपि दृष्टवानपति मा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिम्यो वाजिनम् इत्यत्र वाजिनामिक्षारूपेण सम्यन्धाद्वाजिनो विश्वदेवतासम्यन्धस्य वाजिनं गुणो विधीयते, ततो नपुंसकत्वमेव ब्रूमति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षे-त्यत्र “साऽस्य देवता” इति सूत्रविहिततद्विहितस्य देवतायितिश्रुत्यामिक्षापरकत्वात् शान्ति-क्षाद्यान्तत्र श्रौतः सम्यन्धः । न चामिक्षाऽपि परान्तरेण प्रतिपादितेति वाक्योपन्यसेव तस्या इति वाच्यम् । स्वामिन्नाश्रयदर्शनात्तद्विहितस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात् । एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यदर्शनेनपागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम् । वाक्यारक्षणा धर्मदत्तत्वात् वाक्यस्य दृष्टमन्वयवृत्तितत्त्ववन्निराकाङ्क्षत्वात् वाजिनगुणविधानमिति युक्तं किन्तु वाजिन-वा-देवतासम्यन्धे वाजिनगुणविधानमिति ब्रूमन्तरेणैवतद्विहितं सिद्धान्तवत् । *उप.उ—अन्वयदाधे च बहुमीर्हिर्विधीयते इति उप.उ—अन्वयदाधे च

तथा च "अरण्यया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं षीणाति" इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेराण्यस्य स्वयापयोपास्तद्रूपे एवाऽन्ययप्रतिपादकाऽरण्याधिकरणोच्चेदाऽऽपत्तिः । द्रव्यवान्यकन्यसाधकमूलयुक्तेः

दर्पणः

तथा तद्विहितमनुवारेस्तादृशसम्बन्धबोधहारे तत्र लिङ्गमन्वयाऽनन्यथाऽऽपत्त्या मत्त-
मृगसम्बन्धे एवानुजागताऽऽदरेण क्षणिरभ्युपेया । एतच्च द्रव्यमेवापौ मत्वधौष-
क्यास्तु, सम्बन्ध भाषेणकस्य एव हि न स्यात् । किञ्च मनुवारे सम्बन्धयामान्या-
र्थहारे तस्य सम्बन्धातिरिक्तयोगिताऽऽपत्त्या सम्बन्धविशेषार्थकत्वमेवोपरीक्षणीय-
म् । तस्य चाऽनुयोगिविशेषविशेषनिरूपणम् । तयार्थकस्य निरूपणस्य प्रवृत्त्या
लाभेऽप्यनुयोगिकविकल्पकभानार्थं तत्र क्षणिकल्पने स्थीत गौरवमिति वाच्यम् ।
मनुवारेणैव प्रत्यभूतसम्बन्ध एव वाच्य । तत्र एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गहृत्पेऽपि
न एतदतिशयतामेव प्रयत्नान्तरत्वे जानाद्विदुःकथं च । सम्बन्धिनो तथाप्य एव ता-
दृशयोगदर्शनात् । तथाच मनुवयंगन्त्रस्य लिङ्गाद्यन्वयावम्भवातीवाऽऽशेष सम्ब-
न्धित्वे, ज्ञानवानार्थमन्वयेव वपदिः ।

अन्यथा लिङ्गमनुवाराऽनन्यविलम्बकयागत्प्रभूतत्वमपि पदार्थोपावधिद्वयम् ।
अन्यथाऽलिङ्गमनुवारे प्रत्ययार्थ एवाऽन्यथापेमात्र "अन्यथानाम्—" इति व्यु-
त्पत्तेः । तस्मादाव्ययमूलसम्बन्धः पथीवाच्यः ।

वचन—अनुयोगिकवित्पणकभानार्थं द्रव्य क्षणिकल्पने गौरवमिति । तस्मि न ।
सम्बन्धरूपेण हि वायुप्रथयमातापत्रा, न वाक्यं, येन तद्विहितकल्पनागौरवं
सम्बन्धेन । तस्मात् तत्र मनुवारे कस्यो न विहित वाचकमिति । प्रवृत्तिं चैव-
र्त्तित्वमन्वयः ।

एवमेववाच्यवार्त्तित्वानो मत्तत्त्वावकाशवासमनुवागत्प्रत्यय मनुवारेकारेऽनुप-
नो च मत्तत्त्वावकाशे क्षणिक विदुःकथं तद्विहितोत्पत्त्यवकाशार्थः ।

अन्यथापि न च तस्मात्तद्विहितवत्प्रत्ययस्य लक्षणविशेषवत्त्वं इत्यर्थं न च मत्तत्त्वावका-
शविदुःकथं न वादि "अन्यथा पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं षीणाति" इति वाक्ये । तत्र
किमर्थमत्र वाक्यं मत्तत्त्वावकाशे निवेदनात्, ? किं वा षीणातिना सम्बन्धे ?
इति चेन्न, षीणातिना तदक यमात्मनसागतं कल्पकत्वं स्यात्, न चाऽऽन्यथ
न मनुवारेणैव प्रत्ययस्य लक्षणविशेषवत्त्वं इति प्रत्ययस्य लक्षणं निवेदनात् इति पूर्वप्रश्नः ।

विदुःकथं—अन्यथापि तद्विहितवत्प्रत्ययस्य लक्षणविशेषवत्त्वं इति प्रश्न-
लाभेऽप्यनुयोगिकविकल्पकभानार्थं तत्र क्षणिकल्पने स्थीत गौरवमिति वाच्यम् ।
मनुवारेणैव प्रत्ययार्थ एवाऽन्यथापेमात्र "अन्यथानाम्—" इति व्युत्पत्तेः ।
तस्मादाव्ययमूलसम्बन्धः पथीवाच्यः ।

विदुःकथं—अन्यथापि तद्विहितवत्प्रत्ययस्य लक्षणविशेषवत्त्वं इति प्रश्न-
लाभेऽप्यनुयोगिकविकल्पकभानार्थं तत्र क्षणिकल्पने स्थीत गौरवमिति वाच्यम् ।
मनुवारेणैव प्रत्ययार्थ एवाऽन्यथापेमात्र "अन्यथानाम्—" इति व्युत्पत्तेः ।
तस्मादाव्ययमूलसम्बन्धः पथीवाच्यः ।

सामानाधिकरण्यात्स्योक्तान्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विल्लरेण सूह-
हेयाकरणाभूयते ॥

इतिः इति० । धोषकनारुपा शक्तिस्त्रिभुवैवेत्यभिप्रेत्येदम् ।

पदार्थं निरूप्य धात्वर्थं निरूपयति—कले इत्यादि० । विहित-

इतिः

इत्येतोत्येति । मन्त्रविद्याभ्यासकालसंबन्धम् । *प्रसन्नियमिते* । प्रसन्नत्व-
कप्रसन्नः । *भूयते इति* । प्रकृतस्यैव मनामगामिनिरूपणाद्यर्थं संबन्धः । 'पदार्थं
निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं धात्वर्थनिरूपणोत्तमोः सङ्गतिः सूच्यते । तन्मन्त्रं
तु पूर्वोक्तमन्त्रैकगाम्यप्रतिपाद्यैकप्रसन्नवदवती इत्यस्ति ।

केचिन्नु उन्नतप्रत्ययैरेत्यादिनामन्त्रात्तत्त्वज्ञानदिशान्तः प्रयोगइतित्याहुः ।

सा चादेन्तन्मन्त्रांमिधादप्रयोगइतिज्ञानात्तदवतारवच्छेदकधर्मरूपा पदविधा ।
तदुक्तम्—

सप्रमङ्ग उपोद्दातो हेतुनावमरन्मया ।

निर्वाहकैककार्पण्यं पोषा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति ।

तत्र प्रकृतमिदं पदुत्पत्तिन्तारकालावच्छिन्नप्रकृतानुष्ठानत्वमुच्यते । तदुत्पत्त्यं
वायु घटकल्पनारकत्वादिसर्वं पदापयं प्राप्तम् । तत्रावच्छेदकोक्तः स्वरूपः सन्, इत-
रोग्रश्च इति उपसर्गो, एवमत्रेति । स्मृतिशालावच्छिन्नोपेक्षादेहावच्छेदकधर्मव-
त्त्वं प्रमङ्गः । हेतुना-प्रसिद्धा । प्रतिपत्त्यर्कानुवर्गिण्यविज्ञानादिवृत्तिकालावच्छिन्ना-
वमरवच्छेदत्वमवतारः । निर्वाहकत्वम्—एककालं तदस्यं कालतदवच्छेदकत्वापार-
पमपोषकत्वस्यम् । 'एककार्पण्यत्वम्'—एकस्य कार्पण्यं सा च उन्नता, उन्नतानुविषय-
त्वस्ता घेति । उदाहरणानि कानिचित्प्रवृत्तं वक्ष्यन्ते । कल्पानि तु स्वप्नमृगानि ।
आश्विनोदाहरणादीनां तु तन्मन्त्राणां सङ्गतिरेव प्रतिपादानेनैवान्तर्भाव इति न
तेषामधिकरणमभावात् । प्रकृतैश्च पदार्थतन्मन्त्रविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः ।
तथाहि—निरूपितेषु पदार्थेषु प्रापतोऽन्वच्छेदपदार्थांमनोरेव तानममर्गस्य सामान्यरूपस्य
स्मरणम् । ततः सामान्यधर्मप्रकारज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारविज्ञानात्तदवच्छेदा-
च्छिन्नस्य 'क एषां संमर्ग' इत्याकारा विशेषधर्मविज्ञाना । तद्वत्तद्व्यपनाप नि-
ष्पन्नस्य शब्दप्रयोगः । ततः सिन्धुविज्ञानाज्ञानं पुरोः । ततो विज्ञानाविषयज्ञाने इह-
नाधनज्ञानान्वा कञ्चाल्वादिनिधातादिनम्यादेन पुरोः सिन्धुविज्ञानानिवृत्तिरु-
क्तं विशेषधर्मरूपवाक्यार्थनिधादिति । संमर्गगतसामान्यरूपोपेक्षाधर्मज्ञाना-
च्छेदकत्वाच्छेदत्वस्य तत्र सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः । इत्यनन्वयादि लक्षणानि पोष्यानि ।

परीक्षा

द्वितम्यं द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि लक्षितउप्यनाशय धौतव्यस्योपपत्तेः । *उपसर्गात्वा*
लक्षणया अस्मादधिकरणोपेक्षादिप्रमाणं तुलानिधावकल्पे नूनत्वात् इत्यने
करणतयाश्रयपानमन्त्रात्प्रकरणे तस्य सङ्गितेः शब्द इति पूर्वप्रश्ने अस्मादिप्रमाण
इत्याभिप्रायकवन्ति सङ्गितेः प्रमाणत्वेन कालात्-प्रमाणत्वे इत्युक्तं तत्र
उपसर्गनिधानेन तस्य लक्षणोपपत्तिसङ्गतिः । अत्र—अस्मादधिकारं निरूपणावका-
शं पदार्थं निरूपयति ।

स्यादि फलं प्रति । तिर्य्यः—कर्त्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्त्तृकर्मणी फलस्यापारयोर्विशेषणे । संख्या—कर्त्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि; समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाच—आख्यातार्थसंख्याप्रकारकयोधं प्रति आख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभायः फलितः ।
 नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एयाऽन्व-
 यादाख्यातार्थसंख्याप्रकारयोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुगिति

दर्पण

विशेषणे इति । आधारऽऽधेयभावमन्वयेन प्रकारित्व्यर्थः । सद्गुणाया आ-
 ख्यातार्थकर्त्तृकर्मोऽन्वयित्वे प्रयोजकमाह—*समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन म-
 मानऽभिधानध्रुतेवाक्याऽंशया कलत्रत्वात् समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय
 प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति दृश्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विषयत्वादिति
 तदर्थः । उदादीनां वाचकत्वह्रस्वे, आख्यातजन्योपस्थितिर्विषयत्वस्य कान्ठेऽपि

परीक्षा

निगा, सा निरूपणद्वारोदनीया । अथवा निरूपणयोरेवोपोद्घातमङ्गतिरनेनोच्यते । *ति
 ह्यर्थः—*शक्य* । तिर्य्यकसत्त्वेनानुगमनादेकवचनम् । कर्त्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वं प्रागु-
 क्तमपि दान्तांय पुनरुच्यते । तथाच यदा कर्मणः कर्त्तृत्वविशेषः तदा सकर्मकस्यापि घा-
 तोरकर्मकतया ततो भावे लकारः; *पच्यते तण्डुलेन* इत्यत्र भवति, तण्डुलपदाच्च तृती-
 या भवति । अत्र *कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय* इत्यनेन कर्मस्वातिदेशे तण्डुलपदाद् द्विती-
 याया आपत्तिः, भावे लकारानापत्तिश्च । अस्मन्मते तु शिल्लारात् *व्यत्ययो बहुल-

मूयानाहगार्थस्याप्यभेदानिरिकवचनान्तरस्यैव कर्त्तृव्यत्वापत्त्या गौरवस्य स्पष्ट-
 त्वान् । किञ्च लक्षणाया शक्यानुमन्धान्त्वकल्पेन तत्कल्पने गौरवम् । अत एव निगा-
 न्त्वस्यविशेषणे तत्पुण्ये लक्षणाप्रसङ्गान् । कर्मधारयो राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ
 यजेतामित्यत्रापि । राज पुरोहिताविति न तत्पुण्यो लक्षणापत्तेः, किन्तु द्रव्यमस्य
 एवायमिति च सिद्धमित्यतम् । *तत्र — कर्त्तापि मध्ये । समानप्रत्ययोपात्तत्वादि-
 ति* । एवं च समानाभिधानध्रुत्या तत्रवान्वयस्योचित्यादिति भावः । *तथाच-
 पूर्य्यकत्वव्यवस्थाभिद्धौ च ।

प्रथमान्तेति । तन्मते कृतशक्यानाभतया तत्र सद्गुणा अन्वयस्यानुचित-

कालस्य व्यापारे विरोधम् । तथा हि—“वर्तमाने लट्” (पा०
६० ३।२।२३) इत्यत्राधिकाराद् धातोरिति लघुम् । तत्र धात्वर्थे
वदन् प्राधान्याद् व्यापारेणैव ग्राह्यतीति तत्रैव तदन्वयः । न च
तदन्वयावन् कर्तृकर्मणोरैवान्वयः शक्यः । अतीतभावनाके कर्तारि
'पठति' इत्यापत्तेः । 'नपासीत्' इत्यनापत्तेश्च । पाकानारम्भदशायां
कर्तृत्वत्वे 'पश्यति' इत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदन्वयः, फलाऽनुप-

वदन्त्यान् कालस्यापि तां प्रतिपादयति—कालस्त्वित्यादिनाः । व्यापारे इति ।
धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः ।

नवाक्यात्म्य कालगतिपरिच्छेदेषु “वर्तमाने लट्” पा० ६० ३।२।२३ इत्या-
दिषु व्यापारधात्वर्थस्य प्राधान्याद् कर्म कालस्य धात्वर्थव्यापारे विरोधनेत्यन्तत्वे
वर्तमानेणैव तां नापद्यति—इतिपाटीति । अत्र—धातुर्वदं वेत्यर्थः । धात्वर्थनि-
वेष्टिः । अत्रव्यापारेणैव व्यापारमिति । अत्रानिवापत्तेर्निर्णयः । अत्राधिकार-
न्यापत्तेति भावः । अत्र—वोधपदम् । अत्र प्राधान्य इतिवचनात् । अत्राधिकार-
न्यापत्तेर्वोधे विरोधपदा नामनात्वादित्यर्थः । व्यापारेणैव व्यापारेण फलमव-
ये । प्राधान्यादित्युक्त्या अन्वयेणान्वापत्तेः अन्वयः प्रामाण्यं तन्वये एव प्रा-
प्ये इति धनितम् । अत्राहपत्तेः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति ।
वापत्तेः च परान्वापत्तेः इति नवापत्तेः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति ।
अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति भावः । अत्र—इतिवचनात् । अत्राधिकारिकत्वविरोध-
ने एव इति ।

परिभाषा

स्युक्त्यान्वयव्यतिरिक्तं विनाशयेत् । अत्र—इति एव अतीतभावनाके कर्तारि
धात्वर्थनिवेष्टिः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति । अत्राधिकारिकत्वविरोध-
तया बोधपत्तेरिति भावः । अत्र—इतिवचनात् । अत्राधिकारिकत्वविरोध-
तया बोधपत्तेरिति भावः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति ।
अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति भावः । अत्र—इतिवचनात् ।
अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति भावः । अत्राधिकारिकत्वविरोध-
तया बोधपत्तेरिति भावः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति ।
अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति भावः । अत्राधिकारिकत्वविरोध-
तया बोधपत्तेरिति भावः । अत्राधिकारिकत्वविरोधतया बोधपत्तेरिति ।

यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथाऽपि "भावप्रधानमाख्यातं सन्धप्रधानानि नामानि" इति (नि म० ख० १)

दर्पण

च्छेदः । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इति व्युत्पत्तिविरोधमारुद्धं—*यत्प्राति* । *अन्यप्र-
पक्षेत्यादी । *दृष्टमिति* । तथाच प्रत्ययार्थभावनाया प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति
भाव । *भावप्रधानमिति* । नामाऽऽख्यातानोपसर्गनिपातभेदेनोदितं धनुर्विजं पदं प्रकृ-
त्तस्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति,
योजना । यथाधुने—

सच्छेदयोगः प्रायम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यभियुक्तोक्ते । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विशिष्टार्थाऽऽभावात् ।
अन एव वृद्धिरादस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थः इत्याऽऽखरोक्तं सङ्गच्छते । एवम-
प्येऽपि । आख्यातत्वाऽवच्छिन्नते प्रधानभारार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणे तात्पर्यावधार-
णाच्च लक्षणशक्याच्छेदमर्थादया प्रकृतपदद्वयाभिदस्य्याऽधिकस्य भावेऽपि न
इति । अथयताऽवच्छेदकं च तिस्रस्तत्परुपाख्यातत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन" (वा०
म० सू० २।१।७२) इत्यादी, तत्रेयाऽऽख्यातपदस्य शक्यत्वधारणात् । 'भावफलमार-
क्यं कथाप्रसारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र 'भाव प्रधानम्' इति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च ।
एतेन तिस्रः प्रसारणभावार्थकस्य प्रविपादकमेव तदिति यदन्तः प्रस्तुताः ।

सच्छेदपरामृदय भावादिचतुष्टयस्यैवैव निश्चय प्रतिपादनाऽऽम्भशक्याभा-
वत्वं निर्याद्यत्वम् । मान कर्माऽऽख्यातस्य कल्पविशेषकयोपकृतावादिमते तथाऽ-
प्रसक्तिः । प्रधानप्रतिपादकस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकस्य भुक्त्येत्यादिना-
म्यतिप्रणक्तत्वात्प्रारणाव विशिष्टमुपासम् ।

प्राशस्त्यं चोपस्थितत्वात् स्वभावकप्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । मान 'काट-
पाक' इत्यादी प्रत्ययार्थकारनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासाधिविधत्तलेकं पाका-
दिनाम्यतिप्रसङ्गः । मनोऽर्थादि ईदृशतान्तभावविहिततत्रयाद्यन्तनाम्नि स । तथाच
निर्दोषार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत्पर्यम्भवति ।

इतरेणोपस्थितत्वं तु न सत् । पञ्चविधतन्त्रादिवाक्यपरिष्कारार्थक्रियायां
तदुक्तत्वेन पञ्चतन्त्राख्यातानिऽख्याते । कस्य पूर्वहाकार्यकत्वस्य निराकरित्यमानात्वा-
च्छेदकत्वमप्याख्यातस्येतिप्रसङ्गः । "तृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्येण
पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽनिर्देशेन साध्यस्वरूपभावत्वाऽऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग
इति तु न सत् । यत् साधुत्वात्साध्यापकत्वाऽऽगमस्यया यत्तदर्थभावे लिङ्गाद्य-
न्वयोऽनुभवमिदंस्मिन्नेव तदितिदिश्यते । यथा पाक इत्यादी पञ्चभंभावे ।
कस्याप तु लिङ्गाद्यन्वयवत् तत्र तन्निर्वाचितवत्पदव्यवस्थाव्यवधान । अथयच्छेदेन
तस्य धात्वर्थानुवादकत्वस्य संशयमागतत्वात् ।

तथाच भावप्रधानकस्य निरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानासाधिविधत्तलेकं भावप्रतिपा

३११५

त्यादृ । अत्र च— हा १८ वा १ विचारण-वर्षिणी न । भावप्रतिपात ११५।भा
वै १८५ । एवहास्य प्रत्यया १८५ ११५ ११५ ११५ ११५ ११५

निमित्तम् । नृवादिवृत्तादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान

इत्यं

इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान
 इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान
 इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान

इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान
 इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान

इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान
 इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान

परिभाषा

इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान
 इत्यं एतन्निमित्तं विनाशकारणत्वान्नृवादिस्यक्रियाप्रधानबोधकमात्रायाश्च ध्यान

भायनाप्राधान्यमध्यवसीयते ।

दर्पण-

पचमि भवमि, पश्यति भवतीति । संपा घाचोयुक्तिः । पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्तव्यो भवन्ति" इति । तेन चाऽऽहृत्यैव पचाद्यर्थक्रियाकर्तृभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । घात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वये नैराशाङ्गत्वेन भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपचादिक्रियाणामन्वयायाऽम्भवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः । *सूत्रादि* इत्यादिना "प्रतिभायाम्" (पा०सू० १।१।६६) इति सूत्रपरिग्रहः ।

ननु 'भायप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तेन तिङन्ते भावनाऽपरपठ्यापभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते । सा च नैवापिक्रमते कर्माख्याने कर्तृत्वं कृतिः, कर्माख्याने कर्मत्वं कर्त्तृ, तद्विरूपिताऽऽश्रयत्वं वा । सैः सङ्ख्याकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदव्यपदेश्यत्वोपगमान् । भावाऽऽख्याने तु घात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वान् तदाख्यातस्य । प्राधान्यं च तस्याः प्रत्ययव्यतिशम् ।

समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या फलमात्रं घात्वर्थं इति वदतां मीमांसकानामेतदपि मान्यं मूलम् । तत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमे तु तदपेक्षमपि । उक्तमान्येऽपि क्रियापदार्थस्तरमममतभावनेव । अत एव "क्रियां पृष्ट्यन्ति चाऽऽवष्टे" इत्येवोक्तं न तु तिङन्तेनेति ।

परीक्षा

प्राधान्येऽपि माख्यातलक्षणातिश्रयाति । न च प्राधान्यं प्रकारानभिन्नविषयनाश्रयत्व-रूपमेव विवक्षितम्, एवं च पाठ इत्यादौ प्रत्ययस्य घञन्ताद्यर्थं प्रकारत्वाप्रातिश्रया-तिरिति वाच्यम् ? पचतिभवतीत्यादावव्याप्त्यापत्ते । "सत्यप्रशानानि नामानि" इत्यत्र सत्यं द्रव्यं तच्च लिङ्गसंख्यान्वयि । एवं च लिङ्गसंख्यानिष्ठप्रकारानिरूपितवि-शेषणताप्राप्तप्रतिपादकत्वं नाम्नो लक्षणं पर्येयमग्रम् । तादृशं नाम तु सुवन्तमेव । "न मग्नि-आख्यातं प्रति विशेषणं भवति, इति तन्नाम" इति च निरुक्तमाप्यम् । अत एव प्रकृति-प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नाम । सत्ता-इत्यम् । लिङ्गसंख्येति नामार्थः तेषु द्रव्यं प्रधानम् इति निरुक्तमाप्यकृतोक्तम् । इदमप्यथातिरिक्तं नामलक्षणम् । "नामाख्यातो-पयर्गनिशाना" इत्यत्र निशानवदमध्ययमात्रोपलक्षणमिति निरुक्तमान्ये उक्तम् । तेन

.....

लक्षणस्य तेषां क्रियाप्रधानत्वादिश्रयातिरिति तु नाशङ्कनीयम् । तेषां क्रियामात्र-विशेषणत्वापत्त्या व्यपहरातो, न तु साऽन्याऽऽख्यातार्थविशेषणकरोऽनन्यजननि शोध्यम् ।

भूवादिभ्यश्चोतिः । तत्र हि का नहि इयं शयो युक्ति पचति भवति, न च पचमि भवति पचति भवति, सत्ता वावायुक्ति पचति क्रिया भवति क्रियाया कर्तव्यो भवन्ति इति प्रतिपादितम् । *उक्तान्वयव्यतिरेकसंभूतव्यतिरेक इत्युक्तं भवति* इत्यादि-दिक्तेन शाब्दवाच्यत्व-भवति लक्षण-प्रत्ययव्यतिरेक-प्रधान्येन शाब्दव्यतिरेक-व्यतिरेकः ।

द्वयैः

कृत्वादिभ्यश्चान्तादा आत्प्रदागत्यर्थे भागं तु प्रत्ययार्थं प्रत्ययार्थं" इति प्रकृतं अन्यव्यतिरेकान्तरुपे. वक्षिण्यतेः भ्रूयते, एषान्तरुपकारान्न भवति वक्षिण्यते, विहितः कर्त्तव्यमन्त्रम् । पठोऽनुपं जायते, वक्षिण्यते । पठोऽनुपं हीयते, पठोऽनुपं भावोऽपि वक्षिण्यते, वक्षिण्यते, वक्षिण्यते । पने, वक्षिण्यते चान्यपि । तेन मन्यामहे सः दान्तोपने, सः दान्त उपजायते तस्याभ्यासार्थं योऽर्थ उपजायते योऽर्थोऽन्यथा" इति भाष्यम् । मन्त्राऽनेः प्रत्ययनिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति र्थः । एष्यते पठते इत्येव कर्मत्वान्याप्याभ्यासार्थं न्यायमाभ्यासत

विद्य "भावप्रधानम्" इति निरूपम् । तदाप्यविशिष्टभावनाया भाष्यार्थत्वमाभिव्य प्रकृतम् । अत एव तत्र नामार्थत्वमोक्षेणः । तस्य धातुत्वमन्यत्र नामान्न रूपप्रभृत्त्वमाप्यप्रामाण्यात् क्रियायां प्रमानाऽभावात्प्रथं तपोक्तमङ्गनिरिति याच्यम् । परंतिपमानायास्तस्यान्त्राऽऽरोपमन्भावत् । कालस्य चोत्पन्नं न्यायमाभ्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वोपपत्त्याप्राधान्यारणेः । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विनोपगताया एव "क्रियाम्" (पा० मू० २।१।३) इति सूत्रे भाष्ये वाच्यतापक्ष उपक्षितः । वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थविशेष

न चोक्तत्वे 'प्रामं गच्छति' इत्यत्र कर्मसोपवदयायोपाऽपत्तिः । पश्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकत्वं तिरुत्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिता, तिरुत्समभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् । तच्च तस्य द्रव्यस्य संख्याऽविनोपितस्य तस्य नाम्नः संख्यायामकमिति तद्भावः । अत एव "भावकालकारकमद्वयाश्च भाष्यस्यकारकपदस्याभ्युचिनवृत्तिताऽपि सङ्गच्छते

पदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेस्तस्यप्रकृत्यर्थद्योतकता

पराक्षा

अत्रेभ्याश्चम्—काले वा शक्तिरुक्ताः सा निरुतया नु लट्त्वाद्यवच्छिन्ने तत्र वक्ष्यमानत्वे वक्ष्यमानप्रवक्ष्यमानप्रवर्णयामि

दर्पणः

घातवर्गनं सातीय इति विभाष्यते, तत्रापि संख्याशालककर्मकारकविशिष्टक्रियाया घातवर्धत्प्रमाशय तत्प्रवृत्तिः । आख्यातस्य तद्वत्क्रियाघोतकतासम्भवात् ।

न चास्त्वेवमेवाऽऽस्य । वाच्यताकल्पोककार्यकारणभाषकत्वनप्रयुक्तत्वापवस्योपादूक्यत्वादिति वाच्यम् । यत् तादृशमनं प्रक्रियारसात् कर्तुं शक्युक्तविशेष्यत्वेरप्याश्रयितुमशक्यम्, प्रागेव तु प्रवृत्तिप्रत्ययाऽर्थविषयतत्पुनरेक्ष्यात् । तथाहि—कारकविशिष्टक्रियाया घातवर्धत्प्रमे “लः कर्मणि” इति विशेष्यार्थापत्तिः । अत्र तस्य घोतकत्वप्रतिपादकता । ज्ञानवादेरपि तपस्याऽऽवस्था, तत्रापि कर्मादीनां क्रियाविशेष्यतया भानापत्तेः ।

किञ्च धेयौ पचत इत्यादीं धेयादिगतसंख्यापास्तप्रारोपे भानाभासः । वाचकतामते कर्माद्ये तद्वानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपरताव्याप्याऽभ्युपगमस्याऽप्याप्यत्वात् । स्वाध्यायाऽऽप्यव्ययवर्धनेन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यव्ययवर्धकताया विशेषणत्वाऽभावेन तद्विशिष्टस्य तत्राऽसम्भवाच्च । न हि द्वित्वाध्यायधितं घटाऽऽदिरुषं, क्रियाया, द्वे इति व्ययद्वये । अधिकमपे कथ्यते ।

किञ्च कर्मकर्मणो परार्थकदेशतया तत्र देवदत्तादीनामव्ययाऽसम्भवाः । “परार्थः परार्थेनाऽभेति” इति कथ्यते । तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि घातवर्धत्प्रमेन विशेषणतया स्तोत्रादिपदव्ययसकत्वाऽऽपत्तिश्च । अपि च क्रियाविशेष्यतयेनोपस्थितस्य कर्तुर्विशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहात् पचतीत्युक्ते, कः कीदृगिति प्रश्नाऽनुपपत्तिः । वक्ष्यति हि घण्टयुक्-“नहि गुणभूत कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन प्रहीतुमशकम्” इति । अत्र परैकप्रामाण्यत्वात् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्तुर्धात्वर्थविशेष्यतयं चेति मर्जन्तः परास्ताः । प्रत्ययस्य घोतकतायामेव सन्निपमस्य दर्शितत्वात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव ततो ह्यमाद्य ।

नच भावनायां प्रत्ययवाच्यतापेऽप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमावेयैवेति वाच्यम् ।

.....

वात् । “गुणानो च परार्थत्वात्” इति न्यायाच्च । मन्मते अयोयतया तस्या स्वप्रपरीक्षा

एकैवायमे समुदायरूपव्यारोपण तादृशव्यवहारान् । एवं पचतीत्यादौ तत्तदाख्यात-अथा वा वर्तमानत्वादिप्रकारिण प्रतीतिस्तद्विषयतायां तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरण-कार्यवृत्तिप्रमाशय सा प्रतीतिर्वाच्यता । अत्र एव पाकाभिवृत्तेऽपि कर्मणि तन्मेष्या-यां वर्तमानत्वात् एव “पचति चत्” इत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः । भक्तिव्यवृत्तिप्रकृ-वर्तमानत्वात् प्रागभावात् विशेष्यन्ते । विषयताया वर्तमानत्वान्वयवादेऽपि प्राणि-कीवर्धोद्देशादिचन्मनो वचन कृते “धा”णो विहरति इत्यादिव्यवहारस्यापपत्ति

द्वयं:

इत्यपान्त्ववेऽपि प्रकृत्यान्वयान्तरात् पृष । "अतुरपि विनेषोऽप्यवतापकर" इति न्यायात् ।

किञ्चाऽऽख्यातस्य कर्मण्येव रात्रन्वयान्धुरराशनिप्रकृतं गतमनित्यनिर्माणे रात्रः पुरसो गच्छति इतिवद् स्वल्पानिवादिनन्वयेन रात्रः कृत्येन विवक्षया राज्ञः पुरसो गच्छतीति प्रयोगात्पत्तिः । नच तत्र पठ्यप्रसक्तिः । तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेषनया विशयापानेव तत्रनरात् । व्यर्थो न विन्याति चेतदुपरिधात् । नानाकार्यं कर्तुं नानाकार्यत्वेन "नानाकार्यत्वेत्यर्थः" इति व्युत्पत्तिविरपताया न्यायनावात् ।

नच तत्रापि "चैत्रस्य पाकादुत्पत्त्या इति" इति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगात्पत्तिरिति व्यन्यत् । पठ्यस्य नानाकार्यत्वाद्भूतपाऽऽख्यातार्थकृतेषु प्रयत्नात्कार्यनाकाङ्क्षतया न्यायात्पाकाविरहात् । "पुरविप्रवृत्तान्धुरगतादान्" इत्यादाविव पाकादित्यन्धि-कार्यविशेषनया पठ्यन्वययोगस्य सर्वैरेवोक्तनाथ । तन्नादात्त्वर्थक्रियाया त्वत्त्वात्प्रातिपदिकान्धुरराशेः पठ्यन्वययोगस्य ननु सुधैरेति कोविदो विदाङ्कुर्वन्तु ।

न्यायंभावनाऽन्वययोगेन पाकावितिः इति नचनकर्तृत्वेष्वगते तद्विनेषनान्य-याननपि तद्विनात् "पवादपः किञ्चाः नवतिः क्रियायाः कर्त्तव्यं भवन्ति" इति व्यन्यादिपदस्य धुरराशेः नच न्यायार्थकत्वादित्यस्य मनाने पच्यार्थकृ-त्वात् । इत्यान्वयव्यवहारात् नचनक्रियाविलिखितकृत्यत्वत्वात् नवतीत्यर्थस्य त्वाननपि तद्विनात् "पवादपः किञ्चाः नवतिः क्रियायाः कर्त्तव्यं भवन्ति" इति व्यन्यादिपदस्य धुरराशेः नच न्यायार्थकत्वादित्यस्य मनाने पच्यार्थकृ-त्वात् । इत्यान्वयव्यवहारात् नचनक्रियाविलिखितकृत्यत्वत्वात् नवतीत्यर्थस्य

त्वात् । तादृशान्यनानाकार्यत्वे च भवन्ते धात्वर्थप्रकारकयोर्धे धातुत्वत्वात्-इत्यन्यनान्येन इत्यन्वय कर्त्तव्यत्वेन कर्त्तव्यत्वात्पदस्य धुरराशेः । चोक्तयोर्धेऽनुगतं धात्वर्थेन कर्त्तव्यत्वेन कर्त्तव्यत्वात्पदस्य धुरराशेः । तस्यां चैत्रस्याऽऽपेक्षानन्वयेनाऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव आधपत्तिरिति विनेषनया इत्याधपदयोर्धेऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव न्यायव्यवहारात् ।

चैत्रः पचतीत्येव न्यायव्यवहारेण चैत्रस्याऽऽपेक्षानन्वयेनाऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव प्रयत्नान्वायव्यवहारेण चैत्रस्य विनेषनया इत्याधपदयोर्धेऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव न्यायव्यवहारात् । चैत्रः पचतीत्येव न्यायव्यवहारेण चैत्रस्याऽऽपेक्षानन्वयेनाऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव आधपत्तिरिति विनेषनया इत्याधपदयोर्धेऽन्वयानुगतमेव सुधैरेति व्यन्येव न्यायव्यवहारात् ।

मागपदत्रयोपदिगतिः कारणमितिनेपायिकोत्तं मादालीपत् ।
 निम्नु माग्यागार्गंरुर्गंकारकवोरे पागुत्तयोपदिगतिर्मागता पाव-
 दिगुत्तप्रतिपत्तया कारणमिति कार्यकारणभायो प्रदग्गः । भागताः का-
 रकवोरे प्रति तु, कृत्तायोपदिगतिवद् गागर्गंभागयोपदिगतिरिति
 हेतुः । 'पश्य मृगो पायति' 'अयति भायति' इत्याद्यन्तुयोपदिगिरे दिक् ।

द्वीपः

द्वीपुर्गते पृक्तावपानुगतिस्यात्प्राप्तान्तां भेदयोः । अत्रालीपगिति० । उक्त-
 दोषवत्त्व्यादिनि भावः । स्वमपति कर्ममाह-किञ्चित्पति० । कते अपतिवारागि-
 तावोपदिगतिविशेष्यता विनिर्दिष्टि-भावन्यावदिउत्प्रेति० ।

अनु स्वमनेऽववाक्यत्वस्य चात्पर्यंमुक्तवर्तिर्यकवोरे रतक वनिप्रथमद्वयज्ञो ज
 आह-परयेति । तथाचोक्तनियम एतद्विनिर्दिष्टविषय इति भावः ।

अनु धारनकर्मत्वविनिर्दिष्टमृगकवाहवाऽर्थेऽव कर्मता दातेऽन्वयः । तथाच
 न "नामार्थयो" इति श्युपतिविरोधः । वाहवत्त्वान्तात्वात् । अत एव मन्तो
 द्वितीयापत्तिरिति । धारनविशिष्टस्य द्वीपकर्मत्वाऽन्वयतो विनेताभूत्कारकत्वादि
 कर्मताभावाच्च न प्रतिविहारविनिर्दिष्टत्वात्तयोः । 'येन क्वचिन्मपति' इत्यादी
 तुक्तदिग्द्वयारण्यवमुत्तरादिमेव । तथाचोक्तार्थपर्यकारणभावात्कर्म कर्तृ तदनुभवे
 र्थात्तम आह-किञ्चित्पति० । तदर्थंस्वनेव रीत्या वाहयेच्छाहवताप्रतिपत्तये भा वत्-
 त्त्वमन्तपर्यकारणत्वा प्रतिविहारविनिर्दिष्टत्वात्तय एव । किं चाभेदेन कीचदिनिर्दिष्ट-
 यतीत्या

स्यस्याच्चाहारः काप्यः । इति क्रियाया दातेऽन्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्व-
 नाम्नां प्रधानरामांस्त्वैत्र मन्मने धारनक्रियाया विशेषणत्वेन तद्व्या पतामता-
 सम्भवात् । एवं च-आकवातार्थविशेष्यकताद्बोधोपाभावादिद्वी च । भवन्मन्म-
 तकाप्यंतात्रण्टेरुधम्मांकात्तस्यवाभावात् । किञ्च भादुत्तरोत्प्राऽकवातार्थभावनया
 प्रकारकप्रथमान्तार्थविशेष्यकताद्बोधोपस्य स्वोकारे यत्र बोधे नामाख्याने भवतो
 वाहये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति मूलकवाहवान्ताविरोधावतिर्दुर्वाता । स्वविद्वान्-
 माह-किञ्चित्पति० । भावन्यात्वावदिउत्प्रेति० । भावन्यात्वेनावदिउत्प्रेता ममानादि-
 करणा या विषयता तथा । भावन्यात्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयेति वाच्यम् ।

अनु केवलमृगमात्रस्य चेतकर्मतया ऽन्वयः, तत्र द्वितीयापत्तिः । कर्मतामावन्ते-
 नान्वये तु भेदसम्भवेनान्वयसम्भवरूपो दोषः प्राप्नोति । धारनानुत्पत्तिविशिष्ट-
 मृगस्य कर्मतामन्वयेन दृशिक्रियायामन्वये तु मृगपराद् द्वितीयापत्तिः । मृगपदस्य
 कर्मताकवाथार्थवाचकत्वात् । नापि नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्भवेन श्युपतिविरोधात्त्वयव
 ह्मस्य्यात्रमत् । नामार्थस्यान्वयवान्, अत एव धु-वा समतन्माहात्म्यं तथाचो-
 त्यतय शुभा " इत्यस्यावपतिरिति चेद् न । नात्राभिप्रायस्य समतयाऽन्वय-
 विवक्षायां नोर्त्तं घट पश्यति प्रयोगानुपपन्नं । किञ्च नाप्यन्वयस्यैवास्त्वानु-
 दारात्त्व ।

*दिगितिः । दिग्धन्तु धारनक्रियाकृतृत्वात्तस्य मृगस्य दर्शाकवाथा कर्मतया

द्वयंग

एतेन 'पय लक्षणम्' इत्यत्र "शक्तिभङ्गीपरोऽनुपपुत्र्यमाणोऽप्यस्ति" इति भाष्यस्याऽपि तादृश्यात्त्वेन वाक्यपरिचोदकक्रियान्तराऽभावेऽन्तेत्यत्राह इत्यर्थ-
लाभेन प्रवृत्ते वाक्यपरिचोदिकाया द्वयंगक्रियायाः सत्त्वेन तादृश्यादौ मानाभावात्
कर्मतापसमंगोऽप्यवोऽनुपपन्न इति कृत्वा मत्प्रकृतम् । एतन्नाश्याते प्रथमान्तात्पर्यम-
भिध्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरूपोऽपि निताराय । अत एव 'यो यः कृत्स्न्य
पवति द्विजोऽन्नं सोऽभितिमिदित्' इत्यत्र प्रथमपरामर्शितरो द्विजतामर्गद्वयमता-
यासेन सङ्गच्छते ।

अतु प्रथमान्तार्थविशेष्यरूपोऽपि वादिमते 'पवति कृत्स्नं चैत्र' "पवत कृत्स्नं चैत्रो"
इत्यादौ कृत्स्नवाच्यतस्य नामतया तद्विशेष्यवाचकतया च प्रथमान्तप्रतिपदसमा-
सल्लिङ्गजननत्वाऽऽपत्तिराख्यातार्थकृते. प्रथमान्तार्थदेवादाशभेदान्त्वयापत्तिरप्येति चेद्
न । स्वार्थिकानां प्रापशः प्रकृत्यर्थताऽप्यच्छेदकगतपुण्यादिद्योतकतया प्रवृत्ते प्रकृत्यर्थ-
ताऽप्यच्छेदकक्रियागतेऽप्यसमास्यस्य कृत्स्नवाच्यतया सत्त्वात्मकत्वात्प्रथमप्रकृत्यर्थता-
च्छेदकस्यमानस्य भावेऽप्यसमास्यप्रतिपादककृत्स्नवाच्यत्वे ननुऽप्येकैकपदान्त्वयोरौ-
चित्यात् । कृत्स्नवाच्यतस्य नामत्वेन समानविभक्तिरूपेण च तदर्थस्य चैत्रे भेदात्त्व-
याऽऽपत्तिरिति तु मूर्धप्रलपितत्वादादेयम् । कृत्स्नार्थकृत्स्नभेदान्त्वयस्येष्टत्वात् ।
वाक्यार्थस्य स्वयोग्यत्वादेवानन्वयान् । 'यः पः' इत्यादौ द्वयभिव्यक्त्याय व्युत्प-
त्तायसति बाधने इति विशेषणाच्चेत्वाहुः ।

आग्नेदमाभाति-प्रथमान्तात्पर्यार्थपरदस्यमभिध्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरू-
पोऽपि चैत्राधिकारानाम् । इति 'पय सुगो घातति' इत्यादौ कृत्स्नताऽनुरोधान्
तिदर्थभावनाविशेष्यरूपोऽपि सः । तथाहि-त्रैषाहृणैरुक्तस्योर्ध्वेऽप्यस्यात्तानुरोधात्प्रा-
त्त्वाभावनाप्रकाररूपो घातुजन्यभावनोपस्थितेऽनुता कल्प्यते ।

चैत्राधिकारिण्यु कर्मतासम्बन्धेन तिदर्थभावनविशेष्यरूपोऽपि घातुजन्यभावनोप-
स्थितेऽनुतादिति सममेव । 'प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयो' इति प्रवादानुरोधात्प्रथमान्तार्थकृत्स्नप्र-
काररूपोऽपि क्रियान्तरकृत्स्नविशेष्यतापत्तिदर्थभावनोपस्थितेऽपि सत्कल्प्यते । तथा-
चोक्तस्येते आग्नेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुपपन्नैः कर्मतया हृदयार्थेऽन्वये
मृगनिष्ठा या धावनाऽनुपपन्ना इतिस्तत्कर्मकृत्स्नताऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः । धा-
वतविशिष्टमृगा च बोधितकर्मत्वस्य "सविशेषो हि" इति न्यायादावने पर्यवसानाच्च
प्रतिपिपादयिपिनार्थस्याऽपि लाभः । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्म-
ताया एतद्वाक्यादलाभाद् । एवञ्च 'पवति भवति' इत्यत्रापि 'प्रथमान्तार्थकृत्स्नवि-

परीक्षा

रिति स्वीकारान् । प्रवृत्ते तु तस्य संसर्गनदा भावेन क्षत्यभावादिनि । अत एव
"चैत्र पच्यते तण्डुल" इत्यत्र कर्तृत्वसम्बन्धेनान्वयवारणाय व्युत्पन्नन्तररूपत्वे तद्वि-
शेष्योऽपि न । भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रशङ्कनामार्थप्रकाररूपोऽप्यस्याप्रसिद्धत्वं नदा-
पत्तेरभावात् । 'तण्डुलं पचति, 'चयेण पच्यते, इत्यादौ च विभक्त्यर्थविशेष्यरूप
बोधः प्रसिद्धः । अत्र तु 'पय लक्षणं पयसा वा परमधार्मिक' इत्यादिप्रयोग, तत्रा-
न्तीत्यस्याऽऽवाहारेण कृत्स्नार्थस्य ताऽऽपत्त्यसम्बन्धावच्छिन्नपरमधार्मिकनिष्ठप्र-
रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नस्यैव कर्मतासम्बन्धेन दृशिक्रियाकर्मत्वमते न द्विती-

Handwritten text at the top of the page, possibly a header or title section.

Main body of handwritten text, consisting of several paragraphs of dense script.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or footer section.

लकारे सति, “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” (पा०सू० ३।१।८७) इत्य-
निदेशेन यथात्मनेपदचिण्चिण्वदिदामतिदेशाद्यगादिसन्धेऽपि कर्तुरे-
ययोधाद् व्यापारे यथाऽऽथयान्वयाश्च । अयोधीत्यत्रापि युष्यतेः क-
र्त्तरि लुङ् । तस्य “दीपजन” (पा० सू० ६।४।१०४) इति चिण् ।
“चिणो लुक्” (पा० सू० ६।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादि-
त्याशङ्गायामाह—

उत्सर्गांऽयं कर्मकर्तृविपयादौ विपर्ययात् ।

तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

●कर्मकर्तृविपयादौ●—पच्यते भोदनः स्वयमेवेत्यादौ ।
अत्र होकीदनाभिप्राध्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः ।
ब्रह्मादिति आदिपदग्रहणम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक
एकनाम्नद्विपयकज्ञानाऽनुकूलः कृष्णाभिप्राध्रयकोऽतीतो व्यापार इति
बोधः ॥

द्वयं:

तदंशोत्पादवति—●कर्मणः कर्तृत्वशिक्षावामित्यादिः । सौख्योत्पत्तिव्यवहारार्थां च
शिक्षायां तदुत्पादितगतिव्यवहारयोगादिस्यव्यापारस्यैव फलजनकत्वा यथावत्त्व-
शिक्षावामित्यादिः ।

कर्मणस्तु फलव्यापि जनकव्यापारगतयोर्वापत्तिर्वापेण व्यापारत्वेन भावादिति
पूर्वमुक्तत्वात्तदुत्पादितव्यवहारैश्च व्यापारत्वेन शिक्षावामित्यर्थः । ●भाष्येति● ।
तथाच व्यभिचाराद्य तदानीं द्योतकत्वेति भावः ।

●कर्मणोऽप्यादिः । कर्मकर्तृविपयादाविति मूलव्यापिपदेनेत्यर्थः । सामान्ये-
त्यादि—कर्मणोऽप्यस्य विवरणम् । यद्विपयगतार्थनिरूपितकर्मत्वस्य विपयत्वे तद्वै-
क्यात्कर्मत्वनिष्ठेत्याह—●विपयवितिः । तद्वैक्यात्तु ममिन्त्यावृत्तवगादीनां कर्मद्योतक-
परीक्षा

तथाच व्यभिचारः । ●कर्मणोऽप्यादिः । सौख्योत्पत्तिव्यवहारार्थां द्योतकत्वात् शिक्षायां ।
अत्र फलव्यापिजनकव्यापारस्य पादुपाध्यस्य भावः । फलमभावात्तद्वैक्याव्यापारस्य
तु यथावत्त्वव्यवहारस्य । एवं च व्यापारगतस्य कर्मत्वशिक्षाव्यापारत्वेन यादव्य-
वहार इति बोधः । स च व्यापारः प्रकृतं तदुत्पत्तिदोऽधिक्ययोगो मार्वै वा
दिक्यमित्येति ।

कदा फलव्यापिजनकव्यवहारः, तद्वै च व्यापारगतयोर्वापत्तिर्वापेण व्या-
पारत्वस्य कर्मत्वमित्येति । ●भाष्येति● । कृतं तदानीं द्योतकत्वात् व्यभिचारो
कर्मत्वः । ●भाष्येति● । कर्मकर्तृविपयादाविति मूलं तदानीं तदुत्पादम् ।

●अथ—●कर्मणोऽप्यादिः कर्म कर्मणोऽप्यादिः । कर्मणोऽप्यादिः—●सामान्यव्यवहारोत्पत्तिः ।

पचति पाकमुत्पादयतिः, पाकानुकूला भावना, तादृश्यत्पादना इत्यादिविवरणान् विधियमाणस्यापि तद्वाचकनेति भावः ।

दर्पण

‘प्राभाकरादीन् इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः ।

यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंग्रहः, तथापि नाश्री तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः । ‘व्यापारो भावना सैत्र’ इत्यादिपूर्वाङ्गस्य यो ‘गुणभूतेरवयवैः’ इत्यादियुक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिवर्तव्यवियने । विधियमाणस्य विवरणममानार्थकत्वेन धातोर्भावनाराचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोद्देश्यविधेययोरेक्यभाषापादयत. सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गत्वस्य ‘सैत्रं हि यत् सा प्रकृतिर्लक्ष्यम्’ इत्यादियद्गुणस्योपे दशनात्तत्र ‘सा’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः । पुलिङ्गत्वेऽपि, ‘सोऽपि लोपे चेत्’ (पा०सू० ६।१।१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च । भावनेन वाऽप्यु तन्पदपरामृश्या ।

ननु सम्भेदेऽपि धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्याहृत्य दृष्ट्वा धातुविवरणे मानं दर्शयति सारं—पचति पाकमुत्पादयतीति* । ननु ‘या क्रिया भावना संवोत्पादनाऽपि च सा स्मृता’ इत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारप-

परीक्षा

दिना*—प्राचीननैयायिकसंग्रहः । तन्मते व्यापारस्य धातुवाचकत्वेऽपि भावनापदव्यपदेश्यं नास्ति यत्, तद्वस्तुतन्मतनिरासोऽप्यदिमपद्येन व्यापार एव भावनापदप्रतिपाद्य इति प्रदर्शनेन कृतं इति तेषामुक्तिरपि निरन्तेति भावः ।

प्राभाकरास्तु—इत्यादिकं नालयातार्थः; तद्विषयकशाब्दबोधस्य विवादापस्तत्त्वात्, किन्तु कालपर्यन्ते अनन्यलक्ष्यत्वात् । ‘सैत्रं पचति, ‘रथो गच्छति’ इत्यादी धात्वर्थस्य पाकात्प्रादेः स्वजनककृतिमत्त्वाभ्यत्वादिमन्वयेन प्रथमान्तायं प्रकारत्वं तस्य धात्वयातार्थभावनां प्रति प्रकारत्वं भावनाविशेष्यकश्च शाब्दबोधः ।

न च ‘सैत्रं पचते तद्गुणः, इत्यतो संप्रप्रकारकः स्वकृतिमत्त्वसंस्पर्शोऽन्यवबोधो न जायते इत्यनुभवसिद्धम्, तदुपरम्ये नामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति स्वीकारार्थमिति कथं धात्वर्थस्य प्रथमान्तायं प्रकारत्वमिति वाच्यम् ? धात्वर्थं भेदमन्वयेन नामार्थप्रकारकान्वयबोध एवाप्युत्पन्न इति स्वीकारार्थं तदा तादृशसंस्पर्शो नामार्थविशेष्यकोऽपि भावतीति स्वीकारार्थमित्याशयान् ।

न च ‘ज्ञानं सैत्र, इति शब्दाज्ञानप्रकारक-आश्रयत्व-संस्पर्शकान्वयबोधोऽपि न जायते इत्यतो भेदसंस्पर्शधात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति स्वीकारार्थमिति वाच्यम् ? अत्र ज्ञानस्य नामार्थतया नामार्थोभेदेनान्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति ध्युपरम्यन्तेण तस्य कारणमन्वयविवादादुक्तमन्तनिरासोऽप्यदिमपद्येन इत्याशयेनाह—प्राभाकरादीमिति* । व्यापारो-भावना, संवोत्पादनेत्यत्र सेति धीलिङ्गनिर्देशो विशेषस्य धात्व्यात् । सर्वनाम्नामुद्देश्यविशेष्यकान्वयतरलिङ्गत्वस्य ‘सैत्रं हि यत्सा प्रकृतिर्लक्ष्यम्’ इत्यादी बहुशो दृष्टव्यात् । विधियमाणस्य-धातोस्तद्वाचकता-भावनावाचकता । एतेनोभयमनं सिद्धितम् । ननु “या क्रिया भावना संवोत्पादनाऽपि

बीजाभाषान् । न च पचति, पाकं करोतीति यद्यार्थककर्मोतिना यि-
रणाद् यदा एयाऽऽन्यातार्थं इति पाच्यम् । रथो गमनं करोति, बीजा
दिना मद्गुरः कृतः, इति दर्शनात्कृञो यद्यार्थकताया मभिद्धेः ।

दर्शनः

छन्दस्त्वल्ङ्यनाच्छन्दस्त्वयोरित्यर्थः । *बीजाभाषादिति* । सम्भवति समन्ति-
यते लघौ धर्मे गुरो तदभाषादित्यस्य प्रवृत्तेऽनन्तरं यद्यच्छन्दस्त्वं स्वरूपमन्वय-
विशेषस्तदा तत्स्वरूपमन्वय गुरुणामपि मन्त्रात्किञ्चननुपपन्नम् । अयातिरिति, तदा
गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आपदपक । गङ्गातीरत्वं लक्ष्यताच्छन्दस्त्वमिति व्यवहारात् ।
वृत्त्यच्छन्दस्त्वकोटिप्रविष्टत्वम्योभयत्र साम्याच्च । तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तिस्वरूपाऽ-
च्छन्दस्त्वमादाय तादृशाव्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तपास्त्विति भावः ।

ननु लाघवादेव न तस्याऽच्छन्दस्त्वं वदाम, किन्तु मानादरीत्यादादते—*न घेति* ।
यत्तार्थं कुरुतीतित्युक्त्या व्यापारजन्यप्रतिपत्त्यानाऽऽतिरेकेऽपि यदाहुरयोः कृताऽ-
कृतव्यवहारात्कृञो यत्तार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्यनयति—*विवरणादिति* । तदर्थयति-
पादरूपदक्षयनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रम्—यत्नत्वविदिष्टे शक्तम्, वाचकं विना कन-
त्प्रविदिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद् । यद्यद्विशिष्टोपेक्ष्यप्रतिपादिताऽर्थकं
भवति तत्तत्र शक्तम् । अतस्त्वविदिष्टाऽर्थकपदप्रतिपादिताऽर्थककृतादिपदवदिति सा-
मान्यतो ह्यऽनुमानविधया शक्तिप्राहकत्वाद्विवरणस्येति भावः । यत्न एवार्थ इति
पाठः । यत्न एव आख्यातार्थं इति पाठस्यु प्रवृत्तमन्दर्भविद्भूः । *अर्थः*—धात्वर्थः ।
एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः ।

कृञो यत्तार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वमम्भावना । तदेव गगनकुमुदोपमा-
नमित्याह—*रथो गमनं करोतीत्यादि* । रथादावचनेने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयो-
गाऽनुपपत्त्या न कृञो यत्तार्थकत्वम्, अपि तु व्यापाराऽर्थकत्वमेवेति, तेन विवरणा-
द्धानोर्व्यापाराऽर्थकत्वमेव सिद्धयतीति भावः ।

ननु 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्यधात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारं लाक्षणिक-
त्वात् तेन यद्यार्थकत्वशक्तिरत आह—*बीजादिनेति* । तथाच कृञो व्यापारे प्रयो-
गप्राप्त्यर्थेण तथैव शक्तिर्याप्येति । तेन विवरणाद्धानोर्व्यापाराऽर्थकत्वमवश्यम-
ङ्गीकरणीयमिति भावः ।

अग्नेदमवधेयम्—वैवाकरणमतेऽपि पचन्पाहेः कृत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव
परीक्ष्य

तावच्छन्दस्त्वल्ङ्यनाच्छन्दस्त्वयोरित्यर्थः । *विवरणादिति* । आख्यातार्थस्य विवरणादि-
त्यर्थः । यत्तार्थककरोतिना विवरणादिति भवदुन्निरेवायद्दतेत्याह—*रथो गच्छतीत्या-
दिना* । तथा च कृञो व्यापारं प्रयोगप्राप्त्यर्थेणैव शक्तिर्याप्येति । तेन च वि-
वरणाद्धानुरपि व्यापारवाचक इति भावः । अग्नेदमवधेयम्—प्रकारत्वादीना वचना वा
क्यतावच्छन्दस्त्वल्पपनापक्षया व्यापारस्यैव वाच्यतावच्छन्दस्त्वमेवाचितम् । यत्
एव व्यापारस्य व्यापारसामान्यार्थककरोतिना विवरणं मद्गच्छते । प्रकारत्वादिना
वोऽस्य लक्षणया । यत्न एव तत्र तत्र पचती-योदेविवरणवाक्ये व्यापारत्वेन व्यापारो
लक्ष्ये प्रामाणिकाना ह्ययत्न इति ।

किञ्च भावनाया अथाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवती-
न्यत्रापि द्वितीया स्यात् । नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संग्रहा कर्मसं-
ज्ञायाः बाधान्न द्वितीयेति याच्यम् । अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्बल-
त्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याधयत्वस्य कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य वा
घटादावभावात् । धात्वर्थानुकूलव्यापाराधयत्वस्य च कारकमा-
त्रातिव्यापकत्वात् ।

द्वयः

शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थकृत्वा विवरणात् । एवञ्च व्यापारत्वेन कृत्यापि सङ्ग्रहात्
'भक्तो भूतं, न तु मया कृतम्' इति उपपत्तेरिति तत्र तयोर्कं सङ्गच्छते । तच्चद्वयं
कचिद् बाधस्तु पक्षत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः । 'शक्यमादन्त्येन रूपेण
ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यभियुक्तेः ।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाश्वसरे विहित्वनुकूलो व्यापारः, ज्ञानानुकूलो व्यापार
इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्तितस्य सङ्गतिरिति । 'कृतोऽकर्मक-
तापत्तेः' इति मूलमवतारपति-#किञ्चेति# । #अवाच्यत्वे#-धात्वर्थक्याये । #द्वितीया
स्यादिति# । धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽधयत्वात् ।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याधयत्वरूपकर्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्या-
तार्थव्यापाराधयत्वरूपकर्तृत्वसत्वात्तेन कर्मत्वस्याश्वसरे बाधेन नोक्तस्येते द्वितीया-
प्रसक्तिः । अन्यथा कर्तरे एकारोऽप्यनाकरतानापद्येत्याशङ्क्य निराकुर्ये-#नवेति# ।
#घटस्येति# । घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयाऽऽपत्तिः । मन्मते
तु धात्वर्थव्यापाराऽऽधयत्वेन परया कर्तृमज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः ।

निराकरणप्रकारतामाह-#अनुगतेति# । घेतनाऽघेतनसाधारणेत्यर्थः । #त्व-
न्मते# । भवदीयमते । #दुर्बलत्वेनेति# । वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । तद्वाऽह-#कृत्या-
धयत्वस्येति# । तस्याऽघेतनेऽध्यासत्वादिति भावः । #कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य
येति# । तद्वात्वर्थोपनिमित्तकारकप्रवर्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः । नैपापिकमनं निरस्य
मीमांसकं प्रत्याऽह-#धात्वर्थेति# । #कारकमात्रेति# । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । सर्व-
स्याऽपि कारकस्य धात्वर्थानुकूलपत्किञ्चिद्विधाधयत्वात् । क्रियाजनकत्वस्यैव
कारकत्वादिति भावः ।

नन्वेतेने कृत्याधयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपोतरव्यापाराऽनधीकृत्यप्रकारकविश्वा-

परोक्षा

कृत्र इत्यादिवश्याजानुलम्बवतारपति-#किञ्चेत्यादिना# । #अवाच्यत्वे#-धा-
त्ववाच्यत्वं । #द्वितीया स्यादिति# । धात्वर्थफलाधयत्वस्य द्वितीयोत्पत्तिप्रयोज-
कस्य सत्त्वात् । व्यापारस्यापि धात्ववाच्यत्वादिनने तु परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न
द्वितीयेति भावः । ननु मन्मतेऽपि तथा बाधोऽन्विवति तदाशङ्कान्निरस्यति-#नवेति# ।
नैपापिकेऽंशिनतन्निरस्यति-#कारकचक्रेति# । तद्धान्वर्थोपनिमित्तकारकप्रवर्त-
कत्वं हि तन्वामिति नेप' मनन् । #निव्यापकत्वादिति# । स्वस्वव्यापारद्वारं
सर्वेषां क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वादिति भावः ।

अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।

कर्मकर्त्तव्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशोरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृत्र्य इत्यर्थः । फलस्य धाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—अत इत्यादि ॥ यतः कृत्रो यत्नमात्रमर्थो नैष्यते, अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” (पा०सू० ३ । १ । २७) इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाऽभावात् तत्र स्यात्, दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः

दर्शनः

न्नेहदूतधन्दना इत्यादीवात्ववात्नापाऽऽश्रितस्य गौगनुह्यन्वापस्य विरिन्वापौ-पस्यापकविदिष्टल्पोपादानुस्तरपदकार्यविपदकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र तद्विषयनेत्पत्ये ।

परे त्वेतच्छास्त्रीकर्मसंज्ञकापान्दप्यर्थकत्वमेव सर्मकत्वम् । सर्मकपदात्, कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छन्दनपादया पूर्वाक्षाऽर्थांलानाच्च “लः कर्मणि” इत्यादौ सर्मकपदादुभयवशाज्जापत्तेः । तदनन्वप्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽऽप्यसिद्धा भूतयः इत्यादौ कर्मणि षोडशतिः । अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गहनतया न जावत्पादिषु-दोष इत्याहुः ।

अपनेव पक्षः ‘फलाऽञ्चिच्छ्रव्यानारदोधकत्वं सर्मकत्वम्’ इति वदद्भिराश्रितः । फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् । फलाऽञ्चप्यर्थकत्वस्य सर्मकपु सत्त्वात् । यदि चैकोपस्थितिविपदत्वात्त्रोक्त प्रकारः सन्नयतीति विनाच्यने; तदा पृथग् शक्तिवादि-नने निर्दुष्टत्वमेव । अवाच्छ्रवणस्य सन्नयनरत्वेन कर्मानूतकलसन्बन्धिष्यापाराऽर्थ-कत्वस्य मुन्यत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाश्रितिव्याप्त्यव्याप्त्योरन्व-कारादित्यवधेयम् । ‘अऽप्यसिद्धा भूतयः इत्यादौ यथोऽप्यसिद्धतायोरनादितं प्राक् ॥ ॥

ननु ‘कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि’ इति मूलस्य कर्मवत् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते । न च बाधितो विवक्षितरत्वेत्यत आह—‘कर्मवत्त्वादिति परेनेति ॥ *सूत्रं लभ्यते इति* सूत्रविहित लभ्यते इत्यर्थः यथाशुभं कर्मपदान् स्ववदितत्वेन लभ्य-मना सूत्रोपस्थिततावपि तस्य यगादिकर्मवत्त्वेनाऽन्वयानने । एतदुपोधनापैव,

समाप्ता

अत एव—इतराणां धात्वन् कर्मवत्तायाऽभेदात्कर्मवत्त्वात् । *फलमहित मिति* । इत्यन्तुहृत्कृत्वादास्य कृत्वाऽन्वयत्वेन—इत एव सूत्रं च कर्मकत्व म्भूतमेवोपगमे कर्मणि लकारात्परत्वेन ‘कर्मणे कट्’ इत्यादौ यथानुव्यत्यादि-कर्मवत्तायाऽर्थकत्वकलाध्वननेन कर्मवत्त्वमिति भावः । *सूत्रं लभ्यते इति* । सूत्र-

शायते घटः स्वयमेवेति किञ्च स्यात् । एवं श्रामो गम्यते स्वयमे-
वेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्याह—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्मवद्भाव इष्यते

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥७॥

इत्थितं कर्म विविधं—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्च । तत्राद्ययोः
कर्मवद्भावो, नान्ये । प्राप्यत्वञ्च—क्रियावृत्तियोगानुपलभ्यमान-

दर्शनः

एवमित्याह्वयस्य तत्राभ्यासेन द्वितीयेभ्य विवक्षितानन्यभाष्यां कर्मवृत्तय-
स्त्वित्येतास्त्वेषोभ्य वाऽभावात् । अधिकरणे वक्ष्यते ।

प्रथममुक्तान्तः—इति स्यादिति ॥ शिपवे घट स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्ति-
रुत्पत्त्याध्रपत्यवदावगन्तुस्वरुत्पत्त्याध्रपत्यस्यारि मन्वादिनि भावः । ननु निर्वर्त्यवि-
कार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणोस्तत्र किं मानसत आह सूत्रे—सिद्धान्तोऽपे-
ति ॥ अत्र 'धर्मवद् कर्मणा सुवर्जितः' वाः सूः ३।१।८७ । इति सूत्रमात्रे । तत्र
हि 'धात्रीवदाह' इति सूत्रादनुसमानशक्तुपहनेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थत्वमेव
'माध्यमितिरुत्पत्ति' भ्यानी एवति' इत्यादी कर्माधिरगन्ताभ्यां सुवर्जिते कर्मणि
कम्पुनः मतोऽपि व्यासत्वेन धातुवाच्यत्वाऽभावादेवाऽन्वतिप्रसङ्गे कर्मत्वमनतिरिच्य-
मानं कर्मस्यैवोत्पत्तिरिति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः । कर्मस्यैवैवत्वं च
प्राप्यनिष्कर्मणोऽपि सम्भवतीति दर्शयितुमाहो एवमन्यतमपि विनाशो सुवर्जित-
स्य—इति तद्भवेति ॥ एतदि द्वेषाऽऽहोऽन्वित्यन्यत्वेनेत्यात्मभावात् कर्म वि-

प्राप्तौ

अर्थे होष्यन्—यामिदानीन्तोरुत्पत्तिपर्यन्तं एवमन्यतमं भवान् एव स्व-
मेव, श्रामो गम्यते स्वयमेव' इत्यन्यतमविरथा सा. निवेदयमानं एव शिपव नत्र
व्यवस्थितेति प्रथमस्वरुत्पत्तिरिति । शिपव एवमन्यतमं तु अन्वेषोः कार्येण प्रवृत्ति-
रिति । द्वितीये कर्मणि तु आगतोः कर्मवद्भावोऽप्येति पूर्वोक्तोक्त्या कर्मस्यैव-
त्वात्स्य मन्वेव कर्मवद्भावस्य न प्राप्ये, स्वयमेवेत्येवमन्यतमं आगतोः कर्मवद्भा-
वोऽप्यनुसंगतिरिति । एवं च 'धर्मवद् कर्मणा सुवर्जितः' इत्यस्य व्यासत्वात्क-
र्माधिरगन्तव्यत्वाः प्राप्यकर्मणोऽप्येवमन्यतमं आगतोः कर्मवद्भावोऽप्येति सिद्धान्तो विनाशो-
कर्मणोऽप्येव । एतेन धातुवाच्यत्वं आगतोः कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं कर्मवद्भा-
वोऽप्यनुसंगतिरिति । अत्र निर्वर्त्येति । अत्र कर्मवद्भावोऽप्येति प्राप्यकर्म-
णोऽप्येव व्यासत्वात् कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । सिद्धान्तो—इत्येवमन्यतमं सिद्धान्तः ।
एवमन्यतमं—इत्येवमन्यतमं इति सूत्रे स्वयमेवेत्येवमन्यतमं 'धर्मवद् कर्मणा सुवर्जितः' इति
सूत्रेण कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । अत्र निर्वर्त्येति । अत्र कर्मवद्भावोऽप्येति प्राप्यकर्म-
णोऽप्येव व्यासत्वात् कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । सिद्धान्तो—इत्येवमन्यतमं सिद्धान्तः ।
एवमन्यतमं—इत्येवमन्यतमं इति सूत्रे स्वयमेवेत्येवमन्यतमं 'धर्मवद् कर्मणा सुवर्जितः' इति
सूत्रेण कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । अत्र निर्वर्त्येति । अत्र कर्मवद्भावोऽप्येति प्राप्यकर्म-
णोऽप्येव व्यासत्वात् कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । सिद्धान्तो—इत्येवमन्यतमं सिद्धान्तः ।

१. स्वयमेवेत्येवमन्यतमं इत्येवमन्यतमं इति सूत्रे स्वयमेवेत्येवमन्यतमं 'धर्मवद् कर्मणा सुवर्जितः' इति
सूत्रेण कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । अत्र निर्वर्त्येति । अत्र कर्मवद्भावोऽप्येति प्राप्यकर्म-
णोऽप्येव व्यासत्वात् कर्मवद्भावोऽप्येवमन्यतमं । सिद्धान्तो—इत्येवमन्यतमं सिद्धान्तः ।

स्यमिति सुवर्षनिर्गये धरयते । न हायं घटः केनचिद् दृष्टो घामोऽयं
केनचिद् गत इति हायं कर्मदर्शनेनाऽगमन्तुम् । घटं करोतीति
निर्घस्येसोमं सुनोतीति विकार्येण तज्जातुं शक्यमिति न तन् प्राप्यम् ।
तथा च घटादेद्दद्यादौ प्राप्यकर्मव्याप्नोक्तानिप्रसङ्ग इति भावः ।

द्विजः

विधिमिगेव कर्तुं युक्तम् । तथाहि हरिणा—

“तथोरभ्यदिप्रया माम् । तत्पयेऽगलतमम्”—

इत्यादिना पार्थरथेन विभजनात् तदनुगृह्याऽप्यपि तथोरभ्यदिमिति ज्ञेयम् ॥ प्रा-
प्यत्यन्धेति ॥ भाष्यार्थेऽक्षणे तु सुवर्षनिर्गये धरयते ॥ शक्यते इति ॥ क्रियाहृ-
न्निषागामिति कारिकेत्यर्थः । कर्मगतनिषाधावहक्रियापार्थक्ये कर्मव्यतिरिक्तत्वं
कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तद्व्यवहारेणैको दर्शयति— न होतारिः ॥ सोमं
सुनोतीति विकार्येण इति ॥ मन्वाद्ययोः कर्मव्यतिरिक्तत्वेन कर्मवद्भावव्यतिरिक्तत्वेऽपि
तत्र कथं सोमं सुनोतीत्यस्य विकार्यत्वलक्षणात्कालात्कर्म । प्रकृतेः सोमस्य परिणामि-
त्वाऽनगमत् । तदुक्तम्—‘प्रकृतेऽप्यु विप्रश्रया विकार्यम्’ इति । विप्रश्रापामि-
त्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति धेदिथं कर्माकारणरूपाऽभिप्रेयैकदेशपूर्णे प्रति प्रकृति-
सोमस्य परिणामित्ववियञ्जया तदुपरतिः ।

बान्ये तु—क्रिया यद्दर्शनार्थं फलं जनयति तद्विकार्यमिति लक्षणाऽभिप्रायेण सोमे
विकार्यनिर्देशः । तथाहि—भारम्भकर्मयोगनाशकविभागानुपपन्ना क्रिया सुनोते-
रर्थः । सोमपदं च प्रकृते तद्व्यवहारे स्थापयितुम् । तथाच होमावप्यव्यवसोममदाऽप्यु-
त्पत्तारम्भकर्मयोगस्य धात्वर्थक्रियात्रयविभागेन नासाद्विकार्यत्वोपरत्तिरित्याहुः ।

•शान्तं शक्यमिति• ॥ एतेन क्रियाहृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोगवत्त्वं कर्मवद्भाव-
प्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैवाधिकमने तु प्रकृते कृत्र उत्पत्तिरूपकलापच्छिन्ने वत्ने
लक्षणाया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ •नोक्तातिप्रसङ्ग इति• ॥ न कर्मवद्भावव्यतिरिक्तत्वं ।

प्राचीननैवाधिकमने तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगान् साध्यत्वे फले वत्ने च कृत्रः
शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यस्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीते सावञ्जनीक्यात्,

परीक्षा

स्थिता यादृशो सत्ता कर्मणस्तदपेक्षया व्यापारोत्पत्त्यनन्तरं कर्मस्वरूपावस्थाया-
स्तादृशात्वमेव शक्यं, तत्र न कर्मवद्भाव इति फलितोऽर्थः । ईप्सितस्यैव श्रेयिष्यप्रद-
र्शनम्, हरिणा ईप्सितकर्मांशुष्याऽनोप्सितयोर्द्वयोदासीनयो पार्थक्यं वर्णितम्,
तदभिप्रायेण । वस्तुतस्तु तथोरपि उक्तेऽन्तर्भावः सम्भवति, निर्वर्त्यादीनां स्वरूप-
निर्णयोऽप्ये भविष्यति । तथाच कर्मगतो यो विशेषो व्यवहारयोरवस्तत्प्रयोजक-
व्यापारार्थको यो धानुस्तत्कर्मणः कर्मत्वविश्रया कर्मवद्भाव इति सिद्धम्, तदेत-
न्व्युत्पत्तया बोधयितुमन्वयव्यतिरिक्तत्वाद्—न शक्यमित्यादिना । अवदमकवेयम्—
करोतेऽप्यन्ममापार्थक्ये या कर्मवद्भावानुपपत्तिर्जगिता, सा शक्यार्थमाशयत्, यदि
तत्प-यनुद्दृष्ट्यापार लक्षणा प्राचीननैवाधिकानुपपत्तिरभिप्रेयैव, तदा तेषामपि
मने नानुपपत्तिः । किञ्च फलव्यापाराभवाव्यवहाराया नवनेवाधिकं स्वाकार-

धानूनां फलायाचकन्ये स्यजिगम्योः पृथ्यायतापत्तिः । क्रिया
याचकन्याविशेषात् । फलस्योपलक्षणन्ये ऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेश
विभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्यादुक्तदोषताद्वयस्थ्यमित्यपि यदन्ति

दर्पणः

ति । दर्शान्तरायां युक्तिमुपन्यस्यति—*धानूनामिति* ॥ स्यजिगम्योरित्युपलक्ष
तादृशधानुमात्रस्य ॥ *पथायतापत्तिरिति* ॥ तच्छक्यताश्चच्छेदकाश्चच्छिन्नकाल
स्यैव पृथ्यायतापदार्थत्वादिति भावः ।

ननु स्यजिगम्यो क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थस्त्वम्, एतन्न पृथ्याय
लक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणाशोकाऽपत्तिरत आह—*उपलक्षण
स्येतीति* । उपलक्षणस्यैव तत्पदजन्यदोषविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्तिविष
यत्वम् । *जनकत्वादिति* ॥ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽवि
शेषात् गम्यार्थव्यापार संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमनाऽभावाद्गुण
स्यैवोपलक्षणस्ये उक्तापत्तिर्दुर्वारैति फलेऽपि शक्तिराशयकीति भावः । अत्र 'प्रथमं

परीक्ष

कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । कर्मणि-कर्ममात्रेः स्वमिद्वान्तरीत्वा फलव्यापार
सोभयवाचकत्वं धानूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वं कर्मस्यक्रियकत्वं च यथायममूर्त्नोयम् ।

अथ नैवाधिकैर्नैवैनेयंथाकल्प्य धानुवाच्यत्वं त्वयस्यापि तद्रीत्या स्वधमन्या
ह—*धानूनामित्यादिना* । *स्यजिगम्योरिति* । इदमुपलक्षणं धानुमात्रस्य । *प
थ्यायतापत्ति*—पृथ्यायवाचकत्वापत्तिः । इयमापत्तिर्व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदक
त्वमतेन । यदि तु पृथकार्थादेः पथादिवाच्यतावच्छेदकस्य न गम्यधातुवाच्यताव
च्छेदकत्वमितिरीत्या न सर्वेषां पृथ्यायतापत्तिरित्युच्यते; तथापि स्यजिगम्योः
पृथ्यायतापत्तिरस्ति । अत्र इतरमात्रच्छिन्नस्य व्यापारस्य द्विविधकलजनकत्वान् ।
ननु त्वयगतोर्विभागोपलक्षिते गम्-धातोः संयोगोपलक्षिते व्यापारे शक्तिरिति
न पृथ्यायतापत्तिरत आह—*कल्प्येति* । अत्रकल्प्ये मति शक्यत्वावच्छेदकत्वमुपलक्ष
णत्वम् । तच्छपि विभागोर् स्वीक्रियते, तथापि शक्यतावच्छेदकत्वमर्थव्याप्यपृथ्याय
त्वापत्तिरस्ति । स्वार्थव्यापारजन्यताया संयोगविभागयोः मत्वात्-गम्यात्पदार्थव्या
पारस्य संयोग एवोपलक्षकं न विभाग इत्यस्य विनिगमनाप्रिगूण कल्पमात्रकत्वान् ।
नवादिग्रन्थे कल्प्य शक्यदोषविषयत्वोपलक्षणे द्वितीयादिकर्मण्यप्यवच्छेदकत्वं तस्य
स्वीकार्यम् । एतन्न स्यजिगम्योः पथायत्ये सति स्वतन्त्रोति अत्र प्रयोगस्यत्र गच्छ
तोनि प्रयोगान्निगिति हि दोषो कल्प्यः न कल्पि द्वितीयायार्थसंयोगनिष्ठकलजास
म्यत्वावच्छेदकप्रकारानि कल्पितव्यापारनिष्ठविनेयताशालिताकद्वोः गम्यधातुग
ममित्याहारस्य तादृशत्ववन्तवच्छिन्नविभागप्रकारतादृशताकद्वोः स्यजिगम्यम
मित्याहारस्य वन्तानं तस्य कारणं स्वीकार्यमिति न ताव इति वाच्यम् ? एतन्नि
गमनं स्वयं इत्यनया क्त्वात्त प्रयोगान्निगित्यात् । नवापत्ति भावायकत्वमुदा
हृत्वापत्तिविभागोपलक्षणावच्छेदकत्वमिति न कल्प्य इति वाच्यम् ? एतन्निगम्यो मदात्त प्र
त्ययान्तरव्याप्य इति न कल्प्य इति वाच्यम् ? एतन्निगम्यो मदात्त प्र
त्ययान्तरव्याप्य इति न कल्प्य इति वाच्यम् ? एतन्निगम्यो मदात्त प्र

भाषना, न घानो । प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य व्याप्यतायाः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति व्याप्यविरुद्धत्वात् । "तदागमे हि दृश्यते" इति व्याप्यविरुद्धत्वात् । तद्वच्च 'समुक्तस्य-

द्वयं

विद्वज्जन्यवोपनिषत्प्रमित्यां । तदाग-वाङ्मनुक्तं भाषने व्याप्यविरुद्धताः प्रतीयतेत्यस्य वाङ्मनुक्तभाषनायां परत्वात्प्रमित्यां । यथाभूते विद्वजेन घानोर्भाषनायापरत्वेति, किं स्वार्थगतार्थस्य सा इत्युक्तवत्प्रामाण्ये ।

'प्रतिप्रत्ययौ इति व्याप्यस्य संस्वारी अविभाज्यमात्राद्वाद-तदागमे हीति ॥ इत्थं च प्रधानं स प्रत्ययार्थं इति व्याप्याऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलमुपशान्तयेने तु यः प्रत्ययार्थं, स प्रधानमिति व्याप्याकारो व्यस्यते । तथाहि—'पशुना यजेत' इति श्रुते । तत्रैकवचनोपाचमेकवचनं वागं विशेषणमुक्तं प्रत्ययार्थं इति संज्ञे, पशुप्रत्ययस्य वागं प्रति गुणत्वात् सम्भावितवाच्यपशुत्करणेन प्रधानावृत्तौ प्रधानभङ्गापत्त्या वाच्यगुणप्रधानाऽऽशुभेयस्योपादेः स्वयमितिप्रसंगोऽपि तत्रैकवचनं पशुविशेषणतया वागाद्गत्वाऽभावात्तद्विशेषितमेव व्याप्यवर्धकम्, "तत्रैकवचनमात्रमर्थस्य गुणभूतत्वात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षिने, "शब्दवचनत्वमव्ययं तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्" (त्रै० अ० ४ पा० १ सू० १६ । इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवचनशब्दवार्थं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एतत्त्वं हि यतस्तदागमे एकवचनमव्ययत्वात् दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिबंधान्तेषामरणादीनामित्यर्थं । यद्वा 'तदागमे' तत्-एकत्वम् । आगमे—एकवचनविधायकागमे "द्वैरेक्यो-द्वयत्वम् । दृश्यते—एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामित्यर्थं ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपापत्त्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकरणाऽन्यतस्याऽरणाधिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात् प्रत्ययार्थं । तथाच पर्येकत्वोभयकरणयो वाग इति बोधेनैकत्वस्य वागाद्गत्वाऽवगमात्तानेकपशुभिवर्गं इति तद्भावः । प्राधान्यं च प्रत्ययार्थाऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमादाय न्यायावतारात् प्रत्ययार्थं इति भागस्य न्यायवदकत्वम् । प्रकृते आख्याताऽसमवधाने भावनाऽबोधान् तस्याप्राधान्येन भानमिति तन्मद्रतिरिति बोध्यम् ।

ननु यदर्थवत्त्वाऽनुगतकर्तृत्वपोदुर्बलत्वमेवेतन्मते दृष्यतेतत्र आह- एवञ्चेति ॥

पराक्षा

विच्छेदात्मभवादिदिति तत्समाधानपरतया मूलमवतारयति—'एवमित्यदिना-एवम्-उक्तहेतोः । वाक्यत्वम् -तिदन्तजन्यशाब्दशोधविषयत्वम् । विरुद्धत्वात्तिति । यदि भावना प्रकृतिवत्त्वात् तदा तस्या वाक्यत्वं न स्यादिति भावः । इति व्याप्यति । तदागमे हि यद दृश्यते तत्स्य वाक्यमिति व्याप्यत्वम् । वाग मन्मागमे पश्चात् इति वाच्यं तस्मिन् सति दृश्यते वाच्यं इति तदम् । एव नमक मकत्वाकमस्यविभागस्याप्युपपत्तिं कर्तुं शक्यं-दाह- एवमित्यदि । एव वाच्यपचनार्थिकविशेषा प्राग्भवेऽपि पशुना-वाक्यत्वात् वागं वाता तदा तस्य दृश्यते इत्यत्र एवस्य वाच्यत्वात्तस्याव्ययत्वम् । तेन च मकमक-वाक्यमकविभाग उक्त-

तार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । आभ्या-
तार्थव्यापाराश्रयव्यञ्च कर्तृत्वं वाच्यम् इत्यादि वदन्तं मीमांस-
कम्मन्यं प्रत्याह —

तस्मात् करोनिर्धानोः स्याद् व्याख्यायानं, न त्वसौ तिङाम् ।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मान्—अभिप्रायस्थेतोः । सचेत्थम् — फलमात्रस्य धात्वर्थव्यं-
प्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः । संयोगाश्रयन्वात् । फलानुत्पाद-
दशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तिः । व्यापारविगमे फल-
सत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च ।

यत्तु—भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वाद्गानुपपत्ति-

द्वयं

भावनाया आख्यायताच्चयत्वे चेत्यर्थः । तथाचाऽऽरब्धे पाके फलानुत्पत्तिदशायां,
पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराशुरोधात् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मी-
मांसकामयः । हेतोः पूर्वमनुरादानादाह—*अभिप्रायन्वेति* । त्यदादीनां बुद्धिस्थपरा-
मशंस्त्वादिति भावः ।

प्रतीत्यापत्तिरिति । भावत्युत्तगमनरदार्थसंयोगात्नरकचलस्य प्रामे सत्त्वाद्
प्रामः संयोगवानिति वद् ध्रानो गमनवानिति प्रयोगस्य प्रामाग्यापत्तेरित्यर्थः ।
एवमप्येष्युत्थम् । *फलानुत्पादिति* । फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वाऽननु-
मतत्वाद्वाच्यम्—*व्यापारसत्त्वं इति* । *भवतीत्यनापत्तिरिति* । पाकप्रदार्थस्य
विहितैवर्तमानत्वादिभ्यर्थः । फलानुत्पाददशायां ज्ञातत्वात्तादृशप्रयोगस्य दृष्टत्वा-
दाह—*विद्यत इत्यापत्तिर्देवति* । व्यापाराश्रयित्यात्तौ फलमात्रस्य धात्वर्थत्वा-
भिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकानुत्पादयतीति विवरणज्ञेति भावः ।

अनुत्पादिति । अनुत्पत्त्यर्थान्वीतिं त्वन्विनाऽभिधानवादिनां मतमन्तदिति सूत्र-
यितुम् । *नानुपपत्तिरिति* । भावविहितत्वे दुर्घटाद्यव्यापारस्य प्रामादो वाधात्
पूर्वोक्तप्रयोगागर्भनित्यः विहित्यनुत्पत्त्यवगाद्यव्यापारस्य कर्तृत्वा भावनादात्र-
न्वदाद्य पत्रोक्तप्रयोगानुपपत्त्यापत्तिरिति भावः

३३५

दिना काय इति तथा भावः । सामान्य-विद्यमानता । अनुत्पत्तिकामना आधानना-
ममोक्तत्वात् । यथा तदर्थं तदर्थकत्वेन । यथा तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन ।
मह-वार्तिव्यवहार-एत-वे तस्य तथा तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन ।
सर्वनाम्ना धुवि विदेष विष यना तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन ।
भावः । सद्योत्पत्तिं यत्र तथा तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन तदर्थकत्वेन ।
गिति ।—तन्मते फलस्यैव शक्यत इत्याह । इत्यापत्तिरिति । यदा तादृशप्रयोगस्य
सयोगानुमततरोपापत्तिश्च सम्भवरतीति भावः । अनुत्पादिति । इत्यभिप्रायः । नि-

रिति ; तत्र । कर्त्तारि कृद् इत्यत एव तद्विधानत्वात्, भावे विधायकाऽनुशासनधैर्यध्यापत्तेः, तद्विरोधापत्तेश्च ।

अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थे इत्यभ्युपेयमिति चेद् ? तर्हि धातुत एव सकलव्यापारत्वात्सम्भवेनाव्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विघनात्मा करोतिर्धातोरिव व्याख्यानं—विवरणम् । अतस्तदपि नाख्यातार्थव्यसाधकमिति भावः ।

दर्पण

अनु “कर्त्तारि कृद्” इति विहितस्य कृतः पक्ता पायक इत्यादौ कर्त्तार्यत्वदर्शनात्तद्विहितपञ्चारीनां व्यापाराभ्यंत्वदौर्लभ्यात्तदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारितात्पूर्वमित्यादांशुमापारुरिष्यंस्तदनुगुणं दृष्टान्तमाह—कर्त्तार्यव्यातपरिनिः । तथाप—“ल कर्मणि” इति विहितकर्त्तार्यव्यातस्य स्वप्नने व्यापाराभ्यं कृतवन्त् “कर्त्तारि कृत्” इति विहितपञ्चारीनामपि व्यापाराभ्यं कृतवन्त्सम्भवादित्यर्थः ।

विरोधाऽप्यनेदवेति । सो हेतौ । यतो वैयर्थ्यमन्यत्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । उचि-
वेतिप्रयोगेण । यत्र भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादप्रत्ययान् प्रयोगस्याधुनामात्रार्थकत्वमिति स्वरीयविद्वान्तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः । व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्—
विवरणमिति ।

अतस्तदपीति । एवर्त्तास्यस्य पाकं करोतीति विवरणगौरवार्थः । अविना
पृथक्त्वमात्रं “प्रवृत्तिप्रत्ययौ” इति न्यायमगुच्यते । धातोः पृथक्विवरणं तु तत्राऽऽख्या-
तार्थसंख्यात्वात्तद्व्यापाराणां मध्ये व्यापारस्य कृत्रा संख्यात्वेस्तदुत्तरनिष्ठा विवरणप्र-
ज्ञात्वं व्यापारस्याऽऽयुगाग्रमिति न तदाख्यातार्थत्वमाधरम् । अत एव “कथं ज्ञायते
शियायवता” एत्याद्ये, यद्देषां करोतिना सामानाधिकरण्यात्, किं करोति एविति” इति
भूतार्थसूत्रभाष्ये उक्तम् । तेन विवरणमपि धातोरिवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः ।

परीक्षा

तस्य वाच्यत्वमिति मनेन । वस्तुतो व्यापारमात्रस्य तदाऽव्यवसाह्यं बोधया । *आभ
इति*—तन्मूत्रस्यकर्मण्यस्य कर्मस्वरत्वात् । सर्वत्र “एषा देवता इत्यादौ सामाना-
धिकरण्यानुशासनिरिति वाच्यम् । तत्र “कर्मणि” इति वन् तस्यापूणि कृत्वा कर्त्तार्यव्ये-
क्य कर्त्तार्यव्यसम्भवादिति भावः । *तद्विरोधापत्तेरिति* । सो हेतौ यतो भावे
शियायवतानुशासनं वैयर्थ्यमन कर्त्तार्यस्य कर्त्तार्यव्यवसाह्यतन कर्त्तार्यव्ये शियायवतानुशासि-
मित्यर्थः ।

अथ तद्विरोधा इति तदाऽपत्तिरिति—तदाऽपत्तिरिति तदाऽपत्तिरिति वचः । अत एव
व्यापारत्वात्तद्विरोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र “कर्मणि” इति वन् तस्यापूणि कृत्वा कर्त्तार्यव्ये-
क्य कर्त्तार्यव्यसम्भवादिति भावः । *तद्विरोधापत्तेरिति* । सो हेतौ यतो भावे
शियायवतानुशासनं वैयर्थ्यमन कर्त्तार्यस्य कर्त्तार्यव्यवसाह्यतन कर्त्तार्यव्ये शियायवतानुशासि-
मित्यर्थः ।

मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरंस्तन्मत्तं दृष्यति-नन्वित्यादिना । नाऽसौ
तिलां व्याम्यातम् । पक्षानिन्यादायनन्यथापत्तेः ।

अयं भावः—“प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ध्रुतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्रा-
धान्यम्” इत्यत्र हि विरोध्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तर-
प्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । तथाच
पक्षानिन्यात्र पाकः कर्मकारकं, चतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् ।
तयोश्चाहपाधिकरणोक्तरीत्या घट्यनाणाऽस्मद्रीत्या चान्वयात्मन्य
इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्ययनियमस्यैवाऽभावे क प्राधान्यबोधक उक्त-
कार्यकारणभावः । न च—

द्वयम्

पक्षानिति सूत्रमपि करोतेरात्यादिविवगनाभावनाध्वतया व्यावष्टे—पक्षानि-
त्यादाविति* । अनन्वयमेव विगदपति—अपन्नाव इत्यादि* ।

सहार्थनिति । सम्बन्धार्थनित्यर्थः । ध्रुतः—बोधपद । तयोः प्रकृतिप्रत्ययाऽ-
यदोर्ध्वे प्रत्ययार्थः प्रत्ययवृत्तिपक्षविरोध्यः प्रधाननिति प्रकृत्यर्थप्रकारकतातिलुपित-
विरोध्यतागालीत्यर्थः । सादृश्यात्पत्तिसिद्धिस्वकारणभावनिर्देशेन दर्शयति—
विरोध्यतेति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारकतातिलुपितविरोध्यतासम्बन्धेन गान्धर्वोर्थ
प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विरोध्यतासम्बन्धेनेति शेषः ।

अरन्ताधिकरणोद्धरणेति । अरन्तेति पदोपात्ताऽऽरन्त्यस्य प्रथमं कर्तव्येनेत-
रक्रियापानन्वयोः नानायांश्वदस्तु पार्थिक इति तयोक्तम् । *व्ययनागेति* । कार-
कत्वस्य क्रियाजनकत्वस्यैव क्रियाजनकनिति ज्ञानं, का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रि-

परीक्षा

त्येव विवगननित्यत्र सूत्रादिनूत्रस्य भाव्यमपि साधकम् । तत्र हि घातो—क्रिया-
वधनत्वोपगन्तारम् *अथं शपते क्रियावचना, पवादः ?” इति प्रधानन्तरम्, पदे-
पां करोतिता नानानाधिकरण्यं “कि करोति, पवतीत्युक्तम्” । *बाधकनिति* । भाव-
नायाः प्रत्ययार्थत्वाभावे तस्या प्राधान्यं न स्यात्, वधनानन्त्यापादिति बाधक-
मित्यर्थः । *पक्षानिति* । सूत्रमपि करोतेरात्यादिविवगनाभावनाधकनित्यादायेन
तदुद्धरणे—पक्षानिन्यादिना । अनन्वयपत्ति विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना* ।

प्रधाननिति प्रकृत्यर्थप्रकारकतातिलुपितविरोध्यताधर । एतादृशात्पत्तिसि-
द्धिकार्यकारणभावनात्—विरोध्यतेति इत्यादिना पक्षानित्यस्य पाक इतिवदिति
विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना अनन्वयमेव विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना* ।
प्रधाननिति प्रकृत्यर्थप्रकारकतातिलुपितविरोध्यताधर । एतादृशात्पत्तिसि-
द्धिकार्यकारणभावनात्—विरोध्यतेति इत्यादिना पक्षानित्यस्य पाक इतिवदिति
विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना अनन्वयमेव विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना* ।
प्रधाननिति प्रकृत्यर्थप्रकारकतातिलुपितविरोध्यताधर । एतादृशात्पत्तिसि-
द्धिकार्यकारणभावनात्—विरोध्यतेति इत्यादिना पक्षानित्यस्य पाक इतिवदिति
विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना अनन्वयमेव विगदपति—अपन्नाव इत्यादिना* ।

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । मङ्गलाया
भालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादी-
नाम् । घटः कर्मस्त्वमानयनं कृतिरिन्यादां विपर्ययेणापि व्युत्प-
त्तानां नैयायिकन्यायादीनां बोधो, न तु मद्बुत्पत्तिरहितानाम् ।

दण्ड

तद्वयं विशदयति—*अत एवेति* । *शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति* ॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति वाच्यप्रकारोपमूत्रपर्यालोचनया शक्यतावच्छेद-
कारोपविपर्ययनिवृत्तमर्थस्यैव लक्षणात्पन्नाभाद्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्या
धेप्रतीतिरत एव ततो वैयर्थ्यनिवृत्तिं शक्यतावच्छेदकप्रतीतिः । 'जाता सता हि शीले
इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽघायकत्वादिति तदशयः ॥

नैयायिकादीनामिति । सम्यग्निधतावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य मानम् । अत एव
'कचतल्लभ्यति वदनम्' इत्यादौ सम्यग्निधतावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य ग्रामाऽऽ-
घायकस्योपपत्तिः । कवल्यादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधाद्वीकारं तदनुपपत्तिः
स्पष्टैव । किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । "शक्यादन्वयेन रूपेण ज्ञाते
भवति लक्षणा" इत्यभिप्रायोक्तिविरोधादिति तद्भावः ॥

परीक्षा

तथा तिष्ठन्त्यापि सुवर्धमंलयाथा विनोपगत्यमेवात्येषां प्रकृत्यर्थनिरूपितं विनोपगत्य-
मिति सिद्धान्तस्तदनुपारिणो व्युत्पत्तिः कार्थ्यकारणभावमूला कल्पनीया । व्युत्पत्त्य-
नुसारी बोध एव प्रमाणम् । यस्त्वनादशो बोधः सोऽप्रमाणमेव । न हि कस्यचिद्वा-
च्यकारादिसम्मतमार्गविपरीतक्रमेण बोधस्य प्रामाण्यमाश्रित्य तदनुसारेण व्युत्प-
त्त्यन्तरकल्पनं न्याय्यमिति भावः ।

भाष्याद्यनुपारिणो व्युत्पत्तिर्वेषां नास्तिः तेषां स्वस्यादशोऽपि बोधो भवतीत्येत-
द्विशदयति—*अत एवेति* । अत एव विपरीतव्युत्पत्तिसत्त्वादेव । *प्रथमान्तविशेष्यक
एवेति* । तिष्ठन्तप्रथमान्तममभिध्याहारं प्रथमान्तविशेष्यक एव क्षेत्रं यद्यतीत्यादितः
पाकानुसूलवृत्तिमांशैश्च इत्यन्वयबोधस्य तेषामुद्भवान् । *आलङ्कारिकागामिति* ।
अत एव वाच्यप्रकाराज्ञाता मुक्त्यार्थबोधे तेषां हृदितोऽर्थप्रयोजनान्, अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽरोपिता क्रियेति प्रतिपादितम् । शक्यतावच्छेदकारोपविपर्यय-
विशिष्टो यः क्रियारूपो व्यापारः सैव लक्षणाः स च व्यापार आरोपरूप एव । अत एव—
जाता सता हि शीले जानु सतायां न जायते शीलेः ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ ४१ ॥

कचतल्लभ्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं प्रमति ।

मध्यादिभेति नयनं नयनादधरं समुद्भिजतीति ॥ ४२ ॥

समुद्भिजतीत्यादौ शक्यतावच्छेदकप्रकारबोध एव चमत्कारः । गङ्गाया घोष' इत्य-
तो गङ्गावृत्तिर्वोध इति बोध एव शक्यतावच्छेदकप्रतीतिः । *नैयायिकानामिति* ।
तेषां मते हि यद्दृग्मांशच्छिन्नं शक्यार्थसम्बन्धप्रकृतं वर्धमंलयात्क एव बोधः । कचतल्ल-
भ्यतीत्यादौ तेषां मते राहुत्वादिना बोधः । अत एव शक्यादन्वयेन रूपेण ज्ञानं भवति
लक्षणेति तेषामुक्तिं मद्बुत्पत्तेः । *नैयायिकन्यायादीनाम्*—यस्य परस्य यत्पदव्यति

अन्येषां तद्विराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सहसृष्टे ।

अत्र एव "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्" (पा०सू० १।२। ५४) इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न इत्यनुवर्त्य न कार्यम्, अर्थस्य—अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्—व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकापेक्षते च "भावप्रधानमाख्यातम्" इति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी-
निरूप्यम् ।

'तदागमे हि' इति न्यायो विवरणञ्चाऽतिव्याप्तनिन्याह—किं

द्वयः

५४: कर्मत्वमिति ॥ अत्रमेव पूर्वोक्तद्वयव्यतिरेकप्रमाणत्वात्तुनासक्य-
स्याकाङ्क्षाद्योक्तमेव घञोः कर्मत्ववद्वयव्यतिरेकप्रमाणत्वात्तुनासक्यत्वानुमानायां
साहाय्यकारणैः शाब्दबोधोद्युत्पत्त्यनुसारादित्यनियमेन नत्यागामित्युक्तम् । तिराकाङ्क्ष-
नित्यत्वात्प्रवेदनात्मनोऽपि बोध इति शेषः । *अत्र एवेति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारी-
त्वादेवेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारीत्यादिति* । कार्यकारणभावप्रहायानत्यादित्यर्थः ।
बोधानुसारिणो हि व्युत्पत्तिर्हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत्र एवार्थे मति निनि-
साद्युत्पत्तिः, न तु निमित्तत्वानुसारेण इति प्राप्तामिहाः ।

अर्थस्य विभक्त्यादिना प्रतीकत्वान्न्येव धन्यप्रमाणत्वाद् स्पष्टिरेवमेवप्र-
तीकत्वानुसारेण व्युत्पत्तिरित्यादित्यर्थः । 'प्रधानं प्रत्ययार्थं' इति नियमस्य पाणिनिनाऽप्या-
हृत्येवेति, 'योः यः प्रत्ययार्थः स प्रधानत्वं इत्यर्थस्य, 'तदागमे हि' इति सूत्रेण उक्ति-
विनाऽऽहृतत्वात्प्रहायानत्यागमात्प्रवेदनात्मनोऽपि बोधस्य प्रधानत्वम् । यथाशीलोऽप्येत-
त्वं न संवत्सरावस्येति प्रत्ययव्योक्तमित्येव संख्याप्रमाणित्यस्य विशेषणबोधकार्य-
कारणमात्रस्य विदुर्हृत्यादित्यने प्रतीकत्वानुसारेण्येव प्रधानत्वमिति 'तदागमे हि' इति
न्यायवत्त्वं इत्यागमेत्वात्—तदागमे हीति* ।

प्रतीकत्वमिति । "तदुत्पत्त्यनुसारेण" इति पूर्वोक्तद्वयव्यतिरेकप्रमाणत्वायां च

परीक्षा

वेदप्रमाणत्वानुसारेण तयोः कर्मत्वानुसारेण तिराकाङ्क्षायां धन्यत्वमित्यनुसारेण
मन्वप्रमाणत्वम् । *तदुत्पत्त्यनुसारेण*—तदागमे प्रमाणत्वम् । *अन्येभ्यः*—
निश्चालित्वम् ।

अत्र एव—साहाय्यकारणैः शाब्दबोधोद्युत्पत्त्यनुसारादित्यनियमेन नत्यागामित्युक्तम् । तिराकाङ्क्ष-
नित्यत्वात्प्रवेदनात्मनोऽपि बोध इति शेषः । *अत्र एवेति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारी-
त्वादेवेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारीत्यादिति* । कार्यकारणभावप्रहायानत्यादित्यर्थः ।
बोधानुसारिणो हि व्युत्पत्तिर्हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत्र एवार्थे मति निनि-
साद्युत्पत्तिः, न तु निमित्तत्वानुसारेण इति प्राप्तामिहाः ।

कृत्स्नं, पक्षमिति० ॥ कृत्वा विवरणे कपीविषय पक्षमित्यत्राणि, इति
 तयाणि भावना वाचन्या इत्यादिनि भावः । अत्रत्युक्तिः इव कृत्वा
 मिति भावना वाचनेन वाङ् - भाषीति० ॥ तथाचोत्पत्त्या-
 चाराभेन संप्रतीनेत्यत्रवाच्यताः प्राप्तेन वाचक इति भावः ।
 भावद्वीया संप्रमाण-तात् प्रवास्यापत्तिरनेन प्रथमम् ॥ = ॥

वृत्तिः

व्यभिचारीव्यभिचारीः । अत्र विवरणमिति—कृत्वा विवरणे । पक्षमित्यत्राणिः कृत्वा विवरणे
 विवरणव्यापि गोचरः । तत्र भावनाया भावनेत्यात् प्रतीतिभाषने सि प्रत्ययार्थव्या-भावेन
 व्यभिचाराभावत्वात् । किं कृतमित्यतो व्यापारविपरिवृत्त्याद्यायाः कृतमित्यत्र पक्षमि-
 त्यत्रत्युक्तिः प्राप्तेः स योः अत्र कृत्वा व्यापारवोरुत्पत्तीने तस्य प्रत्ययार्थव्या-
 भावात्प्रवर्तित्वेन इत्यादिः ॥

० विवरणमिति० । विवरणे वाः प्र प्रतीतिरूपवये । प्रतीतिव्यापनेन किं कृतमित्यत्र ।
 अत्रत्युक्तिः केवलतुत्पत्त्यात् तदा विवरणतया भाषः प्रतीतिव्यापने वाः विवरणमित्य-
 व्याः प्राप्तेः । तथाच इत्यादिनि० । प्रत्ययव्यापना इत्यादिनि० । अत्रत्युक्तिः प्राप्तेः
 प्रतीतिव्यापनेन म साध्यात्, किं कृतमित्यत्र अस्मात्प्रतीति वक्तुमात्प्राप्ते—अन्विति० । तथा-
 चाः प्राप्तेः प्राप्तेः इति भावः ।

अतिगणुधितार्थे प्रकृत्यन्ति—० तथाचंति० । ० अभ्यापि० । भाव-वाचनस्योभ्ये-
 त्वर्थः । ० व्यापारव्यापनेति० । व्यापारव्यापनेन सममित्याद्यादिति० । ० प्रतीतिरिति० ।
 भावनाप्रतीतिरिति० ॥ ० उभयमाध्यात इति० ॥ प्रकृततया प्रयोगव्यापः कृत्युत्
 इत्यर्थः । तथाच प्रयोगव्यापे निगम्युत्पत्तेन धातोरेव भावनावाचकत्वमिति० । धातु-
 त्यस्य वाङ्मूलात्प्रकृत्युत्पत्तेन व्यापयात् तु निहृतमित्यस्य चान्तमुत्पत्त्यस्य वाङ्मूलात्
 तत्प्रकृत्ये गौरवात् । परस्परव्यभिचारात्प्रत्युत्पत्त्यात्प्राप्तत्वमभ्यापनेति भावः ।

तनु धातुत्वस्या वाच्यताप्रकृतेरुत्पत्त्याया प्राप्तेन निराख्याप्रतीकृत्युत्पत्त्याः प्रतीकृत्य-
 तमुत्पत्त्यमत्र भाव—अभ्यापित्वेति० । स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वाद्भवेत् प्रतीतिरिति
 प्रत्ययार्थव्यापित्वेनेन प्रतीतिमत्र प्रथमं त्वस्यैव प्रतीतिप्रकृत्यात्प्रतीतिरिति सूच्यते ।

परीक्षा

स्यात् कृत्युत्पत्तेः । व्यभिचारीत्वमप्याद्यादिति—कृत्वा विवरणमिति० । भविता
 पक्षानित्यस्य प्रतीतिव्यापने सगुणत्वमित्यत्र प्रकृत्युत्पत्तेन धातुता कृत्युत्पत्तेन प्रथमेन कर्मणः
 प्रतिपादनेऽपि भावनायाः प्रतीतिविषयत्वमित्युक्ते तस्याप्येव वाच्ये । तथा मति प्रती-
 तिविषयत्वमिदंवापि तस्याः प्रत्ययार्थव्याभावेन व्यभिचार किं कृतमित्यतो व्यापारस्य
 जिज्ञास्यत्वात्वागे तस्या जिज्ञासाया पक्षमित्यतो निवृत्तियर्थे वाच्ये । अत्रत्युक्तिः
 तथोत्तरं न ह्येत । अत्रत्युक्ते तस्य व्यापारव्यभिचारत्वात् । यदि च तस्य व्यापारव्या-
 च्यताप्युक्तते । तदा तस्य प्रत्ययव्यापनेन व्यभिचार इति भावः ।

अत्र विवरणमिति प्रतीतिरभावपरम् । वाच्यत्वात्प्रतीतिः । प्रत्ययव्यापना व्यापि-
 त्वथ । ० अभ्यापि० । प्रतीतिव्यापनेत्यर्थः । व्यापारस्य सममित्याद्यात् । तत्र तदा
 कृत्युत्पत्त्याया शक्यं शो-यम् । वाचक — भावनावाचकः । कृत्वा कृत्यात्प्रकृत्युत्पत्त्या

व्यपारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह—

किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्यमित्यत्र “ऋहलोर्णत्” (पा०सू०३।१।२८४) इति कर्मणि प्यत् । पचनीयमित्यादौ चानीयर् । आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः । एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति । विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यऽसम्भवात् । न च ‘गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः’ इति भाट्टरीतिर्युक्ता । आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

अथ लिङ्गसङ्घान्वयानुरोधान्कर्त्तृवाच्यत्वमाचक्ष्यकमिति, तेना-

दर्पणः

व्याख्यातं च तथैव । अवतरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययाऽर्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्वेन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वमाधकत्वम्याऽपि ततो लाभेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः । किं कार्यमित्यत्र प्रभोत्तर-भाररूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिद्विरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रभोत्तर-भाररूपविवरणस्य प्रकान्तत्वात् किमनुलंघ्य इति सूचयन्नाह—*कार्यमित्यत्रेति* । *णिनिरिति* । “भूते” इत्यधिभूत्य, “करणं यज्ञः” (पा०सू० ३।१।९) इति सूत्रेणेति शेषः ॥ एते ण्यदादय इत्यर्थः ॥

क्रियायोगमन्तरणेति । क्रियान्वयिनामेव कारकत्वा धातोर्व्यापाराश्चाचकत्वं कार्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां “कारकं” इत्यधिभूत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानण्यदाधनुपपत्तिधानोस्तदाक्षिपति-देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः । तदेवाह—*विना क्रियामिति* । *गम्यमानेति* । अस्य तदुपस्थापकपदाभावेऽपीत्यादिः । *तथात्वापत्ताविति* । गम्यमानक्रियामादायैव कर्त्तृकर्माऽर्थकप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः । *तत्राऽपि* । तिङ्संज्ञकाऽऽख्याने ॥

लिङ्गसङ्घान्वयानुरोधान्कर्त्तृवाच्यत्वेति । अस्य पाचक इत्यादावित्यादिः ॥ आवश्य-

परीक्षा

धारणधर्मस्य वाचकत्वाच्छब्दकत्वान्प्रथया धातुत्वस्यैकस्य वाचकत्वावच्छेदकत्वे लाघवमिति बोध्यम् । एते-ण्यदादिप्रत्ययाः ; क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

गम्यमानेति । तद्वाचकपदानुच्चारणोऽपीत्यादिः । *तथात्वापत्तौ* । गम्यमानक्रियामादाय कर्त्तृत्वकर्मत्वार्थकप्रत्ययस्योपपत्तावित्यर्थः । *तत्रापि*—तिङ्मन्वस्थेऽपि ।

आवश्यकमिति । कृतीति शेषः । एवं च पाचक इत्यादौ शृङ्वाच्यकत्रां म्वनि-

क्षेपाद् भायनाप्रत्ययः स्यादिति मतम् । तर्हि सङ्घान्ययोपपत्तौ
आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात् । परञ्चानिन्यादौ कालकारकान्यया
नुरोधेणाद् भायनाया अपि तस्याऽऽवश्यकन्याचेति भावः ।

अपिना हेत्यन्तरसमुच्चयः । तथाहि—नञ्चैभिन्नो नल्लभिन्नः, हरिण
यातो हरिश्चात इत्यादौ “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (पा०सू०२।१।३२)
इति समासो न स्यात् । पुरुषो राशो भाव्या देवदत्तस्य इतिवत्
असामर्थ्यात् । नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, दध्योदने
गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा—अत्रापि “अग्नेन व्यञ्जनम्” (पा०सू०
२।१।३४) “अध्येण मिथीकरणम्” (पा०सू०२।१।३५) इति समासो न
स्यादिति वाच्यम् । तत्र विध्यानर्थक्याद्यथा तथा स्याकारेऽपि

दर्पण-

कमित्यस्य कृतीति शेषः । कृत्तिरूपिनञ्चत्वं कर्त्तृवश्यमाहोकरगोचमित्यर्थः । तेन
कर्त्ता आधेपादित्यस्य स्वरूपनिरूपणयोग्यादिः । *प्रत्यय इति* । बोध इत्यर्थः ।
नस्य । वाच्यत्वस्येत्यर्थः ॥

असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति
यावत् । शान्तिभ्रमदान्तर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकमात्राङ्गत्वेन, हरिणेत्या-
दिपक्षोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्ये
सुघटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादित्येन । अन्वयेन तु पुरुषो राशो भावां देवदत्तस्येत्या-
दिवनिराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं कारकविभिन्नेरपि ॥

अध्याहृतक्रियामादायेति । करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः । *सामर्थ्यमिति* ।
तथाच नञ्चैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्ति-
रित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे ह्यन्तमाह—*दध्योदनेत्या-
दि* ॥ *विध्यानर्थक्यादिति* ॥ ‘अग्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादेरपि पदविधित्वेन सम-

परीक्षा

रूपरूपा भावनाया आधेपो भविष्यतीति भावनायाः प्रत्यय—प्रतीतिर्भविष्यतीति
तदनुरोधेन धानुवाच्यत्वं तस्या न स्वीकार्यमिति भावः ।

आलषानेऽपीति वाच्यः कर्त्ता—निरूपकतासम्बन्धेन तिष्ठेत् । तस्य वाच्यत्वस्य
न स्यादिति उभयप्राप्तिप्रभावनायां कृतीशान्तार्थस्वान्वयोः न तु कुर्यं इत्यसामर्थ्य-
मिति भावः । *इतिवदिति* । तत्र राशो भाव्येति समुदायस्य विशिष्टोपस्थित्यजन-
कतया यथाऽसामर्थ्यं तद्वत् निराकाङ्क्षत्वादिति शेषः । तथाभिन्नपदान्तर्गतो यः
कर्त्तृकर्मवाचकः कृत्प्रत्ययः, तस्य सादृश्यमुदायघटकधातुप्रतिपाद्यवर्तेनाशिक्षा या
भावना तस्यामन्वयो योऽर्थः । तत्राचरुतया तस्यामेव हरिणेत्यादिपक्षोपस्थितकार-
कत्वाऽन्वयेन परस्परसाकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्यस्य सत्त्वात्तत्र समासो भविष्यतीत्या-
शङ्कां निरस्यति—*नचेत्यादिना* । *अन्यथा*—आशिक्षाभावनायामन्वयेऽपि असाम-
र्थ्याङ्गीकारः । अर्थाध्याहारवादिनामस्माकमध्याहृतान्वये न सामर्थ्यमन्वोति शेषः ।
तत्र—दध्योदन इत्यादौ । *विध्यानर्थक्यात्*—“अग्नेन व्यञ्जनम्” इत्यादिमूत्रद्वया-

‘हरिष्ठितम्’ इत्यादीं साक्षाद्धान्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य “कर्तृक-
रणे” इत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्यग्धे प्रवृत्त्ययोगान् । शङ्कयम् ।
नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति ।
अनुर्यन्पद्या इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्व्यो
मृत्तिकयेन्यत्र कृतसर्व्यमृत्तिक इत्यापत्तेः । नचाऽत्र समासविधाय-

दर्शनः

यपरिभाषाविरचनाया स्वनोऽननर्पद्व्यादिप्रदानां मनासविधानवैधर्मापत्त्योपत्तेव-
नादिक्रियाव्याहाराभ्युत्पन्नेऽप्योत्पर्यः ॥
हरिष्ठितमिति ॥ कृधातोर्नांकारार्थं कृत्वन्वाकारात्तत्रिलुपितकृतत्वस्य हरां

साक्षात्सत्त्वाद्वाहारां विनैव शाश्ववारिनाथे ‘हरिष्ठितम्’ इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारक-
मानर्थनादाय तत्रवृत्तौ नानानावादित्यर्थः । कृत्तौ व्याचारात्कृतवानभ्युत्पन्ने त्व-
ध्याहृतापन्नापि मानध्यातुनादकृत्वाच्चाश्रयैपर्थमेव स्यादिति सूचनाय कृतानि-
स्तुत्तम् । आदिना, शरकृतमित्यादिकरणवृत्तीपातस्तुरपरिग्रहः ।

कचित्तु-दृढकर्मत्रेव वृत्तीपायैकप्रशिक्षितनावनामादाय हरिष्ठितम् इत्यादौ, नर्त्तन्नित्र
इत्यादौ तु कर्णमानर्थेनाध्याहृतां तानादाय मानध्यातुनर्त्तौ न तदुत्पत्तिर्थातोनां-
नावाचकत्वनाधिका । एवञ्च कृतः कृतार्थकत्वेऽपि न मनासादुत्पत्तिरित्याहुः । तच्च
त्यम् ॥

दृकक्रियान्वयित्वमेवेति ॥ ध्वजतिरावित्यादौ तस्य दृष्टत्वेनान्वयापि सा-
त्तरन्तरया वा तस्यैव मनासप्रपौडकत्वमिति भावः ॥ *अनुर्यन्पद्या

ते* । ननर्थप्रनञ्जप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमानतया सुष्यं-
ति कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुत्पत्तानर्थस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥
तमवमृत्तिक इति* ॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधात्व-

स्यात् । *तधान्वाकारेऽपीति* । अध्याहृतक्रियाध्वयित्वेन मानर्थस्य स्वांकारे-
नर्थः । *हरिष्ठितमित्यादाविति* । आदिना हरिष्ठितमित्यस्य संग्रहः । परन्-
न्वये नञ्नित्र इत्यादौ नर्त्तः कृत्वा नित्र इति बोधत्वाद्वाङ्मात्रेण स्वान्वयस्य-
न्तरन्तरगमन्वयेनान्वय इत्यर्थः । *न स्यादिति* । कृधातोर्नांविनावाचकत्वा

नासाच्छब्दाच्च एवाप्येन्येन सूत्रस्य सार्थक्यादिति भावः ।
मृत्तिका-त्वयित्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ

मृत्तिकायाः साक्षादन्वयानांवेऽपि उच्यतेऽप्येव इत्यर्थेऽप्येव मानार्थे तद्वदि-
नानेनादृष्टत्वात् निगन्तव्येति— नञ्नित्रे

मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ
मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ

मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ
मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ

मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ
मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ

मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ
मृत्तिकायाः कर्मत्वमेव मानार्थप्रयोजकं यथा—ध्वजतिरां तिन्धिः इत्यादौ

कामायः । “सह सुपा” (पा० सू० २।१।४) इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथा भस्ममर्धसमासोऽपि विधायकामायात्र स्यादिति ।

किञ्च भावनायास्तिङ्घर्षेण्ये ‘भाययति घटम्’ इति च दुःभयति घटम् इत्यपि स्यात् । धात्वर्थकलाध्वयन्यरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचास्या-
तार्थः यापाराधयत्येन कर्तृन्यासत्संज्ञया कर्मसंज्ञया याधात्र द्विती-
येति धाव्यम् । भावनातार्थः यापाराधयस्य कर्तृण्ये ‘पाचयति देव-
दत्तो विष्णुमित्रेण’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृन्यापत्तौ तृतीयानाप्तौ ।
‘ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृन्यापत्तौ
ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तौ । तथाच ‘ग्रामाय गमयति देवदत्तो
विष्णुमित्रम्’ इत्यपि न स्यात् । “गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टा-
यामन्यनि” (पा० सू० २।३।२) इति गत्यर्थकर्मण्येष चतुर्थीवि-

दर्पण

षांः स्वयित्त्वारिनिभावः । षोडशभागान्वा निष्ठानापादकत्वादाह— इति षेपि ॥

॥ अहर्षत्त्वारिनिभावः ॥ भावनातार्थः यापाराधयत्त्वादिनि षेपः । भस्ममर्धे
सु गित्प्रत्ययार्थः यापाराधयत्येन कर्त्तृत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः । मनु विष्णुमित्र-
स्याः कर्त्तृत्वेऽपि कर्त्तृत्वविरुद्धत्वेन तत्र तृतीया मुल्लेख्येन आह— ‘धामं गमयति’ ॥
“कर्त्तृत्वादिनिभावः” इत्यनेन प्रकृतिकर्त्तृनिष्ठयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा-
दितानेन स्वर्गमेत विष्णुमित्रस्याकर्त्तृत्वात् तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वादिनि षोडशभागान्वा-
मर्धेन तदनुपपत्तौ च द्वितीयापाराधयतिः । विष्णुमित्रस्य कर्त्तृत्वे गित्प्रत्ययस्य
धात्वर्थः यापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञादितानेन सु गित्प्रत्ययस्य स्यात् गमि-
कर्मत्वेति भावः । इष्टायत्त्वादाह— तयायेति ॥

परीक्षा

विशेषाभावात् । ॥ अत्रयथा— “सुगुणा” इत्यस्यापि साध्यात्तन्मन्थित एव प्रकृत्यद्वी-
कारः । ॥ अत्रमर्धसमासोऽपि— “अमूर्धस्यत्वात्” इत्यादावित्यादिः ।

इत्तरीत्या भावनाया धानुशाब्दवर्धे प्रयाः— ‘द्विर्वर्द्धं सुवर्द्धं भवति’ इति श्वायेत
तुल्यत्वात् धानुशाब्दवर्धे सा शपति— इति षेपि ॥ ॥ अत्रयथा— “सुगुणा” इत्यादावित्यादिः ।
षेपे धानुशाब्दवर्धे कर्मत्वादिनिष्ठेन । कर्त्तृत्वत्वात् कर्मत्वज्ञायाः समासकृत
निराकर्त्तृ— ‘भवति’ ॥ ॥ इत्युमित्रस्य ॥ तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वादिनि षेपः ।
मनु विष्णुमित्रस्याः कर्त्तृत्वेऽपि कर्त्तृत्वविरुद्धत्वेन तत्र तृतीया मुल्लेख्येन आह—
‘धामं गमयति’ ॥ ॥ गमि कर्मत्वज्ञायाः । “कर्त्तृत्वादिनिभावः” इति तुल्य प्रकृत
इत्यादावित्यादिनिष्ठेन । तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा दि-
नायेन इति तत्र तृतीयापाराधयतिः । तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा दि-
नायेन इति तत्र तृतीयापाराधयतिः । तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा दि-
नायेन इति तत्र तृतीयापाराधयतिः । तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा दि-
नायेन इति तत्र तृतीयापाराधयतिः । तदनुपपत्तौ तत्र तृतीयापाराधयत्त्वात्तन्मन्थित एव कर्मत्वज्ञा दि-

धानात् । एतेन जिजन्ते बाख्यातार्थ उभयं, तदाध्वन्याद्देवदत्तयमद-
त्तयोः कर्तृत्वपास्तम् ।

किञ्च तस्मिन् प्रयोगे च बाख्यातार्थ इत्यस्यावश्यकत्वेनास्या-
तस्यै 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्याऽकर्तृतापत्तेरिति दिक् ॥

द्वयं:

पूनेनेति । आख्यातापेय्यापाराधप्रत्यय कर्तृत्वनिर्णयनेत्यर्थः । *जिजन्ते*—
पाचयन्त्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोगेन बाख्यातार्थमित्यर्थः । *तदाध्वन्या-
दिति* । आख्यातापेय्यापाराधप्रत्ययान्तरत्वादित्यर्थः ॥

अस्मान्मिति । अस्मान्नामः—आख्यातस्य व्यापाररूपाऽभिधाप्रत्ययेन विष्णु-
मिश्रस्य कर्तृत्वोपरादेऽपि तत् । कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमपि विष्णु-
मिश्रपदोत्तरं कृतीपादौलम्बनेन आख्यातापेय्यापाराधप्रत्ययान्तरत्वात्तदभिधाप्रत्ययान्तर-
प्रधानव्यवहारोच्छेदात्स्यात् "हेतुमति च" (पा० सू० ३। १। २६) इत्यनुगात्म-
विशेषणमिति ।

अतु जिजाख्यातापेय्यन्तरापेय्यापाराधप्रत्यय कर्तृत्वम् । अस्मान्मने कान्नाजस्य
मन्तरदिधान्यर्थेनेन तदनुत्पत्तिवर्धय्यापाराधप्रत्ययेन विष्णुमिश्रस्यापि कर्तृत्वार्थो-
लम्बनेन नोत्पत्तिरिति साह—'विद्येति' । आख्यातापेय्यापाराधप्रत्ययस्य कर्तृत्व-
न्यपिपदा अद्यादसंशयेनाऽऽप्यतं तदाध्वन्यन्तरेनाऽऽप्यर्थे निष्पत्तीयम् । एतद-
र्थः एवम् इत्यादावाख्यातस्यै चाप्ये हृदयंशर्धं व्याहिरुंवात्यर्थः ।

मन्मन्मिभंशर्धर इति नाम्नेनाख्यातप्रयोगस्य तत्राऽन्तरस्यापाराधोपपत्तिः ।
विद्ये धातुविहितप्रत्ययवशात्पक्ताशिलाऽन्तरव्यापाराधप्रत्यय कर्तृत्वम् । धातुविहि-
तमि प्रत्ययविशेषणात् न कर्तृत्वोपराधेय्यापाराधप्रत्ययव्याप्तिः । उभयस्ये हृदाऽप्य-
वर्धयित्वापाराधप्रत्ययान्तरप्रयोगे साह—'मिति' । तदर्थमित्यन्तरमिति जिजा-
त्यर्थेनाऽऽप्यतं अन्तरव्यापाराधप्रत्ययवशात्तदनुत्पत्तयस्य न भावोपपत्तयम् ।
विद्ये रीत्या कर्तृत्वनिर्णयार्थेनाऽप्यतं धातुवर्धयित्वापाराधप्रत्ययान्तरवशात्तदनुत्पत्तये
कर्तृत्वनिर्णयव्युत्पत्तयम्, एतन्नादित्यर्थः ॥

पराध

एतन्मिति । *पूनेने*—आख्यातापेय्यापाराधप्रत्यय कर्तृत्वनिर्णयने । *उभयम्*—
प्रयोज्यप्रयोगेन बाख्यातार्थमित्यर्थः । *अस्मान्मिति* । अस्मान्मने कान्नाजस्य
मन्तरदिधान्यर्थेनेन तदनुत्पत्तिवर्धय्यापाराधप्रत्ययेन विष्णुमिश्रस्यापि कर्तृत्वार्थो-
लम्बनेन नोत्पत्तिरिति साह—'विद्येति' । आख्यातापेय्यापाराधप्रत्ययस्य कर्तृत्व-
न्यपिपदा अद्यादसंशयेनाऽऽप्यतं तदाध्वन्यन्तरेनाऽऽप्यर्थे निष्पत्तीयम् । एतद-
र्थः एवम् इत्यादावाख्यातस्यै चाप्ये हृदयंशर्धं व्याहिरुंवात्यर्थः ।

अतु जिजाख्यातापेय्यन्तरापेय्यापाराधप्रत्यय कर्तृत्वम् । अस्मान्मने कान्नाजस्य
मन्तरदिधान्यर्थेनेन तदनुत्पत्तिवर्धय्यापाराधप्रत्ययेन विष्णुमिश्रस्यापि कर्तृत्वार्थो-
लम्बनेन नोत्पत्तिरिति साह—'विद्येति' । आख्यातापेय्यापाराधप्रत्ययस्य कर्तृत्व-
न्यपिपदा अद्यादसंशयेनाऽऽप्यतं तदाध्वन्यन्तरेनाऽऽप्यर्थे निष्पत्तीयम् । एतद-
र्थः एवम् इत्यादावाख्यातस्यै चाप्ये हृदयंशर्धं व्याहिरुंवात्यर्थः ।

सूत्रानुपपत्तिमपि मानयेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्थोत्रेक्षितत्वं
निरस्यति—किञ्चेति० ॥ धातुसंज्ञायिधायकम्—“भूवादयो धातयः”
(पा० सू० १।३।१) इति सूत्रम् । तत्र भूश्च धातोति द्वन्द्वः । आदि-
शब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारक्याचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी,
ततो भूषो आदी येषां ते भूवादयः । तथाच भूषभृतयो याम्दृशा
धातयः इत्यर्थः । तद्य क्रियायाचकत्वेन । तथाच क्रियायाचकत्वे
सति भ्यादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र हि क्रियायाचि-
त्यमात्रोक्तौ यज्जनादिरूपक्रियायाचके ‘हिरक्, नाना’ इत्यादावति-
व्याप्तिरिति भ्यादिगणपठितत्त्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्पाकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्व्वनामा यो ‘याः’ तस्यापि धातुत्वं स्यात् ।
तथाच—याः पश्यसीत्यादी “आतो धातोः” (पा० सू० ६।४।१४०)
इत्याकारलोपापत्तिः । मनु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव

द्वर्णः

स्वोत्रेक्षितत्वमिति । निर्मूलस्वकल्पनाविषयत्वमित्यर्थः । *हिरगिति* ।
यथाधुतमनुरूप्य चेदम् । तदर्थस्य कालान्वितत्वेन क्रियात्वासम्भवात् । किन्तु ताव-
न्मात्रोक्तावागवपतीत्यादावतिव्याप्तिर्बोध्य । तेषां धातुत्वे च शास्त्रविषयतया साधु-
त्वापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तावित्यत्र मात्रपदेन क्रियायाचकत्वदुल्लेखवच्छेदः । इष्टापत्तिमाश-
ङ्क गइ—*तथाचेति* । या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह—*पश्यसीति* ।

लक्षणप्रतीति । लक्ष्यतेऽन्यारूपायते साधुशब्दोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम् । तदनु-

परीक्षा

तद्वाक्योपस्त्वमपि सम्भाष्यत इत्यन आह—*दिगिति* । यद्वाक्यमितरनिवृत्ति-
मात्रनास्पृश्यं तस्य तच्छेदित्वात्मभव इति । किञ्च पूर्वं क्लेशेन कर्त्तृत्वस्थोक्तस्थाने
उपगदनापेक्षया लाघवाद्गतो फलवशात्तरोभयवाचकत्वमेवोचितमिति ।

सूत्रेति । “भूवादयः” इति सूत्रेत्यर्थः । *स्वोत्रेक्षितत्वम्* । स्वोयकल्पना-
विषयत्वम् । *हिरगिति* । इदं यथाधुने । यदि तु तदर्थस्य कालान्वयित्वेनाक्रिया-
त्वमिति सूत्रे-आगवपति बहुव्रीह्यादी तद्वदकस्य धातुत्वापत्तौ साधुत्वापत्तिर्ज्ञेया
बोध्य ॥ ९ ॥

तथाचेति । यवादीनां धातुत्वापत्तौ च । *लक्षणमिति* । साधुत्वान्वाक्यान्तक-
रणत्वेन लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणशब्दस्य सूत्रापरत्वेऽपि लक्षणया परिभाषा-

व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपठित्वमित्यर्थः। ननु स-
त्तादीन् फलादानन्वयतन्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठित्वं लक्ष-
णमुच्यताम् । धान्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादीं
कृतोऽप्युपपन्न्यत इति चेद् ? न। अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विक-
ल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके येन्यव्यये उक्त-
रीत्या गणपठित्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्यस्यैव धातुन्ये अस्तौत्यादीं क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां
तदवाचकानामधातुन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यशो भाव्येऽस्त्येव हि भावना ॥

अन्यत्राशेषभावात् सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादीं, अस् भुवि इत्यादीं । धर्म्यशो-धर्मिभागे । भाव्ये-भा-

द्वयः

तय तद्व्यवहारोऽत आह—धात्वर्थत्वादिति* । तथाच—तत्र फलत्वव्यवहार इव
क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रबोधकत्वाऽप्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः ।
भाष्यादीं कृत इति । “कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः ।
आदिपदाद् वृत्त्यादिरिषहः ॥ ११ ॥

अन्येति । क्रियावाचकत्वेत्यर्थः । पूर्वकारेण फलभाष्यावकत्वव्यवहारेः ।
पुनर्वाचकत्वे हेतुः—*क्रियाप्रतीत्यभावादिति* । *तदवाचकानाम्*—व्यापारावाच-
कानामित्यर्थः । *अधातुत्वप्रसङ्ग इति* । आरत्तेरित्त्वं तु न, ततो लक्षणादनुत्प-
त्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

धर्म्यशो, फलत्वे इत्यर्थः । अंगरदोरादानात् धर्मिणो धर्मवदित्मूर्तिक्त्वाद्कर्म-
कल्पे कर्तृवृत्तित्वाच्च फलन्यापि तदंशत्वात् । तस्य भाष्यनापानेव विवादादाह—

परीक्षा

अन्विति । ननु फले पूर्वांशान्भूतावप्यक्त्वाभावेन क्रियात्वव्यवहारः कथमि-
त्यत आह—धात्वर्थत्वादिति* । धातुवाच्यत्वेनैव (फलत्वेनैव) फलत्वव्यवहारो
यथा प्रबोधकम्, तथा क्रियात्वव्यवहारोऽपि नविन्यतीति भावः । नचैवं व्याख्याने-
राद्कर्मतेऽन्वोन्वाधपरिहारः कथमिति वाच्यम् ? धात्वर्थः किंतेत्यत्र प्रविष्टं धातु-
त्वं त्वन्वदेवत्यासत्तात् । *आवश्यकत्वेनेति* । अन्यथा कृपरादन्वय सप्रज्ञा न
म्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अन्येव—व्यापारावाचकत्वेन । *क्रिया*—व्यापारः । *अभावादिति* । पूर्वा-
वापराप्रतीत्येति भावः । *तदवाचकानाम्*—क्रियाया अवाचकानाम् । *धर्म्य-
शो*—एत, धर्मो कर्मा, तदंश फलम् अकर्मकधातुस्येते फलाधर्म्य कर्तृत्वात् ।
धर्मिणो धर्मवदित्मूर्तिकर्तृवाच्यव्यवहारो नामनन्तम . तस्य भाष्यनापाने विवादाद्

व्यत्येन विचक्षिते । अस्यैव-प्रतीयत एव । अयमर्थः 'स ततो गतो न वा' इति प्रश्ने, महता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगे सत्कारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव । उत्पत्यादिवोधने तु सुतराम् ।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) इत्यादिदर्शनात् ।

दर्पणः

भाव्यत्वेनेति । भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । कल्प्याद्यव्यापारस्य जिज्ञासिन्ये इति यावत् । अत एव वाच्यति, 'आमन्नविनाशम्' इति । विवक्षास्यलमेव प्रश्नोत्तरभावेन दर्शयति—*स ततो गतो न वेति* । "गत्यर्थःऋमंङ्" इति कर्त्तरि ऋः । प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते । तथाच—गतो न वा किमिति प्रश्नाऽकारः ।

प्रयोग इति । प्रभनियसंके वाक्य इत्यर्थः । प्रतीयते एतेत्यस्याम्प्रातुनेति शेषः । ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गेहाद्यधिकविभागानुद्भवापाराधयत्वतद्भावाऽन्वतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । महता यत्नेनाऽस्तीति, वाक्यात्वस्ने-ध्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेऽपि संश्रादिकर्त्तृकसत्ताऽनुपुल्लव्यापारा एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम् । तथाहि—यद्दर्मावच्छिन्ने जिज्ञासितदृग्दर्मावच्छिन्नस्य मन्बन्धो यत्प्र-शन्नाक्यात् प्रतीयते तद्दर्मावच्छिन्ने जिज्ञासितदृग्दर्मावच्छिन्नमन्बन्धबोधक्याक्य-स्योत्तरता । यदाहुः—

जिज्ञासितदृग्दर्शस्य मन्गो येन गम्यते ।

तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽमायराश्रितम् ॥ इति ।

यथा घटत्वावच्छिन्नजिज्ञासितदर्मावच्छिन्नमन्बन्धबोधकस्य, कस्मात् घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदृग्दर्मावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधक-दृग्दर्मात् घट इति वाक्यमुत्तरम् । प्रष्टते तु, गत, इति, नेति, वेत्युत्तरं युज्यते ।

किञ्चित्प्रश्नेन सत्तामाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानरगमात् कथमेतस्योत्तरत्वम् । तथाऽप्येऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेरुपादानाद्यत्पदोपस्थाप्ययत्रानिष्पाद्यत्वबोधनेवो-त्तरत्वमिच्छा, न ततो धातोर्ध्यापारार्थ इत्यमिद्विरल आह—*उत्पत्यादीनि* । सुतरा-मित्यस्य व्यापारार्थ इत्यमिति शेषः । अत्राधयताबोधस्योभयमतमिद्वत्येन संव सा-ध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद् व्यापारः, पौरोपत्यं च परमते सत्तायामिव कालगतं तत्रा-रोपितमेवेति भावः ।

परीक्षा

कम्—*विचक्षित इति* । *अस्तीति* । तिष्ठतीत्यर्थः । उत्पत्यादीग्यादिनाऽस्तीति परिग्रहः । उत्पत्याद्यर्थक्ये मानन्तु "धान्यानां भवने" "तत्र ज्ञान" "तत्र भव" इति मित्रनिर्देशः । 'गत इति प्रश्न' इत्यनेन भाव्यत्वविज्ञाया ष्वकिता, या भाव्यत्व-बोधनेन जिज्ञाने । यदि भाव्यत्वबोध उत्तरवाक्याद्य व्यापार-तस्या त्रिभुजिग्न स्या-दिति भावः । यद्युत्तरवत्ने—इत्यत्र व्यापार-प्राधयता, तथापि या यत्नेन प्रता-यते—इत्यत्र तस्या त्रिभुजिग्नस्य व्यापार-प्राधयता ।

तन्वाधयतारूपव्यापारप्रतानिर्गप स त्रिभुजिग्न एव-वाशङ्कः सा त्रान्तराण्यन्वामेन

किञ्च अत्र भावनाविरोधे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या
एव वर्त्तमानत्वादिपियज्ञायां तद्विधानात् ।

“क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इति वाच्यपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न द्रुह्यत इत्यत आह—इत्यत्रेति ॥

भवशेषभावाद्—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भाव-
नायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं
किं करोतीति प्रश्ने, एवतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति
चेत् ? इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने,
अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् ।

शंभुः

स्तु उत्रान्नाश्रयताया धान्त्वर्थत्वकल्पनान्यादहन्त्वन्नेव । तत्रोत्पत्तिनाश्रय-
त्वेऽपि साहिताश्रयिणा मृतातपत्रतोत्पत्तिरित्यभिनवायदोषस्याभावात् आह—किञ्चे-
ति । *तस्या प्येति* । भावनाया प्येत्यर्थः । एवकारेण फलत्ववच्छेदः । यथा चैत-
त्तयोश्च सार एव । *तद्विधानाद्—लडादिविधानाद् । तत्र हतिगन्तवितिन्याह—कि-
याभेदादिति* । धुनयोर् इति चतुर्थी, दार्ष्टिक्येन तादर्थ्ये वा । क्रियां भेतुं-विशेषपितुं
कालो-लडादिबोधः । अस्तीति शेषः । लडापसंकायः क्रियानाश्रयभेदः इति
वाच्यः ; विभक्त्यसंख्यासंख्या तु सर्वस्यान्वयानवतितादृशसंख्य भेदिकेति तदर्थः ।
मत्रान्तंषु धातुप्रतिपादकाप्येति बोध्यम् । *एवम्—धातुत्वान्तरावच्छेदः ।

नृदं—अवशेषभावादिति* ; शेषः—फलस्यान्वयविरक्तो, नवत्यस्तिनास्ति

प्राज्ञा

निरस्यति—किञ्चेति* । *भावनाविरोधे—अहन्त्वन्नेव भावनाप्रवृत्त्यस्वी-
कारे । *कालस्त्विति* । अर्थास्तिन इति शेषः । *सर्वस्य—क्रियापान्नाश्रयस्य ।

*एवम्—धातुनाश्रय क्रियावाचकत्वे । अन्यत्रेत्यस्य सारमंडानिगम्यस्य इत्य-
र्थः । नन्ववशेषभावादित्यस्माद् फलसमानाधिकरणत्वादिस्पष्टं प्रतीतिः कथमिति चेदित्य-

न्-भावनाश्रयोपधिकरणवदन्तोपधिकरणार्था तस्य शेषान्नेन बहुशोहितनायः । शेष-
फलस्यान्वयविरक्तिः—लडादिबोधम् । एतेन फलतादधिकरणवृत्तौ लोभे ततो नृ-
मनाने फलसमानाधिकरणस्य लान इति । न च फलसमानाधिकरण्यं सारमंड-
न्यादिधात्वर्थसंख्येयं प्रतीतिः । तत्रापि भावनाप्रतीति स्यादिति वाच्यम् । एकनाश्रा-
धिकरणकभावतायां मानानाधिकरणस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाच विषयतानन्वय-
भावनाप्रतीतिः । स्वरूपसम्बन्धेन फलनाधिकरणवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वात् भावनाश्रय-
फलसमानाधिकरण्यं स्वल्पेन प्रतिबन्धकम् । न च तद्विषयस्य

वा च प्रतिबन्धकता प्रतिबन्धकत्वप्रतीतिः—शेष इति शेषम् —

अन्वयादिगतसंख्यापानि भावनावाचकत्वे । न च शेषस्यान्वयवच्छेदकत्वे । तत्र
विनाशः क्रियाधात्वर्थ भावनाप्रतीतिर्न वाच्यम् । अहन्त्वन्नेव इत्य-
वच्छेदकत्वात् ।

इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पद्यादिविशेष-
पगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्
सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ॥

धातुस्तयोर्धर्मभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम्—एकमात्रनिष्ठतायाम्, भिन्नाधिकरणानृत्तताया-
मिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिश्यासिः ।

दर्पण.

भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्यधिकरणार्थक. भावप्रधान-
निर्देशः । तन्मान्मन्ममस्तात्पञ्चम्येक्यवने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यथांगतिः ॥ १२ ॥

फलतमाह—सारे *भावनायाः फलेति* । एकमात्राधिकरणकफलसामानाधिक-
रणस्य स्वरूपतो भावनास्यप्रधानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमात् स्पष्टं तदप्रतीतिः । स्प-
ष्टत्वं च—फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । एवम्—अस्त्यायकर्मकाणां व्यापाराऽर्थ-
कत्वे । *फलनियतत्वादिति* । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवा-
चकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । *सकर्मकरतापत्तिरिति* । फलव्यापारोभयवाचकस्य
पद्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्मध्ये गम्यादीनामप्यकर्मकताप-

तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणानृत्तिकावकत्वं पश्यन्मित्रं लक्ष्मणं लक्ष्मणे पादयति-

परीक्षा

स्यैतादृशस्यनेऽन्वयत्वात् । एवं च यथा 'पश्यते तद्वदुल स्ययमेव' इत्यश्रायवना-
रूपव्यापारस्य प्रतीतिस्तथाऽश्रापि—आश्रायनारूपस्य व्यापारस्य साप्यत्वेन मानं
दिगादिकर्णुं स्वरूपधारणमिति बोधः ॥ १२ ॥

फलनियतत्वात्—फलव्यापकत्वात् । एवं च यत्र फलवाचकता, तत्र भावनावा-
चकत्वमपि वर्तते इत्युभयसम्बन्धेन सकर्मकता पद्यादिवत् स्यात् । *फलव्यापारयो-
रिति* । एकनिष्ठतायां धातुरकर्मक इति सम्बन्धः ।

ननु गम्यादिधान्वर्धमयोगादिकत्वस्य तदनुष्ठानव्यापारस्य च पुरुषनिष्ठवाचकतापाम-
व्यकर्मकत्वापत्तिरत आह—+अधिकरणमात्रनिष्ठः । ननु मात्रानिष्ठत्वे तदस्य
पकेतगानृत्तित्वे सकर्मकत्वमित्यस्य विवक्षिते—+अत्रमात्रमिदं ता. प्रमित्तिरत आह—
+भिन्नेति* । ननु तस्यैव त्रैलोक्ये चरन्त्याप्यित्वात्सकर्मक इति वाच्यम् । ननु स्य
तियोगिकत्वेन प्रतियोग्याकादृश्या व्यापाराध्वन्येव तथान्वयः । अत्र पादयति-

सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः । आत्मानं जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मनौ-शरीरात्मान्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति “कर्मघटकर्मणा” (पा०सू०३१-१ ८५) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठनामादाय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ १३ ॥

नन्वसत्त्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । “वृद्धभिहितो भावो द्रव्ययत् प्रकाशते” इति भाष्य-विरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ॥

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घनादिष्वपि क्रमः ॥१४॥

दर्पण

मन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तमकर्मकत्वक्षणव्याख्यातिः । तत्र ज्ञानरूपकले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरणव्याख्यात्वात् इतिव्याप्तिश्च कल्पमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकत्वक्षणस्येतेषां सारस्य समाधत्ते—*आत्मानं जानातीत्यादिना* । *अन्तरात्मेति* । अन्तरात्मावच्छिन्नान्तरात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः । तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि सान् शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पित भेदमाशय वैयधिकरणस्य मूलात्वात्वात्कत्वक्षणयोर्नोपपत्त्यतिव्याप्तीत्याह—*भिन्नाधिकरणेति* ॥ १३ ॥

अमलत्वभूताया इति । क्रियान्तरात्माह्वानुत्पापकृतावच्छेदकधर्माकाङ्क्षाया इत्यर्थः । *तदिति* । तेन रूपेण प्रतीत्यारपत्तिरित्यर्थः । *वृद्धभिहित इति* । वृद्ध इत्यर्थः । *द्रव्यवदिति* । द्रव्येण नामाधन तुल्यं प्रकाशते-भाष्ये इत्यर्थः । द्रव्यधर्माणि—लिङ्गसंख्याकाररत्नानि दृष्टातीति यावत् । यत्र द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्पापकृतावच्छेदकत्वमिद्वत्वात्, तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः । सिद्धत्वेन भाष्यत इति यावत् । तथा च सादृशभाष्येणापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्वेत्तुभूते प्रामाग्योपगमादिष्टापत्तेरमुक्तत्वादिति भावः ।

परीक्षा

अत्रेदं चोच्यम्—आत्मस्वरूपकर्मणा कृतो न सकर्मकत्वमिति शङ्कायामेव व्याख्यानमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्भावस्य साक्षरमर्थ्यादया लाभात् । नप्येवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपकत्वस्य तदनुभवव्यापारस्य च ह्यसंख्यात्कर्मकत्वापत्तिरत आह—*आत्मानमिदं वाचि* । एतच्च शरीरात्मन कर्मत्वमन्तरात्मन कर्मत्वमिति तृपक्वुद्धिमंसत् ॥ ३३-पा०—इत्यत आत्मन एकत्वेऽपि-अवच्छेदकमतात् तदकल्पनया कल्पव्यापारयोर्नोपपत्त्यम् ॥ १३ ॥

अन्तरात्मा यो न ज्ञातीत्यादौ ज्ञानरूपकत्वमिति शङ्कायामेव व्याख्यानमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्भावस्य साक्षरमर्थ्यादया लाभात् । नप्येवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपकत्वस्य तदनुभवव्यापारस्य च ह्यसंख्यात्कर्मकत्वापत्तिरत आह—*आत्मानमिदं वाचि* । एतच्च शरीरात्मन कर्मत्वमन्तरात्मन कर्मत्वमिति तृपक्वुद्धिमंसत् ॥ ३३-पा०—इत्यत आत्मन एकत्वेऽपि-अवच्छेदकमतात् तदकल्पनया कल्पव्यापारयोर्नोपपत्त्यम् ॥ १३ ॥

अन्तरात्मा यो न ज्ञातीत्यादौ ज्ञानरूपकत्वमिति शङ्कायामेव व्याख्यानमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्भावस्य साक्षरमर्थ्यादया लाभात् । नप्येवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपकत्वस्य तदनुभवव्यापारस्य च ह्यसंख्यात्कर्मकत्वापत्तिरत आह—*आत्मानमिदं वाचि* । एतच्च शरीरात्मन कर्मत्वमन्तरात्मन कर्मत्वमिति तृपक्वुद्धिमंसत् ॥ ३३-पा०—इत्यत आत्मन एकत्वेऽपि-अवच्छेदकमतात् तदकल्पनया कल्पव्यापारयोर्नोपपत्त्यम् ॥ १३ ॥

आख्यातशब्दे-पश्य मृगो घावतीत्यादौ । भागाभ्यां-तिङन्ताभ्याम् । प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति ४ विवरणकारोक्तमप्याख्यानां पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् । साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं प्राद्या । साध्यत्वम्-क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति । प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था । इयान् परं विशेषः । घञाद्युपस्थान्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदाष्टान्तिक-तेत्यवधेयम् ।

दर्शनः

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुमीहिणा वाक्यमन्यपदार्थ इत्याशयेनाह-पश्येत्यादि* । *तिङन्तान्याम्*-पश्यधावतिभ्याम् ॥ धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाशेषकत्वाद् दृष्टान्ततोपरत्तित एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति । *प्रकृत्यादीति* । व्याख्यानं विवरणस्यम् । आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः । अपञ्चाख्याने हेतुनाह-पचतीत्यत्रेति* । तथाच तिङन्तशब्देन केवलाख्यातरदेनैव पचत्यादितिङन्तस्वार्थलाभे शब्दद्वयवर्धम् । मन्मते तु तस्य बहुमीहिलामसम्पादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तदृष्यदितवाक्यपरतोपरत्तिः, पचत्यादेर्नांगदृष्यस्य साध्यसाधनवर्तित्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाश्रयोधाद् दृष्टान्तत्वासम्भवश्चेति भावः । तदेव विसर्गवति-साधनरूपतेति* । प्रकृत्येत्यादौ पाक इत्यादाविति शेषः ।

नन्वन्तर्पोलिङ्गसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन वैपन्यात् कथं दृष्टान्तदाष्टान्तिकभावोऽत्र आह-इयान् परमिति* । तथाच यत्किञ्चिद्दर्शनवत्त्वेन सादृश्यविवक्षणात्तदोप इति भावः ।

ननु घावत्यर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपमत्त्वं तस्या भज्येतेति चेत् ? तत्र क्रियानाधारत्वविशेषनेन कर्तृज्ञांसाधारत्वेन कर्मणः फलाधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तस्वरूपस्यासत्त्वस्याऽऽसत्त्वात् । उक्तञ्च-

क्रिया न युज्यते लिङ्गं क्रिया नाऽऽधारकारकैः ।

अमत्त्वरूपता तस्या दृष्टमेवाश्रयार्थताम् ॥ इति ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवन्वमत्वभूतत्वमिति मते त्वय दोषः प्रागुक्त एव । साधनाकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया परिष्कृतं तु न क्वापि

परीक्षा

मनासाधनत्वव्यवधाने शब्दे साधनत्वेन पश्यते साध्यत्वेन क्रियाशेषकत्वाद् दृष्टान्तता तथा विशेषेण साध्यत्वेन क्रियाशेषकत्वे मान्वाश्रिते साध्यावस्थाप-त्रिक्रियान्वयित्वे कारकत्वमकमे साध्यत्वेन पश्यते-साधना तथाभिधानात् स्यात् न ता कारकत्वान्वाधानाधिकारात् विभक्तित्वात् ।

अकारकत्वात्पटुत्वावापत्तौ परमाकाङ्क्षा यथाकथञ्चिन्कारकत्वे तदोपरत्तिने पट्टा

न्या 'षाट्टैः पाक' इत्याद्यर्पाद्येभ्य । एवं फलंशोऽपि धातुना वसन्त्या-
पस्थापन्न एवोच्यते । अत्र एव स्तोकं पचन्तीतिवत् स्तोकं पाक
इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्वप्नयति —

माध्यत्वेन प्रिया नत्र धातुरूपनियन्धना ॥
निद्विभायस्तु यत्तत्याः स यन्नादिनियन्धनः ॥१५॥

नत्र यन्नादिभिः निद्विधैर्नाभिधाने मानाभायः पाप इत्युपत्तेः भ-
यति, ज्ञायते, नष्टो वैयाघ्राकाटुशोभ्यापनस्यैव नामचात् । धातुप-

स्मि.

स्मृतिः ॥ ५५ ॥ इत्येतन्नियमो वार इत्याद्योदन्त्ये वसं व्यासुत्तरवाज्जाप्यभूवज्जाप्यो
पापुपाप्यभयोर्यदं । साहाय्यव्याप्ययत्योऽनुत्तरि इतिवन्ति ॥ ५६ ॥ इति ॥
अन्वयात् साहाय्यव्याप्ययत्योऽनुत्तरि इतिवन्ति ॥ ५७ ॥ इति ॥
अन्वयात् साहाय्यव्याप्ययत्योऽनुत्तरि इतिवन्ति ॥ ५८ ॥ इति ॥
अन्वयात् साहाय्यव्याप्ययत्योऽनुत्तरि इतिवन्ति ॥ ५९ ॥ इति ॥
अन्वयात् साहाय्यव्याप्ययत्योऽनुत्तरि इतिवन्ति ॥ ६० ॥ इति ॥

स्मि.

स्मृतिः ॥ ६१ ॥ इति ॥ ६२ ॥ इति ॥ ६३ ॥ इति ॥ ६४ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ६५ ॥ इति ॥ ६६ ॥ इति ॥ ६७ ॥ इति ॥ ६८ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ६९ ॥ इति ॥ ७० ॥ इति ॥ ७१ ॥ इति ॥ ७२ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ७३ ॥ इति ॥ ७४ ॥ इति ॥ ७५ ॥ इति ॥ ७६ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ७७ ॥ इति ॥ ७८ ॥ इति ॥ ७९ ॥ इति ॥ ८० ॥ इति ॥

स्मृतिः ॥ ८१ ॥ इति ॥ ८२ ॥ इति ॥ ८३ ॥ इति ॥ ८४ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ८५ ॥ इति ॥ ८६ ॥ इति ॥ ८७ ॥ इति ॥ ८८ ॥ इति ॥
स्मृतिः ॥ ८९ ॥ इति ॥ ९० ॥ इति ॥ ९१ ॥ इति ॥ ९२ ॥ इति ॥

स्मृतिः ॥ ९३ ॥ इति ॥ ९४ ॥ इति ॥ ९५ ॥ इति ॥ ९६ ॥ इति ॥

नच भ्रमन्ते घातुना तथाभिधाने मानामासः । भोदनस्य पाक इति कर्मणि यद्यथा मानस्यात् । नच भ्रमतीत्यप्याहृतनिष्क्रियान्य-
यात् यद्यी । “कर्तृकर्मणोः कृति” (पा० सू० ० । ३ । १५) इति
कृदन्तेन घोग एव तद्विधानात् । “न लोकाव्ययनिष्ठागलभंगुनाम्”
(पा० सू० २ । ३ । १६) इति लादेशयोगे यद्यीनिर्घोषाच्च । एवंती-

द्वयंगः

दोष इति । *तथाभिधाने इति* । उक्तमाप्यनेन ह्येन प्रतीतारिष्यं ।

भोदनस्येति । अत्रोदनार्थं तादृशादिरम् । अत्र्यथा विहितस्यैरीदृशदापं-
तया तस्य पाशमम्भयेन बाधितार्थं क्त्वाऽऽप्ये । *कर्मणः कृति इति* । कर्मणेन कर्म-
शब्दावाः पठत एतेत्यर्थः । *मानस्यादिति* । अनुगतिसरूपमागत्यादित्यर्थं । यत्र
न्तेन सिद्धमावस्यंवाःभिधाने कारकाणां साध्यस्यभाषकियाऽप्यकित्वनियमेनोदन-
स्याऽकारकत्वात्कर्मण्येन तत्र पठतनुत्पत्तौ च तस्य साध्यस्वभाषकियार्थक्ये मान-
स्यादिति भावः । *क्रियान्वयादिति* । साध्यस्वभाषाऽप्याहुतभवत्यर्थस्य परस्परया-
न्ययादित्यर्थः ।

नचोदनस्य कृदन्तार्थक्याधयत्वरूपकृदन्तयोगस्यापि मत्त्वेन कथं तदनुत्पत्तित-
शाह—*न लोकेति* । इदं च समाधिमौक्त्यादुक्तम् । प्रत्यासत्त्या यद्वात्पर्यक्याध-
यस्य तद्वात्पर्यकारकस्यैव कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भरत्यर्थस्य क्रिया-
त्वेऽपि तदर्थक्याधयत्वाभावेनोदने कर्मत्वस्यैव दुरपवादस्यात् । ननु तत्र मा भूत्
कृद्योगपठो दोषपठश्च तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेद् । न । सर्वत्र सम्बन्धेपठव प्रयो-
गोपपत्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यादिविधिर्नियमोपपत्तेः । यदि च जगत कर्त्तव्यादौ कर्म-
त्वेन कर्मत्वप्रकारकसर्वसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं समाप्त्यने “गतिकारकोपपदात्कृत्” (पा०
सू० ६।२।१३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावयवकृतेति विभाष्यते, तदा
प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः । नन्वसत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृ-
त्यर्थस्यैवाद्यानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि सम्भवाद्भवत्यर्थोऽन्यथाहोरेऽपि, काष्ठे, पाके
इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—*एवं रोत्वेति* ॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्यैव सम्बन्धिभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रान्त्यवदावत्पर्यकस्य भूग-
दर्शनसम्बन्धिभेदात् साधनवच्छेदक्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययरूपसम्बन्धिभे-
दात् साध्यत्वपाधनत्वाभ्यामुपस्थितिनं ताभ्या भिन्नभिन्नक्रियोपस्थितिरित्वाहुः ।

पराक्षा

भक्तिर्यतोऽयमिमानिन गङ्गा वारयति—भवति- । यथा— ईदं घन इत्यादौ
कृत्तुद्वारकपरम्परतया क्रियायागमाधित्वेन सप्तम्या हारर्त्तमन्तः सात्त्व भवति,
तथा परम्परया भवति । क्रियान्वयात्कारक-व भविष्यता-यमिमात् । तद्विधाना
दिति* । प्रत्यासत्त्या कृदन्ता र्क्रियानिरूपितरत्नत्वस्य च कारकत्वस्यापि तन्निरूपित-
स्यैवावयवादिनि भावः । प्रत्युत चारकमप्यस्तो-न्याह— । न लोकात् । ननु यदि
कृदन्त प्रकृत्या सा-यावस्याधकिया प्रतिपादने, तदा तादृशक्रियानिरूपितकरणत्व-
सात्त्वस्यैव हाप्य पाके इत्यपि स्यादिति मामासकमन्वयतद्वाभिधापत्त्या शर

त्या 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यपीष्टमेव । एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वा-
वस्थापन्न एवोच्यते । अत एव स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक
इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः; पाक इत्युक्ते, भ-
वति, जायते, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात् । धातूप-

द्वयं:

पूर्वमिति । यथादिनस्य पाक इत्यादावोदनस्य कर्मत्वाद्भुपरत्वात्प्रत्यभूतव्यापारो
धातुवाच्यस्तथेत्यर्थः । तादृशफलस्यावाच्यत्वेऽनुरक्तिं दशंपति—*अत एवेति* ।
अन्यथा तादृशप्रयोगानुरक्तिस्तादृशफलस्य वाच्यत्वं तु तस्य व्यवदेशिवद्भावेन स्व-
सम्यन्धितया कर्मत्वात्, तत्समानाधिकरणस्तोकादिराद्येभ्यो द्वितीयापरतिः ।
तत्र स्तोकादिभ्यः "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठो तु न । कर्तृसाहचर्येण भेदान्वयिन एव
कर्मणस्तत्र ग्रहणात् । अत एव "पूर्वनात्पूर्वितम्" इति सूत्रे भाष्ये दार्शनं यथा
भवति तथाऽऽप्यपाक इत्यर्थे दारुणाध्यायसिद्धयर्थे मलोपवचनमारब्धं भाष्ये ।
अन्यथा "कर्तृकर्मणोः" इति विहितपष्टान्तेन समाप्ते तद्वैयर्थ्यं स्मृतमेवंत्यन्यत्र
विस्तरः ।

अन्ये तु "ओः सहोऽन्मसा वर्त्तत" इत्यधिकारे "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमूलम्"
(पाः सूः १।४।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्ततच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् । द्विपादिशेषेणाद्
द्वितीयापत्यत्वात्पर्यस्य, न तु स्तोकादपत्य कर्मत्वमिति । फलस्य फलाश्रयत्वात्प्रभावात् ।
एवञ्च न तद्वाचकेभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

परीक्षा

यति—*पूर्वमिति* । *पूर्वम्*—व्यापारवत् । *स्तोकं पाक इति* । अत्र व्यवदेशिव-
द्भावेन साध्यावस्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वेन तत्समानाधिकरणान् स्तोकरदाद् द्वितीया ।
अत एव क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति प्रवादः मङ्गल्ये । नच निर्मलोऽयं प्रवादः
इति धर्मिन्यन् । "ओः सहोऽन्मसा" इति सूत्रादर्थे—इत्यनुवर्त्तमाने "तत्प्र-
त्यनुपूर्वमीप" इति सूत्रेण द्वितीयान्तात्प्रत्ययविधानं मङ्गल्ये । एवं च तस्मिन्नपे
मकर्मकाकर्मकमाधारण्येन ज्ञापकमस्तु ॥ १४ ॥

नत्र—पादादिराद्ये । *धातुर्त्वं*—धातुस्यत्वं । निबन्धनं प्रतिरादकं, यस्याः
सा वाचकतामन्वन्धेनास्तीति शेष । *तस्याः*—क्रियायाः । *सिद्धभावः*—सिद्धत्वं
नच घञादिप्रतिरादनस्तीति शेष ।

कारिकाप्रतिरादनस्तीति शेष । कारिकाप्रतिरादनर्थं गङ्गाननाधानान्यां इद-

स्थायायां तद्वत्प्रत्ययस्योक्तव्यात् । स्तोत्रकः पाक इत्यनापत्तेश्च । तस्मात्प्रत्ययान्यये स्तोत्रादिशब्दभ्यो द्वितीया । घञर्थान्यये प्रथमा पुंसिङ्गता चेति—तन्निश्चये घञादेः शक्तिरूपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनञ्योक्तमवास्तम् ।

न च घञस्तशक्युपस्थाव्यान्यये स्तोत्रकः पाक इति भवतीति

दर्पणः

इकत्वादिति । क्रियान्तराङ्गाङ्गाङ्गुण्यारङ्गावच्छेदरूपवत्त्वं मात्प्रत्ययमित्यादिनेत्यर्थः । क्रियान्तराङ्गाङ्गाङ्गुण्यारङ्गावच्छेदरूपेणोपस्थिते क्रियान्वयामम्भरादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थिते षडय मृगो धारति इत्यादौ व्यभिचरितव्यादाह—*स्तोत्रकः पाक इति* । घञा मिद्वायस्यक्रियाया अक्षोभने धात्वर्थनिशेधनायकन्तोत्रादिशब्दस्य लिङ्गपर्यन्तमनुमत्तवापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति—*नम्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां मिद्वायस्याऽऽपत्क्रियायावच्छेदप्रकारस्यापत्तेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाच्यत्वस्यवच्छेदः ।

नैयायिकनञ्योक्तमिति । धातूनां मुञ्चिभञ्जप्रकृतित्वात्तदर्थे मुख्यमन्वयाङ्गमस्वारीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञस्तस्यापि क्रियाशक्तत्वमन्वयवत्त्वं । प्रकृत्येकदेशार्थं तदन्वयाङ्गमनुपपत्तेः तु यत्र पाकशब्दोद्दिष्टत्वादिकं बाधितम्, पाकादेशं तद्व्याधिर्न, तत्र पञ्चमी पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । धातुस्याप्याऽर्थे मुख्यान्वयवर्धे प्रति तद्वात्तरधर्मिकवन्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावयवमे तु गौरवम् । एवं च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यम्, तत्र तद्विशेषणतायावच्छेदोक्तपदाद् द्वितीयैव । यत्र तु कृदन्तममुदायस्य तत्र तद्विशेषणतायावच्छेदं तस्मिन्मानविभक्तिकमेवेति कानन्त्र-

परीक्षा

यति—*नचेत्यादिना* । *अनापत्तेरिति* । यदि प्रत्ययेन मिद्वायस्यापन्नक्रियाया अभिधानं न स्यात्तदा प्रकृतेऽपि धातुप्रतिपाद्यक्रियायामेवाभेदेन स्तोत्रपदार्थस्यान्वयः स्यात्, तदा द्वितीयैव स्यान्ननु प्रथमा । यदि प्रत्येवाप्योऽप्यस्ति; तदा तस्यास्तिभवेन्तिपर इति न्यायेन गम्यमानाऽस्तिक्रिया कर्तृतया अभिहितकारकत्वेनाभिहिते प्रथमेति प्रथमा भवतीति भावः । सिद्धमर्थमुपसंहरति—*तस्मादिति* । *द्वितीयेति* । न च पृथी स्यादिति वाच्यम् ? कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मवाचकादेशे पृथीविधानात् । *एतेन*—उक्तरीत्या प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोरपि वाच्यताया आवश्यकत्वेन ।

कानन्त्रपरिशिष्टकृन्मनमनश्च दृश्यति—*नचत्यादिना* । एवं हि तस्मिन् पाके पश्यत्पादौ घञान्तानुपुञ्जां शक्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम् । अन्यथा तदन्तरपश्यत्वार्थसंख्याङ्गमन्वाङ्गाङ्गाङ्गुण्यारङ्गावच्छेदरूपेणोपस्थिते क्रियान्वयामम्भरादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थिते षडय मृगो धारति इत्यादौ व्यभिचरितव्यादाह—*स्तोत्रकः पाक इति* । घञा मिद्वायस्यक्रियाया अक्षोभने धात्वर्थनिशेधनायकन्तोत्रादिशब्दस्य लिङ्गपर्यन्तमनुमत्तवापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति—*नम्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां मिद्वायस्याऽऽपत्क्रियायावच्छेदप्रकारस्यापत्तेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाच्यत्वस्यवच्छेदः ।

वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिफलपनादिति दिक् । एवञ्च घञशक्त्यभिप्रायेण "दृढभिहित" इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्मपट्टय-
नुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्ध्येत् । तदेव कुत इत्याशङ्क्यं
समाधत्ते—

सम्योधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।

धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

सम्योधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ
निघातानुरोधात् । 'सामानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा' इत्य-

द्वयः

परिमिष्टहृन्मनं नश्यन्नेषापिक्रमत्त्वेनानृष दूपयति—नचेति ॥ *गौरवादिति* ॥

ननु भावात्प्राग्वक्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगो-
परत्वेऽनायत्त्वा घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवरणक इत्यत्र आह-
अनुशासनादिति ॥ तथाच गुरुमृतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वानुसधानुशासनानु-
गुण्यादुक्तप्रयोगोपरत्वे घञत्वस्यैव तत्त्वनिश्चितनिति भावः ।

ननु घञादीनां व्याशारावाचकत्वेऽपि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य
पाकार्येकतया तथाप्यनुस्यन्परत्वात् 'स्तोकः पाक' इत्यादौ धातुस्यस्याप्येकारस्यो-
क्तविशेषणवैकल्याच्च तद्विशेषणवाचकपदाद् द्वितीयापत्तिरत आह—*दिगिति* ॥ तद-
र्थस्तु—स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रननुशासनं स्यात्, किन्त्व-
स्तदुक्तप्रतिपत्तार्थरूपमनेव तत् । तथात्वे वा त्वन्मनं 'स्तोके पाक' इत्यनारत्तेरेवेति ॥ १५ ॥

क्रियायानिति ॥ प्रवर्तनाविषयक्रियायानित्यर्थः । तत्र तदनन्वये निघाताऽनुर-
पत्ति प्रमाणयति—*निघाताऽनुरोधादिति* । *समानवाक्ये इति* । 'आख्यातं सविशेषणं
वाक्यम्' इति सन्तर्पणसूत्रेणाभ्यास्ताक्षरात्परस्परया वा पदाभ्यांस्तराऽन्वितक्रियादोधहा-
रशानस्यैकवाक्यतात्पर्येण सम्योधनान्तार्थस्य क्रियायानन्वयः, 'त्वं ब्रूहि देवदत्त'

परीक्षा

शक्तिरूपेण । एव च पद्य धातुभावस्य पाकशक्तिरावृत्त्या नत्र नन्वमानाधिकरणान्तो-
क्तत्वाद द्वितीया एव न धातुत्वेनानुशासने शक्यते प्रविशयने नत्र नन्वमानाधि-
करणपदात् प्रवर्तने विवेक इति हि तेषां मतम् । ननु भावात्प्राग्वक्त्वाविहितनाना-
दीनामपि यः कश्चिन्नुवादकत्वेन शक्यः तन्मनोविद्यया धातुत्वात्प्राग्व-
च्छक्तवन्मन्त्रात् प्राग्वक्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेनानुशासनानु-
गुण्यात् शक्ततावच्छेदकत्वकर्मवशात्प्राग्व-
क्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेनानुशासनानु-
गुण्यात् शक्ततावच्छेदकत्वकर्मवशात्प्राग्व-
क्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेनानुशासनानु-
गुण्यात् शक्ततावच्छेदकत्वकर्मवशात्प्राग्व-
क्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेनानुशासनानु-
गुण्यात् शक्ततावच्छेदकत्वकर्मवशात्प्राग्व-
क्त्वाविहितनानादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेनानुशासनानु-
गुण्यात् शक्ततावच्छेदकत्वकर्मवशात्प्राग्व-

नन्वयः गुरुम्—नचेति । 'क्रिया'—प्रवर्तनाविषयक्रियायान् । समान-

नेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तं च वाक्यपदीये—
सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।
प्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

‘पचतिभयति देवदत्त’ इत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यकवाक्यता-

दर्पण

इत्यादौ तदभावात् समानवाक्य इति “प्रहृत्यामन्त्रितस्य” इति विहितस्य निघात-
स्यानुपारत्तेरित्याह्यह्यलार्थः । तत्र ‘शालीनां ते ओर्न दास्यामि’ इत्यादौ शालीना-
मित्यादेःसमानवाक्यत्वमिद्वये-परम्परयेति । पचतिभयतीत्यादिमाधारं धेतुम् । प्रहृते
च सम्बोधनस्यानुवाचविषयतयाऽनुवाचस्य विधेयमाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रिया-
विष्टत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तापार्थग्वयौचित्यात् समानवाक्यस्यत्वमक्षतमिति भावः ।
बोधस्त्वत्राभिमुखीभवतानुहृत्यापारविषयबोधोद्देशकप्रवर्तनाविषयत्वदभिमुख्य-
कं भावणमिति । तत्र हरिसम्मतिसाह—उक्तञ्चेति ॥

•सम्बोधनपदमिति• ॥ तद्बोधोच्यमित्यर्थः ॥ •विशेषणमिति• ॥ स्वोद्देशक-
प्रवर्तनाविषयत्वरूपपरम्पराम्बन्धेनेत्यर्थः । प्रजानीत्यस्य द्वि जानीहीति शेषः ।

निहृत्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं सिद्धुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थोऽस्मा क्रियायु विनियुष्यते ॥

इति कारिकागते विनियुष्यते इति वदता प्रवर्तनाविषयक्रियायामेव तदस्य-
बोधनात् । प्रवर्तनोद्देशकस्यैव तद्विषयक्रियोद्देशकत्वाद्बोधविधेयभावस्य तयोः संय-
मं संपत्त्यादृशा लभादेकराक्यतया निघात इति तदर्थः । शाब्दबोधस्तत्र सम्बोधनवि-
षयबोधोद्देशकप्रवर्तनाविषयो मन्त्रभङ्गप्रवर्तनकर्मकं जानमिति । •सूत्रभाष्या-

परीक्षा

वाक्ये—निमित्तनिमित्तानोरुक्तवाक्यपदकण्ठे । •तद्विधानात्•— निघातविधानात् ।
वाक्ये च—“प्रविशेयत्वात्कारणं तद्विशेषणं वाक्यम्” इति समर्थसूत्रस्यभाष्यात् साक्षात्
परम्परया वा द्विविधित्वप्रकारतानिष्पिनक्रियानिष्ठविशेष्यताशास्त्री समुदायो वाक्य-
मिति तदर्थः । एवं च सम्बोधनान्तापार्थस्य त्रियायामन्त्रय एतौकसमानवाक्यस्यस्यो-
पगिरिति भावः । ‘एवं ब्रूहि’ इत्यस्माद्बोधस्य अभिमुखीभवतानुहृत्यापारविषय-
कबोधोद्देशकप्रवर्तनाविषयत्वदभिमुख्यकं भावणमिति द्रष्टव्यं । उक्तार्थं हरिसम्-
मतिसाह—उक्तं ह्येत्यादिनाः । •विशेषणमिति• । स्वार्थोद्देशकप्रवर्तनाविषयत्वम-
स्यन्यन्यवर्ति । •प्रवर्तनाति• । जानाहीति शेषः । प्रवर्तनाया च उद्देश्ये च एव
प्रवर्तनाविषयक्रियात्पदस्य द्रष्टव्यतः । “व वादन्त्यया सिद्धस्य इति सर्वबोधयता-
त्वात् उक्तार्थोद्देशकस्य विधाने” इत्यस्य उक्तार्थोद्देशकस्य इति सिद्धस्य च तस्य उद्देश-
कत्वात् उक्तार्थोद्देशकत्वात् उक्तार्थोद्देशकस्य इति उक्तार्थोद्देशकत्वात् उक्तार्थोद्देशक-
त्वात् इति ।

•उक्तं ह्येत्यादिनाः । प्रवर्तनाविषयत्वमिति उक्तार्थोद्देशकत्वात् उक्तार्थोद्देशकत्वात् इति सूत्रभा-

सन्धात् स्यादेव निघातः । "तिङ्ङितिङः" (पा० सू० सू० प्रथमा तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् । एक

द्विर्लप्येति* ॥ भूवादिमन्त्रं मूर्ध्नाप्योभरोत्येत्यर्थः ॥
 म्यादेवेति ॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः । अत्र जानीहीति प
 करोत्या देवदत्तपदस्येव वाक्यस्येत्याऽऽधनेरिति भावः । तत्र मूर्ध्ना
 तिङ्ङितिङ् हतीति ॥ तिङन्तानामिति बहुवचनेन प्रकृतं जानाति
 मूर्ध्ने । अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्स्युदासयोधकतिङ्पहणस्य
 रिति भावः ।

मन्मतिरिवं मूर्ध्न एव वाक्यतां निघातां च । भाष्यमन्मतिमु
 ह्यहणस्य प्रथमाद्यानाम् ।

नन्वेवं कथमितिङ्पहणप्रथमाद्यानाममूर्ध्नि । पयतिनरतात्यत्र निघा
 तस्यावश्यत्वादिति चेद् ? न । तत्र कारकान्वितक्रियासोपख्यत्वं सर्वत्र
 मूर्ध्निपयसिङ्ङित्तत्त्वमाचारणस्य सत्येऽपि वार्त्तिकेणारपरिभाषितधूमनागैरा
 पेशवास्यस्य तत्रानत्त्वादित्यासादात् । तथाचोपस्यते साहसैराक्यत्य
 निघाताऽप्रसभितेरेतन्मूर्ध्नाप्येव म्यादेव निघात इति मन्नावनाद्योतयति

परीक्षा
 येति* । भूवादिमूर्ध्नाप्येवमूर्ध्नाप्योभरोत्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
 मूर्ध्निङ्ङित्तत्त्वदी वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता इति कोशरीत्यादि को
 निघात इति । आमन्त्रितनिघात इत्यर्थः । क्रिय वानिर्लोपमूर्ध्नपि माननि
 तिङ्ङितिङ् इति* । *म्याकारादिति* । तिङन्तात्प्राप्तस्य तिङन्त्य निघा
 तादिति इति स्युदास इव । न च तिङन्तद्वयस्यैव शक्यत्वं एव सा
 र्थीति भावः । तत्रानत्त्वात्तदाह्यात्कारकित्तत्त्वात् न भवति निघात इत्या
 इतिङ्ङितिङ्ङिति । एवम्-अदित्तीपम् तिङ्ङित्तत्त्वम् । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।

प्राप्त्यापरीक्षा प्रदास्येति इति मूर्ध्नाप्येवमूर्ध्नाप्येव निघाताप्येव इत्युक्ति निघन्तेषु सा
 त्रिचने । तदाऽपि तद्वत्त्वात्तदाह्यात्कारकित्तत्त्वत्वात् । अत्र एव इत्यात्वेन इत्युक्ति निघन्तेषु सा
 इत्युक्तिः । तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः ।

एव च अत्र तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।
 तत्र तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।
 एव च अत्र तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।
 तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।
 तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।
 तिङन्त्येव निघातानिषेध इत्युक्तिः । अत्र तदाहणमित्यर्थः ।

इति यदनां घात्तिककाराणां मते परं न । यस्तुत एकतिङ्घि-
 शेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ घैयाकरणमूप-
 ऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भयत्येवेत्ययधेयम् ॥ *हृत्वोऽ-
 र्थाः* ॥ “क्रियाभ्यावृत्तिगणने हृत्वसुच्” (पा० सू० ५।४।१७) इति
 क्रियायोगे तत्साधुत्योक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः—पुनःपुनर्जन्म,
 तस्मिन् घोट्ये इति तदर्थ्यात् ।

कारकम् ॥ “कारके” इत्यधिरुच्य तेषां व्युत्पादनात् । कारक-
 शब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिभ्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः ।
 तथाचाभिमेव्यपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थककारकशब्दानुवृत्त्या
 क्रियान्ययिनामेव मंशेति भाष्ये रूपष्टम् ।

दर्पण

मम् । तदेतदाविच्छेदोति—*घात्तिककाराणामिति* ॥ यथाश्रुतमूयमनुरद्दगाइ—*वस्तु-
 तस्मिन्मिति* ॥ *हेलाराजीयेति* ॥

बहून्वपि तिङन्तेषु साकृद्द्वेष्येहवाक्यता ।

तिङन्तेभ्यो निपातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाक्यपरस्यध्याख्याऽध्वपर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भयत्येवेति* ॥ इदम्
 तद्गोतपारंभ्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्ययिनामेव संश्लेष्यपाराणादिम-
 ध्यम् । अत्रिनयेव वाड ॥

अपठमिति ॥ अन्ते तु—उत्तरभाष्ये करोति क्रिया निर्देसयतीति व्युत्पत्तिप्र-
 श्नंतात्कारक्यम् । अत एव साङ्गणस्य पुत्र वर्धमानं पृच्छतीत्यादौ साङ्गणस्य न
 कारक्यम् । पुत्रेणान्यथापिउत्तात् । अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । क्रियातत्तद-
 मिति ज्ञाने का सा क्रियेव्याहाराद्वेदेन क्रियाया अपि तत्तदाहारात् च तत्रैवाभ्यय
 पटीथा

व्युत्पत्तिप्रश्नादकारक्यतायाम् । यत्र तु वाक्यपरवाक्यानां वा अकारक्यताः तत्र
 वाक्यप्रकारपर्यायिभ्यः अकारक्यता यथा प्राणमसायांवा अतांकायां च न सम्यग् वाक्य-
 नेह एतद्व्यापारः एतद्वय वाक्ये १३३ वा १३३६ वा १३३६६६ ॥ १३३६६६ — एतत्तं प्राणम
 एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम — का वाक्याय अकारक्यता इति अर्थमिति वा यम् ।
 एतत्तं प्राणम — एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम इति
 एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम इति एतत्तं प्राणम
 इति एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम इति एतत्तं प्राणम इति
 एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम एतत्तं प्राणम इति एतत्तं प्राणम इति

त्यर्थः । उत्तरपदाऽर्थान्प्रयेऽपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद् यथाधुनप्रहणाऽयोगात् ।

नचासमस्तनम्रः त्रियान्वये मानाभावः । न त्वं पचसि, न युवां पचयः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते, इत्यादी क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः ।

अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशप्रयोगः । तथाच-घटो नास्ती-

दर्पणः

इत्यर्थः ॥ *यथाधुनेति* ॥ न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नम्रपरिपन्थ्य ब्राह्मणादावन्वयेन व्यवहारात्तेरिति भावः । *निषेधप्रतीतेरिति* ॥ अत्यन्तःऽभावप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तादृशप्रतीतिरेवोक्तनम्रपक्षेऽपि क्रियात्ववित्ये मानमिति भावः ।

तस्य प्रतियोगितया युग्मदायथाऽन्वयित्ये तु युग्मदारौ ककारवाच्यकर्तृवाचकत्वरूपमामानाधिहरणवाभावान्मध्यमपुरवाधुनपरतिषुं मध्यप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचनाच्छुनपतिरयेति सूचयितुं, न त्वं पचसि, न युवां पचय इत्युक्तम् । एवं नम्रप्रतियोगिकाभावोऽन्वयवशेषे पाके तत्कर्तृत्ववशात्, पाकानुष्ठानस्य भावार्थैकत्वे स्वगमे पुरुषव्यवस्थापनाभावेन कदाचिन्मध्यमोक्तमयोरापत्तिरवेति बोधयितुं येशो न पचतीत्युक्तम् । *अत एवेति* । नमः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः ॥

नादृशप्रयोग इति । घटो न जायते इत्याकारक इत्यर्थः । घटस्य विद्यमानतात्वात् तादात्म्येन घटकर्तृत्वोत्पन्नानुष्ठानागाराभावाऽवाधान्त्वन्मो तु घटाऽभावे उत्पत्त्यनुष्ठानागारकर्तृत्वाऽभावानुष्ठानप्रयोगानुपत्तिरिति भावः । उत्तरीत्या नम्रः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वधीन्ये, घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्तृत्वस्य घात्वर्थे अवाऽपि तदुपोधनादस्य घटास्ति वाभावबोधानुपगम उचितो वक्ष्यमाणत्वात्परीक्षा

तायाः प्राचीनदेवाधिक्यममत्वात् । *अममत्वेति* । यथा धुनमममत्तं समासस्य वैदिकिकल्पेन समासाभावेन ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणपदार्थं एवाव्यवहारेण व्यवहारात्प्रसङ्गादिभ्यः—उत्तरपदादिति* । उत्तरपदार्थस्येताभिप्रेतेत्यर्थः ।

असमस्तनम्रः—क्रियावाच्यत्वात् इत्यन्तत्वात्पत्तिः—अन्येत्यादिना* । *न त्वं पचसीत्यादि* । यदि नम्रस्य विशेष्यतया युग्मद्वयस्यैव स्वात्तदा सर्वोपवाभावस्य कर्तृत्वापत्त्या युग्म-सामानाधिहरणवाभावेन पुरुषप्रस्था न स्यात्, तथाऽभावात्त्वैक्यवैक्यवचनस्य स्यात्, न तु द्विवचनादिरतिरिति भावः । *अत एव*—प्रत्ययप्रतिपत्तयत्वेन क्रियात्ववित्येवमादेशः । *तथा प्रयोग*—घटो न जायते इति प्रयोगः । यदि नम्र क्रियावाच्यत्वत्वेन घटकर्तृत्वोत्पन्नानुष्ठानागारस्य भावेन नादृशप्रयोग-स्योपपत्तिरिति । यदि तु नम्रस्य प्रतियोगिकत्वात्, तथा यथाभावकर्तृत्वोत्पन्नानुष्ठानागारस्य प्रतीतिरित्या, तथा च वा इति भावः । नभेवमपि कर्तृत्ववर्तमान-कस्य वाच्यं एवाव्यवहारेण वाच्यः । तथा च घटकर्तृत्ववर्तमानोत्पन्नानुष्ठानागाराभावात् तादात्म्येन वाच्यः । न च नम्रस्य प्रतिपत्तयत्वेन नादृशप्रतियोगिकोऽप्यतिदेशेति वाच्यम् ? वाच्यं प्रतिपत्तिरिति प्रसिद्धे । एवमेव वाची कर्तृत्वात्परीक्षादौ वीक्ष्य वाच्यं इत्येवमप्युक्तत्वात्प्रत्ययस्य प्रतियोगिकत्वं प्रतिपत्तिरेत्या । *यथा*—प्रत्य-

जन्यभावनोपस्थितेर्हंतुवस्य क्लृप्तत्वात् । शेषं न प्रथमनिर्णये घट्टयते १६

तथा यस्य च भावेन पृष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥

साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥१७॥

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा० सू० २।३।३७) इत्यत्र भाव-
नार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्व्याख्यानलाभात् “पृष्ठी चानादरे”
(पा० सू० २।३।३८) इति तदप्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्यस्य च भावेने-
त्यायातीत्यर्थः ॥ *साधुत्वमिति* ॥ तत्स्वरूपं तु घट्टयते ॥

दर्पणः

यदाभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह—*शेषमिति* । तथाच यदा युष्मदर्थमिन्न-
कर्तृको न शकस्तदा ‘न त्वं पचसि’ इति प्रयोगाऽनापत्तिः पर्युदासप्रोक्ततावादिमते,
अतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नत्वमेवाऽङ्गीकरणोपमित्युक्त्या कार्यकारणभावस्या-
वश्यकतेत्यादिशेषपर्यर्थः । नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति । अयम्भावः—“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ।
(पा० सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाध्रयवाचकपदान् सतमी विधीयते ।
भावलक्षणमित्युपादानाऽऽज्ञापकस्वरूपसम्बन्धस्य क्रियायायामेवाऽन्वयः । अत एव
‘गोपु दुष्टमानामु गत’ इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकात्तेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यते इति

आयातीति । समन्तमूत्रमेव तत्रानुवर्षत इत्यर्थः । तथाचाऽनादरे गम्यमाने
पृष्ठीक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्पणं तद्बिहितयोरपि तयोः
क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः ; ननुक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि वाचकस्वरूप-
साधुत्वं मुक्तमन्त आह—*तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* ।

परीक्षा

युत्तित्वाभावबोध एवास्तु । तथा सति प्रतियोग्यप्रमिद्विरपि न भविष्यतीत्युक्तका-
र्यकारणभावो न स्वीकार्य इति नैयायिकमतानुसारिणः ।

शब्दाया निरायायाह—*शेषमिति* । यदा कोऽपि पुरय पाकं न करोति तस्मि-
न्कालेऽपि न त्वं पचसीति प्रयोग इत्यने, तदनुपपत्तिः । युष्मद्विन्नकर्तृपदाभा-
वान् । न च देशान्तरे युष्मद्विन्न कर्ताऽऽन्वयेति वाच्यम् ? इदानीमिह ‘न त्वं पचसि’
‘नाहमिह पचामि’ इत्यत्र चानुपपत्तेस्तदवस्थानम् । एवं सामान्यादिषु समवायेन
सत्ता नास्तीत्यादौ न प्रतियोगिप्रमिदि । तन्मते समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामा-
न्यान्त्रिभिव्चस्याप्रमिद्वे । सामान्यादिरभिव्चस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताशाभावोऽस्तु वक्तुमशक्यं, तादृशाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिता इत्या तादृशाभावता-वयन प्रविक्रियादिषु सत्ता नास्तीति प्रयोगावसरिति ॥१६॥

उदितं इत्यमिति — विहितं इयम् पृष्ठासतमोऽयम् । यस्य च भावेन भावल-
क्षणम्” इति सूत्रेण गंग दुष्टमानामु गत’ इत्यत्र लक्षकक्रियाध्रयवाचकपदान् क्रिया
“पृष्ठी चानादरे” इत्युत्तरसूत्रेण लक्षकक्रियाध्रयवाचकान् पृष्ठासतमोऽयं गतान् क्रिया
योग एव तयो साधुत्वमिति भावः ।

वक्ष्यत इति । सा त्वन्वितिरुपगाम्य इति शेषः । ननु क्रियाशकस्य धान्वध-

कारणभाषस्य कृतव्यात् यत्रापि पला पाचक इत्यादीं भाषना
 गुणभूताः तत्रापि कृतव्यात्कारणभाषाऽनुसंधात् तस्यामेवान्वय
 इत्ययसोयते इत्यादिभूतान् प्रपञ्चितम् ।
 क्वचित्तु-भूतले घटः, देवदत्तो घटमिष्यादायन्वययोधाकाङ्क्षा-
 निवृत्त्योरदर्शनात् न ह्यपदिरैकेण साधुयत्ताम् इत्याहुः ॥ १७ ॥
 स्वयनुपपत्तिमाह—

द्वयं

पदम् ॥ अङ्गभूतेति* । कृत्वात्परं चरि विगेषर्गाभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तव्यापत्य
 तत्राऽन्वयस्यो दर्शितः । अन्वयानेति* । धात्वर्थभावनागमनेत्यर्थः । अत्राश्रित-
 नितिः । कृतं न तु न कारकानान्वयः, मोनान्कमनेति तस्या अन्वुत्पन्नत्वात् ।
 अन्यथा कारकान्वित्वस्य कारकत्वाऽन्वयस्य वाग्लान्तव्यत्वं कृतत्वात् क्रियापान-
 त्वात्परमैरिति तत्रोक्तम् ।
 अदर्शनादिति* । अत्र हि धात्वर्थं क्रिया परित्तनान्वये इति न्यासेन तत्राऽ-
 न्वयान्वादादिक्रियानन्वयस्यैवत्वस्यैवपरित्यागात्तद्वत्त्वात्परदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'चक्रः
 सुन्दरः' इति क्रियानाकाङ्क्षात्कृतव्याप्याशुतासक्तिः । कृतंशान्वयपलाभेर्दोषस्यो
 नात्तत्रादृष्टत्वात्तन्मतेत्यस्यैव हादुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥
 अत्राश्रितनितिः । उष्णत्वं भावनापानत्वस्य साधकोपनान्तरां तादुरस्त्वान-
 त्वात् साधकोपनान्तरां तादुरित्यर्थः । ननु सन्वयोपनान्तादीनां क्रियात्वस्यैव
 परीक्षा

भावस्योत्पत्तिः कारकतना अनेन न्यासेन तैः साधनादिति । कारकादित्यादिना
 तत्त्वपरिग्रहः । ननु यत्र न भावनायाः प्राधान्येन मानम् ; तत्र का गतिरेव आह-
 यत्तासति* । अङ्गभूताः—प्रत्ययार्थं चरि विगेषर्गाभूताः । अन्वयानेति* । विगेष-
 र्गाभूतान्वयस्यैवत्वस्यैवपरित्यागात्तद्वत्त्वात्परदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'चक्रः
 सुन्दरः' इति क्रियानाकाङ्क्षात्कृतव्याप्याशुतासक्तिः । कृतंशान्वयपलाभेर्दोषस्यो
 नात्तत्रादृष्टत्वात्तन्मतेत्यस्यैव हादुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥
 अत्राश्रितनितिः । उष्णत्वं भावनापानत्वस्य साधकोपनान्तरां तादुरस्त्वान-
 त्वात् साधकोपनान्तरां तादुरित्यर्थः । ननु सन्वयोपनान्तादीनां क्रियात्वस्यैव
 परीक्षा

कारकान्वयस्यैवत्वस्यैवपरित्यागात्तद्वत्त्वात्परदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'चक्रः
 सुन्दरः' इति क्रियानाकाङ्क्षात्कृतव्याप्याशुतासक्तिः । कृतंशान्वयपलाभेर्दोषस्यो
 नात्तत्रादृष्टत्वात्तन्मतेत्यस्यैव हादुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥
 अत्राश्रितनितिः । उष्णत्वं भावनापानत्वस्य साधकोपनान्तरां तादुरस्त्वान-
 त्वात् साधकोपनान्तरां तादुरित्यर्थः । ननु सन्वयोपनान्तादीनां क्रियात्वस्यैव
 परीक्षा

गुणभूता इत्यादिभिरित्यर्थः ।

नच वृत्तिमात्रे समुदायशस्तेर्षद्वयमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भाषणा पदार्थकदेश इतिरुच्यं तत्रान्यथ इति घाच्यम् । निग्यसापेक्षेणैक-

दर्पण.

य तत्रान्यप्रामाण्यात् कृतपूर्वात्पादिविषये एव, नाऽन्यविषय इति बोध्यम् ।

इत्यादिभिरिति । तदर्थं कर्त्रादिभिरित्यर्थः । यन्तु नस्तु द्वाष्टान्तिके स्ववाक्य-
प्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्यस्मिन् वा गुणीभूतकृदादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम् ।
मान, कृतपूर्वाति प्रयोगघटककर्म्य घात्यर्थाऽनुवादकृत्येऽपि क्षतिः । पूर्वकालिक्रि-
याकर्मति ततो बोधेन सादृशक्रियाया इत्यर्थकर्मरि गुणरत्नान् । तान्यर्थ भावाऽधिक-
रीयस्यातन्त्रेणाऽप्रयोगान् । अत एव 'भोक्तुं गतमेतेन' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । भा-
वाऽनधिकारीयभाषणविकृतप्रत्ययस्य घात्यर्थानुवादकृत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुण-
रत्नान् । एवम् "अत्रयकृतो भाव" इत्युक्ते पाठ इत्यादिप्रयोगस्य घनार्थानुवादार्थं
वैकल्यानानुभवात् तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्य भावभावार्थत्वमित्यन्यत्र विन्तार ।

वृत्तिमात्रे इति । मात्रार्थ इत्यादाऽर्थकम् । *वक्ष्यमाणत्वादिति* । 'समाप्ते
गन्तु भिन्नैव' इत्यनेनेत्यादि । तत्र समासपदस्य वृत्तिमान्त्वपरत्वेन व्याख्यास्य-
मानत्वादिति भावः । *कथमिति* । गत इत्यादी कृतवृत्तिमत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतप-
दार्थकदेशभावनायां कर्मान्यथागम्भवात् दृष्टान्तामिदिरिति भावः । विरयमातेऽ-
न्यत्रे हि पञ्चदशम् । 'क्षेत्रस्य गुरुत्वं' इत्यत्र विशेषणस्य क्षेत्रादेर्गुर्वादिशारङ्गस्य-
रूपेण कृत्वादिस्वरविशेष्य एवाऽन्य इति तत्रैक पञ्च । तथोक्तो हरिणा—

समुदायेन सम्यग्भयो येषां गुरुत्वादिना ।
संस्पृष्टपावकवांस्ते तु मुख्यान्ते तद्वगा सह ॥ इति ।

उक्त्याऽऽ समुदायनिरूपितसम्बन्धे वृत्ती अवयवशारङ्गस्य समुदायेन सम्यग्भ इति
सामर्थ्याद् अवयवसमाप्ति विशेषणं स्पृष्टानीति तदर्थं । अतस्तु गुर्वादिनिरूपितस-
म्बन्धे एव, देवदत्तस्येति वृत्ती तत्रैव तदन्वयः । उक्त्या—

सम्यग्भियताकृ, सांशो निभ्य सर्वं सम्यग्ये ।
वाक्यवत् सा व्येष्टा हि वृत्तापि न होयते ॥ इति ।

नित्यमपि साऽंशदायाऽन्वयि, हि—यतो देवदत्तस्य गुरोः कृतमित्यादित्यन्ते
वा व्येष्टा सा समाप्तेः नि न होयते इति कारिकायां । 'पदार्थः पदार्थेनाऽप्येति' इति

परीक्षा

त्यादि* । *इत्यादिभिरिति* । इत्यादाऽर्थकर्मरिभिरित्यर्थः । ननु दृष्टान्ते प्रकृत-
र्थक्रियायाः स्ववाक्यप्रकृतिकप्रत्ययार्थं गुणभावकतां बहिर्भूतवामादिपदार्थान्वयः ।
वार्त्तान्तिं न न । तस्यामित्यन्वयार्थकर्मत्वस्य इति वैकल्पमिति चेत् ? न । विशेष-
णविशेषणार्थाऽप्यौ वैकल्पेः नि परान्वयित्यन्तादे दृष्टान्ततदोपपत्तयः । तत्रापी त्रिं
च-दृष्टान्ते गुर्वाभूता क्रिया वामादिकर्मनि मात्रारन्वेति दाहान्तिके न गुणीभूता
क्रिया परान्वयार्थकर्मत्वस्य इत्यन्वयमिति । एककृतानिप्रार्थवका वा तन्वयित्यन्त-
कृतव्यवहारवार्त्तनि दृष्टान्त- ३३ ।

देशेऽपि, देवदत्तस्य गुरुकुलं, चैत्रस्य नत्ता, इत्यादाविवान्वयाभ्युप-
गमात् । एवं भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥१६॥

दर्पणः

व्युत्पत्तिस्यु नित्यमापेक्षाऽतिरिक्तविषये तद्भावः । तत्रान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते-
नित्यसापेक्षत्विति ।

तथाच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ निषेधेन जायमानाया निरूप्यता-
द्वाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवन् प्रवृत्तेऽपि, किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति सा-
धनावाहानिवृत्तये ग्रामादिकमांश्वयस्याऽऽश्रयकत्वात्त एतन्तासद्गतिरिति भावः ।
आदिना “शरैः दातितपत्रः” इत्यादेः सप्रहः । अवतरणिकास्यादिपदप्राप्तं स्पष्ट-
पति-+पुं भोक्तुमिति* । अत्राऽप्यादिपदप्राप्तम्—*भुक्त्वा पाक इति* । अन्वय-
भावगुणभूतायां पच्यर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति शोध्यनित्यार्थः ।

अत्र नव्याः—तुमुन्विधापके “क्रियायांयां क्रियायाम्” इत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रियायोरत्र जातीयत्वलाभेन स्वयाचरप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुर्गीभूतायाः साध्यमात्र-
स्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यसाध्येव । ध्य-
नितं घेदम् “उपरदमतिद्” इति मूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियानाश्रायकस्य ग्रहणम्, तत्र
क्रियामाश्रयिणेपनादप्रातिगतपाकादिप्राप्तेऽपि सुष्ठु क्त्वा दीत्याहुः ।

तेषामयमाशयः—घनाद्यन्तस्थेः प्रकृतिप्रत्ययार्थां विभेदविभेदपनभावपरम-
त्वाऽप्रत्ययभावक्रियाद्वयमुपस्थान्यते । तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवं
धातुपस्थान्यक्रियायाः साध्यमाश्रयभावस्येऽपि तस्या घनार्थे प्रति गुणत्वात् तत्र
तुमुनादीति ।

परीक्षा

नित्या पुरुरपुनरित्यादिनष्टानां प्रामाण्यपक्षिवात्तयाय ‘पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु
पदार्थेकदेशेन इति व्युत्पत्तिर्वावाराद्भावनायाः पदार्थेकदेशेनान्वेत् । ‘देवदत्तस्य गुरु-
कुलम्’ इत्यस्मादेवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति शोधः । ‘चैत्रस्य नत्ता’ इत्यस्मात्
चैत्रस्येत्यस्य नत्तपदार्थे जन्वजन्यः पुमान् तदेकदेशेनान्वेत्तादानन्वयः । *अभ्युपग-
मादिति* । उच्यतेऽतः सम्यग्निश्चान्तिरिति विषयत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

सम्यग्निश्चान्त्तः सांशो नित्यं सर्वः समस्यते ।

पाकपत्रम् सा प्यपेक्षा रि कृत्वाऽपि न हीयते ॥ १ ॥ इति ।

नित्यं सांश इत्यन्वयः । एतेकेनाहतात्थरे एतेकेनान्वेतेऽपि साधुत्वमिति सूचि-
तम् । अथवा ‘चैत्रस्य गुरुकुलम्’ इत्यादीं पदार्थान्वयस्य चैत्रसमन्वयस्य स्वाधपुन-
साध्यत्वपरमपक्षसाम्येनेन कृते एवान्वय-अयमपि पक्षस्येति*—

समुदायेन समन्वयो येषां गुरुकुलादिना ।

समन्वयवाचकस्य तु तुः क्त्वेन तदुक्ता मह । इति ।

अथवाऽत्रावयवस्येतेन समुदायात्तत्र सम्यग्निश्चान्तिरिति सम्यग्निश्चान्तिरिति
वाति वसितम् । अथवा किं तदर्थे... । नित्यं चैत्रस्य गुरुकुलम् । इत्यत्रावयव-
साध्यत्वपरमपक्षसाम्येनेन कृते एवान्वय-अयमपि पक्षस्येति*—

तुमुन्विधापके “क्रियायांयां क्रियायाम्” इत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रियायोरत्र जातीयत्वलाभेन स्वयाचरप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुर्गीभूतायाः साध्यमात्र-
स्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यसाध्येव । ध्य-
नितं घेदम् “उपरदमतिद्” इति मूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियानाश्रायकस्य ग्रहणम्, तत्र
क्रियामाश्रयिणेपनादप्रातिगतपाकादिप्राप्तेऽपि सुष्ठु क्त्वा दीत्याहुः ।

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृतयोऽर्थाः घत्यातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्नि हि क्वचित् ॥

अतिप्रसङ्गो नोद्गाढ्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः । भुक्त्या पाक इत्यादौ “तुमुन्वत्स्युर्लौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा०सू० ३।३।१०॥) “समानकर्तृकयोः पूर्व्यकाले” (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियायाश्चकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृतयोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, “एकस्य सङ्कच्य” (पा०सू० ५।४।१६) द्वौ पाका, त्रयः घत्यात् इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (पा०सू० ५।४।१७) । पञ्चेत्यत्र कृत्यसुच् स्यात् । तथाच सङ्कत् पाकः द्वित्रिचतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्यनभिधानान्नेत्याह— अतीतिः ॥ “न हि वधिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

द्वर्षण

सत्रेऽं चिन्त्यम्—भावाऽनधिरारीयधास्वपांऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्गन्त्वात् । क्रिय सुञ्चिधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्याः पहणमावस्यकम् । तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन सङ्गन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र मुञ्जापत्तेरशङ्क्यवारणत्वात् । नच सत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यासृतिपदसामर्थ्येनैव क्रियायाः लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

क्रिय ‘साध्यत्वेन क्रिया सत्र’ इति हरिपद्यव्याख्यावचनरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वमातुलत्वादियदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोध क्रियाद्वयावोधाङ्गीकार इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्योर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्नादीत्यादिना, ‘कृत्यां दर्शको याति’ इत्यत्र ण्युलः सङ्ग्रहः । क्रियोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपं सादर्थ्यं इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य चोत्कृत्यत्वादिः ॥ द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विः प्रयोगपरिषदः । तत्र स्युश्चप्रथमगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकविः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्का निराकृते—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना* । *इत्वाद्यापत्तिरिति* । आदिना पञ्चत्वं पाक इत्यस्य संप्रहः । *इष्टापत्ति* । स्युडाद्यर्थं गुणोभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्यमुजादिसप्रत्ययोत्पत्ताविष्टापत्ति । तत्र मान्माह—*द्विर्वचनमित्यादीनि* । आदिना “द्विः प्रयोगोद्भवचनम्” इति भाष्यप्रयोगसंप्रहः । *मङ्गपाक* इत्यादिर्षं चानभिधानात् भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति* । *अन-

केचित्तु—“क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाप्रहणं व्यर्थम् । तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तद्भावात् । तथाच-साध्यना-प्रस्यभायक्रियालाभाय तदिति याच्यम् । नच पाक इत्यादौ तादृ-शीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

शृंगः

भावः ॥ *तस्या एवेति* । क्रियाया एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । तपोः सृष्टेर्वात्वत्तेः । क्रियायास्तु तस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्सम्भवादिति भावः ।

साध्यनात्रेति । यद्यपि धातुसम्भवायां तत्त्वमधतमुपयुक्तं तथाऽपि साध्य-नाप्रस्यभावसदस्यात्प्रत्ययार्थगुणान्मृताभ्यन्वभावनाप्रसङ्गात्तद्दोषः ॥ *नाहती-परीक्षा

परीक्षा

सुशोभेदेयां तद्विद्वत्प्रदानानां प्रयोगः प्रानानिक्त्तेषां साधुत्वान्वाख्यातम् । *सृ-स्ताक* इत्यादिप्रयोगे तु विवादमत्वात्तस्य साधुत्वान्वाख्यातानां *दृश्य सृष्ट्व* इत्ये-तदत्र न प्रवर्तते इति भावः । न च गुणप्रधानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति ; पाक इत्यादौ च एव—धातुप्रतिपादक्रियाया एवत्वात्कथं गुणप्रधानभाव इति याच्यम् ? साध्यत्वमिदृत्वान्नामन्यत्वाभ्यां च धर्मान्धातुनाधिभ्यां कल्पितभेदनाशय विवेक्यविवेकनभावोपरतेः । तत्र “प्रकृतिप्रत्ययौ सहायम्” इत्यादि कर्तव्यापेन प्रत्ययप्रतिपादायाः सिद्धत्वनावक्रियायाः प्राधान्यम् । प्रकृत्यर्थभूतसाध्यत्वभावा क्रिया तस्यां विवेकयतया भावते । एवज्ञानविषयत्वं च संसर्गा विवेकयतया नाम-नादक्रियापानेव कारकान्वयो यथा ; तथा कृत्वोऽपि भवन्ति ।

अनभिधानं विनापि ‘सृष्ट्याक’ इत्यादिप्रयोगावति वारयतां मतनाह—*केचि-त्त्वित्वादिना* । *तस्या एवेति* । ना साध्यनाप्रस्यभावो पूर्वसमीचीनतावप्यक्रि-यात्ता तस्या एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । अयन्भावः—यद्येदं द्र-व्यगुणोत्कवास्त्यत्तिस्तपोने एतद्व्यत्तिरित्युभयसिद्धम्, किन्तु सृष्टेव क्रिया तु यद्यपि पूर्वसमीचीना नानावप्यव्यवच्छेदविशिष्टानिन्ना निरकारिकप्रकृत्या साध्यते ; तथाऽ-पि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, इत्युक्तमिदं भावादिति तस्या अन्वयनिर्णय-पुन्यम्, अस्यां कल्पनायां “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति” इति सूत्रेण नानमिति, एत-देवाह—*मानध्यादिति* । अन्वयावृत्तिपदोपादाननामभ्यादित्यर्थः । *तद्*—क्रिया-पदम् । *नेवेति* । नहीत्यर्थः । *नाहती*—साध्यनाप्रस्यभावा । नच प्रागुक्तीत्या प्रकृतिप्रतिपादा साध्यनाप्रस्यभावावेति वाच्यम् ? तस्याः हृदविहिता या द्रव्यभावे-नातत्रा क्रिया तां प्रति विवेकयतया तस्या अन्वयनानामन्वयेन या विवेक्यविधया भावते तस्याः अन्वयनं वाच्यम् । तच्च न सम्भवतीत्यानयात् । द्विर्वचनमित्यादेस्तु सौत्रवात्यानुत्थम् । अत एव द्विः प्रयोगाविति न शापकमिति । साध्यनाप्रस्यभा-वत्वाभावेऽपि नञ् भवत्त्याद्यपि शापकमित्यर्थः । एवमेव द्विः प्रयोग इत्यन्वयाऽपि साध्यत्वम् इत्युक्तमपि तुमुन्विधापकमूत्रेऽपि क्रियाप्रहणादुभयो क्रिययो नाज्ञान-नात्तात् नाज्ञानस्य च साध्यनाप्रस्यभावोव्यवच्छेदवत्त्वाच्चकृत्प्रकृत्याऽप-

व्युत्पत्त्या “द्विर्धचनेऽचि” (पा० सू० १।१।५६) इति शापकं या आधि-
त्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते षोडशकनारूपा शक्तिरख्यातशक्तिप्रहयती
योधादावश्यकी इति घातोरेय भावना पाठ्या, नाख्यातस्येति कथं
निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

भेद्यभेदकसमन्धोपाधिभेदनियन्धनम् ॥

साधुत्यं तदभावेऽपि षोडो नेह निवार्यते ॥२१॥

भेद्यं—विशेष्यम्, भेदकं—विशेषणं तयोर्धः सम्यन्धस्तस्य यो भेद-
लान्नियन्धनं साधुत्यम् । अयमर्थः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्य-

दर्पण.

वि—अधुनाऽप्याद्योऽक्षरकृतवर्धः । *व्युत्पत्त्येति* ॥ शिवरत्नपरमान्यहारप्रयोगादि-
रवर्धः ॥ *जापरकमिति* ॥ तादृशागृहप्रयोगम् । *इतनायिहाः सप्यन्ते* इतिरिति
भावः । *आहुतिरिति* ॥ सारवादिना इति शेषः ॥ २० ॥ *विद्वाग् इति ॥ वेदा-
कृतविद्वाग्ने । *इन्द्रियाणां स्वविपकेषु* इत्यादिना प्रतिपादिता षोडशकारुपा शक्ति-
रख्यातस्यैवैवार्थित्वे । ततो भावनाषोडश्व जायमानत्वादित्यर्थः । *साधुत्यं इति* ॥
नपाथ इति.—

साधुत्यं जायते यथा स्यात्परगन्तुः ॥ इति

परीक्षा

विशेषणानापरमन्धेनेवाध्रवणासंश्लु गतो भोक्तुं याक इत्यादि न भवति, किन्तु भोक्तुं
पत्ति भोक्तुं गच्छन्त्यापाद्येति । *आहुतिरिति* । आहुतिरित्यस्वरसर्वात्मन्तु कृत्यगुण-
सापकं शिवावहणम्, अस्वानृतिप्रहणम्, अस्वानृतिगतनं क्रियाया एव, न तु प्रत्य-
गुणवोरित्यवबोधकमेवास्त्वु । तावताऽपि तस्य चारिमाप्येन साध्यमाप्रव्यभावेत्यत्र
मानाभावात् । एवं च *अह्नुं पाठ* इत्यादिप्रयोगागामनभिधानमेवेति तम् । एवं
“द्विर्धचनम्” इत्यादिषोडशप्रयोगाणां स्वरगत एवोपवर्त्ता सौकर्याप्रयत्नानुवितम् ।
एवं तुमुदिशवावहण्युक्तयोर्धत्वा शिक्तकारित्यवयवकल्पनेऽपि घात्परीक्षायाः
कृत्वात्मयोग तस्य दुर्बोक्तत्वेति भोक्तुं गतमित्यादि भवत्येवेति ॥ २० ॥

विद्वाग्ने—वेदाकृतविद्वाग्ने । *षोडशकारुपेति* । *इन्द्रियाणां स्वविपकेषु*
इत्यादिना षोडशकारुपेण शक्तिः प्रतिपादिता ।

अन्धेनेनेन इतर्धत्तन्धेन जायमानता इत्याजयन व्यापक—अथ विशेष्यमि-
त्यारिक्ता । अन्धेनो वा अह इति । तस्य विशेष इत्ये । अन्धेनेनेन—अन्ध-
वात्तम् । अन्धेनेन—वात्तन्धेनेन वा अन्धेनेनेन जायते इति अन्धेनेनेन वात्तन्धेनेनेन
सूक्तशास्त्रेणैव या अन्धेनेनेन वा अन्धेनेनेनैव वात्तन्धेनेनेन वात्तन्धेनेनेन । अन्धेनेनेन
अन्धेनेनेन वात्तन्धेनेनेन अन्धेनेनेनेनैव वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन
अन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन वात्तन्धेनेनेनेन

ननु स्वन्मते 'नानृतम्' इति निषेधः कत्वर्थ एव न सिद्धेः, आख्यातेन कर्तुं कृतत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थतय स्यात् । प्रकरण-

दर्पण.

तस्य सूत्रकारादिभिरनुसिद्धत्वान् कर्मशोऽकत्वर्थेव तदनुशासनमिति भावः ।

मीमांसकः शाब्दने-नन्विति* । स्वन्मते-वैयाकरणमते । *नानृतमिति* । दर्पण-

साया विपरीतस्य भावबोधकतया बोधनादन्वयादशाश्रुतवदनस्य चाऽनुपस्थितत्वान् । अत एव श्नारभ्याऽधीतस्मात्तद्वदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति एवमम् । अन्वयात् तन्मूलभूतः पुरुषार्थोऽन्वयो निषेधः कत्वर्थ इति गौरवं प्रमथ्येतेति पूर्वपक्षे, 'अन्वयत्वम्य एव शब्दार्थः' इति न्यायाद्वायनेवाख्यातशक्त्या, कर्ता स्वाख्यातवाच्यभाषनाया भविताभावादाशेषत्वम्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः । "हः कर्मणि" इत्यादि-स्मृतिरपि "द्वेकयोः" इत्यनेनैकवाक्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरैव । एवमिति इवदत्त इत्यादौ च गौः शुक्ल इतिवत् सामानाधिकरण्यं लक्षणव्येति ताख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्तुः धुनेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य, किन्तु प्रकरणान् कत्वर्थ-तरेति निर्गमितं कर्त्रधिकरणे । *आख्यातेनेति* । निषेधार्थः ।

परीक्षा

दिभिः कर्तृव्यं वाख्यातस्य शक्तिबोधनात्-तस्मादेतदोपचारणाय कर्तृकर्मणोराख्यात-वाच्यत्वमावश्यकम् ।

ननु कर्तरीत्या कर्तुं शक्यतावार्थस्य व्याकरणमूलावपि दर्पणमात्रप्रकरणपरि-
त्यक्तत्वं 'नाश्रुतं वेदेन' इति निषेधस्य कत्वर्थस्य न स्यात् । तथा च कर्ता-अपभाषणे
क्रतुवैगुण्यनिवारणार्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानं न स्यादिति मरणमामात्मकगिष्टाचारवि-
रोध इत्याह-नन्वित्यादिना* । *स्वन्मते*-वैयाकरणमते । *कत्वर्थ*-कृत्यकार-
कः । क्रियेयं प्रतिषेध पुरुषार्थ-शातोऽधिक्यं कत्वर्थ इति संग्रह वेदेदिति ध्रुव्या
कर्तुं पुरुषस्य प्रतिपादनात् एवमर्थ स्यात्, अनन्तरानकम् पुरुषस्य नत्वमभिव्या-
हारादनिष्टस्याऽनता प्रतापत । तथा चानन्वयाऽनत्वम्य नाश्रुतमिति निषेधस्याऽपि
एतदकवाक्यतया पुरुषार्थतय स्यात्कृतत्वात् ननु तस्यान्वयप्रतापत्वमपि, स्मात्तस्य
श्रौतमूलत्वेन च एवमर्थकल्पनाया गौरवान् । अनन्वयात्वात्वेन्यादिना कर्त्रादिकरणा-
द्यपूर्वशानुष्ठानं न तत्र हि-यन्त्वत्त्वम्य एव शक्यत इति न्यायन भावनाया अ-
विनाभावात्कला आश्रयत्वम्य एव न नु तत्रान्वयान्तस्य शक्तिः 'हः कर्मणि' इति मूलमु-
द्वेकयोः' इति सूत्रकवाक्यतया । यावन्नान्वयनिष्ठम्यार्थोऽर्थः स्वयमेव एवमिति इत्यादौ
सामानाधिकरण्यं नु गौः शुक्ल इतिवत् । एवं ध्रुव्यात्पुरुषस्यानुपस्थितत्वान्, न तस्य
नाश्रुतम् इति निषेधस्य पुरुषार्थस्य किन्तु प्रकरणान् कत्वर्थत्वमिति निर्गतम् । यदि

द्धि क्रन्वर्थता, तद्य ध्रुतिविरोधे वाध्यत इति चेद् ? न ।

दर्पणः

तच्छेति । प्रसरणं चेत्यर्थः । *ध्रुतिविरोध इति* । निरपेक्षरूपध्रुति प्रातिवृत्त्य इत्यर्थः ।

तथाहि-ध्रुत्यादयः पट्टिह विनियोजकाः । तत्र विल्लयोरकत्रोपनिपाते समुच्च-
यदौलभ्यादेकेनाऽपरस्य बाधो वक्तव्यः स च यत्नता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमि-
त्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं, 'ध्रुतिलिङ्गाक्षप्रकरणस्थानसनाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकृपां' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः । ध्रुत्यादीनां पट्टितानां
समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति । पर एव पारः । उत्तरपठितम् । तथा
घेषां मन्वे यदपेक्षया यत्परं तत् दुर्बलनित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-अर्थविप्रकृपादिति ।
अर्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गादिनां विप्रकृपादुत्तरवर्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन पूर्वा-
पेक्षया विनियोजकत्वागतेरिति भावत् ।

तत्र ध्रुत्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाग्येव स्युः । इतरप्रामाण्याऽनघोनप्रामा-
ण्यकृत्यं च निरपेक्षत्वम् । यथा-‘घ्राहीनवहन्ति’ इति । अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं
कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाध्रुतिरितरनिरपेक्षेव घ्राहीनानउपातगोपित्वं प्रतिपादयति ॥१॥

अर्थविशेषप्रकाशानसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा-‘बाहिर्देवसदनं दामि’ इति । अत्र लव-
नाथप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः ॥ २ ॥

परस्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नन्ते पर्यवसन्नानि पदानि वाक्यम् । यथा ‘देवस्य
त्वा सविनुः प्रसवेऽदिवनोवांह्रुम्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्’ ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि’
इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वपे प्रयुज्यमानस्य समवेताथभागस्यैकवाक्यतावदेन,
‘देवस्य त्वा’ इत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

परीक्षा

भवता कर्तुराल्यातवाच्यता स्वोच्छ्रिते, तदानु पुरपार्थत्वं स्यादिति भावः । *ध्रुति-
विरोध इति* । अत्र ध्रुतिशब्दो निरपेक्षरूपः । निरपेक्षो रवःध्रुतिरिति तैः कथनात् ।
“ध्रुतिलिङ्गाक्षप्रकरणस्थानसनाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकृपां” इति
जैमिनिसूत्रं हि प्रकरणस्य दौर्बल्यबोधकम् । ध्रुत्यादीनां पट्टितानामेकत्र समवाये
एकत्र समवधाने परम्यन्त्वुत्तरपठितेषु परम्य दुर्बलत्वमिति तदर्थः । परम्य दुर्बलत्वे
हेतुरर्थविप्रकृपादित्यर्थस्य विनियोज्यस्य विप्रकृपादुत्तरवर्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन
विनियोजकत्वावगतेरिति भावत् ।

आद्यस्योदाहरणं यथा-घ्राहीनवहन्तानि । अत्र द्वितीयाध्रुत्या निरपेक्षतया
वाहोमानवधानेन प्रतिपादयति ।

लिङ्गमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यम् यथा-बाहिर्देवसदनं दामि इत्यादि अत्र
सामान्यस्य लवनरूपवाचकवाक्यतया लवनस्य विनियोग इति वाक्यम् परम्य-
शाकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नन्ते पर्यवसन्नानि पदानि यथा- अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि
इति मन्त्रस्य निर्वपामानि मन्त्रलिङ्गेन निर्वपे प्रयुज्यमानस्य समवेताथ भागस्यै-
कतावदेन “देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽदिवनो” इत्याद्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

दर्पण.

लक्षणावयवभावानो पदानां काव्यान्तरांशवशाद्वाचयान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षा-
पर्यायस्य प्रहरणम् । यथा—'ममिधो वसति' इति । उच्ये हि दर्शपूर्णमासे कथम्भा
वाकाङ्क्षायाः प्रहरणसाधवशाच्छेषत्वम् ॥ ४ ॥

स्थानम्—कर्म । स चानेकस्याम्नानस्य सभिधिविशेषाम्नातम् । यथा—'दधिरमी-
दवप्राप्त्येवोपरिदग्मीयोमीपयागाः क्रमेण पशिताः । पूर्वं मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्र-
णपर्यं पशितम् । तथाग्नेयानीधोमयोर्ध्वोर्लिङ्गैश्च विनियोगमिद्विः । 'दधिरमि.' इत्यत्र
तु न लिङ्गादिविनियोजकं, किन्तु यस्मिन् प्रदेशे आङ्गणे उपांगुपागविराजं तस्मिन्
प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य वाच इति क्रमादुपांगुपागानुमन्त्रेण तस्य विनियोगः ॥ ५ ॥

समाख्या—योगवत्त्वम् । तथा—'हीनमीरुगाग्रम्' इत्यादि । तत्र हि होतुरिदं हीन-
मित्यादिभोगवत्त्वेन हीनारियमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥

विशेषोदाहरणानि यथा—'धुनिलिङ्गयोर्विशेषे धुनिर्वलीयमी, लिङ्गं तु पूर्वत्वम्,
अर्थवियक्तत्वात् । यथा—'करावतस्तरीयमी' इत्यादिहाया ऋषो विनियोजिका भुक्तिः
'वेत्तुया मार्हण्यगुनिष्ठो' इति इन्द्रप्रकाशनयामर्षांलिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनि-
योगोऽप्या. प्रतिभाति । उच्येप्रकाशकस्याऽप्यत्र विनियोगाऽयोगात् । धुन्या मार्ह-
ण्योपाधाने न प्रतीयते । मार्हण्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तियथा कामपि क्रिया-
सोपत्य प्रकृत्यर्थस्य चोपनिर्णयं बोधयति । क्रियात्प्रत्येककर्ममातिव्यस्य तदर्थोऽप्यात् । एव-
मेव द्वितीयात्प्राप्त्यर्थस्य चोपनिर्णयं क्रिया प्रति साधकतमत्प्रहरणत्वस्य तदर्थो-
त्पत्तय । तत्रनयोर्विशेषः ।

तथात्र पूर्वपत्रः, यामर्षांज्ञानमोपत्य धुनिर्विनियोजिका । न ह्ययमेव धुनिवत्-
त्वमपि विनियोजकत्वम् । अतो लिङ्गस्य कथयन्वादिभोगवत्त्वादेऽप्या विनि-
योगः । तत्रनुसंगितया द्वितीया तत्रकर्मत्वया व्याकरोष्या । मार्हण्यगमीये इन्द्रोऽप्या
उक्तमालम्ब इत्यर्थः, पूर्वकर्मत्वमिति ।

विशेषात्तन्तु धुनिः स्वस्यावगतामर्षांमोपत्रे, न तु तत्रज्ञानमपि । येन लिङ्गं
कल्पयन्नेव । तस्य च पूर्वगतं तु विनियोगोऽप्यानुपस्थाप्या ज्ञानं यथापूर्वज्ञाने ।
लिङ्गं तु विनियोजकं धुनिर्मोपत्रे । न ह्ययमेव उक्तमालम्ब इति लिङ्गात् स्वस्याः
प्रतीत्ये, हि लिङ्गस्य कथादित्येनावगतामर्षम् । तथाच प्रकृत्याऽमानयामर्षादिन्द्र-

परीक्षा

उदाहरणम्—'करावतस्तरीयमी' पदानां काव्यान्तरांशवशाद्वाचयान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षा-
पुया मन्त्रेऽप्य । यथा—'ममिधो वसति', उच्ये चर्षं आवाकाङ्क्षा पर्यायस्य
उदाहरणसाधवशाच्छेषत्वम् ॥ ४ ॥

स्थानम्—कर्म । स च वाचयान्तरेण, वाचयान्तरेण च द्वितीयम्, कथाव्यव-
हारार्थं द्वितीयम् । यथा—'करावतस्तरीयमी' इति । वेत्तुया मार्हण्यगुनिष्ठो
इत्यत्र हीनमित्यादिभोगवत्त्वेन हीनारियमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥
विशेषोदाहरणानि यथा—'धुनिलिङ्गयोर्विशेषे धुनिर्वलीयमी, लिङ्गं तु पूर्वत्वम्,
अर्थवियक्तत्वात् । यथा—'करावतस्तरीयमी' इत्यादिहाया ऋषो विनियोजिका भुक्तिः
'वेत्तुया मार्हण्यगुनिष्ठो' इति इन्द्रप्रकाशनयामर्षांलिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनि-
योगोऽप्या. प्रतिभाति । उच्येप्रकाशकस्याऽप्यत्र विनियोगाऽयोगात् । धुन्या मार्ह-
ण्योपाधाने न प्रतीयते । मार्हण्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तियथा कामपि क्रिया-
सोपत्य प्रकृत्यर्थस्य चोपनिर्णयं बोधयति । क्रियात्प्रत्येककर्ममातिव्यस्य तदर्थोऽप्यात् । एव-
मेव द्वितीयात्प्राप्त्यर्थस्य चोपनिर्णयं क्रिया प्रति साधकतमत्प्रहरणत्वस्य तदर्थो-
त्पत्तय । तत्रनयोर्विशेषः ।

'त्रिदशंस्तु विनोदणम्' इत्यनेन परिहृतव्यान् । नहि गुणभूतः कर्ता निर्देषं
स्याद्व्येन प्रहीतुमलम् । भावना तु प्रधानं तं प्रहीतुं समर्थेति प्रकरणा-

द्वयं:

प्रधानत्वमपवादो कर्त्तव्यत्वाद्गुरुराद्या लिङ्गेनाश्रयण उरम्यातज्ज इति श्रुतिः
बह्वर्त्तवा, यथा विनियोगो भवेत् । ततो वागतिर्द् द्व्यतिरूपनाय प्रधानत्वान्नाशरं,
तावत् प्रत्यक्षधृत्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणे निगमाद्ये क्त्वाद्गुरुराद्या श्रुतिः
बह्वर्त्तवा । तस्मात्प्रतिबंधरूपत्वात्तदुगुणतया सामर्थ्ये नोपमाने इन्द्रं परमर-
थांधयरायहनया गार्हपत्यैकात्म्यंश्चित्परधायंते इति ।

विरोधोदाहरणान्तरानित्यन्वयप्रयोग्यानि, गौरवमपान्नेह प्रवृत्तानि ।
तदयं निर्गल्लिङ्गोऽर्थः—श्रुतिर्निरदेषत्वाद् मर्मतो बह्वर्त्तवा, लिङ्गं तु विनियोगे एकान्त-
रितव्याद् द्व्यन्तरितराक्याद् बह्वर्त्तवा । एवं वाक्यादायन्युक्तम् । मन्नात्या तु पद्यान्त-
रितत्वान्मर्त्तवो दुर्बलेति । प्रकृतं आकाशानर्थक्यमप्रकरणेन वाक्यं बह्वर्त्तवम् । तेन
च लिङ्गं, लिङ्गेन श्रुतिस्तयाऽश्रुतपदननिर्देषस्य कर्त्ता विनियोगः । वाच्ये प्रकरणं वा-
क्यकल्पनार्थं प्रधानत्वान्नाशरं तावत्प्रत्यक्षया कर्त्तव्यंवाक्यात्तदुत्था तस्य पुरारथत्व-
विनिवृत्ते क्तप्रत्ययि वाक्यादात्विश्विचारकमिति श्रुतिविरोधे वाच्येन इत्यम्यार्थः ।
लिङ्गादीनामुक्तप्रकारेण श्रुत्यन्वया दुर्बलवादिनि भावः ।

मनापत्ते—त्रिदशंस्तु विनोदणमिति ॥ तथाचाख्यातधृत्या कर्तुरदस्यापनेऽपि
न भावनावात् तस्य प्रधान्येन भावे, येन निर्देषस्य पुरारथता सूहृदेत, किन्तु विनो-
पगतये तयोपस्थितस्य च विनोपनाश्रयणैराकाशयेन कर्त्तुः धीतननर्थसम्बन्धा-
भावाद्वाश्रय धृत्या प्रकरणात् इत्याशयं विनादपत्ते—स्वाङ्गत्वेनेति । स्वविनोप-
तयेत्यर्थः । नन्वेवं निर्देषस्य क्त्वापि धीतपुरारथता न स्यात् । 'न कर्त्तुं भक्षेत्'
इत्याद्यानुपध्यात्वा कर्त्तरि नप्रथान्मन्व्येन धीतव्यात्, यदि च कर्त्तुराधान्येऽपि कर्त्त-
वृत्तिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नप्रथान्वये तद्द्वाराख्याताथं कर्त्तुरन्वयवाच्य
तस्य धीतपुरारथत्वानुपपत्तिरिति विनाप्यते; तदा प्रकृतोऽपि तुल्यत आह-
परीक्षा

मनाख्यावाच्यो यौगिकः शब्दः । यथा—हौत्रमौहात्रमिति । अथ होतुरिदं हौत्र-
मिति योगपदेन हौत्रादि मनाख्यानि कर्त्तानि हौत्रादिभिरनुष्ठेयानतीति ॥ ६ ॥

परिहृतत्वादिति । यदुक्तं तत्रकारं दर्शयति—नर्हाति* । यदि क्त्वां प्रधानं
स्यात्तदा निर्देषस्य पुरारथता सूहृदेत, तथा तु नास्ति; किन्तु विनोपगतये; तस्य च
विनोपनान्तरैराकाशयेन कर्त्तुः धीतननर्थसम्बन्धाभावात् । *स्वाङ्गत्वेन*—स्ववि-
नोपगतया । *अनु*—निर्देषम् । *प्रकरणात्*—प्रकरणत्वात् । नन्वेवं 'न (१)क-
र्त्तुं भक्षेत्' इत्यादिनिर्देषस्यापि पुरारथत्वं न स्यात्पुरारथस्य कर्त्तुर्विनोपगतत्वात् ।
यदि च कर्त्तुराधान्येऽपि कर्त्तवृत्तिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नप्रथान्वये तद्द्वारा

। १ कर्त्तव्यं च विनोपगतत्वात् कर्त्तुमिति वाच्यं । तत्र च—
'वर्त्तयेन इत्येव' यो ह्येव, परिहृत्येव । अनर्थे च कर्त्तव्यत्वं तस्मात्तन्निर्देषने इति ।

त् कृत्यर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । अनुष्ठाने विशेष-
पाभावात् । “जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू” इति वाक्योक्त-

दर्पणः

अस्तुवेति ।

अनुष्ठान इति ॥ ‘नाऽऽत्नं वदेत्’ इति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्तृत्वात्तद्वदनं धर्म्यं स्यात् ; क्रतुवर्षत्वे च यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन ऋत्विग्भिन्नं वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । धृतिप्रकरणाभ्यां क्रतुगम्यन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृकतिबोधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेति यदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह—*मयि दक्षिणत् इति* । दर्शपूर्णमासप्रकरण एवेतन्मन्त्रवचनं धृत्येते—“जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू” इति । तत्र निमित्तमन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मस्कारकतया क्रत्वङ्गमिति सन्देहो, वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतयेवाऽयं प्रतीयते । इत्यप्रत्ययस्य शानघः कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतयाः प्रकरणं च वाक्योपेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्तम् । सत्यां च फलाकांक्षायां “प्राग्यापानावेवात्मानं धत्ते” इति वाक्योपेक्षया युक्तस्य फलस्य राशिमन्त्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वोपेक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे वाच्यवाचकभावो, नत्वप्राप्तिविरोधः । जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य कृतापि सत्त्वात् तत्संस्कारमुपेक्षे क्रत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चाऽयंवादोपस्थितफलकल्पनामीरवमपि नेति । तथाच बन्धावलचिन्ताया विरोध एवोचित्येन जज्ञभ्यमानवाक्या-

परीक्षा

कर्तृव्यन्वय इत्येतावन्तेव पुरुषार्थत्वमिति श्रूये ; तदा प्रवृत्तेऽपि सममित्याह—*अस्तु वेति* । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मस्कारद्वारा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । न च क्रतुयुक्तः प्रधानीभूतो यजमानस्तेनैव प्रधानतयाऽऽत्नं वर्जनीयमिति कर्तृवाच्यत्वे समायाति भावनाया वाच्यत्वे तु प्रधानतया वाक्याराध्याविरिति विशेषे प्राप्नोतीति वाच्यम् । धृतिप्रकरणाभ्यां क्रतुगम्यन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभावबोध एव लभ्यते ; न तु क्रतुकर्तृकत्वे हस्त्यानावात् ।

अनुष्ठाने—क्रत्वङ्गक्रियाकरणे जज्ञभ्यमानवाक्यपरादिति । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपञ्चमिदं वाक्यम्, तत्र ‘जज्ञभ्यमान’ इत्यत्र कर्तारि शानघं प्रत्यय इत्यस्य शुद्धपुरुषधर्मस्कारकत्वमुत क्रतुगम्यन्धपुरुषधर्मस्कारकतया क्रत्वङ्गत्वमिति सन्देहो, जनेन वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतैव प्रतीयते, प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गत्वमिति विरोधस्य सत्त्वात् क्रत्वङ्गपुरुषधर्मस्कारकत्वमिति पूर्वोपेक्षे सिद्धान्तितम् । यत्र विरोधस्तत्र धृतिप्रकरणयोर्बोध्यवाचकभावः । यत्र तु न तथा ; तत्रोपेक्षाः समापेक्ष एव, न तु वाच्यवाचकभाव इति प्रवृत्ते जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य कृतापि सत्त्वेन तत्सं-

क्रतुधर्मस्कारकत्वमिति तथा प्रतीतेर्जाति भावः । तदुक्तसम्भवाद्—

क्रतुधर्मस्कारकत्वमिति शानघः ।

प्रतिषेधे क्रतोरङ्गमिति प्रकरणधवात् ॥

इति क्रतुवाच—क्रतुगमनं, क्रतुवर्षं च क्रियमाणं वात् न मां गमनो वात् न जनेन वदेत् इति प्रतिषेधः ।

मन्त्रविधिवदित्यादिभूपरे प्रपञ्चितम् ।

नन्वाल्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्वोधो न स्यात्, साधु-
त्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह—*बोध इति* ॥ असाधुत्वे-
ऽपि साधुत्वब्रमाद् बोधोऽस्तु नाम, अपत्रंशवत् । असाधुत्वन्तु स्या-
देवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न
प्रतियन्धक इति 'असाधुत्वमानेन' इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रक्षोऽभिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्भिन्ते ।

पूर्णां भूपणसारोस्मिन् धान्वाल्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूपणसारे धान्वर्याल्यात-
सानान्यार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ १ ॥

दण्डः

दुवचनस्य वाक्यप्रकरणान्यां क्रतुदुःसुररधनंवावत् प्रकृतोऽप्यदृशवदननिर्णयस्य
सुविप्रकरणान्यां क्रतुमन्मन्धुररधनंतेवाचिता । उक्तञ्च नटसार्दः—
श्रुतापनांनशादिसुरपर्यन्तपरि धितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गनिष्ठा प्रकरणाध्रपाद् ॥ इति भावः ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रथमस्तु उक्तः । न्तु साधुत्वज्ञानं विनापरि शाब्दबोधोदयेन
व्यभिचारात् कथमेतद्, साधुत्वस्य शक्यत्वल्पताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चात्र आह-
वस्तुत इति । *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । तत्रिधरेऽप्य-
*ब्रमाद् बोधदर्शनाद् । तथावाल्याताहावनायोपे साधनाऽभाव इति भावः ॥ २१ ॥
इति भूपणसारदण्डे धान्वाल्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

पराक्षा

मानांनकः इत्यनेन नित्यमिति । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधे प्रति कारणत्वमन्तुत्वं
त्वक्रमादित्युक्तम् । वस्तुतन्मन्धरे नन्वाह—*वस्तुत इति* । न्तु वस्तुतान्मन्-
निधयोऽदुत्वात्तन्निधयोऽन्तुत्वं इति । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । असाधुत्वनिश्चये
साधुत्वबुद्धित्वात्कृत्रं प्रति हेतुत्वात् आह—*तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* ।
प्रतियन्धक इति । *तद्व्यतिरेकनिर्णयः* असाधुत्वनिश्चयेऽपि । असाधुत्वनिश्चये
व्यभिचारात् असाधुत्वनिश्चयस्य प्रतिषेधकत्वानिश्चयानुत्पत्त्यात्पराक्षा इति
॥ १ ॥

धान्वर्याल्यातार्थनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अथ प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्त्तमाने परोक्षे इवो भाविन्यर्थे भविष्यति ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२२॥

लडादयश्चिन्तितः षट् क्रमेणेष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्त्तमानेऽर्थे लट् । “वर्त्तमाने लट्” (पा०सू० ३।१।२३) इति सूत्रात् । प्रारब्धा-

दर्शन

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारामान्यायार्थं निरूपिते तद्विषयकमिज्ञानानिदृशावयवव्यवहृत्यत्वज्ञानादिने-
पार्थनिरूपणेष्वस्मरस्य सद्रूपित्वं सूचयन्नाह—*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* ।
लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिज्ञा-
णादेशनिष्ठौ बोधकत्वारूपां शक्तिः लडादिप्यारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामतभि-
मतमिति भावः ।

प्रारब्धापरिममासत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावस्ये सत्वन्तुपक्षध्वंसा-
न्त्यावयवत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रियोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण षट्द्रव्यम् । इत्ये

परीक्षा

लकारामान्यायार्थं निरूपिते तद्विषयकमामान्यायांतिज्ञानानिदृशौ विनेपार्थ-
विषयकमिज्ञानमोत्वतावसरसद्रूपत्या लकारविनेपार्थं निर्दिशि—*वर्त्तमान इत्या-
दिना* । लडादयः षट् इति क्रमाद्वर्त्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अथ वर्त्त-
मानेऽर्थे लट् लिट् इत्यादिषु क्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिज्ञा-
णादेशनिष्ठौ बोधकत्वारूपां शक्तिः लडादिप्यारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामतभि-
मतमिति भावः ।
प्रारब्धापरिममासत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावस्ये सत्वन्तुपक्षध्वंसा-
न्त्यावयवत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रियोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण षट्द्रव्यम् । इत्ये
परीक्षा
लकारामान्यायार्थं निरूपिते तद्विषयकमामान्यायांतिज्ञानानिदृशौ विनेपार्थ-
विषयकमिज्ञानमोत्वतावसरसद्रूपत्या लकारविनेपार्थं निर्दिशि—*वर्त्तमान इत्या-
दिना* । लडादयः षट् इति क्रमाद्वर्त्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अथ वर्त्त-
मानेऽर्थे लट् लिट् इत्यादिषु क्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिज्ञा-
णादेशनिष्ठौ बोधकत्वारूपां शक्तिः लडादिप्यारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामतभि-
मतमिति भावः ।
प्रारब्धापरिममासत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावस्ये सत्वन्तुपक्षध्वंसा-
न्त्यावयवत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रियोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण षट्द्रव्यम् । इत्ये
परीक्षा
लकारामान्यायार्थं निरूपिते तद्विषयकमामान्यायांतिज्ञानानिदृशौ विनेपार्थ-
विषयकमिज्ञानमोत्वतावसरसद्रूपत्या लकारविनेपार्थं निर्दिशि—*वर्त्तमान इत्या-
दिना* । लडादयः षट् इति क्रमाद्वर्त्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अथ वर्त्त-
मानेऽर्थे लट् लिट् इत्यादिषु क्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिज्ञा-
णादेशनिष्ठौ बोधकत्वारूपां शक्तिः लडादिप्यारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामतभि-
मतमिति भावः ।
प्रारब्धापरिममासत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावस्ये सत्वन्तुपक्षध्वंसा-
न्त्यावयवत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रियोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण षट्द्रव्यम् । इत्ये

तदाराधननिर्णयः ।

परितोनात्थं, भूतभयिष्यद्विषयं वा यत्तन्नातयन् । पचतीत्यादा
धिधयपापधदयपालं नये तदस्तीति भयति तद्भययोगः ।

संज्ञा

स्वयं वाहयति—इत्येति । अधिधयनादीति भावः ।
पूर्वोक्तान्नातयन्मुखात्परि शिष्यान्वादिनि भावः ।
इति । उपवर्णनात्परिधयः । यदति भाववान्कारकनोत्पाद्यत्परोधो

हान्यत्पर्येति निरुक्तान्नात् शिष्यानिरुक्तान्पर्ये वचनान्वादिर्क प्रतीयेते,
तयानि निरुक्तान्पर्ये तस्य वर्णनात्वादिना प्रत्येवुनगत्पयादुपाधिभूतशिक्षा-
नादाये तत्र तस्यस्य वदन्वतपापधदयपालं शिष्यापाने तत्पुन्यमित्यवयवम् ।
वन्तुत्तु इत्युत्तरांशोक्तः सन्तुत्तु एव वर्णनात्वादिना लडादिवाक्यः ।
तत्तं वर्णनात्तं च तत्पुन्यद्वययोगाधिधयत्तये तदादिन्यायेन तत्पुन्यद्वययो-

गोपितेन तत्तत्कार्येन तत्तत्कार्योपन्यासुनयनिदादुपगतिरिति विनाशते
तदात्तु इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्न
एव इति शक्तिः । शिष्यान्नात् पूर्वो मन्तुत्तुत्तं वाधयति पचतीत्यादिभययोगात्-
चित्तु म्पुन्यद्वययोगाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्न

परांश

इतिपानादाप्य कारे वर्णनात्वादिर्क निरुक्तान् । तदस्यैवा तत्तदात्वपंशिपाना-
दाय तन्निर्वचनोपनिषेवोचितम् ।
वन्तुत्तु तस्यत्पुन्यद्वययोगाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्न

त्कार एव लडादीनां शक्तिः कल्पने । एवं च तदादिन्यायेन तदात्पाने सा । न च
तत्कार्यत्वावच्छिन्नेवादादित्ते कारे लडादीनां शक्तिवेत्तादादाधलाधारकाधिपापं
इवदसाधकत्वन्वाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
य पचतीतिभययोगाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-

तत्र व्यापारस्य धातुस्यत्वात्तदन्वयस्य तत्पुन्यद्वययोगाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
त्वात्तद्वेत्तान्वाधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-

वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-
वर्णनात्पानोपनिषेवोचितम् । तस्य शिष्यानि । इत्युत्तराधिधयत्तुनिदान्त्वन्वायधनयेदोपसितुमत्कार्यत्वावच्छिन्नत्वात्पारा-

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिषाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययानां
पाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।

लिङ्गर्थमाह—*परोक्षे इति* । “परोक्षे लिङ्” (पा०सू०३।२।११५)
इति सूत्रात् । कालस्तावद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि
भूतभविष्यद्रूपः । तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिङ्गित्यर्थः । तेनाद्यतने भूते,
अनद्यतने भविष्यति, भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिङ्प्रयोगः । परोक्षत्वं च
स्यपक्षान्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् ।

दर्पण

कल्पपक्षमवलम्ब्याऽऽह—*अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि* ।

नच तत्रकौण्डिन्यन्यायात् कर्त्राद्यर्थबाधः, शक्तताप्रवेदकभेदात् । किञ्चैवं “लः
कर्मणि” इति सूत्रं निरवकाशं स्यात् । स्थानान्तरेऽपि विष्वाद्यर्थबाधसम्भवादिति भावः ।
अन्यथा—अन्वयव्यतिरेकयोः शस्त्रयथादृश्ये । *विष्वाद्यर्थव्यतिरिति* । सर्वत्र प्रकृ-
त्यैव तत्प्रत्ययवार्थत्वाभिमतशोधसम्भवादिति भावः । अधिकं सुवर्षं निर्णये वक्ष्यते ।

अनद्यतने भूत इति । “भूते” (पा० सू० ६।२।४) इति “अनद्यतने लृच्” (पा०
सू० ३।२।१११) इति सूत्राभ्यां तत्प्रत्ययानुपत्तिरिति भावः । *न लिङ्प्रयोग इति* ।
उक्तार्थस्य बाधान् पपाचेत्यादिविशेषानन्तरमनद्यतनत्वादिसन्देहाऽनुदयात् भूतत्वा-
दिवक्तयोरपि तदुवाक्यत्रशोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम् । तच्च वाच्यतां
द्योतयतां वा विनाऽनुपपन्नमिति लिङ्प्रत्ययस्य भवत्वमिति भावः ।

ननु परोक्षत्वं प्रत्ययज्ञान्यज्ञानविषयत्वम् । तथाच प्रत्ययशक्तिवाचामपि धृतानु-
मितत्वयोः मत्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—*परोक्षत्वञ्चेति* । पपा-
द्युतप्रत्ययशाविषयत्वस्योपनीतक्रियाधामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत
आह—*साक्षात्करोमीति* । साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभा-

परीक्षा

अथ लडादीनां वर्तमानत्वादिषाचकत्ववादिनो मतमाह—*अन्वयेत्पारिना* । कर्त्रा-
द्यर्थबाधस्तु वक्तुमशक्यः । “ल कर्मणि” इति सूत्रारम्भस्यार्थान् । शक्तताप्रवे-
दकभेदाच्च । अन्यथा विष्वाद्यर्थरपि बाधापत्तिरिति भावः । अन्यथा—शक्तिवाहकयो-
रन्वयव्यतिरेकयोरनर्हीकारे । एतत्प्रथे वर्तमानत्वस्य प्रत्ययवार्थत्वेऽपि प्रत्ययवार्थः कर्ता
वया भावनायां विशेषणं भवति; तथा वर्तमानत्वमपि, व्युत्पत्तिर्विचित्रवारिनि बोध्यम् ।
विष्वाद्यर्थव्यतिरिति । सर्वत्रैव लक्षणया प्रत्ययवार्थत्वस्योपपादनसम्भवादिति भावः ।
अनद्यतन इति । “अनद्यतने लृच्” इति सूत्रादनद्यतन इत्यस्य तत्रानुपपत्तेः । भूते
इति स्वविचारण्यम् । *नेत*—अनद्यतन इति विगणनम् । *प्रयोग इति* ।
उक्तार्थस्य बाधादिति ज्ञेयम् । लिङ् प्रागुक्तार्थव्यतिरेकत्वाभ्युपगमेन “पपाच” इत्यादि-
वाच्यत्वज्ञानाच्छक्त्याज्ञानम् । क्रियाविषयत्वात् भूतत्वभाविष्यत्कारकोऽनद्यतनत्वापरो-
क्षत्वप्रकारको वा सन्देहात् न च भवति । ननु परोक्षत्वं प्रत्ययज्ञान्यज्ञानविषयत्वम् ।
नच च वा क्रिया प्रत्ययज्ञानस्याप्यनुमित्यात्प्रत्ययवार्थत्वविषयत्वमभ्यास पपाच
इति पपाचापत्तिरत आह—*परोक्षत्वञ्चेति* । *इत्यप्यादृशविषयताशा*—*पपा

नच "क्रिया नामेयमन्यन्तापरद्धृष्टा पूर्वापरोभृताययवा न शयया पिच्छोभृता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्तकनिविरुद्ध्यम् । पिच्छोभृताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यययवशः चासात्करोतीति प्रतीतिविपक्षत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य नृगो घावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

इति

धारापत्तिर्णयः ।

उक्तस्यैव प्रत्ययविपर्ययानन्तरं चाहसाविक्रमविपर्ययानावरत्वनुपपत्तिरिति न तदुपपत्तिः । प्रत्ययं चाहसाविक्रमयोक्तुपांश्च । अतु दातमन्वबन्तोतवारो ह्यदाद्वयसोऽहत्यान्व ह्यद्विन ह्यद्विनडाहत्यादिविक्रमोत्क्रियामन्ववक्रियायां लिङ्गुपपत्तिरिति चेद् । न । तत्राहसाविक्रमोत्क्रियामन्वै दानमाशान्तारो, न तु शब्दात् । अहिसविक्रमविक्रमोत्क्रियामन्वोत्क्रियामन्वै दानमाशान्तारो, न तु शब्दात् । अत एव तत्पन्नोत्क्रियायापापरोऽपानन्दानन्दैर्मन्वम्भून मन् आनन्दगणे धारामिति नोत्क्रियामन्वै उक्तमिति नचै कान्तमन् ।

"क्रिया नामेषु" इति नाम्ने साप्रत्ययानुनासकान्तैति शेषः । क्रिया-भाष्येनैव प्रतीयमाना, एवं एवोत्क्रियादिष्वहसाविक्रमोभृता । एतः पूर्वोत्क्रियता प्रतीयमानेष्वन्वारापत्त्यातिभेदा, अतीन्द्रियतासहा-यमेव प्रत्ययमानादाप्यन्वतासहा सदाप्यन्वारापत्तिरिति चेत् पाठः । "विशिष्टोभृतेति" । अन्वरापत्त्यादिद्विक्रमोत्क्रियामन्वै दानमाशान्तारो, न तु शब्दात् । अत एव तत्पन्नोत्क्रियायापापरोऽपानन्दानन्दैर्मन्वम्भून मन् आनन्दगणे धारामिति नोत्क्रियामन्वै उक्तमिति नचै कान्तमन् ।

अतु क्रियापत्त्या अहिसविक्रमोत्क्रिया एव ; अया एतेरहसाविक्रमोत्क्रिया-मन्वा अहिसाविक्रमोत्क्रियायाम्भुत्क्रियामन्वै पाठुशाव्यात् । अतु अन्वरापत्त्यादिद्विक्रमो-

पतोऽ

हसाविक्रमोत्क्रियामन्वै दानमाशान्तारो, न तु शब्दात् । अत एव तत्पन्नोत्क्रियायापापरोऽपानन्दानन्दैर्मन्वम्भून मन् आनन्दगणे धारामिति नोत्क्रियामन्वै उक्तमिति नचै कान्तमन् ।

एतेषु इति विशेषण्य अन्वरापत्त्यादिद्विक्रमोत्क्रियामन्वै दानमाशान्तारो, न तु शब्दात् । अत एव तत्पन्नोत्क्रियायापापरोऽपानन्दानन्दैर्मन्वम्भून मन् आनन्दगणे धारामिति नोत्क्रियामन्वै उक्तमिति नचै कान्तमन् ।

व्यापाराविद्यानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विद्यक्षित-
मतोनोक्तदोषः । 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविद्याना-
मितीत्यपि यदन्ति ।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणायलीमुद्यनः" इति स्वक्रियायाः स्व-

दर्पणः

अथवः स तु न धानुवाच्यः, कित्त्ववयमूहाऽऽरमन्वै । आधितप्रमरूपत्वात्तद्वाच्य-
स्य । एवञ्च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियषाद्या । तदुक्तम्—

अमात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः ।

सद्रस्तुविषयैरान्ति सम्बन्धं, चक्षुरादिभिः ॥ इति ।

अत्यन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽप्यवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेतेवाऽर्थः । अत
एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्तमानो कालः, परं त्वाऽऽदित्यगनि-
वन्नोपलभ्यते" इत्युक्तम् । तस्य प्रत्ययेनेति शेषः ।

एवञ्च वर्तमानत्वाक्रान्तक्रियायां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत्र उपलभ्यते । 'पश्य सुगो
धावति' इत्यादीं तु दृशिज्ञानार्थको, धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिदोषः । किञ्च अवय-
वस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रकृत- कर्मित्वादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्वाणुप-
पादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारिताभ्यं भाष्यस्य-
पूर्वपक्षस्य निर्लत्वापत्तिरित्यपरितोषात्मतान्तरमाह—*व्यापाराविद्यानामिति* ।
एवञ्चातीतानघतनस्यापाराविषयपरोक्षकृतृक्रियावृत्तेर्ज्ञानोर्लङ्घिते, "परोक्षे लिट्"
(पा०सू० ३।२।११५) इति सूत्रार्थः ।

अयं पपाचति । तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदत्तायां पारोक्ष्यत्वात्तदुक्तप्र-
योगोपपत्तिरिति भावः । *इत्यपि वदन्तीति* । मतान्तरानादरेऽत्रापि पूर्वोक्तार्थ-
स्याऽऽपातरमणोपत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसरिण इति शेषः ॥

अत्राहूर्नेयायिका—पूर्वाश्वरीभूताऽवयवममुदायात्कृत्वाभिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्य-
क्षत्वं युक्तमेव । समूहस्यैवाभावात् । तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविहङ्गम् ।
तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुसंयुक्तमवयवादेः सत्त्वात् । अन्यथा घट्युस्तकादेरप्यप्रत्यक्ष-
त्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः । अभिभ्रयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतिश्च ।
प्रतीतेः पदार्थोऽप्याधकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च । "क्रिया नामर्थ" इति भाष्य-

परोक्षा

यसु परोक्षत्वं च वक्तृभिन्नकृतृकरयम् । अत एव चैत्रयमश्नं मंत्रेण गमने कृतेऽपि
'मंत्रो जगाम' इति चैत्रोद्यप्रयोगस्योपपत्तिः । स्वकृतृकगमनस्य चित्तविक्षेपादिना परो-
क्षत्वेऽपि 'स्वयं जगाम' इति न प्रयोग इति तन्नामाह पपाचति प्रयोगानुपपत्तेः । अ-
स्मत्स्वामानाधिकरण्य एवोक्तमपुरपविधाने वक्तृभिन्नकृतृकस्वयवाधादिति । 'स्वयं ज-
गाम' इत्यस्य प्रथमान्तप्रयोगस्य तु नापत्तिः । जेतृत्वाभावात् ।

मतान्तरमाह—*व्यापारति* । केवलमात्रप्रत्यक्षत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याह—

अयमिति ।

इत्यन्तर्हीनि । स्वकृतृक्रियाया स्वायत्तव्यविषयव्यवसम्भवादिति भावः ।

प्रत्यक्षत्वादिति चेत् ? असङ्गतमेव । व्यासज्ञादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वापपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशार्लार्थनिर्णयजनक-शब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनन्याऽतीतन्ययोर्निस्तारक्रियायामसत्त्वेन

दपंगः

स्यापि इयं सावयवव्याप्यरूपरूपत्वात् तद्विरोधः । नदमतां तेषामित्यस्य विद्यमानाविद्यमानावयवस्यागामित्यर्थात् स्मृहात्मरत्रिधायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनसत्त्वात् हरिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा क्रिया सदनद्रूपेति यदतोव्यापात. स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुयादकभाष्यापह्नोपन्यासोऽपि नावयवनां पारोक्ष्योपपादकः । प्रत्यः कर्मित्यग्रान्यवयवसत्तातत्त्वनादायैव प्रयोगोपरतो स्मृदायसत्ता-तत्त्वरोपेनानानाभावेन तद्वृष्टान्तात्प्रतिष्ठा । दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन स्मृदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादननापि स्यात्प्रह्नूलकमेव । अत एव भाष्ये 'पश्य नृगो धावति' इत्यनेन हीकिरविपयताशाल्यर्पकदशितर्मत्यं धावतेः प्रतिपादितम् । कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । नृगकर्तृकधावने ज्ञानविपयत्व-रूपज्ञानकर्मत्वाभावात् ॥ धावतेः संयोगरूपकत्वायं कथं व्यापारवाचकत्वाभावाद्धानुत्वप्रमदृश्च । स्वजनकव्यापारगतपूर्वापरात्वेन क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्ति-स्तदवस्यंथेति न किञ्चिदेतत् । तस्मात् पूर्वोक्तमनमेव निरापाद्यमिति ॥

व्यासज्ञादिनेति । पद्य-"नतोऽहं सिल विललाप" इत्यत्र नदादिना मनोऽ-

परोक्षा

उपपादनेऽपीति । बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यं किं ग्रन्थरचनात्मकक्रियायाः इति शेषः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रागुक्तमतयोः व्यापाराविद्यमानमिति मनमेव युक्तमिति प्रति-भाति । क्रियावयवनामानपि सावयवत्वात्तेषामपि स्मृहूरुपत्वात्त्रयाःपि क्रिया परोक्षेव । एवं चेन्द्रियानां सदस्मृदाहकत्वेन क्रियायाः सदसदस्मृत्यावास्तने प्रत्यक्षस्य न प्रम-क्तिः । तदुक्तं हरिजा—

क्रमात्मदसतां तेषामात्मनां न स्मृहेनः ।

सदस्मृतिविपर्ययान्ति सन्बन्धं चतुरादिभिः ॥ इति

अत एव भाष्ये—अत्यन्तापरदृष्टेत्यत्रात्यन्तपदस्यारम्यसङ्गीतरिति । न च 'पश्य नृगो धावति' इत्यस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र देशे ज्ञान-सानान्यायत्वात् । एवमधिधरनं साक्षात्परोक्षोत्पत्त्यापि पद्य कथञ्चिदुपपत्तिः कार्या । अत एवागारान्तःस्थितयोरकस्य परं प्रति सुरुविज्ञेपादिजन्यग्रन्थधरनादन्तरं नृग-कर्तृकज्ञानानुमानानन्तरं 'पश्य नृगो धावति' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति । किञ्च वास्तवं पारोक्ष्यादि न लिटः प्रयोगं निगमकम् । किन्तुविविधानिदन्धनमेव 'अध्या-स्य सर्वतुमुन्वानयोध्याम्' इति लटन्तप्रयोगन्योपपत्तिः । एवं च 'व्यानेन किरणावली-मुदयन' इति प्रयोगस्यापि शांशानादात्मनिःपन्नत्यप्रवृत्तिरित्यत्रानुदानदत्तनन्वविप्र-क्षाया एव मू-मकारेण करिष्यामि यत्र मयापि साक्षात्कर्तुंमशक्यमिति ज्ञानरत्न-पाशोऽविविज्ञादाश्च मन्मवाहित उपपत्तिमिति साङ्गत्वेनैव । एवमन्यन्तापरदृष्टेऽपि लिट् भवति । "अत्यन्तापरदृष्टं लिट् वक्तव्यं" इति वचनात् । यथा केचिन्तुरपेन सेत्रं प्रत्युक्तं 'मया कलिङ्गं दृष्टोऽमि' तत्र गन्ता तु पुन मन्पारयोग्यो भवति ।

अनद्यतनातीतव्ययोरभावेन तदर्थकलिङ्गसम्भवान् ॥

सुडर्थमाह—**धो भाविनीति ॥** अनद्यतने भाविनीत्यर्थः । “अनद्य-
तने सुड्” (पा०सू०३।३।१५) इति सूत्रान् । यथा ध्वो भवितेत्यादौ ।

सुडर्थमाह—**भविष्यतीति ॥** भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः । “सुड्
शेषे च” (पा०सू०३।३।१३) इति सूत्रान् । यथा घटो भविष्यतीत्यादौ ।

दर्पणः

सन्निधानान् क्रियापारोक्ष्यं, तद्दित्यर्थः । *लिङ्गसम्भवादिति* ।

अग्रे ईं विन्त्यम्—न चास्त्वं पारोक्ष्यादि लिङ्गादिनियामकम् । ‘अध्यास्य सर्वं
सुंमुक्तामयोष्याम्’ इत्यत्र लङोऽप्यायुता इति । किन्तु वैवशिकं तत् । तथा वक्ष्यति च
स्वयमेव सारहृत् ‘अनद्यतनमूनत्येन विवक्षिते लङ्, तत्रैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिङ्’
इति । प्रकृते चाऽनायामनिष्पन्नत्व-शीघ्रनिष्पन्नत्वप्रतीतिरलङ्कारभूतानद्यतनत्वविव-
क्षाया, एवं सूक्ष्मकारणेन करिष्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कृतमनास्यमिति प्रती-
तत्कल्पपारोक्ष्यविवक्षायाश्च मत्वालिलङ्कारप्रसिद्धसम्भवादिति ॥

अनद्यतन इति । अतीताप्यवहितरात्रिपश्चाद्विदिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वाद्वापि
दिनमद्यतनम् । एतद्विद्वद्वाक्यमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादर्थः । कैयटस्यु-सुसूत्रे-
ऽतीतरात्रेरन्त्ययामेनाऽऽगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतन इत्युच्ये ।

अग्रे इमवधेयम्—अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा ; तदा लुङ् । तेन द्योऽप्या-
क्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि, पश्चाद् इत्यनेन सम्बन्धे नाद्यतनत्वप्रतीति-
रिति न लङोऽप्यायुता । एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृट्-इवो य-
क्ष्यमाणे—‘देवता यक्ष्यति’ इत्यत्र पश्चाद्दयनद्यतनत्वप्रतीतिरिति ॥

परे तु साङ्गपागल्प इत्यहमकालसाम्यत्वात्तदधिकरणद्वयहमकालसाम्यानद्य-
तनत्वाभावेन लुटोऽन्यमरात्तदुपरसिः । ‘अद्यप्रभृति मे दास ! मद्यवर्षे भविष्यति’
इतिवदित्याहुः ॥

परीक्षा

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति वचनात् । तद्वाक्यध्वजानन्तरं चैत्र आह—‘नाहं कलिङ्गं जगाम इति । तदप-
ह्वयश्च तग्निध्वयोऽप्यसिप्रतिबन्धकजानतनकशक्यः । तस्मिन्नास्यन्तिकल्पं च प्रश्नविषय-
विरहितकथनाभासपूर्वकप्रश्नविषयोपपादकत्रिपरीतकथनम् । अथ कलिङ्गाधिकरणकद-
शनविषयनाप्रश्नविषयः । तद्विपरान्तं न क्थोऽस्मि इति कथनम् । तद्विशेषेऽपि तादृश-
विषयनाया यद्दुपपादकं तद्विनाऽधिकरणकं गमन तस्यैवाभासोऽप्रकृतोऽप्यव्यभिचारीति ।
एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

भाविनीति । भविष्यत्त्वं च एतन्मात्रमात्रमात्रप्रतियोगित्वम् । अनद्यतनत्वं चाद्य-
तनभिन्नकालवृत्तित्वम् । अद्यतनं च—प्रतानाया रात्र पश्चादनागामिन्या एवाधृतं च
सहितो दिवसः ।

भविष्यत्त्वसामान्य इति । अथ सामान्यपदाननद्यतनत्वस्याविवक्षा प्रतिपा-

प्रार्थनादायिति । आदिना विख्याताशिवो गृह्यन्ते । “आशिवि लिङ्
लोटो” (पा०सू०३।३।१७३) “लोट् च” इति (पा०सू०३।३।१६२)
सूत्राभ्यां तथाऽचगमात् । यथा-“भवतु ते शिवप्रसादः” इत्यादी ।
एतयोरर्थां लिङ्घं एव, त्रयाणां समानार्थत्वादिति तद्विर्णयनेनैव
निर्णयः ॥ २२ ॥

दर्पणः

कपालनाशजन्यघटनाशस्थे, इह कपालेऽद्य घटोऽसौ भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तेर्घटस्त्व-
प्रतियोग्यात्मकरत्त्वंसप्रागभावात्स्य कपाले सत्त्वादेव श्वो भाविष्यद्य भविष्यतीति
प्रयोगप्रसङ्गश्च । अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वान् । तथा-भवेन श्वः समु-
त्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मंत्रे, प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः ।
उत्पत्तिमनो मंत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वान्, परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च । यथोक्ते तु तस्य
परश्वस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तिस्तत्कालवृत्तित्वात् कश्चन श्वोः ।

एवञ्च वर्तमानप्रागभावाप्रतियोग्युत्पत्त्यनुपूर्वो घटाश्रयणो ध्यापार इति ध्या-
करणमते बोधः । तथाबोत्पत्त्यवहिते भविष्यत्त्वे लडादेः शक्तिर्वापवात्तदवहिते तु
लडागेति न नहुवतीत्याद्युक्तस्थे उत्पत्तिबोधानुपपत्तिरिति ॥

विख्याताशिवमिति आसीन्सु सम्बोध्यरहितविवरकालोऽद्यन्तशब्दप्रयोक्ति-
च्छा । *भवतु ते इति* । हितविवरकमदिच्छाशिवस्त्वन्मन्त्रिशिवप्रसादकत्वं
भवन्मिति बोधः । *एतयोरिति* । लोट्लोटीरित्यर्थः । *त्रयाणाम्* । लोट्लोटी-
लिङ्मित्यर्थः । *तद्विर्णयनेनेति* । लिङ्घं निर्णयने इत्यर्थः ॥ २२ ॥

परोक्ष

इदमत्र बोध्यम्-इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ भूषात्वर्थं उत्पत्त्यनुपूर्वो ध्यापारस्त-
वृत्तदोष्यतां देशस्य कालव्यान्वयाधिरणत्वेनान्वयो न घटे । इह अत्यं श्वः समुत्प-
त्तरश्चो गोप्त्र ममिदयति घटे गोष्ठे, परधो घटो भविष्यतीति प्रयोगापरनेः । घटे परश्वः
कालवृत्तित्वगोष्ठवृत्तित्वयो सत्त्वान् । वर्तमानप्रागभावाप्रतियोगिममते उत्पत्तिमत्त्वस्य
यत्त्वाच्च । एवं च धानुनात्पत्तिनायं स्वर्थं भविष्यत्त्वस्य वर्तमानप्रागभावाप्रतियोगिम-
मत्त्ववृत्तित्वस्य वत्त्वमवाप्सु, न तु तत्राप्यत्र प्रवेशा, गोष्ठान । एवं बोध्यते, शाब्द-
वा ३ वात्तदर्थं भावापरनिर्णय न, तथा ध्या-व्य सम्यग्दन्ताद्यत्वनियमस्याप्युत्पत्तिरिति ।
-दि-वाशिवमिति* । भवासा प्रवाकृतिष्ठा वा हितप्रसिद्धिवरकच्छा मत् । हितं
च स्वत्त्ववत्त्वं च इत्यत्र नाश्र । तथा इच्छाया भवतु न शिवप्रसादः । इत्यत्र वात्त्वर्थ
शिवप्रसादकत्वं भवन्मिति वात्त्ववत्त्वा बोधः । कृत्यमप्यन्ताद्योच्छ्राशिविच्छावम-
न्त्रिशिवप्रसादकत्वं भवन्मिति वात्त्ववत्त्वा । यत्र तु कथा इत्यत्र नास्ति, किन्तु
स्वत्वमव भवन् म शिवप्रसाद इति उक्तिः, यत्र च वात्त्वत्वा वत्त्वमित्युक्ताया मन्तु-
त्तित्वस्य भावार्थमव-वृत्तित्वमिति । *एतया* । *त्रयाणाम्* । *तद्विर्णयने*—लिङ्घं-
निर्णयने ॥ २२ ॥

लडादिप्रमेण लितामर्थमाह—

स्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः ॥

सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥२३॥

लडर्थमाह—स्योभूत इति ॥ अनद्यतने भूत इत्यर्थः । “अनद्य-
तने लङ्” (पा०सू०३।१।११६) इति सूत्रात् । यथा—‘अस्य पुत्रोऽ
भवत्’ इत्यादि ।

लिङ्गर्थमाह—प्रेरणादाविति ॥ “विधिनिमित्तप्रणामन्त्रपाद्योद्यस्त-
प्रदप्रार्थनेषु लिङ्” (पा०सू०३।२।१६१) इति सूत्रात् । तत्र—विधिः—
प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमित्तप्रणं नियोगकरणम्,

द्वयं

इः पदस्याप्यवहितार्तोदिवने स्मृतया तदात्मिकात्स्य लडर्थत्वं नैकदिनान्त-
रितभूते लङ्पुनरचित आह—अनद्यतन इति ॥ तथाच ह्यस्य लक्षणयाऽनद्यतनत्वे-
नानद्यतनाप्रसोधकमिति नोक्तदोषावकाशः । एवं सोभावितोत्प्राथम्यं बोध्यम् ।

*अस्य पुत्र इति ॥ वचनान्तर्यस्य प्रतिपादयतनकाल्युत्तरितत्वात्तन्बन्धिजुवकृत्-
कोत्पत्त्यनुक्तो ध्यानात् इति बोधः । अध्यात्मत्पादौ तु भूताऽनद्यतनत्वनाशविष-
मपा लङ्पुनरिति । सूत्राद् विध्यादीनां लिङ्गर्थत्वप्रतीतिः । कथं प्रेरणादीर्विध्यर्थत्वमत
आह—तत्रोक्तिः । तेषु मध्ये इत्यर्थः । *विधिः प्रेरणामिति । प्रेरणादयोप्यो विधिसम्-
इत्यर्थः । प्रेरणाया लिङ्गदितात्पर्यस्वरूपां वदतां तत्र लिङ्गकर्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्श-
यति—भृत्यादेरित्यादिः ।

अपन्नाभाव—तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सूत्रं प्रवर्तना । तादृशविषयता-
निरूपकत्वं चेदनाशक्याया एव, न तु लिङ्गदानम् । तद्विषयकत्वं नैव स्वराशानात्प्र-
वृत्ते स्वरानन्तत्वात् । तद्विषयकत्वादाय प्रवृत्त्यनुदयाय । सा यदि बह्वन्तसपात्प्रवृत्त्यो-
द्देश्यकप्रवर्तकज्ञानविषयभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । अन्यादहं तु तन्निमित्तनादिरदल्प-
पदस्या । तथाच स्वामिनिर्दिष्टापास्यात्वात्प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्त्यनुदयस्योपायविषयकप्रवृ-
त्तौ

परीक्षा

*स्यो भूत इति ॥ अत्र ह्यस्य नार्तार्थान्तराभ्यामवहितदिवनररम् । परस्योभूत-
दित्यत्रानुरूपमे । किन्तु अनद्यतनमात्रस्य बोधकमित्यत्रास्येदाह—अनद्यतन इति ॥
*भूत इति ॥ एवं चान्तदिवनन्नाशनादाय तादृशप्रयोगस्योपगतिः । अनद्यतनमित्यं
चानद्यतनत्वम् । अनद्यतनत्वं च—स्वाभ्यामवहितोत्पत्त्यनुदयस्येन वदनात्तदर्थमत्राप्योपि-

तादृशप्रवृत्तिजनकत्वं सति उपपन्नत्वात्तद्विषयिणीत्वात्तत्र स्वाभ्यामवहितत्वत्वम-
न्यन्तरेण विनिर्दिष्टं चेति न त्वम् । ... इति ... इत्यादिनि । प्रवृत्त्यनुदयस्योपा-
यविषयविषयताऽस्ति इति ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥
तु सूत्रार्थे दर्शनात् लिङ्गस्य प्रवृत्तत्वं इति ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
*विधिः प्रेरणामिति । प्रेरणं च—उत्पत्त्यनुदयस्य प्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्त्यनुदय-
नाशकत्वात् । स्वल्प-प्रवृत्तत्वं चोत्पत्त्यनुदयस्योपायविषयकत्वं । तन्निमित्तत्वमिति ।

आयदयके प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्रणम्, कामचारानुज्ञा । अधीष्टः—
सत्कारपूर्वको व्यापारः ।

दर्पणः

एत्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति । अधिक्रमणे व्यत्यये ।

तत्र वैदिकमुदाहरणम्—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । स्वर्गकामाभिप्रकृत्ययाग-
भावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः । भाष्यनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्या-
स्या स्वर्गकामस्यैव, तादृशश्चाहमिति अभिसन्धाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिनि-
र्णय इति । लौकिके तु 'जलमाहर' इत्यादि बोधः स्वयमूढः ॥

नियोगकरणमिति । 'विप्र निमन्त्रयत' इत्यादितो विप्राश्चयकप्रवृत्तिजनकभाव-
नाशोभेन प्रवृत्ते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्करण—तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । *आय-
दयक इति* । आदभोजनादिश्च तथा । *प्रेरणेति* । प्रवर्त्तनेत्यर्थः । अस्य शौहित्रा-
देरित्यादि । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् । यथेह—'इह भुञ्जीत
भवान्' इत्यादि ॥

कामचारानुज्ञेति । स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषित-
विषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । यथा—'इहासीताऽऽरब्धं कुरुत तत्कुरुष्व
यथा हितम्' इत्यादि । उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनताज्ञानान् प्रवृत्तावितरत्राप्रवृ-
त्तिरर्थतः फलति ।

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । अक्षयानादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो
व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः । इयमेवाऽन्यथेनेष्यते । यथा—'माणवकमक्षयपय इति
उच्छेधितसाधनत्वे—अनुकूलत्वं च—प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोध्यम् ॥

सम्प्रधारणमिति । उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिणैष्टसाधनत्वनिर्णय-
च्छेत्स्यर्थः । यथा—'किं भो वेदमधीयीष उत तर्कमिति । स्वोदेष्यकसम्यग्बन्धेन
सम्बोध्यविशिष्टा मग्निष्टा च वेदाध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभावनेष्टसाधनत्वप्रकारक-
निर्णयेच्छाविषय इति बोध एवमथेऽपि ।

विधिः प्रेरणमिति । प्रेरणम्—प्रवर्त्तनमित्यर्थः । अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याऽज्ञानस्या-
ऽभिलषितोपाय इष्टसाधनताबोधनमिति यावत् । अप्रवृत्तोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनत्व-
बोधविषयाऽप्रयुक्तं लिटादिपठितं वाक्यमेवाऽऽजोपदेशाग्राह्यां व्यपदिश्यते । तदेवा-
ऽऽह—*भृश्यादेरिति* । आदिना शिष्यादिपरिग्रह । तत्र लौकिकमुदाहरणं, भवात्क-
मानवेदित्यादि । वैदिके—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । *नियोगकरणमिति* । निम-
न्त्रयते नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगानुकूलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः ॥

आयदयक इति । आदभोजनादावित्यर्थः । प्रेरणेत्यस्य शौहित्रादेरित्यादि ।
तथाआयदयकं आदभोजनारी शौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधन निमन्त्रणमिति कल्पितम् ।
यथेह भुञ्जीत भवानिति । *कामचारानि* । स्वाभिलषितं कामचारं प्रवृत्तस्येष्टसाध-
नताबोधनमित्यर्थः । *यथाहामीति* । अनुज्ञानं प्रवृत्तिप्रयोजनसाधनप्रवृत्तिप्रवर्त्त-
नेनानुवृत्तिविषय इष्टसाधनताबोधनम् । व्यापारः कुरुत, तत्कुरुष्व यथा हितमिति
च फलदादि संश्लेषणम् आमन्त्रणम् ।

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । सम्मानपूर्वकाक्षयानादिव्यापार इष्टसाधनताबो

एतद्यतुष्टयानुगतप्रवर्तनान्येन चाध्यता लाघवात् । उक्तञ्च—

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्वर्षि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रवर्तयामयाऽपि वा ।

विरूपादीनामुपादानं चतुर्षामादितः कृतम् ॥ इति ।

प्रवर्तनात्त्वञ्च—प्रवृत्तिजनकमानविषयतावच्छेदकत्वम् । तच्चच्छे-
साधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः ।

दशमः

धनमित्यर्थः । अयमेव साधन्यप्येति प्रवदिति । तदाहरणम्—मानवकर्मण्यारभेद्भवा-
दिति । सम्प्रदाह—सम्प्रदाहानम् । प्रार्थना तु—स्वाभिलषितवस्तुदानार्थं स्वीयेच्छा-
शोधनम् । यथाभोजनं लभेति । *द्वयञ्चतुष्टयेति* । विष्वादिचतुष्टयेत्यर्थः । *ला-
घवादिति* । तस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः । विधिरास्पाद्विष्वा-
दीनां शोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तच्छून्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुष्पादु-
गतस्त्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः । तत्र हरिसम्प्रतिमाह—उक्त-
ञ्चेति* । *किंभेदस्येति* । तच्छून्येण पार्थक्यत्वेत्यर्थः । तच्छून्येण शक्यतेनाहोकारा-
दिति भावः । तर्हि—तपोपादानं सूत्रज्ञा किमिति कृतमत आह—न्यायेति* ॥

न्यायः—भाषिः । तच्छून्येण च—तद्ग्रहणेत्यर्थः ॥

तु प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनार्थं साक्षिणो विष्वादिनन्तर्धनिकं सुवत्पन आह—
अनृणापमिति ॥ प्रवर्तनं प्रवृत्तिकर्ममिति व्युत्पत्तेर्मन्ताद् युचि निम्नप्रवर्तना-
शब्दात् प्रवृत्त्यनुकूल्यव्यापारत्वात् इत्याह—*तच्छेति* ॥ निरुक्तावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः ॥

तद्वैति ॥ इहनाधनत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण कृत्स्नाप्यत्वादिव्यवच्छेदेः । इह-
त्वं च—अनमित्याहवशोऽनित्यानितकानदाविषयत्वम् । 'स्वर्गकानो धनं' इत्यत्र
स्वर्गकानवशोऽनित्यानितकानदाविषयत्वमयं स्वर्गे सत्त्वादिदत्त्वं तस्याभ्युत्तम् । तस्यै-
व स्वर्गादीदानानुगतम् । यदि च सानान्यत्र इहनाधनत्वदाने प्रवृत्त्यनुदयात् तच्छू-

परीक्षा

उक्तं वैति । हरिसिद्धि शेषः । *प्रवर्तनात्त्वमिति* । प्रवर्तनाया धनं इत्यर्थः । तत्रैव—उक्त-
वच्छेद एव । तच्छून्ये चतुष्टये ननु कृतम्, तत्रवच्छिन्नेऽपि कल्पने शक्यतावच्छेदक-
त्वस्याप्युच्छेदेऽपि किमिति भावः न्यायेति* । मानान्यधनान्यं न्यायधनं न्यायकत्वम्
इतिन्यायेत्यर्थः । अतः व्युत्पत्त्यादिसामान्यव्यतिरेकवशात्प्रवर्तनात् तद्वैतिकादौ
तावता तद्वर्तनार्थेऽप्यस्य सम्यक् इति न्यायेत्यर्थः । अतः *अनृणापमिति* । प्र-
वर्तनात्त्वञ्च—प्रवृत्तिजनकमानविषयतावच्छेदकत्वम् । तच्चच्छे-
साधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः । तच्छून्येण पार्थक्यत्वेत्यर्थः । तच्छून्येण शक्यतेनाहोकारा-
दिति भावः । तर्हि—तपोपादानं सूत्रज्ञा किमिति कृतमत आह—न्यायेति* ॥

दण्डः

येन स्वर्गं प्राप्तिना स्वर्गमापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् ।

अथ 'स्वर्गं प्राप्तिना स्वर्गमापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् ।

इत्यत्र उच्यते स्वर्गं प्राप्तिना स्वर्गमापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् ।

दण्डद्वाराः स्वर्गं प्राप्तिना स्वर्गमापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् ।

परीक्षा

इति वाक्यान्वयस्य स्वर्गं प्राप्तिना स्वर्गमापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यापन्नताज्ञानं तथा वाच्यम् ।

द्वितीयः

इत्यथोक्तं वा शेषेति यत्र विद्युत्प्रतिभासोऽपि साक्षात्कारवदिव मेव कर्त्तव्यम् । अतएव
एवमत्र समवायवदिति सामानाधिकरण्यात् । वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न

वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न

वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न

परांश

नित्यत्वस्य वायव्यत्वेन विरोधात् नित्यत्वस्य फलविशेषमाधनस्वरूपत्वमिति तु न
वाच्यम् । तद्यथाविशेषस्य फलत्वत्वात् । ननु वायव्यत्वेऽप्यविशेषरूपस्य स्वयविशेषरूप-
त्वमेव प्रति समवायपरिणामानामाधिकरण्यात् । अतोऽपि प्रति नित्यत्वमेवैतत् । अतएव
इत्यत्र भवेत् स्वयमाधनत्वम् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न

वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
वायुत्वमेवैतत् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न
आयुषो वायव्यत्वात् । अतएव वायुत्वमेवैतत् । वायुत्वमात्रमात्रं कल्प्यते । न

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि, तज्ज्ञानस्यापि प्रयत्नकृत्यात्,
तथापि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव अवगम्यत इत्यन्यलम्ब्याद्यत्र

द्वयं:

यच्छेदकस्योपैतेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिशास्त्रत्वं स्मृतैः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं-
मावश्यकमिति वैधाविकर्मन् निराकर्तुंमासङ्घने—अथपरोति* ॥ *एतत्* प्रवर्तकज्ञान-
विषयताऽवच्छेदकत्वम् । तत्सम्यक् युक्तिमाह—तज्ज्ञानस्येति* ॥ कृत्यसमाच्येऽपि
तज्ज्ञानान् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । निराचष्टे—अथपरोति* ।

लोकत एवेति । लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः । 'अतन्व्यलम्ब्यो हि शब्दाऽयं' इति
स्वावादादिति भावः । अस्तुतस्तु उक्तस्यावश्यं पश्चात्तरालस्यैव शक्तिरन्वया कस्यापि
पश्य शक्तिर्न सिध्येत् । सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वान् । किञ्च—इष्टमाधन-
स्वारीनां स्वागतप्रयेग यदि शास्त्रत्वं स्यात् । तदा स्यात्तु कृतीनिर्निराकरणश्रमा, कि-
न्तु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलभ्यमानागती ह्येषु तेषु सा । अथलक्ष्यत्वस्य च कृति-
साध्यत्वसाधारणतया तत्रापि सिध्यतीति शक्तिः केन प्रतिषेद्येति सन्न पृथाऽधारयन्तु ।

यत्तु—कृतिसाध्यत्वस्य वेदादवगतेऽवशात्कस्य यागादौ प्रवृत्तयनुदयान् मर्दशक्तिरि-
तज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिदेशुर्त्वं वाच्यम् । तस्य च यागो मर्दकृतिसाध्यो, मर्दकृतिसाध्यत्व-
विरोधिसमांसधिकरणत्वात्समकृतिसाध्यताकारिण्यनुमानेनैवाऽवगमात्साम्यं शक्यत्व-
मित्याशय इति । तत्र । इष्टमाधनताज्ञानस्याऽपि मर्दशक्तिरवश्यमेव प्रवर्तकत्वस्य तस्य
विधित्वाकवाद्याभेदेष्टमाधनस्य शास्त्रस्युपगमेऽपि प्रवर्तकत्वानुत्तरपरिहारात् ।

यदि तु प्रतिपुण्याविरोधात्स्या वा शक्यत्वात्तेनैव तत्पुण्यादेष्टमाधनताबोधकत्वात्प्र-
सङ्गोपपत्तौ नानुमानावगम इत्यमिति विभावयोः तदा कृतिसाध्यत्वस्यैऽपि तुल्यमिति
बलवदितिहासनुवन्निवृत्तस्य विषयशास्त्रस्ये "न कलत्रं भक्षणम्" इत्यत्र भक्षणं वि-
श्वस्य भक्षणोऽनित्यमाधनताबोधकतया निषेधविधिभ्यानुत्पत्तिरिति तत्रापि विधिसा-
क्षिरभ्युपेया । अन्तिरे बलवत्त्वं यदौत्पत्तिनाम्नरीयकदुःखानिर्गतत्वम् । तेन नाऽऽया-
समाच्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपासिः । 'कर्म कर्म' इति स्वायेन मुष्माप्रजनककर्माऽन्यथाच
सोऽप्यस्य विधिः । यदि च कदाचित्तत्सम्भवत्तदौत्पत्त्यनुत्पत्तरीयकत्वमेव तदाऽप्यम् ।

एतेन बलवदितिहासनुवन्निवृत्ततास्य प्रवर्तकत्वमेव न कदावाप्यमाच्ये कर्मणि
प्रवृत्तवतामेः । अतएव सस्य तत्र प्राप्यमाच्यत्वात्तदु स्यादिति कुतश्चिन् बलवत्त्वेना-
नुगतवत्त्वत्वस्य निर्वस्तुमजकत्वात्तत्रेति च तस्य विधिसाक्षरत्वस्यैवभावनेति केवा-
स्तिन् प्रवृत्तिं प्रवृत्त्यम् ।

अथान्युक्त्याऽन्तिरेताऽन्तिरेताऽन्तिरेता भावाज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वम्, किन्तु अ-
स्यया न तच्छतः साह न नृत्तानां इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्यत्वरणन विमिष्य मा-
ह—वर्तकत्वस्य तस्याऽन्तिरेतात्वं तस्यात्वात्वाच्यम् । तस्यात्वात्त्वत्वं, शक्तिपदा-
नुत्पत्तिरिति न । न , वर्तकत्वस्य तस्याऽन्तिरेतात्वं तस्यात्वात्वाच्यत्वात्तद्विद्वत्त्वत्वात्त-
वाच्यम्

न- इत्येव एतत् तानां च न कर्मणा वनाज्ञानस्यैव प्रवृत्तिरन्तिरेतात्वं कर्मणाऽप्यस्य
स्यात् न तच्छतः साह न नृत्तानां इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्यत्वरणन विमिष्य मा-
ह—वर्तकत्वस्य तस्याऽन्तिरेतात्वं तस्यात्वात्वाच्यम् । तस्यात्वात्त्वत्वं, शक्तिपदा-
नुत्पत्तिरिति न । न , वर्तकत्वस्य तस्याऽन्तिरेतात्वं तस्यात्वात्वाच्यत्वात्तद्विद्वत्त्वत्वात्त-
वाच्यम्

लकारार्थनिर्णयः ।

तच्चद्रूपं । धलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभा
नान्यथासिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशाय

दण्डः

तात्वावच्छिन्नाऽभावदृष्टे तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगतं पूर्वं विधिप्रत्ययस्य शक्तिः
उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वावच्छिन्नाऽसाधन
त्वनाश्रं प्रतीयते । क्वचिच्च नरकसाधनत्वं, क्वचिद्दोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र
तात्पर्यमेव नियामकम् ।

नचाऽतिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वान्नुपगमे प्रनेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु, साम्यादिति
वाच्यम् । सुखादसाधनत्वस्य विषयताविरहेण तत्साधारणप्रनेयत्वस्योपलक्षणत्वा-
सम्भवात् । अत्यन्ताऽजनकनाधारणत्वस्य कारणतावच्छेदकत्ववद् अद्विष्टसाधारणरू-
पस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् । तात्पर्याऽभावादेव सुखादसाधनताबो-
धानाश्रं तस्य विषयत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । तथा सति तु तत्तात्पर्य-
णाधुनिकानां न भुञ्जीवश्चि प्रयोगापरतः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वावच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकानावत्वेनानुगतं तादृशानावे विधिप्रत्ययस्य शास्त्ररिति परिष्कृतं प्राची-
ननैयायिकान्तं नव्यरौतिनवलन्त्य दृश्यति-**बलवदनिष्टेति** ॥ निरुद्धबलवदनिष्टाज-
नरुत्वज्ञानं चेत्यर्थः ॥ *न हेतुः-न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचित् तथैव पाठः । तथाच न तद्विष-
यस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वं हेतुमाह-**द्वेषानावेनेति** ॥
अधुविषयनृत्तान्नोऽने द्विष्टसाधनताज्ञानात् द्वेषविषयं प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्र-
वृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य बलवत्प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकानावविधयावदप्युत्पत्ति-
यतपूर्ववर्तिताकद्वेषाऽभावनेवापत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्य-
थासिद्धेरित्यर्थः । नन्वन्यदप्यतिरेकमहचारज्ञानस्य कारणताग्राहकस्योपपन्न साम्यात्
तेनैवास्यान्यथासिद्धिदुर्वागत्यत्वात् साह-**आस्तिकेति** । स च परलोकाऽङ्गीकारवान् ।
तदनङ्गीकर्तुं नरकसाधनताज्ञानामन्भवत्तद्विषेपननुपात्तम् । आस्तिकस्य नरकसाधन-
ताज्ञानेन तत्र द्वेषावदप्यन्भावेन प्रवृत्त्यमन्भवादाह-**कामुकेति** । तत्त्वबोत्कटराग-
बल्यम् । रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो, विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तिरित्यस्यागन्याग-
मने इत्यादि । द्वेषा-भावदशायामित्यनेन द्वेषमानशेषेकत्वं दर्शितम् । तच्च विषय-
तया द्वेषं प्रति उत्कटं चेतानामप्यतिरेकविनिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशता-
मन्या स्वानन्त्येन प्रतिबन्धकतया बो-**यम्** ॥

पराश

तत्र प्रमाणम्-**अनुमानम्** विधिवाक्यजन्यतात्पर्येऽपानन्त्ये दण्डं मन्त्रनिमाद्य
न-**कृति** वि-**नृपपदप्रमाणम्** मन्त्रे मन्त्रिष्टमथन्तवादित्यनुमानस्य मन्त्रेण अधुवि-
मन्त्रेणान्धेन प्रवृत्तिवारणाय बलवदनिष्टाज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणमिति बल-
द्विष्टाजनकत्वमपि विध्यते नरकसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणमिति बल-
ने नैयायिकान्तं निरस्तमाह-**बलवदनिष्टेति** । *नान्यथासिद्धत्वादिनि-
यतान्यथासिद्धत्वपर्यटितकारणत्व न सम्भवतीति भावः । व्यापकत्वाऽभावादादि
य कारणत्वं सम्भवतात्वाह-**आस्तिकेति** ।

द्विज

स्वस्वरात्तपोयत्नात्सात्तवाभावात् । साधनतायामाद्यथोपस्थे इतिभोवसादे तदित-
यकाङ्कनितियमात्स्यदभारदृष्टिकः । द्विज यामो न कर्मण्यतया प्रणीयते । काम्वात्स-
त्वात्सात्तपोयत्नात्तदितिभोवसादे कामो कर्मण्यतयाभीतीत्यस्यत्तप्य कर्तव्यत्वात् ।
समात् प्रारीभूषे सात्तपोयत्नात्तदितिभोवसादे काम्वात्सत्वात्सात्तपोयत्नात्तदितिभोवसादे ।

.....

तस्य तत्तप । तत्तप्य 'यत्ना' इत्यो योत्स' इत्यस्य इत्यर्थ'नामपुत्रपुत्रदेवयो याम्निस्त्वत्त
नियोग इति बोध ।

अत्रापुत्रिय याम्निस्त्वत्तपुत्रदेवयो याम्निस्त्वत्तपुत्रम् । याम्निस्त्वत्तपुत्रम्
प्रतिभित्वात्तदे पुत्रपुत्रयोः याम्निस्त्वत्तपुत्रम् इत्यस्यत्तपुत्रम् । सैव योत्सत्ता ।
कदा- 'यत्ने' कदादाद' इत्यस्य तित्तेवत्तपुत्रम् योत्सत्तात्तपुत्रम् इतिभोवसादे याम्निस्त्वत्तपुत्रम्
अत्रापुत्रम् । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यस्यत्तपुत्रम् इत्यर्थः । तत्तपुत्रम् इत्यस्यत्तपुत्रम् इत्यर्थः
अत्रापुत्रम् इत्यस्यत्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः ।

न च 'यत्न' इति बोध । इत्यर्थो तद्वत्तपुत्रम् इत्यस्यत्तपुत्रम् इत्यर्थः । देव तत्तपु
तत्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः ।

तत्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः ।

यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः । यत्ने योत्सत्तात्तपुत्रम् इत्यर्थः ।

.....

द्वयं

एवं वाक्याः प्रवृत्तितानुसंधानं कर्तुं कथं च वाच्यं तदर्थं न, वाक्यव्युत्पत्त्यात् ।
नानाभावात् प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् । नानाभावात् प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् ।
एतदर्थं च प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् ।
एतदर्थं च प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् प्रवृत्तितानुसंधानं नानाभावात् ।

प्रत्युत तत्र तदर्थं वा प्रवृत्तितानुसंधानं । प्रवृत्तितानुसंधानं । प्रवृत्तितानुसंधानं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं प्रवृत्तितानुसंधानं । प्रवृत्तितानुसंधानं प्रवृत्तितानुसंधानं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं प्रवृत्तितानुसंधानं । प्रवृत्तितानुसंधानं प्रवृत्तितानुसंधानं ।

एतत् प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।

एवं तु-लिङ्गादिभ्यश्च मां प्रेरयतीति निदर्शनं प्रवृत्तितानुसंधानं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।

म च प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।

भयं वा लिङ्गादिभ्यश्च मां प्रेरयतीति निदर्शनं प्रवृत्तितानुसंधानं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।

अथानि कथं चित्तं कर्तुं स्वार्थं न दोषो लोकोक्तत्वात् । प्रेयस्य गिञ् न भ-
विष्यतीत्युक्तम् । तत्र आहृत्य प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते । "विधिनियमः" इति
सूत्रभाष्येऽपि विधि प्रेरणानियम इति । तस्मान्नेहमाधन-वादि विध्यर्थे ।

किञ्च न प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।
प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं प्रवृत्तितानुसंधानं तदर्थं कर्तुं ।

द्वितीयः

१२२। वेदे एतन्वत्या, गन्धमादिशिवतसन्निष्ठ एव सा, समोत्तमान एव सा शास्त्रे भारतेति व्यपदिश्ये ।

भाषणायां शब्दार्थभेदेन द्वैविद्यादात्म्यातात्प्याऽऽधीति व्यपदिश्ये । भाषणा शेष विष्णोर्भाषाभाषणायाः सतिपत्यमिति भाषणाया भाष्यकारणेति कर्तव्यताकृतोत्पत्तिरिति एतन्वत्यासिद्धिभाषणाया सतिपत्यमिति भाषणायाः द्विभाष्येति भाष्याकाङ्क्षायां समाजात्पयोशास्त्रपत्यागत्याऽऽशयपरिणिष्ठा व्यपिपत्यमिति एतन्वत्याभाषणायां भाषणा विपत्येनेति व्यपदिश्ये । इत्येव साऽऽकाङ्क्षेति व्यपदिश्ये । साध्यताकाविपत्यमत्यायाः सतिपत्यमिति ।

मत्र मन्वत्या साऽऽकाङ्क्षते केनेति करणकाङ्क्षायां विवक्षितमानं करणनेनाभ्येति । करणत्वं च भाषणाभाषणनिर्देशक्यमेव । पुत्रादिरिति पुत्रव्यापारनिर्देशकित्तु मन्वत्याऽऽकाङ्क्षेति । करणत्याम् । इत्येव भाषणा करणाकाङ्क्षेत्युच्यते ।

क-ट् कर्मणि श्वावाद्याये द्वैवेनाऽऽत्म्यादिना या अत्यर्तमानं पुत्रं यदि प्रसादकव्यवहारो देन द्वैवात्प्यातात्प्याऽऽशयस्यव्यवहारो प्रसादक्यव्यवहार इत्युक्तिः मन्वत्याकारणमिति पत्तिरुच्यते । एतन्वत्याभाषणाया भाष्यकारणेति एतन्वत्याभाषणायां भाष्याकाङ्क्षायां भाष्याकाङ्क्षायां व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति । व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति, एतन्वत्याऽऽकाङ्क्षेति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति ।

अथ एव साऽऽकाङ्क्षायां श्वावाद्याये द्वैवेनाऽऽत्म्यादिना या अत्यर्तमानं पुत्रं यदि प्रसादकव्यवहारो देन द्वैवात्प्यातात्प्याऽऽशयस्यव्यवहारो प्रसादक्यव्यवहार इत्युक्तिः मन्वत्याकारणमिति पत्तिरुच्यते । एतन्वत्याभाषणाया भाष्याकाङ्क्षायां भाष्याकाङ्क्षायां व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति, एतन्वत्याऽऽकाङ्क्षेति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति ।

मन्वत्याभाषणायां श्वावाद्याये द्वैवेनाऽऽत्म्यादिना या अत्यर्तमानं पुत्रं यदि प्रसादकव्यवहारो देन द्वैवात्प्यातात्प्याऽऽशयस्यव्यवहारो प्रसादक्यव्यवहार इत्युक्तिः मन्वत्याकारणमिति पत्तिरुच्यते । एतन्वत्याभाषणाया भाष्याकाङ्क्षायां भाष्याकाङ्क्षायां व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति, एतन्वत्याऽऽकाङ्क्षेति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति व्यपदिश्येति ।

द्वयम्

कर्म प्रवर्तकं लोकविरुद्धम् । न मत्वागमनमनोरथोपैतं स्वप्नाभयम्
प्रवर्तकं कश्चिदपि नरं निर्दयं नारकगतम् स्वदिग्गजाधारं च
मिति लिखन्तु गालं । क्वात्तितोपरी क्वनिवाद् । तन्नासिनिदिग्ग
विरुधामनिवादा इत्याद्यन्तविरुधाम निर्दयता प्रवर्तकं दिग्गजकम् ।
मन्दलानेमावादिनामि तद्विषय इत्याद्यन्तवदु निदिष्टारं वाच्युत्तम प्रव

वाच्यम् । तत्र वैदिकविधिभ्यो न मन्त्रवति । तन्मन्त्रं महाभूतम् निषत्तित
एतद्वैदो एतद्वैदो मानन्द इति सुदुष्टमन्त्रे विषमितवद्द्वे तद्वैदव्याज्जि
पनास्यैतदुत्तरिदत्तनाशोऽत्यल्पविषयैकवैदोऽदुनादानवृत्ते ।
मन्त्रवत्तन्मातामिवैदुनामिदं विषयान्तन्माः सर्वान्तरित्त्वं ।

न च प्रवर्तकं इत्याद्यन्तम् प्रवर्तितुः । स्वप्नवृत्तं क्वनिवाद् । नरं
स्वप्नवत् प्रवर्तकं इति मन्त्रविषयत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इदमिति
इतिमुक्त्वात्तवैदवाच्य । अत्र प्रवर्तकम् प्रेरणायुक्तं एतन्निवात्तु मन्त्रवत् इति

तन्मन्त्रानाम् निवर्तकमात्रा इति स्वात्तन्मन्त्रवत्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति
प्रेरणायुक्तत्वात्तन्मन्त्रे प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
द्वयं सौकरिकविधौ तन्मन्त्रं प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

द्वयं तत्र विषयं इति कल्पन्तु कल्पनात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तक इति मान्यं च प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
त्तवत् । तद्वत्त तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
वर्तितु तदुत्तन्मन्त्रवत् इत्युक्त्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

त्तवत् प्रवर्तितुम् । एतन्मन्त्रं प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
मन्त्रवत्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि
प्रवर्तकत्वात्तद्वैदवैक्यान्विदादक इति वैदिकवि

धित्व "लुट्" (पा० १०३।१०) इति सूत्रान् । अत्र विद्यमानस्य सप्रतियोगित्वं भूतत्वं । तत्र क्रियायां निर्याथमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानस्य सप्रतियोगो घटानिजाश्रयत्वेऽप्युत्पाद्यलुट्कालो व्यापार इति शोधः ॥

• अद्यतन संग्रहः—फालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । माय-त्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदान् । अन्यो द्विविधः । भूतो भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमानस्य लृट् । भूतत्वात् लृट् । भविष्यत्वात् लृट् । हेतुहेतुनद्रादाद्यधिकार्यवियक्षाया ननयोऽलृट् । अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लृट् । तत्रैव परोक्षवियक्षायां लिट् । तादृशे भविष्यति लृट्, इति द्रष्टव्यम् ॥

लृट्-वर्त्तमान-इत्यामितिः ॥ क्रियाया वतिपत्तिरनिष्पत्तिस्त्वयां

द्वन्द्वं

विधोऽनुत्पत्तिरित्यं भूतत्वं । अत एव नामस्य विद्यमानद्रास्तापानपि, विन्दो घट इति प्रयोगः । अत एव वर्त्तमानात्तरातिप्रोक्तत्वात् । तथाच द्रव्योत्पत्तिर्व घात्वर्थ-संप्रत्ययेऽङानाम्नात्पर्यन्तं काह—इति इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ वर्त्तमान इत्यादि । लृट्-वर्त्तमाने । अन्त्यस्य नन्दत्यादिनां लृट्-वर्त्तमानत्वं काह-इत्यप्यपि व्यापार एव समर्थत्वेन च तद्वत्त्वं कृतत्वेऽतिवृत्तं द्वेषानामाङ्-नादाश्च । इति प्राप्तिरिति । अत एव लृट्-वर्त्तमानत्वं वाटापकारकं कालान्वयापगमे लृट्-प्रयोगानु-पात्तिः सूच्यते ॥

• वर्त्तमान-इति । एतेन परोक्षत्वात् लृट्-वर्त्तमानत्वं सूच्यते । अत एव लृट्-वर्त्तमानत्वं वाटापकारकं कालान्वयापगमे लृट्-प्रयोगानु-पात्तिः सूच्यते । अत एव लृट्-वर्त्तमानत्वं वाटापकारकं कालान्वयापगमे लृट्-प्रयोगानु-पात्तिः सूच्यते ॥

परोक्षता

• भूतत्वात् लृट् इति । एतेन परोक्षत्वात् लृट्-वर्त्तमानत्वं सूच्यते । अत एव लृट्-वर्त्तमानत्वं वाटापकारकं कालान्वयापगमे लृट्-प्रयोगानु-पात्तिः सूच्यते । अत एव लृट्-वर्त्तमानत्वं वाटापकारकं कालान्वयापगमे लृट्-प्रयोगानु-पात्तिः सूच्यते ॥

गम्यमानायाम्, भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति नृद्विन्यर्थः । “लिङ्-
निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ” (पा०सू० ३।३।१३६) इति सूत्रान् । लिङो
निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा—‘सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षम-

दर्पणः

परीक्षा

मेव सम्भावनम्, तस्यास्मरे तु तादृशसंशयरूपं तच्छब्दबोधविषय इति बोध्यम् ।
एवं भूतेऽप्युक्तार्थं लृङ् । यथा—‘यदि पर्वताः कोमला अभविष्यन्, तदा आरण्यकै-
षाभक्षयिष्यन्’ इति । अत्र यदि शब्दस्यान्तर्ब्यं कालविशेषार्थः सूक्ष्मातीतत्वं हेतु-
हेतुमत्वप्रत्यक्षसम्भावनाकार्यः । अन्वयम्—अमाप्रतियोगित्वं तद्वृष्टकाभावप्रति-
योगितया घात्वर्थोऽन्वेति । तत्रैवाधिकरणत्वेन प्रथमान्तायंस्याऽप्यन्वयः । एवं च
परंतद्वृष्टभाप्रतियोगिहेतुभूतवर्तमानत्वंप्रतियोगिकोमदृष्टं कभजनप्रत्यक्षसम्भा-
वनाममानकालिकारण्यरूपं तद्व्यंभूतातीतस्यापारजन्यमभक्षणसम्भावनाविषय इति
बोधः । यदि स्पेनादयो शिष्ये योग्यतानिश्चयरूपवाचकमत्तदाग्र संशयसम्भार इति रि-
माप्यते, तदा—आहाद्यं एव बोधः । तन्वेरं ‘यदिना विश्रुति’इति वाक्यादप्यहार्थ-
बोधः स्यात्, इष्ट्यात् । राधया यदिवृ—तदावृ—लिङ्मभिहारं एवाहायंबोधः ।
आहायंज्ञानस्येच्छाजन्यतया यद्विषयसंवेदनज्ञानं जायतामितीच्छामत्ये तु पदार्थो-
पस्थितिमूलको मानस बोध एव यदिना विश्रुतीत्यादिभ्यो भवति । एवं ‘पर्वतो यदि
निर्वंद्विः स्वात्तदा, निर्भूम स्यादित्यादितर्कस्यरेऽपि । “हेतुहेतुमतीलिङ्”इति लिङ् ।
तदर्थं च वर्तमानत्वं प्रयत्नं च । आपाद्यव्याप्यापादव्यप्यागतानन्तरं तमान्ति-
द्विन्द्वमन्नाप्रयत्नजन्यतत्कालिकनिर्भूमत्वप्रयत्नमिति बोधः । अत्राप्याहायंबोध
एव । यदित्याहायंतादृबोधो भावतीत्येव सिद्धान्तः, तदा यत्र हेतुहेतुमद्भावे लिङ्गुदी,
तत्रान्वि तत्राद्वाक्यव्यप्यदृजन्याविश्रुत्पदार्थोपस्थितित्वं तद्वृष्टादि विशेष्ये विशेष-
वर्ण, तत्रादि विशेष्यान्तरमिति रीत्या मानससंशय एव बोधकार्यं ।

अन्वये तु हेतुहेतुमद्भावे यत्र लिङ् । तत्र तत्समभिव्याहृतगतोऽन्वयप्रतियोगिताप्रत्यक्ष-
भावे लक्षणादिपदसमभिव्याहृतकाल्यवेदाहृत् । यथावयमतीतानामन्तर्ब्यं हेतुहेतु-
मद्भावे च तद्वृष्टकाल्यभावे च । एवं च ‘यवता यदि कोमला अभविष्यन्’ इत्यादी
प्रतातकाल्यसर्वविषयत एव काल्यभावेनाभावप्रत्यय एव अन्वयकाल्यकाल्यप्रत्यय-
जन्यमन्वयाभाव इ-यथा-यवता । प्रत्ययार्थप्रतिबिम्बं च बादा उप-या एवमत्र यदि
वयमन्वयम इ-यथा-यवतागतता र्विषयवदा बादा भावप्रत्ययक १३६ १३७ न प्रतीक ए
वाप इ-याद् तत्राभावेवत्तत्त्व वक्तव्यं यथा-यवता । तत्रा-यवता । तत्रा-यवता । तत्रा-यवता ।
यत्र-यवता-यवता । तत्र-यवता-यवता । तत्र-यवता-यवता । तत्र-यवता-यवता । तत्र-यवता-यवता ।

विप्यत् । 'वह्निदचेत् प्राज्वलिष्यद् ओनमपत्यत्' इत्यादौ । अत्र बहुपभिन्नाऽऽश्रयकप्रज्वलनाऽनुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त-भोदनाभिन्ना-श्रयकविपिलत्पनुकूलव्यापाराभाव-इति शाब्दबोधः । एवं रीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम् । अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादेवैवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् । एतेषां क्रमनियामकत्वानुबन्धक्रम एव । अत एव 'पञ्चमो

द्वयः

कारणभावाश्रयगतिरुत्तरत्र तु स्वरूपतो भिन्नयोस्त्वोरिति विवेकः । *व्यापाराभाव इति* ॥ धात्वर्थयोर्भविष्यत्प्रदर्शनाय परमभावविशेषबोधोत्कीर्तनम् । बहुपभिन्नाश्रयकभावविप्रज्वलनजन्योदनाऽऽश्रयकविहिलत्पनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तु-चितः ॥ *प्रयोज्य इति* ॥ व्यापाराभावान्यपिप्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च वह्निप्रज्वलनो-दनवाक्योः कार्प्यकारणभावप्रदर्शनाय । यदभावो यदभावप्रयोज्यः स तज्जन्य इति नियमात् । तथाच प्रकृतं बोधनवाक्यभावे वह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वैव्यगते तत्प्रति-योगिनोन्तयोः कार्प्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः । एवं नूते ।

परस्परं स्पृहणयितोर्भं न चेदिदं दृढमन्योजविप्यत् ।
अन्मिन् द्वय रूपविधानयत्नतः पत्युः प्रजानां विपल्लोऽभविप्यत् ॥

यदि देवदत्तो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याह- *एवं रीत्येति* ॥ *अपद्येति* ॥ 'वचमानं लट्' इत्यादिनोपात्त इत्यर्थः ॥ *अर्थान्तरंऽपि* ॥ अहंप्रसंसाप्राप्तकाला-दर्थेऽर्थात्पर्यः । एषु-वचमानत्वादिषु, शक्तिः-सद्वृत्तरूपा पदार्थान्तररूपा वा, अन्वय-अर्हाद्यर्थे ॥ *मतान्तररीत्या चेति* ॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदताम-नाकं तु केषाञ्चित् प्रयोगोपाधित्वनिर्गमां शक्यत्वमेवेति भावः ॥ *अनुबन्धक्रम-ति* ॥ अकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः । ननु यत्र प्रत्ययस्य निवादेरदर्शनं तत्र तत्कत्वं वाचकत्वं वेति पक्षद्वयैः प्यनुपपत्ति । वाचकस्य छोटकस्य वा मत्त्वेन वत-

परांश

देना । अत्राभावयो प्रयोज्यप्रयोजकभावप्रदर्शन प्रतियोगिते प्रवेत्यप्रयोजक-प्रदर्शनाय कारणाभावस्य काश्याभावप्रयोज्यत्वात् । अयञ्च इति । वचमान-परांशे लिट् इत्यादिनाक । *व्यान्तरंऽपि* अहं प्रसंसाप्राप्तकालादिषु * । वचमानत्वादिष्वेव । शक्ति-सद्वृत्तरूपा पदार्थान्तररूपा वा *मता-येति* । नयादिक्रमानामकराद्याः । एतेन बोधकत्व शक्तिरिति वदतामन्नाक-विपर्येऽपि । यदि शाब्दबोधेऽन्वयविपर्येऽनुबन्धमिदं तदा शक्तिरिव बोधक-धिल्लि-अनुबन्धक्रम-अकाराद्यनुबन्धक्रम-अत एव-

लकार इत्यनेन भोमांस ईलैट् व्यवहियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

मानत्वादिबोधस्त्वोपपादयितुमसक्यत्वाद् अह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचक
मिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते ।
यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेरां अधुयमागत्वं तत्र अधुयमागत्स्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहु-
शिव्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि इति । अत एव 'व्यतिते, इरिवान्' इत्यादी प्र-
त्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणसारदर्पणे लकारार्थनिरूपः ॥ २ ॥

परीक्षा

अकाराद्यनुबन्धप्रसङ्गस्य नियामकत्वादेव । *दिगिति* ।

दिगर्थस्यु—यत्र स्तद्विशेषानामपहारो स्यानेतः तत्र तेषामध्वजाद्वाप्यस्ताप्येतद्व्या-
हृत्युभयमपि न सम्भवति, किन्तु अधुयमागस्य परिनिष्ठितपदस्य वाच्यस्य वाचकत्वमिति
स्वीकार्यम् । अत एव 'व्यतिते' 'इवान्' इत्यम्मात्प्रकृत्यर्थोपेऽप्यर्थस्य प्रकृत्यर्थसम्ब-
न्धस्य बोधः, स्फोटस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति ।

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षानामिकायां लकारार्थविवरणम् ।

अथ सुचर्धनिर्णयः ।

सुचर्धनाह—

आश्रयोऽवधिरुद्दृश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।

यथायथं विभक्त्यर्थाः, सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथाहि—“कर्मेति द्वितीया” (पा०सू० २।३।२) तच्च कर्तुरोप्सिततन्म । क्रियाजन्यफलाध्यक्ष्यर्थः । क्रियाजन्यफलत्वत्वेन कर्मण एव कर्तुरोप्सिततन्मन्यान् ।

द्विपा

अथ सुचर्धनिर्णयः ।

अवसायइत्या सुवन्तायै निरुपनीये प्रातिपदिकार्थविरोधव्याप्तिः क्रियाकाहित्याप्यप्यारी विभक्त्यर्थनिरुपनमित्यभिप्रायानाह—सुचर्धनितिः ॥ आश्रयोऽर्थ इति ॥ विशिष्टमांतरादिप्राश्रयवशात्प्रतिषेधः । तेन चतुर्थीसप्तमीयोरेतेत्याश्रयोराश्रयान्तरयोरेपि न इतिः । तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थइत्ये भाष्यनाह—अथाहोत्तरादिसा ॥

अथ कर्माद्युक्ते ‘कर्तुरोप्सिततन्म’ इत्यनेन कर्मत्वनिश्चयादीप्यविरोधव्याप्तिः कर्मत्व प्रतिपादने, अ तु क्रियाजन्यफलाध्यक्ष्यत्व भाव—क्रियाजन्यफलाध्यक्ष्यत्व इति ॥ अथ भाव—अर्थ इत्येवमन्तात् अन्तरेतिप्राश्रयवशात् कर्मत्वान्तात् अन्तरेत्यर्थोक्तिरुपनीये तस्मिन् निरुपनः । ततोऽप्यत्र कर्मत्व इत्ये, अन्तरे इत्येवमन्तात् । पा०सू० २।३।२ इति कर्मेति पाठः । अथाह कर्मेतिप्राश्रयवशात् स्वोपन्यासात्

तृतीया

अथ सुचर्धनिर्णयः ।

द्विपायाः आश्रयोऽर्थ इत्येवमन्तात् अन्तरेतिप्राश्रयवशात् कर्मत्वान्तात् अन्तरेत्यर्थोक्तिरुपनीये तस्मिन् निरुपनः । ततोऽप्यत्र कर्मत्व इत्ये, अन्तरे इत्येवमन्तात् । पा०सू० २।३।२ इति कर्मेति पाठः । अथाह कर्मेतिप्राश्रयवशात् स्वोपन्यासात्

“तथा युक्तश्चानोप्सितम्” (पा०सू० १।४।५०) इत्यादिसंग्रहा-
च्चैयमेव युक्तम् । ईप्सितानोप्सितत्वयोः शाब्दयोधे भानाभावेन

दर्पणः

व्याप्नुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्तृनिष्ठोत्कृष्टाविषयः
कर्मति पर्यवसानान् क्रियाजन्यफलप्रयस्य कर्मनालाम इति । न चेच्छास्त्रार्थभूतार्थ-
धातोरेव “धातोः कर्मण” इति सूत्रेणोच्छायां सनो विधानाद् व्याप्तीच्छायां कर्मन्त-
धातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसंग्रहात्प्राप्त्यादिबद्धकर्मकृतया ततः कथं कर्मोपपत्तिरिति
वाच्यम् । धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्वात्त्वर्थोपसंग्रहान्तरानाकाङ्क्षात्-
विशेषेण संप्रकृतिधारणार्थं कर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताऽऽकर्मन्तत्वस्य सन्नन्ते अम-
म्भयान् । एवं संप्रतस्य वृत्तितया तदुपदेककर्माऽऽद्याय कर्मसंज्ञाकास्यप्यर्थवत्यस्यम-
कर्मकत्वाभावेऽपि तद्वद्विभक्तकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम् । एवं कृता-
वच्छेदकमस्यन्धेन तद्वात्त्वर्थकलत्रप्रधिकरणव्यापारत्वाच्चकृत्वरूपं तद्वीर्यतिनेप्सित्वादिः
कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्तत्वात् ।

‘कृष्णाय राक्षसि’ इत्यस्य कृष्णस्य शुभाऽशुभं एवाञ्चोच्यतीत्यर्थं धात्वर्थान्तमु-
त्तगुणकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तथातिप्रसङ्गः । भूपण्यादीनां तु भवनाऽऽ-
दिर्कर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव ।
एवं स्वयंत इति भाष्यप्रयोगस्यस्वरवृत्त्यविभक्तिर्कर्मणः सन्निहितशब्दप्रकृतिर्कर्म-
साकाङ्क्षात्तया, करोत्यर्थजिगतत्वात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु—सना-
द्यन्तस्य धात्वर्थोपसंग्रहार्थत्वेनाऽऽकर्मन्तत्वेऽपि संप्रकृते सकर्मकत्वमादाय तस्मात्
कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ।

ननु तथापीष्टाऽधितस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमन आह—‘तथा युक्त-
मिति’ ॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदायोनयोत्पद्यविशिष्टत्वात्तस्मात्प्राणस्यैव लक्षणत्वमु-
चितम् । इच्छाधितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिर्यात् । तथाच
तस्मात्प्राणव्याप्येवैवाश्रयितुं युक्तमिति भावः । ‘एवमेवेति’ इत्यमेवेत्यर्थं । ननु
द्वितीयाया उक्तकर्मांशं कथं, इति भक्तरीत्यारी इत्यदिरीप्सितत्वादिना मानाऽनुपपत्ति-
रन आह—‘ईप्सितानोप्सितत्वयोरिति’ । ‘भानाऽभावेनेति’ । सावर्जनीकत्वानुभवा-

परीक्षा

त्वम् । एतेन कर्मवृत्तियुक्त्याप्राणजन्यफलसम्बन्धेनोपपत्तिरिवव्यक्तम् । ननुच्छास्त्रार्थं कथा
तोरेच्छायां सनो विगमनादव्याप्तिरूपकर्मणाऽऽकर्मन्तत्वात्कर्मोपपत्तिरिति कथं सन्न
ज्वालकर्मणि प्रत्यय इति वाच्यम् ? एतत्त्व कर्मणाऽऽकर्मन्तत्वात् इति कर्मणाऽऽकर्मन्तत्वात्
सकर्मकत्वोपपत्तिः । एतत्त्व कर्मणाऽऽकर्मन्तत्वात् इति वाच्यम् । एतत्त्व कर्मणाऽऽकर्मन्तत्वात्
सकर्मकत्वे ननु कर्मकत्वात् कर्मान्तरत्वमन इति वाच्यम् ।

ननु ईप्सितम्... इच्छाया विवेगमत्त्वादिमेतारासकम्
... इच्छाधितमेव । ननु ईप्सितम्
... इति वाच्यम् ।

संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु धाव्यकोटी तन्प्रवेशः । तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुर्नैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वज्ञाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । 'भादनं पचति' इत्यत्र विपिलयाश्रयत्वात्

द्वयं:

द्वितीयायः । ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मत्वेव सूत्र्यतान्त आह—*संज्ञायामेवेति* ।

अयमाशयः—क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोर-विशेषेण संज्ञा सिद्ध्यति; तथापि 'अग्नेमांशवकं वारयति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलभा-गित्वेनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन "वाग्जाधानाम्" (पा० सू० १।४।२७) इत्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्येत । सूत्रं तु 'हरिं भजति' इत्यादौ चरितार्थम् । तत्परिहा-रादेप्सिततमत्वस्य संज्ञिकोटी निवेगे अप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति । ननु तथापि पद्यस्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्राप्रकृता, किन्तु विशिष्टत्वेत्यत आह—*तथाचेति* । आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्व-व्यवच्छेदः । नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वान् कथं तस्य श-क्यतावच्छेदकत्वम् । अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादन आह—*तत्त्वद्येति* । आश्रयत्व-चेत्यर्थः । *अखण्डशक्तिरूपमिति* । शक्तिधर्मः । इतरपदायांघटितमूर्त्तिकथंरूपमिति यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहागादाश्रयपदं शक्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्य-त्वादिवदिति भावः ॥

नैवापिकास्तु—आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमनत्वाऽसम्भवः । शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादां व्यभिचारण नाऽखण्डत्वसाधकत्व-मिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः । तस्य प्रकृत्यैव लाभात् ; प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत् आश्रयस्याऽनुगमनवाच । किन्तु फलान्वयिनो वृत्तिरेव तदर्थः । "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य फलनिष्ठाऽऽश्रयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्ययांत् न तद्विरो-धोऽपि । अनादितात्पर्यप्राहकत्वेन परम्परया शक्तिप्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यम् । आश्र-यत्यं तु न तच्छक्यम् । तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलाऽन्वयित्वस्याऽनुगमन्तव्य-तया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमिं गच्छति, न महीरुहम्' इत्यादौ धात्वर्थपले संयोगे महीरहनिष्ठाश्रयतावास्तेन सम्बन्धेनाभावस्याऽप्रसिद्धतया तत्रावोपत्वाऽसम्भवान् । न च सूत्रस्वरसमङ्गः । शक्ति-कारकमितिपत्रं तदयोगात् । आश्रयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः ॥

विकल्पित्याश्रयत्वान्कर्मतेति । कर्मसंज्ञेत्यर्थः । एतेन कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ-व्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलआश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तम्भवति । यद् वक्ष्यति

परीक्षा

संज्ञायामेव तदुपयोग इति । अयम्भावः—क्रियाजन्यफलशक्तिरूपमनुगमनवापि सूत्र-दृष्टफलं यद्यपि सिद्ध्यति. तथापि "वाग्जाधानाम्" इति सूत्रं निम्बकाशः स्यादिति वारणयोगे—'अग्नेमांशवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य कर्मत्वत्वेन स्यादन इच्छा-ध-कमन्घटितं पूर्वसूत्रमारब्धम् । तथाच द्वेष्योदासीनमग्रहार्थं "तथा युक्तम्" इत्यस्य आरम्भ इति । *तथाच*—क्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य कर्मत्वरूपत्वं च । *नन्वम्*—आश्रयत्वम् । *अखण्डशक्तिरूपम्*—अखण्डोपाश्रयत्वम् । इतरपदायांघटितमूर्त्तिकथ-

कर्मता । घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात् ।

दर्पणः

'उक्तप्रायत्वान्' इति ॥ 'अग्नेर्माणवर्कं वारयति' इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिरिनामाप व्यापारे कर्त्तृगतत्वमुपासम् । वारयतेश्च संयोगानुवृत्तव्यापारामावानुवृत्तव्यापारोऽर्थः । 'चेष्टो धामं गच्छति' इत्यादौ चेश्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति । वैयधिकरण्यं च-सद्व्यधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम् । तस्य संयोगे अमत्त्वेन धामादावव्याप्तेः । साहचर्यव्यधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चेश्रादावमत्त्वाच्चातिप्रमदूमम्भावनापि । 'मापे'प्यदर्थं वचनाति' इत्यादौ बन्धनप्रयोज्यमश्रुणाश्रयमादायां तत्त्ववारणाय प्रकृत-धात्वर्थत्वं कल्पधिनोपगम् । प्रकृतत्वं च-नत्र तत्र विशिष्योपादेयम् । 'पयसोर्दन् भुङ्क्ते' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवशणाच्च द्वितीया । कृतभोजनस्य पयो लोभेन प्रकृतावीक्षितकर्मत्वस्यापि पयसि सम्भवादिति ।

ननु परैः कृणो यन्नमाश्रास्यं कृत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत्र आह—*उत्पत्तेरिति* । तथाच-कृत्र उत्पत्तिरूपककार्यकत्वस्य प्रागुपपदादनाश्रापान-

परीक्षा

स्माभिर्घोऽश्वगडोपाधि । अत एव तस्यैकस्य वाच्यताऽवच्छेदकत्वे लापयम् । आश्रय आश्रयानुगताकाररूपवहाराच्च तस्यैकस्य मिद्धिः । ननु विभुत्विति स्वगद्धारस्य सर्वविभुषु दत्तनेन विभुत्वस्याप्यश्वगडस्य मिद्धागच्छिरिति चेद् ? न । इष्टत्वात् । अत्राविशब्दानो प्रकृतिश्रे जातिः पदार्थमन्तं चाभावत्वादियत् सामान्यादीनि नि-सामान्यानि इति परिभाषाया नैवाधिकमम्मताया अनाश्रयणात् । जातीयताया अपि व्यक्तियतावद्भावनात् । 'धामं गच्छति' इत्यादौ कर्मणो द्वितीयाधार्थप्रये अभेदेनान्वय । तस्य कर्त्तृ संयोगादिरूपे स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपितत्वमव्यवधानान्वयः । नचेश्राश्रयत्वं निरुद्धभेदेन निरुद्धेति कथं तस्यापिद्विरितिर्याचयम् ? यमत्वावस्य प्रतिशोरयनुयोगि-भेदेऽप्येकैकव्यक्तिरूपकभेदेऽपि तद्वेदाकल्पनात् । न चैवं सति 'भूमिं गच्छति' "न मही-कहं विहग" इत्यादौ द्वितीयाधार्थप्रयस्य मही(ह्वाभिप्रस्य स्वनिष्ठाश्रयनिरूपकत्वग-म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासो धात्वर्थमुद्दे वाच्य, न च न सम्भवति । शस्य-नियामकमम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ? स्वनिष्ठाश्रयता-निरूपकत्वयं स्वस्वरूपमम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासश्च नैवाधिकमम्बन्ध्या शक्यत्वमनियताभाषानामेरत्वमपि तन्मतेऽप्रयेरेति कृष्यनियामकमम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाकाभावस्य सत्त्वात् कृष्यनियामकमम्बन्धाभावस्य सत्त्वात्—इतिरिक्ताभास कल्पनाविरहान् । कृष्यनियामकमम्बन्धावच्छिन्नानिक्ता प्रतियोगिता कल्पनीयेति गौरवं परमतिरिच्यते तच्च नास्माकं प्रतिपुष्टम् । सत्यस्य पदाश्रयस्य सावर्पाश्रयामरूपस्य तस्य नियमाभावात् इति शयम् । *कर्मवर्तिनः । कर्मवर्त-वच । एतत् प्रकृतशास्त्रं य शानोभूत्-वापाराप्रयाः यप्रकृत शास्त्रव्यवस्थाश्रयत्वं कर्मवर्तना प्रया इति नृपं महति । अग्नेर्माणवर्कं वारयति इ-वादी वारयते उक्तप्रायत्वानुवृत्तव्यापारामावानुवृत्त-व्यापारोऽर्थकत्वात् तिनवृत्तव्यवस्थापयत्त्वस्य प्रशानोभूत्-वापाराप्रया यत्ताविरागनाते कर्मवर्तनाप्रतिरिति वागगातनात् इति मूषणस्य नास्त्वकाश्रयम् । अथा धामं गच्छति इ-वादी तु नवा" प्राप्तापि कर्मवर्तना कर्मवर्तना वा यत् मावन्वय

ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिष्य सन्कार्य्यंवाद्दसिद्धान्ताद्गोपपद्यत इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भाव्यानां सैव नास्तिता ।

सन्धकमे तिरोभावे नदयतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यप्रा-

दर्पणः

भाविपरिग्रहः । *नैयायिकानामिष्येति* । यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताद्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः । नन्वनीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नामः सादृशपटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयताः आधरगभङ्गाश्रयतायां तु न तथा सापेक्षोपलब्धिरत आह—*सत्कार्य्येति* । तमेव दर्शयति—*उक्तञ्चेति* । “सदेव सौम्येदमप्र आसीत्” इति ध्रुतेः कार्य्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । परमते जनकृतेनाभिमन्यमानपीपमरधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावात् । तद्वामेवावस्थायाम् स भविष्यतीति व्यग्रहिते । तत्र प्रच्युतमभिव्यक्तिरक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति प्राप्ताभिव्यक्तिरुच्यतेति ।

ननु सर्वदेव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नदयतीति व्यवहारोऽत आह—*तिरोभावाभ्युपगम इति* । तिरोभावाभिव्यक्तिरस्यासन्त्या तिरोभावेऽभिव्यक्तिने सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः । लक्ष्यक्रमायां तु तस्यां नदयतीति सत्कार्य्यंवाद्दसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोभावेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणभङ्गरूपरचनाश्रयत्वं मुलभूमिति भावः । उक्तनिष्कृष्टकर्मण्यं त्रिशरीरंनुमासङ्गते—*नन्विति* ॥ विभागस्येतेत्यस्य क्रियापरीक्षा

पगमे तु पृथाऽनतिक्रान्तज्ञानस्यैव मत्वेन न सादृशप्रयोगापत्तिरिति भावः । *नैयायिकानामिष्येति* । शास्त्रपुराणादिजन्यज्ञानानन्तरं नमं कलङ्कितं च जानामीत्यनुभवानुरोधेनाममानकालिकस्येऽपि ज्ञानाश्रयत्वं तेषां कथयते । असमानकालिकयोर्नांशाराश्रयभाव इत्येतद्विषयतायावन्धस्य यत्राधारतावच्छेदकस्य तद्विषयस्येति वाङ्मयी क्रियते । तथाऽनुभवानुरोधेनावरणभङ्गोऽप्यभ्युपगम इति भावः । सांख्यमताश्रयणेनाह—*सत्कार्य्येति* । मत एव कार्य्यस्य सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य मामपीपतास्यसूक्ष्मरूपेणाभिव्यक्तिरवोत्पत्तिर्नाशोऽप्यभिव्यक्तस्य पुनः सूक्ष्मरूपेणाहकारपरिणामे मत्वेरूप इति हि तेषां मतम् । तस्मिन् जीवनागतयोरपि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वात् नावरणभङ्गाश्रयत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

तमेव मतमुपदर्शयति—*उक्तञ्चति* । *भावानाम्*—वदाधानाम् । *स्यैव*—*तिरोभावावस्थेय* । *नानास्तिता*—*नानास्तीति व्यवहारविषयताश्रय । *लक्ष्यक्रम*—*तिरोभावेत्यस्य क्रमणं प्राशङ्क्यम् ।

सत्कार्य्यंवाद्दसिद्धान्तः सत्त्व सौम्य इत्यस्य प्रामाण्यं इति ध्वनिप्रसिद्धिः एव कालःमिष्येति प्राक् सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव प्रागभावेत्यन्तमादाय भविष्यतीति व्यवहारः । तस्यावस्थेयत्वात् प्रच्युता भिव्यक्तिरप्राप्ता जायत इत्युच्यते । यत्र न यदवगर्भस्यभिव्यक्तस्य तस्यां न कथयताया कर्मणोऽवगर्भस्यमज्ञानेन गच्छत—*नानास्ति* । तस्यावस्थेयत्वात् सादृश-व्यवस्थानेन यथा—*वामेववर्ति* ।

मसंयोगरूपफलाधयत्वात् कर्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः । प्रयागतः काशीं गच्छति चत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च । क्रियाजन्यसंयोगस्य फाद्यमित्य विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेद् ? न ।

प्राप्तस्यैव चत्रस्यापि फलाधयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया दायेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगात्सन्भवात् । द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्रेय, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः ।

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेद् ? न । तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः । उच्यतां वा प्रकारतासन्बन्धेन धान्यवर्षफलविशेष्य-

द्वयं

उच्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया दायेनेति वात्सरकनेत्वस्य तत्राऽ-
बाधात् स्यादेव तादृशसंयोगोऽत्र आह—'द्वितीयोत्पत्ताविति' ॥ इदं च प्रकृतान्निश-
येन । कारकविनस्तुत्यनिमात्रस्य तन्निवृत्तत्वात् । अन्यथा ॥ संज्ञाया अनि-
यामकत्वं इत्यर्थः ॥

'द्वितीयोत्पत्तेरिति' ॥ गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र निवृत्तकृत्यसंज्ञानारम्भ-
संयोगादुक्तत्वात्परस्परधर्तृफलाधयत्वस्यैव, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि तादृ-
शसंयोगादुक्तत्वात्परस्परधर्तृफलाधयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ शाब्द-
बोध इति ॥ चैत्रश्चैत्रमिति संयोगादुक्तत्वाच्चैत्रश्चैत्रमिति वदन्मानो ध्यायति इति शाब्दबोध
इत्यर्थः । तद्विपर्ययस्याऽऽधादिति भावः ॥ तथा व्युत्पन्नानामिति ॥ सामान्यतया
धर्तृपरस्परविशेष्यतादिसिद्धिप्रकारतासन्बन्धेन शाब्दबोधे आध्यायिकसिद्धेर्हेतुत्ववा-
दितान्मित्यर्थः । बोधस्य स्वस्यव्युत्पत्त्यनुत्पत्तिरित्यादिति भावः ।

चत्रकर्मचैत्रश्चैत्रमिदं ध्यायति शाब्दबोधस्य चैत्रो प्राप्तं गच्छतीत्यादावनुभवादाह-

परांश

ननु कर्मसंज्ञाया नियामकत्वाऽऽकल्पने कर्मसंज्ञाबाधकत्वमन्युः तथापि वस्तु-
त्पोऽकर्मत्वमत्वाद् द्वितीया स्यादेवेत्यत्र आह—'द्वितीयोत्पत्ताविति' । अन्यथा
संज्ञाया नियामकत्वाऽऽकल्पने । 'द्वितीयोत्पत्तेरिति' । कृष्णस्याऽऽहोरात्रा निवृ-
त्तशानुद्विरादयसंज्ञेऽऽहोरात्राऽऽहोरात्रस्यैव फलाधयत्वात्तथा कर्मत्वात्तया द्वितीयोत्पत्तेः ।
संज्ञाया नियामकत्वं तु 'गतिरुक्ति' इति सुवर्धन नियमापत्त्याश्च कर्मसंज्ञेः न चैत्र-
पान्तिरिति ॥

ननु चैत्रश्चैत्रमिति संयोगादुक्तत्वाच्चैत्रश्चैत्रमिति वदन्मानो ध्यायति इति शाब्दबोध-
इति ॥ तथा व्युत्पन्नानामिति ॥ सामान्यतया धर्तृपरस्परविशेष्यतादिसिद्धिप्रकारतासन्बन्धेन शाब्दबोधे आध्यायिकसिद्धेर्हेतुत्ववा-
दितान्मित्यर्थः । बोधस्य स्वस्यव्युत्पत्त्यनुत्पत्तिरित्यादिति भावः ।

कथं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकारणाश्रयोपस्थितिहेतुरिति कार्य-
कारणभावांतरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकारणत्वाभावाद्
दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिध्याहृतधात्व-
र्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजग्येयनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम्, द्वितीयदोषवार-
णाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्; द्वितीयाद्याच्यमित्युपाद-
दते । परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति । तथैव कार्यकारणभावा-

दर्पणः

उच्यतां वेति ॥ *कार्यकारणभावांतरमिति* । सामान्यतः कार्यकारणमात्र-
रूपेणैव कलाऽतिप्रसङ्गेनाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकारणत्वेन विशेष्य तादृशाश्रयोप-
स्थितेहेतुत्वस्य कल्पनाद् तादृशाशाब्दबोधोपात्तिरिति भावः । *समभिध्याहृते-
ति* । प्रकृतेरर्थः । *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविविधिरथाश्रयात् कर्मतेत्वादिप-
न्थेनेत्यभ्याशिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुवादानादुक्तम्— *प्रायेति* । वस्तुतन्तु
फलव्यापारयोरित्यत्र फलत्वस्य तद्भावर्यजन्यस्य सति तद्धानुजन्योपस्थितिविष-
यत्वरूपस्य निरञ्जनात् व्यापारव्यधिकारणकलाश्रयत्वरूपकर्मरवोक्तयोजनाति प्रसङ्गे
नोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निरेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्योपेति* ।
चैत्रस्यैव गच्छतीति प्रयोगोपतिरूपेत्पर्यः । *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति* । कलाव-
च्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थताव-
च्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यस्यति । *कार्यकारणभावेति* । द्विती-
याऽर्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबुद्धि प्रति
भावनतावावच्छिन्नविशेष्यतामन्वयेन धानुजन्योपस्थितेहेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ।

मनु भेदस्य केवलाऽन्वयित्वा सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि मैत्राऽन्यममते-
त्वात् तद्भाष्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवच्छेदकत्वं आह—*परस्यन्वेति* । व्युत्पत्ति

परीक्षा

त्यर्थः । *कार्यकारणभावांतरम्*—विषयनिष्ठप्रवृत्त्या कायकारणभावांतरम् ।
द्वितीयादयं दोषव्यापारिण वाचयति—*प्रयागस्येति* । *उक्तप्रायत्वादिति* । विभा-
गस्य फलस्य त्रियावन्त्यन्तेऽपि तस्य गमः शक्यत्वान्वाभावात्प्राप्तमिति भावः । अर्थ
वाचां तावत्पर्यवस्यत्यादिति पूर्वोपादानेन सूचितता न तूक्त इत्येव प्रायपरम् ।

वस्तुतस्तत्र विभागस्य फलः समश्च न । तस्य तद्भाष्यव्यापारजन्यत्वं पर्यवस्यति तद्भा-
ष्यत्वरूपतया तस्याभावात्पर्यवस्यति नार्तिरिति तद्व्यापारनिर्देश इति वा यम् ।

नैयार्थिक मतं पर्यवस्यति न समत्वमुप-
न्यस्यति—*नैयार्थिकत्वमिति* । *प्रायेति* ।
नैयार्थिकत्वमिति प्रयोगोपतिरुप-
न्यस्यति—*प्रयागस्येति* । *उक्तप्रायत्वादिति* ।
विभागस्य फलस्य त्रियावन्त्यन्तेऽपि तस्य गमः शक्यत्वान्वाभावात्प्राप्तमिति भावः । अर्थ
वाचां तावत्पर्यवस्यत्यादिति पूर्वोपादानेन सूचितता न तूक्त इत्येव प्रायपरम् ।

दर्पण

प्रकृत्यर्थस्यापेयतयान्वयात्तन् पूर्वोक्तापत्यनुपपत्ता । ननु मम भिव्याहारं च नना तात्व-
 व्यवशास्ये प्रदर्शने न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाभावः । क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्व-
 विशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते । ये तु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्ट-
 संयोगादिरूपकत्वस्यैव जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयमम्बन्धेन
 क्रियायामन्वयोपगमात् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमन्तर्गताऽपु-
 षत्सिमुद्गरन्ति तन्मते वृत्त्यनियामकमम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
 त्थने ङकत्वम्बन्धेन नना संयोगाभावबोधाऽनुपपत्तिः । परममत्रैतत्वं द्वितीयापार्थ इति
 दीधिति विरोधश्च ।

एवञ्च 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगि-
 तावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलवृत्तिमांशेषत्र इति नैवाधिकमनपरिष्कारः ।

अत्र प्रत्ययप्रतिष्ठन्ते । ननु प्रथमप्रतिष्ठेभ्यः प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्य-
 मिति व्यवस्थापनात् कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नना संयोगजनकत्वाभावबोध-
 कत्वम् । उक्तञ्च—

यद्युदात्तं स प्रिज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नत् ।

प्रमत्प्रत्ययप्रतिष्ठेभ्यस्तु क्रियया सह यत्र नत् ॥ इति ।

यत्र ननुयाभावः क्रियया धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बन्धो भवतीऽपु-
 षत्तराद्धार्थ्यः । तस्मान् निष्ठन्ते ननु मम भिव्याहारं क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोध एव
 व्याप्यो न तु क्रियायां कलाभावस्य विभक्त्याभावस्य वा प्रथमास्त्वापे वा निष्ठार्थ-
 भावस्य क्वसङ्कारणविरहादिति ॥

अत्र वदन्ति—यद्दृग्मांश्चिच्छन्ते यद्दृग्मांश्चिच्छिद्यन्ते येन संयोगेन ननु मम भि-
 व्याहारं प्रतीयते । तद्दृग्मांश्चिच्छन्ते तद्दृग्मांश्चिच्छिद्यन्तस्य तत्संयोगांश्चिच्छिद्यप्रतियोगिता-

परीक्षा

प्रतियोगिताऽन्वयस्य व्यापारे विरहादिति चैत्रप्रदाद्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एता-
 द्दो विषये ननु मम भिव्याहारं धात्वर्थव्यापारं चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 भावस्य भावोपगमेन सामान्यत्वात् । ननु यमपि 'विहगो भूमिं गच्छति, न महीरहम्'
 इत्यादौ व्यापारे महीरहवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य बाधाऽनुपपत्तिरिति
 वाच्यम्, अत्र संयोगजनकत्वविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थव्यापारानुपपत्तिसामान्यत्वात्-
 शास्त्रसंयोगजनकत्वस्याभावो धात्वर्थव्यापारे कल्प्यते इत्यनुपपत्तिरिहारात् ।
 यदि तु पदार्थभेदस्याभावो बोधयितुं न शक्यते इत्युच्यते, तदा संयोगजनकत्व-
 व्यापारश्च नृपगेत्र धातुवाच्यविरथाश्रयणोपम् ।

कैविलु कलव्यापारयो नृपद् शक्तिः, कले च द्वितीयाप्रकृत्यर्थव्यापारकत्वाम्ब-
 ञ्धेन कल्प्यते च जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयमम्बन्धेन व्या-
 पारं स्वव्यापारमानन्धे प्रदर्शने गच्छति' इत्यादिप्रयोगान्निष्ठव्याद्, तन्मते 'प्रति-
 योग्यभावान्वयो नृपव्यापारस्यै' इति व्यापारे 'चैत्रप्रदर्शने गच्छति' इत्यादौ नि-
 योभयमम्बन्धव्यापारविच्छिद्यप्रतियोगिताऽन्वय कलाभावस्य व्यापारं भावमुपादम् । न च

धम्नु तद्वृत्त्यन्वयेन ध्यायन् ध्यायन्नेव क्वचित्प्रियनु कृतान्तद्वयान्धमन्म-
येन क्रियाजनकवृत्तिर्माहृषीत्र इत्याहुः ।

तत्र रोचयामांः परममेतन्व्यादेर्गीत्येपायान्धमन्वान् । अतिप्र-
मदः फि द्वितीयायाः, ग्राह्योभ्रम्य या । नाशः । तायहाण्यकयनेऽपि
तत्तादृशस्यात् । गमयति कृष्णं गोदुल्लभितियत् पान्ययति कृष्णं

दृष्टं

वाभावो ननु मभिव्याहारे गच्छते इति परममेतन्व्यादेर्गीत्येपायान्धमन्वान् । 'प्रतिपद्य-
भावाऽप्यसौ तुल्ययोगधर्मो' इति वदता द्वितीयोपनिषदः । एवम्—चैत्रो पानं
गच्छतीत्यत्र मभिव्याहारे द्वितीयाः संवृत्तियदिति ह्यस्यो गजनन्ध-
म्य बोधात् तन्मभिव्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन पारलोपः । न च
पारलोभायः । मत्राभांभारप्रकारतानिमित्तविशेष्यतामन्वयेन ग्राह्योभ्रे प्रतिपद्य-
न्वयोव्याप्तौ पस्थिते हेतुत्वा तस्याथ द्वितीयां मत्यात् । न तु मभ्यंनिष्ठविशेष्य-
तानिमित्तप्रकारतामन्वयेन बोधे धातुजन्यभागे पस्थिते हेतुता । चैत्रचैत्रं न
गच्छतीत्यादियाख्यानामप्रामाण्यवत्तेः । चैत्रमंरुचैत्रं रंरामनत्रिया रूपप्रतिपोगि-
नोऽप्रमिदया नत्रा तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

गमने तु चैत्रंरुचैत्रियायाम् चैत्रृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तस्याममत्वेन मत्रा तदभावस्य प्रत्यापनात् प्राणाद्योपरतेः । अत
एव परममेतत्त्वस्य द्वितीयापरतिरूपस्थिते इति वाच्यम् । 'मैत्रो गच्छति चैत्रं न
चैत्रं' इत्यत्र मैत्रिणावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाध्यत्वयोरुभयोर्द्वि-
तीयाधेयोरुपादेन तदुपरतेः । अधिकमपे वक्ष्यते ।

तस्मात् 'चैत्रो गच्छति' इत्यादीं चैत्रो न वमंति इत्यवहाराच्च, सर्वथा कर्तव्या-
कृतं धातव्योपाधारप्रयोग्यतद्व्यधिराणधात्वर्थफलाऽऽध्यत्वं वमंत्वं निर्वच्यम् ।
तत्र फल्योपाधारयोधानुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्ये भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपत्त्यं वसिते
वैषाधिकरण्ये च द्वितीयाद्ः शक्तिरनन्यत्वं न्यत्वात् स्वीकरणीयेति । प्रवृत्तमनुस्रामः ॥

विक्रित्यनुहरेति । इदं तद्वृत्त्यान्वयममेतत्क्रियाऽन्वयि । यथाधुनं दूषयति-
नत्र रोचयामहे इत्यादिना । ननु परममेतत्त्वस्य द्वितीयाधेयत्वं विनाऽतिप्रमद्गा-
निरामाद् मोरुवं न दोषादेत्यत आह—*अतिप्रमद्ः क्रिमिति* । *तावदिति* ।
परममेतत्क्रियाजन्यधात्वर्थनाशच्छेदकफलशालिं वरूपकमंत्वस्य द्वितीयाधेयत्वस्वीका-
रेऽपि द्वितीयातिप्रमद्गस्य तादृशत्वादिन्यर्थं । तमेवाह—*गमयति कृष्णमित्यादि-

परोक्ष

न सम्भवति । वृत्त्यनियामकस्यैव प्रत्याभावात्प्रतियोगिता तवच्छेदकत्वमने तादृशप्र-
योगानुपरन्विति दिव

मैत्राधिकमने गच्छयति— तन्नेति न न तस्यावाच्यत्वं कर्मकान्तिप्रमद्गवा
रगमित्यत आह—*अतिप्रमद् इति तावदिति परममेतत्त्वव्यतिरेक्यथ ।
*नत्तादृशत्वात्—*अतिप्रमद् तादृशत्वात् न मत्रातिप्रमद्गमाह—*गमयतीति । ननु
"गतिबुद्धि" इति मूत्रोपात्तधात्वन्तिरिक्त धातुविषयतादृशकर्मत्वाविवक्षया बोधनान्नो-

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चिन् काष्ठादिभस्मवत् ।

दशमः

आग्निवृत्तभेदाया एव क्रियाया अवगमादिति रूपम्प्रोक्तं पद्येन । किञ्च पदेष्व्यांसार-
दृष्ट्याप्यस्यै नश्यन्ते क्रियायां हित्वाभावेन द्विवचनासिद्ध्यां ता ।

वस्तुतस्तु विकृतेषु द्विक्रियाभिर्निर्देशेनमुत्पत्तिर्योग्यैः प्रदोषोभास्युदन्तत्वात् ।
तथाच-अत्रदृष्ट्यास्तुष्टं एक एव व्यापारो धात्वर्थेनैवा भाष्यहृत्सम्भूतः । व्यापारदृ-
ष्ट्याप्यस्यैः क्रियाभिर् तत्प्रदोषादिभ्यस्तत्प्रतिपत्तिरुदन्तत्वध्रमनिश्चयनेत्यस्य-
पेक्षम् । यदपि विकल्पे दृष्टा-प्रकृतिविह्वित्प्रदोषेव वस्तुनिधेयम्, तथापि विह्व-
तिर्दोषोऽवगतो प्रकृतावपि विकल्पेनैव ज्ञातव्यं भवतीत्याशयेन तदुक्तं यं विह्व-
तिस्मिन् विमलत-प्रकृत्युच्छेदेति । एतेन त्रिसानिर्वाहोऽभावः प्रतिपत्तिताभ्युच्छे-
दधर्मत्वं प्रकृतिरन्तत्वनिति ध्यान्वितम् ।

‘काष्ठात् कटं करोति, कुसुमानि मर्चं करोति, सुगन्धं कुण्डलं करोति, सुं घटं
करोति, काष्ठं मन्म करोति, तन्दुलादोदनं पचति’ इत्यादी क्रियाविशेषो यः पूर्वमाव-
दिगिहकाहकागादिभित्तियोगिहानासो विशिष्टाभ्यन्तरूपन्तत्प्रतिपत्तिताभ्युच्छेद-
गिहत्वं काष्ठाकाष्ठादिरिति तत्तत्प्रकृतौ स्थगन्तव्यैः । सर्वत्र दिगिहताभावप्रतिपत्-
तिरिति तादृशप्रतिपत्तिताभ्युच्छेदवदिति प्रत्ययत्वात्प्रतिपत्तिप्रमदृष्ट्या एताव क्रियाविशेषेति प्रकृ-
तत्वात्प्रव्यापारनिर्वाहार्थकम् । इति च काष्ठत्वं प्रकृतिभूमिदारादेव दिगिहताभावो
मन्मोदकादिभ्योऽहः । इतिहमिन् सन्त्येति बहव्यगादिभ्योऽन्विनेष्विहोऽविरूपत्वं
भावविशिष्टाभ्यन्तत्वं बहवन्दीशिन्योऽहं त्रिसानो निर्देशति ॥

‘मन्मोदकमिति’ ॥ प्रकृतिनामप्रयोगोत्पत्तिरिति त्वर्थः । इत्वं च मन्मोदकमिति च ।
काष्ठादिति इत्त्वं एतन्, अन्यथा काष्ठस्योऽस्मिन् प्रव्यापारः ॥ ‘मन्मोदकमिति’ ॥
तदन्त्येव दर्शनानन्तरं द्विविकारत्वात्तन्निर्णयः । सादृश्यं च प्रकृतिनामप्रयोगोत्प-
त्तिरन्त्येव । एतन्त्येति । तथाच प्रकृतिविह्वित्प्रदोषकाष्ठमन्मोदकविशेषेण नि-
त्यर्थः एतन्त्येति । एतन्-‘काष्ठं मन्म करोति’ इत्यत्र करोतेः प्रतिपत्तिरिति विशिष्टात्
तत्प्रतिपत्तिरुदन्तवत्, तदुक्तं प्रव्यापारत्वात् । तस्मै प्रतिपत्तिरिति काष्ठस्योत्पत्त्या
मन्मोदकादेवकाष्ठाप्रतिपत्तिरिति तादृशानुक्तौ मन्मोदकादेव दर्शनान्ते व्यापार-
इति शेषः । एवं तदुक्तं तदोदनं पचतीत्यादावपि ।

‘तदपि विकल्पे-अत्रदृष्ट्यास्तुष्टं एक एव व्यापारो धात्वर्थेनैवा भाष्यहृत्सम्भूतः । व्यापारदृ-
ष्ट्याप्यस्यैः क्रियाभिर् तत्प्रदोषादिभ्यस्तत्प्रतिपत्तिरुदन्तत्वध्रमनिश्चयनेत्यस्य-
पेक्षम् । यदपि विकल्पे दृष्टा-प्रकृतिविह्वित्प्रदोषेव वस्तुनिधेयम्, तथापि विह्व-
तिर्दोषोऽवगतो प्रकृतावपि विकल्पेनैव ज्ञातव्यं भवतीत्याशयेन तदुक्तं यं विह्व-
तिस्मिन् विमलत-प्रकृत्युच्छेदेति । एतेन त्रिसानिर्वाहोऽभावः प्रतिपत्तिताभ्युच्छे-
दधर्मत्वं प्रकृतिरन्तत्वनिति ध्यान्वितम् ।

दशमः

इति किञ्चिदुक्तं तदोदनं पचति इति विशिष्टाभ्यन्तरूपत्वं प्रकृतिविह्वित्प्रदोषकाष्ठमन्मोदकविशेषेण नि-
त्यर्थः एतन्त्येति । एतन्-‘काष्ठं मन्म करोति’ इत्यत्र करोतेः प्रतिपत्तिरिति विशिष्टात्
तत्प्रतिपत्तिरुदन्तवत्, तदुक्तं प्रव्यापारत्वात् । तस्मै प्रतिपत्तिरिति काष्ठस्योत्पत्त्या
मन्मोदकादेवकाष्ठाप्रतिपत्तिरिति तादृशानुक्तौ मन्मोदकादेव दर्शनान्ते व्यापार-
इति शेषः । एवं तदुक्तं तदोदनं पचतीत्यादावपि ।

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।

दर्पणः

पस्तुतस्तु विकृतिकर्माऽममभिव्याहते, 'तण्डुलं पक्वति' इतिवत् संशोर्णं पक्वतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशत्वमेव द्वितीयाश्रया वाच्य इति प्रकृते प्रयोगप्रयोजकभावाऽभावेऽपि न क्षतिः । तथाच तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तत्र तण्डुलप्रतिमानिति बोधः । ईदृशस्थले च कर्माश्रयान्तं प्रकृतं कर्मत्वमेवाऽभिधीयते । अत एव काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते इत्यादौ काष्ठप्रदसमानवचनत्वमाख्यतस्य, न तु भस्मादिविकारवाचकप्रदसमानवचनत्वम् । भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयनियमान् ।

ननु प्रधानाऽप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृत-नी-बहादि-दुहादिप्रकृतिक-कर्माख्यातस्वीयाप्रधाने दुहारीनां 'प्रधाने मोहकृष्यहाम्' इत्यनुनामनात् कर्मत्वद्वयाऽनभिधावत्त्वाऽनियमेन प्रकृते कर्मत्वद्रव्यस्यैव तुल्यतया प्रकृतिगतकर्मत्वस्यापि लक्ष्य-रेणामिधाने बाधराभावः । आश्रयान्तस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु—

“गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेः प्रकृतेर्न हि” ।

इत्यनुनामनसिद्विविकृतिसंख्यान्वयवृद्धिं प्रति प्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाऽगृह्णामाणाख्यातजन्योपस्थितेहेतुत्वरूपतया निरसनीयः । कथमन्यथा “भस्मीभवति काष्ठानि” इत्यादिप्रयोगा इति चेद् ? न ।

'पश्यती हृदयते' इत्यत्र द्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतापच्छेदकाऽपरिषये विकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्याताऽर्थविशेष्यत्वे वा वाच्यभेदापत्तेः । न चेष्टाऽपत्तिः तथा सति 'काष्ठं भादयते भस्म क्रियते' इति वाच्यत्रयोपस्थये 'काष्ठं भस्म क्रिय' इति वाच्यत्रयोपस्थ्यापि भस्म काष्ठविकृतिरन्वयविकृतिवैतिसंशयनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेः समूहाऽम्यनजनकत्वाविशेषेण काष्ठभस्मयोः प्रकृतिविकृतिभाष्योक्तवाक्यादृशाभावात् सन्वामेवैकवाक्यतायां कर्तृप्रत्यये प्रयोगप्रयोजकभावस्य त्रिशिष्टाऽन्वयविवक्षानियमेन लाभ इव कर्मप्रत्ययस्थानेऽपि तथा विवक्षाया नियमवशादेव कर्माऽऽरमतेपदे भस्मनि काष्ठोच्छेदप्रयोगोपपत्तिरूपकादप्रकृतित्वस्य लाभात् ।

न च विकृतिवाक्याद् द्वितीयापत्तिः । लक्षणेण विकृतिशर्मत्वस्यानभिधानेऽर्था कर्मत्वागतरविशेषणतापन्नक्रियायां तस्य विकृतरूपसंयोगत्वाऽभ्युपगमेनैव द्वितीयापत्त्यसम्भवात् । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिप्रतिपक्षामेव द्वितीयापत्त्यसम्भवात् ।

न चैवं घटः करोतीत्यापत्तिः । कर्मत्वागतरविशेषणतागतरक्रियायां क्रियागतरकर्तृत्वविशेष्यतापन्नार्थकत्वेव कर्मतासंयोगेण भावाम्युपगमात् । अत एव 'का भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः । भस्मराशेः क्रियान्तरकर्मत्वविशेष्यतागतरत्वात् । उपपत्तेर्न च 'पश्य गृहो धारति' इत्यादिः ।

प्रकृते च 'नीली घटो भवति' इत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादीराशेषव्यवस्थान्ताम्यन्वयेनाऽन्वयवत्त्वाभ्युपगमिन्वविशेष्येण प्रकृतिशर्मत्वविशेषणतापन्नार्था कृत्वाकर्तृ-कृतौ भस्मादिरूपप्रकृतिशर्मण कर्मताम्यन्वयेनान्वयोपगमेन लक्ष्यवाक्यप्रयोगस्यो-क्तसंगत्यन्वयवत्त्वात् । तथाचोत्पादकत्वेन भस्मम्यन्वयप्रकृतिप्रयोगप्रवृत्तान्ताप्रति-पादानि काष्ठानि काष्ठं भस्मराशि क्रियते' इति वाच्यता बोधः । म्यन्वयवत्त्वात्तदर्थकत्वात्तदर्थकत्वतया त्रिशेषणता च न तत्र प्रतीतिः ।

क्रियावृत्तविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति च तत्रैवोक्तम् ।

एवम्—“मृदो न घटो” इत्यत्रापि द्रव्यं:

नापन्नधात्वर्थान्यर्थेषु बोधने द्वितीयायाः साधुत्वनिमित्तिनिपनोपगमं नोक्तस्येते द्वितीया-
प्रसङ्गे, नापि ‘दुहते गोः क्षीरम्’ इत्यादौ तदनुपपत्तिः । एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वा
वच्छिन्नारोपस्थितेऽप्येको ह्यौ शायने इत्यादौ आरोन्पविशेष्यवाचसमानवचनत्व-
माल्यातस्य । प्रयुजन्ते च कवयः—“पुत्रोऽपि त्रय इव भाति कन्दुकोऽयम्” इति ।

“अमानि तत्तेन निजापतोपुगं द्विकालवद्वाधिकुरारितारं स्थितम्” ।

इत्यत्राऽऽरोन्पनिजापतोपुगसमानवचनमनानांत्याख्यातं प्रयुक्तं धाहपेनेति वा-
च्यम् । तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थितापतोपुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् फालद्वयवद्दिकुरा-
णामेव राज्ञ आरोप्यत्वेन करेरुत्प्रेक्षितत्वात् । अत एव न तत्राविमृष्टविशेषांशता-
दोषावकारा इत्याहुः ।

अत्र केचित्—“पुनरावृत्तः सुवर्गपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्गो
पण्डो भवति” इति महानाप्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव ।
गृह्णाति वाचरुः संख्यां प्रकृतैर्विकृतैर्नहि ।
इति तु च्छिप्रत्ययनाप्रविषयकम् ॥

प्रयोगानानसाधुत्वमेवेति ॥
अरे तु—“खदिराङ्गारसवर्गो” इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते ।

तस्या विकृतित्वम्, आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् । युज्यते चेतत् ।
नकेत्वेय सत्यम्” इतिवत् संकृतिमुनेन पुनरावृत्त इति विशेषणेनापि सुवर्गपि-
विकृतित्वं गम्यते ।

माहि—पूर्वोपक्रान्ताऽऽवृत्तिरन्तरायास्तत्प्यवसायित्वेन सिपाधपिपितसुवर्ग-
स्य सिद्धेः । तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टाऽऽकृतिविशिष्टसुवर्गस्य कुण्डलादिप्रकृतेरप्य-
ऽऽकृतिविशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वस्तुं
न तन्निरदेश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनस्य उपपन्नम् इति ।

अभिधानोप्यम् । एवं तद्वन्मन्त्राऽपि तत्रैकेनाख्यातेन विरुद्धमन्त्रावन्तो-
याया अभिधानुमनास्यतया भगवता कुण्डले भवति इति विकृतिमन्त्रवाचो-
नामानि—देषाकरणमेतं प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यातेन
यतःसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराशाऽस्ति । एवञ्च प्रयोगवर्गेन
नेति । क्रियाप्रयोज्यात्मा भवति तत्रैकैकप्रतिनिविषयत्वात् । अत्रैकैक
प्राज्ञा

क्रियाकृतेभ्यादिना . . . अनुमानात् . . . अनुमितिजन्यात् . . . तत्रैव-वाच्यपदात् एव . . .

‘घटं करोति’ इत्याद्यम् । काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, च द्वितीयम् । घटं पदयतीति तृतीयम् । तृणं स्पृशतीत्युदासीनम् । विषं भुङ्क्ते इति द्विष्यम् । गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरना-

दर्पण

सति फलाश्रयत्वम् । निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । तत्रापि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्याऽसाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य ‘घटं जानाति’ इत्यादौ घटादावसम्भव इति प्रयोज्यान्तं धर्मविशेषणम् । तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये सामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासाय—असाधारणेति । क्रियाजन्यफलानाश्रये अतिप्रसक्तिनिरासाय—विशेष्यम् ।

न च ‘घटं जानाति’ इत्यादौ क्रियाजन्यफलाऽभावात् सामान्यलक्षणाभ्याऽव्याप्तिः ।

लक्षणाऽव्याप्तिवारणभङ्गफलमादाय जानात्वादिङ्गमणि लक्षणमङ्गमनेऽपीच्छत्यादिकर्मण्यव्याप्तिवारणायोक्तरोतेरेवानुमर्त्यन्वारिति । निर्वर्त्याद्यमेणोदाहरणान्याह—
घटमिति । *आद्यमिति* । निर्वर्त्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति । असादान्तयादिनतत्पुरुषविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः । “अकथितञ्च” इत्यत्राऽकथितशब्दोऽविवक्षितपरो, भन्वप्रधानपरः । तथा सति ‘पाणिना कौन्वयाद्यां दोग्धि’ इत्यत्र करणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रमत्तयेतेति । दुहादीनां परिगणनात् तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकारावादिनि भावः । तथाच पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षया सर्वथा पूर्वविशेषप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्यपि विभागानुद्बलव्यापारानुद्बलव्यापारस्यापि दृष्टार्थत्वेन “कर्तुंरीप्सिततमम्” इत्यनेनेत्र कर्मसंज्ञा सिद्धयति । कर्तुंनिष्ठव्यापाराविशेषणलाभयतया गोः प्रधानकर्मतया न तत्र लाघनुरपत्तिः । पयोनिष्ठविभागानुद्बलमोनिष्ठव्यापारानुद्बलव्यापारस्य शब्दकः प्राधान्याद्, अन्वयामिदृशयोऽनकमेतन्मूर्त्तमित्याभाति, तथापि विभागानुद्बलव्यापार एव यदि घातार्थस्तदा असादाकथापविकशायामन्वयप्राप्तिकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् । एतस्मिन्प्रथे स्वप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनताप्रवादायैव लाघयः ।

अत्रयान्कर्मस्य चोक्तकर्मभिन्नत्वम् । तद्योक्तार्थं गवादीनामश्लम् । वाक्पथकलाभाश्रयत्वम् । तथाचैतन्मूल्यं अन्वयित्तत्त्वत्तद्व्यतिरिक्तविभागानुद्बलव्यापारो दूरे स्थः । तत्र गोर्यान्तत्वात् विवक्षायामनेन कर्मत्वम् । तद्विवक्षाया पञ्चमी । गो पयस्यन्वय न् पञ्ची । एवञ्च गोकर्मकपयान्तिष्ठविभागानुद्बलव्यपार इति

परीक्षा

निर्वर्त्यम् द्वितीयम्—विज्ञापयम् । *साऽजान्तरैरनाख्यातम्*— अकथितं च” इति सूत्रादावकर्मसंज्ञावनः । एव चासाधारणतया विवक्षयन्त एव विवक्षितं तद्विषयत्वम् अविशेषात् पूर्वविशेषप्रसक्तिपूर्वकत्वात् ।

स्यात्तम् । क्रूरमभिक्रुद्धयतीत्यन्यपूर्वकम् ॥

द्वर्षणः

शोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् । आद्यकल्पे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुहृत्यो-
निष्ठव्यापाराऽनुहृत्य एककर्तृको वृत्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाध्रयत्वात् पयसः
कर्मता । तदनुहृत्यव्यापाराध्रयत्वात् गोः, न तु विभागाध्रयत्वेन । पयोनिष्ठविभागा-
यसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदत्वादेवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अन्यपूर्वकमिति । अन्यसंज्ञावाचनपूर्वं शास्त्रशोधितमित्यर्थः । 'क्रूरमभिक्रुद्ध-
ति' इत्यत्र "क्रुधदुहेप्यां" इतिप्रसक्तम्प्रदानसंज्ञायाः "कुधदुहोरपसृष्टयोः कर्म" (पा०
सू० १।४।३०) इति शोधनात् । एवं 'वैकुण्ठमधिगते' इत्यादावपि शोध्यम् । 'अजां
धामं गमयति, 'शान्त्यं शास्त्रं योधयति' 'ब्राह्मणमन्नं भोजयति' 'यजमानं मन्त्रं पाठ-
यति,' 'घटं जनयति' 'नारायति' इत्यादी "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गम्यादिधा-
त्यर्थकर्तृः कर्मसंज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकण्ठिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया
सप्याध्रयोऽर्थः । यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाध्रयत्वाद्गतादीना-
मपि कर्मत्वं "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सिद्धं, तथापि णिजन्तेन आप्यमान-
स्य घञ्भवति गत्याद्यर्थव्यापाराध्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेन 'पाचयत्योदनं
द्वेदत्तेन' इत्यादी न । तदुक्तम्—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मोन्माभिर्धायते । इति ।

वाचकतासम्बन्धेन स्वनिष्ठया तृतीययत्ययात् । यद्यपि कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् "हेतु-
मति च" इत्यनुशासनात् स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसम्बन्धाऽवगतोरन्तरङ्गत्वाच्च
कर्मसंज्ञायास्तथा वाद्य एवोचितस्तथाप्यन्यानर्थोन्त्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यशाब्दप्राधा-
न्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वस्य "आकडार'
(पा० सू० १।४।१६) सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् "हेतुमति च" इतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्च
तदनुरोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वाऽनियमत्वमेव साम्प्रतम् ।

परं तु—"हेतुमति च" इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्र-
रणा णिजर्थः । कर्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्न, क्वचिदाध्रयत्वादि । येन यादृशधातूत्तरा-
गानेन यादृश कर्तृत्वमभिर्धायते . नादृशधातूत्तरणिजप्रत्ययेन नादृशकर्तृत्वनिर्वा-
हो व्यापारोऽभिधायते । निर्वाहकत्वं च बरूपमन्वन्धविशेषो नाऽतो नानयतो-
दावन्वयाऽनुपपत्तिः ।

एवञ्च पाकादिकृत्यन्तकर्मत्वविरहेऽपि ग्यन्तधातुप्रतिपाद्यताऽवच्छेदककर्तृत्वस्य
येन तदाध्रयत्वात् पाकादिकृत्य कर्मत्व नादृशस्त्वविशेषणनया महाशदिरूप
त्रकृतवृत्तिविवक्षाया पाचयत्योदनं महाशमित्यपि प्रयोगः सात्त्विक । अत्र एव
अहं जनको धनुस्तद इति नष्टिप्रयोगः स्वयमेव सङ्गच्छते । प्रज्ञानव्यभिचि

वैकमिति . शास्त्रान्तरग्रामसंज्ञान्तरवाचकशास्त्रप्रयोजकममजकमित्यर्थः ।
इति यथा . एवं वैकुण्ठमधिनिष्ठतां न्याय-यस्मिन्नेवान्तरं
प्यांगाम्

कर्तृत्वतीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि—“स्वतन्त्रः कर्ता” (पा०

द्वयं:

कनया तद्रूपदादनं स्वगतिरुगतिः । यदा तु गिर्यकृत्यपर्यव्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्ति-
स्वस्य विगोपगतया विवक्षा ; तदा सहायेनेत्येव । “गतिबुद्धि” इति सूत्रात् गत्यार्थक-
धातुयोगे तादृशकर्तृत्वविगोपगतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता, नाऽन्वयेत्य-
र्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृत्वस्याऽव्याप्त्यवस्थापकम् । तेन ‘पाचयत्वोदनं सहायेन’ इति वा-
‘अत्रया वामं गमयति’ इति न ।

एवञ्च ‘अजो वामं गमयति’ इत्यत्र वामनिष्ठसंबोधाऽनुकूलव्यापारस्य परजा-
निष्ठं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलवृत्तिमानिति
बोधः । ‘पाचयत्वोदनं सहायेन’ इत्यत्र सहायकर्तृको यो त्रिकल्पयतुल्यो व्या-
पारो, निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलवृत्ति-
मानिति बोधः ।

‘क्षेत्रेण वामं गमयतेऽजा’ इत्यत्र कर्माख्याने तु तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृत्वव्यापार-
निर्वाहककर्तृत्वनिरूपकं यत् वामवृत्तिसंबोधात्तुल्यं गमनं तत्कर्मत्वमिति बोधः ।
‘सहायेन पाचयते’ तादृशक्षेत्रेण इत्यत्र तु क्षेत्रकर्तृक्षेत्रेणानिर्वाहककर्तृत्वनिरूपक-
म् । सहायस्वरूपव्यवहारकर्तृवृत्तिव्यापारस्तत्रपरिस्मितवाधयन्तदुल इति बोधः ।
अर्थविशेषः स्वयमूयः ।

ये त्वनुकूलव्यापार एव गिर्यध्वस्तदन्वयिनी गमनारिक्तियैव धात्वर्थता उच्छेदक-
कर्म, तच्छाकितवाऽजादीनां वाममेव कर्मत्वं “गतिबुद्धि” (पा० सू० ११४१२) इति
सूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति । तेषां मते ‘पाचयत्वोदनं सहायेन’ इत्यादी द्वितीयादृशी-
वयोक्त्यामकोऽप्यमः । अयिहमन्वयाऽनुगन्धेवमित्याहुः ।

‘क्षेत्रेण वामं गमयति’ इत्यादिवादादि द्वितीयाया आधार एवाभ्यं । अत्रवाच्यगृहणी-
त्वादियोगे “अजिगीह” (पा० सू० ११४१२) इत्यादिगृहणार्थस्य कर्मवत्त्वनिश्चा-
नात् । यद्वि कृत्यपर्यव्यापारान्तर्भावेनाऽव्यापारगृहणीत्वादीनां लक्षणागुणस्य “कर्तृ-
त्वमित्यन्तमन्वयव्यवहारेण कर्मवत्त्वा सुवाचा, तथापि सुवचार्थकत्वयोगेऽपि कर्म-
त्वव्यवहारात्त्वबोधनार्थमपि “अजिगीहव्यापाम्” इत्यादिगृहणार्थव्यापारकर्मत्वमिति ।
कर्मत्ववर्नीययोगविहितविभक्तेऽपि यथावयं व्यापारलक्षणाभावादि गम्बन्धो धोत्व-
इति वदन्ते ।

इत्यादिभेदात्तौ तु वदन्तवादादन्वयान् सन्बन्ध एवाभ्यं । “वाचाऽव्यवहारेण
स्वययोग” वा सू० ११३० इति विहितद्वितीयाया व्यापारव्यवहारेण । मागम-
दान् इत्यादी मागव्यापारव्यापारवर्तिनि वदन्तः । द्वितीयादात्ताभावात् एव
विहितवदन्तः इत्यादिभेदात्तौ तु वदन्तवादादन्वयान् सन्बन्ध इति वदन्तः ।

इत्यादिभेदात्तौ तु वदन्तवादादन्वयान् सन्बन्ध इति वदन्तः । इत्यादिभेदात्तौ तु
वदन्तवादादन्वयान् सन्बन्ध इति वदन्तः । इत्यादिभेदात्तौ तु वदन्तवादादन्वयान्
सन्बन्ध इति वदन्तः । इत्यादिभेदात्तौ तु वदन्तवादादन्वयान् सन्बन्ध इति वदन्तः ।

सू० १।१।५४) । स्वातन्त्र्यञ्च—धात्वर्थव्यापाराधयन्त्यम् ।

धातुनोक्तश्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥

इति धादयपदीयात् । अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽ-
भिधीयते तदा स कर्तृति, स्थाली पचति, अग्निः पचति, पथांसि

इति

पारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वात् आह—स्वातन्त्र्यञ्चेतिः । व्यापाराधयत्यस्य
कारके धात्वर्थोऽधयत्यस्य कर्मण्यतिप्रमत्तत्वात् तद्व्यावृत्तये धर्मनोपपन्नम् ।

अन्ते तु—कर्तृप्रत्ययननिव्याहारं व्यापारतावच्छेदकमन्वयेन धात्वर्थनिष्ठवि-
शेष्यतामिहसितप्रसारतानाधरतद्धात्वर्थोऽधयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तद्वै च कर्तृत्वम् ।
कालिकसम्बन्धेन व्यापाराधयेतिप्रमत्तत्वात्तस्य व्यापारतावच्छेदकमन्वयेनेति ।
'धानं गच्छति' इत्यादायुत्तर्नयोगान्ते धः तादृशधात्वर्थत्वानावान् तदाधयेति-
प्रमत्तः । 'इवन्तु-हुलो देवदत्तेन' इत्यादीं पठस्य विनेष्यत्वेन देवदत्तेऽप्यातिरिहाराय
कर्तृप्रत्ययननिव्याहार इति । मानपीसाध्यायां शिष्यायां सर्वेषां स्वत्वव्यापारो
स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य दुर्गतरत्वेऽप्यभावात् सूत्राप्रार्थक्यमिति, तनुः कर्मप्र-
त्ययननिव्याहृतकर्तृव्यावृत्तधात्वर्थव्यापाराधयत्यन्वयं नन्वकत्वे गुरोर्विनेष्यत्वाऽ-
नतिप्रयोगत्वाच्छेदकम् । कर्मकर्तृति तु नञ्जनते फले व्यापारत्वाऽऽरोचान्नाऽ-
प्यासिः । व्यापारत्वेन कृतेषु सङ्घात तदनाधयेऽन्वयेन स्वस्मिन् कर्तृव्यवहारः
तदरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां तु ह्यविद् कर्तृत्वव्यवहारोऽपि । पचति च—
यदा यदीयो व्यापार इत्यादि । पूर्वमेव 'मसौ भूते न तु नदा हुनन्' इत्यादिपरा-
मिति भावः । तत्र हरिवाक्यं प्रमान्यति—'धातुनेति' । उक्तस्य इति विनेष्यत्वा-
त्तदुक्तमेव स्वातन्त्र्यं हरिसम्मतमिति सूचयति—'अत एवेतिः । उक्तस्वातन्त्र्यस्य
कर्तृत्वादेत्यर्थः ।

परीक्षा

वति । 'आधय इतिः । आधयत्यनाथं वाच्यतावच्छेदकम् । 'धात्वर्थव्यापारंतिः ।
धात्वर्थप्रधानव्यापारत्वर्थः । प्रधानत्वं च—कारकान्तरात्प्रयोज्यत्वम् । एतच्च विव-
क्षाधीनम् । यत्र काष्ठं पचतीति प्रयोगस्य काष्ठस्य कर्तृत्वविवक्षायां यदपि तदीय-
व्यापारस्यान्वयप्रयोज्यत्वम्, तथापि तन्मानवव्यापारं यत्कारकान्तरं तदधीनत्व-
मन्वयेति बोध्यम् ।

तदाह—'धातुनेति' । 'अत एव'—स्वतन्त्र्योक्तस्त्वत्वादेव । यत्र तु कर्म
सुवीचा तत्र कर्तृव्यापारं व्यापारं, तदीयव्यापारस्य करनत्वविवक्षायां धातुवाच्यत्व-
विग्रहः । तद्वै च 'वेद्रेण पावयति नेत्रं' इत्यत्र वेद्रेण नेत्रोपव्यापारप्रयोज्यत्वेन कार-
कान्तरात्प्रयोज्यत्वविग्रहान्कर्तृत्व न स्यादिति वाच्यम् । तद्वै धात्वर्थप्रधानोऽनुत्पत्ता-
पागादप्येवमन्वयं विवक्षितत्वात् । एव च तत्र वेद्रेण निद्रकृतिधातुमिहकर्मकृत्वं
तस्य तदात्तव्यवहारप्रयोज्यत्वात् । 'अत एव'—स्वतन्त्र्योक्तस्त्वत्वादेव । यत्र तु कर्म
सुवीचा तत्र कर्तृव्यापारं व्यापारं, तदीयव्यापारस्य करनत्वविवक्षायां धातुवाच्यत्व-
विग्रहः । तद्वै च 'वेद्रेण पावयति नेत्रं' इत्यत्र वेद्रेण नेत्रोपव्यापारप्रयोज्यत्वेन कार-
कान्तरात्प्रयोज्यत्वविग्रहान्कर्तृत्व न स्यादिति वाच्यम् । तद्वै धात्वर्थप्रधानोऽनुत्पत्ता-
पागादप्येवमन्वयं विवक्षितत्वात् । एव च तत्र वेद्रेण निद्रकृतिधातुमिहकर्मकृत्वं
तस्य तदात्तव्यवहारप्रयोज्यत्वात् । 'अत एव'—स्वतन्त्र्योक्तस्त्वत्वादेव । यत्र तु कर्म
सुवीचा तत्र कर्तृव्यापारं व्यापारं, तदीयव्यापारस्य करनत्वविवक्षायां धातुवाच्यत्व-
विग्रहः । तद्वै च 'वेद्रेण पावयति नेत्रं' इत्यत्र वेद्रेण नेत्रोपव्यापारप्रयोज्यत्वेन कार-
कान्तरात्प्रयोज्यत्वविग्रहान्कर्तृत्व न स्यादिति वाच्यम् । तद्वै धात्वर्थप्रधानोऽनुत्पत्ता-
पागादप्येवमन्वयं विवक्षितत्वात् । एव च तत्र वेद्रेण निद्रकृतिधातुमिहकर्मकृत्वं
तस्य तदात्तव्यवहारप्रयोज्यत्वात् ।

सुखयनिर्णयः ।

कर्म्मकर्तृतायाञ्च
स भेदेहेतुः ।

यगाद्यापत्तिरिति

शब्दविरोधद्वारा

एवञ्च व्यापारोदात्त घातुलभ्यव्यादाधयनाश्रं वृत्तीपार्यः ।
कचमप्रयोन्वृत्त्यं, कृत्याधयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्राप्यात्म ।

दण्डः

दितिः । मन्त्रपोराह शरीरतया कर्म्मकर्ताधयत्वं परया कर्तृमन्त्रतया वाप्या
स्वयं । यगाद्यापत्तिरितिः । अन्वुत्पन्नवादिः । श्रान्ते कर्म्मणि कर्म्मकर्ताप्या
मन्त्रेः । शब्दविरोधद्वारा—एवञ्च मन्त्राद्वयमुत्पन्नान्मन्त्रविद्वारा, मन्त्र-
द्वयविरोधतया कर्तृकर्म्मत्वमप्यहोमभेदेहेतुत्वित्येः । न तु कर्तृत्वकर्म्मत्वयोः पराना
पिभेदेनादायति भावः ।

ननु विविधाधयस्य तादृश कर्तृताप्यंजनव्यापानतः साह—एवञ्चेति । धातु-
पाठव्यापाराधयस्य कर्तृत्वं पेत्यसं । आधयनाश्रमितिः । अतन्वत्त्वव्यादिति
भावः । नञान्तरं हृत्पत्ति—हृत्त्व्याधयत्वमित्यादिना । अख्यातमितिः । अन्वृत्ते
कर्म्ममन्त्रायादिति भावः ।

अथ दण्डि—हृत्तादिकिञ्चन्यापारस्य धातुधयत्वनिश्चया ननुदुष्कृत्यातन्व-
वत् दान्तराह कचमप्रयोन्वृत्त्यस्य हृत्तादादनादेति तदातोतात्कर्तृत्वमप्यहोम-
न्त्रिद्वयत्वात् । अत एव इति—

- प्रागन्त्यः कश्चित्कालान्तरमावाःऽऽपत्तदारापि ।
- सर्वात्मन्युत्पत्त्याह ननुकारां निरर्थात् ॥
- आहव्याप्यनिर्दिष्टमिति च दण्डात् ॥
- आहव्युत्पत्तित्वे स्वात्मन्यं कर्तृत्वमपि ॥

हृत्कर्तृत्वं कर्त्तृत्वव्यापारात् इति हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापार-
व्यापारव्यतिरेकत्वे च कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वेन कर्त्तृत्वव्यापारं निरर्थकत्वं कर्त्तृत्वव्यापारं
ननु एव निरर्थकत्वं प्रविदिष्यमाने कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वेन कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं च
हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वेन कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वेन कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं
निरर्थकत्वं ।

हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे प्रविद्यात्वे न कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वव्यापारं ।
प्रागन्त्ये नान्ये एव हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे प्रविद्यात्वेन कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं
व्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं

संज्ञा

हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं
हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं
हृत्कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारव्यतिरेकत्वे कर्त्तृत्वव्यापारं कर्त्तृत्वव्यापारं

दर्पण-

स्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तुं परतन्त्रकरणान्देन स्वध्यापारमादाय कर्तुं त्यम्, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यमर्थेपि प्रवृत्त्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववन् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च । न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता । प्रयोज्यस्य तु सादृशप्रवृत्तौ "सर्वं इमे स्वभूत्यर्थे प्रयतन्ते" इति "हेतुमति च" इति मूलस्य भाष्यमनुभवप्रसार्धजनीनः प्रामाणमित्याहुः ।

वृत्त्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैवाधिकोक्तकृतत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम् । तेषां स्वयमादायः—कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतिबोधित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्तृत्वीयया प्रतिपाद्यते ।

तथाहि—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ वृत्तिमद्भेदेन तद्व्यत्यत्वं वा क्रियाविशेषगतया तृतीययाऽभिधीयते । अघेतनकाष्टादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीति न 'काष्ठेन पचत्येते तद्व्यत्यत्वं' इत्यादौपि तापोऽग्नौ तद्व्यत्यत्वं तद्व्यत्यत्वं इत्येते

लक्षणा । 'चैत्रः पचति' इत्यादायुक्तस्यैव कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेषगतयाऽऽख्यातेन बोध्यते । अघेतने स्वरसतः कर्तृत्वव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृत्वमपि भाक्तमेव ।

नच यत्नवत् एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव "कर्त्तरणयोः" (पा० सू० २३।१।६२) इत्यादेश्वारिताप्यं गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य कर्तृत्वस्य पारिभाषिकानुपरत्वात् । तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात् । सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिध्याकृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरपठ्यापाराऽधीनक्रियाऽनुवृत्त्यापारत्वनामेव काष्टादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' इत्यादौ कर्तृत्वम् । अनधीनत्वान्तविशेषणं च 'चैत्रं काष्ठैः स्यात्त्वां पचति' इत्यत्र 'चैत्रः काष्ठानि स्यात्त्वी पचति' इति प्रयोगवारणाय चैत्रं पचति, स्यात्त्वी पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तराप्रतिद्विस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव । तन्निर्वाहश्च स्वतन्त्रसाक्षिचरणात् । विशिष्टाक्षेपविशेषणविषयविशेषणबोधोपाजनकत्वात् । विशिष्टाक्षेपत्वात् निर्वाहान् । चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृत्वमभिध्याहारं प्रयोज्यस्य हेतुकर्तृत्वान्त्येऽपि व्यन्तप्रतिपाद्यतायनादिनिष्पाद्यतामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पठ्यात्पथक्रियाकारकाऽनधीनताया अवेद्यत्वेन न तदावकप्रदोषरं तृतीयाद्यनुपपत्तिः । स्वतन्त्रकर्तृत्वप्रयोजकव्यापारस्य तद्व्यत्यत्वं तदादिबन्धुपाकारादिवन् पाकादावन्वयधामिद्वत्त्वात्कारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारस्येऽपि तद्व्यत्यत्वात्कारकत्वाभावाच्च । अत एव 'चैत्रेण मेघं पाचयति' इत्यत्र, मेघं पचतीति न ।

मन्वन्तुर्दृष्टिर्नान्या चैत्रादे स्वतन्त्रकर्तृत्वानिर्वाहः, तथापि तदावकप्रदोषरं तृतीयाद्यनुपपत्तिं कर्त्तव्यनिर्वाहकव्यापारस्य निरूपत्वेन स्वतन्त्रनिष्पत्त्यस्य निष्पाद्यतायनादिति च १ न ।

कर्त्तव्यनिष्पाद्यकत्वमन्वन्तुर्दृष्टिर्नान्या चैत्रादे स्वतन्त्रकर्तृत्वानिर्वाहः, तथापि तदावकप्रदोषरं तृतीयाद्यनुपपत्तिं कर्त्तव्यनिर्वाहकव्यापारस्य निरूपत्वेन स्वतन्त्रनिष्पत्त्यस्य निष्पाद्यतायनादिति च १ न ।

अथञ्च त्रिपिधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, फलकृतां च । 'मया हरिः संश्रयते' 'फार्यते हरिणा' 'गमयति वृष्णं गोकुलम्' । मद्-
भिलाश्रयको हरिकर्मक स्वेयनानुकूलोऽव्यापारः । ह्यर्भिलाश्रयक-
उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलरूप्याश्रयकता-
दृश्याव्यापाराऽनुकूलोऽव्यापारः इति शाब्दबोधः । कारणवृत्तीयाया-

द्वयं:

धानस्य "तिष्ठतिदितमनासि" इति परिगणनाच्च ।

साध्यातस्य धर्म्यथाचरन्त्येऽपि कृत्वादिबिभक्षित्वृषोषरत्वस्याऽभिधानस्य तत्र
स्त्वान्न 'चैत्रः पचति' इत्यादी कृतांदाऽऽरतिः । मुख्यविशेष्यतया तद्विद्वेष्या
'चैत्रेण पचति' इत्यादिप्रयोगात्परित्यक्तं न । आध्यापारिकत्वं विशेषगतया कृतिबोध-
नन्वैवाऽभिधानस्यार्थत्वात् । तथाभिधानं च 'लृप्तदितमनासिः' एवेति त एवाभि-
धापकतया कृत्कृतोपाधाः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापार एव कृतांदांरनुगतासन्, तथापि कृतिरूपकृतं एव लाय-
वाच्छक्तिव्यापारादीं तु लक्षणव्युक्तमनुगतासन्व्यापारादितात्पर्यमात्राग्राहकत्वात्ता-
घवसहकृतस्यैव तस्य शक्तिरूपकत्वात् । व्यापारे तत्सत्येऽपि गौरवेण तदभिदेः ।

एवञ्च कृतिरूपकृत्यबोधस्यैव कारणान्तरव्यापारानर्थान्त्वं न प्रतीयते एवेति न
तदन्तर्भावो शकितः । प्रमाणाऽनावात् । व्यापारलाक्षणिककृतप्रत्ययेन लक्षणया तद-
न्तर्भावेन व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेन कृतां
शक्यावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । 'धयो जायते' 'ओदनः सिच्यति' इत्या-
दी घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्त्वापवादमवलम्ब्यैवोपपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम् । एवक्रियाविपकृत्येयं नान्तरी-
यक्रियाशिनोऽहस्तत्र तद्विक्रियाकर्तृत्वाऽऽपदस्तात् । किन्तु तद्विक्रियाविपकृत्ये सति
तदनुकूलकृतिस्तत्कर्तृत्वम् । गुरुरन्भारात्तोलनादीं तु यत्र क्रियाया अनिष्पत्तिस्तत्र
गतिरर्थैव । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ग्राह्यव्ययस्तत्र नरणाऽनुकूलनाराचक्षेप-
व्यापारस्य कृतिविपकृत्येऽपि हिमा । लक्षणस्योद्देश्यताघटिततया तस्य विप्रमरणा-
कृतव्यापारत्वेनानभिहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविपकृत्यस्य तादृशव्यापारे अनत्वेन न
ग्राह्यत्वविशिष्टवधकृत्ये तादृशव्यापारकर्तृरिति न सम्पूर्णे प्रायश्चितं तस्येति ॥

कर्तृविभागमाह—अथञ्चेति* । अनुपदं कृतांदांरत्वेन निरुक्तः कर्तृत्वर्थः । *शुद्ध
इति* । हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानधिकरगमित्यथ । प्रेरणार्थकनिष्पत्तिधातुव्यापारव्यापारा-
श्रय इति यावत् । *हेतुरिति* । निजधंप्रेरणाश्रय इत्यथ । *कर्मकर्तृति* । धानु-
पानव्यापाराऽऽश्रयस्ये मति निजधव्यापारिणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यथ । कर्म-
पादाहरणान्वाह— मया हरि संश्रय इत्यादिना । अथ व्यापारविशेष्यबोधोपा-
की-

परीक्षा

*अथम् कना । अथ हरि शुद्ध कना द्वितीये प्रयोजककन' कना—*अथ कर्म-
कता प्रकृत्यथ प्रति कता निजधं प्रति कर्म । केषामनुगतेन त्रिषु मध्ये तु व' प्रक्रिया
माह—*मदभिन्नेत्यादिना । करणव्यापारा इति* । करणे विधानमादन्तोपाया

स्व्याश्रयव्यापारौ याच्यौ । तथाहि—“साधकतमं करणम्” (पा० सू० १।४४६) । तमयर्थः प्रकर्षः । सचाश्रयव्याधानेन फलजनकव्यापार-
 यत्ता । तादृशव्यापारव्यत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च धास्यपदीये—
 क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्दृष्टव्यापारादनन्तरम् ।
 विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

दर्पणः

संनं तु कैयटानुसारेण । सर्वं तु प्रागेवाश्रयोचाम । *स्वाश्रयव्यापाराविति* ॥
 ननु व्यापारस्य धातुत्वेनैव लाभात् तत्र शक्तिरूपनमपार्थमित्यागदूरेकस्य कर्त्त-
 निष्ठव्यापारस्य धातोरुत्पत्तिरनुभूयमानकालनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शास्त्र-
 विषयतयाऽनुपपत्त्या शक्तिराशयकी । आख्याताभिदृष्टिभेदात् एव क्रियाया अत्र-
 मादू व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वामम्भशाब्धेत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य मप्रमाणतां दर्श-
 यितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति—*तथादोत्पादिना* । “सा रक्तमम्”
 इति सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वान् सूत्रोपात्त साधकताभ्यादेव प्रकर्षणभेदेषु गौणा-
 धाराधिकरणसंज्ञाकालस्य “कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यमस्यः प्रकरणं नाधीयत” इत्य-
 र्थस्य बोधनाय तमपुराणनमिति सूत्रप्रसाह—*तमर्थः प्रकर्षं इति* । प्रकर्ष-
 कारकान्तरादेशो न तु करणान्तरादेशः । कारकसामान्यवाचिमाधकताभ्यादनुत्पत्त्येन
 तमया तदधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् ‘तेनादरेण दीपिकया प्रजति’ इति प्रयोगोप-
 पत्तिः । अन्यथा करणान्तरादेशिकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥
 तादृगेति । फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः ।

परं तु—*कलायोगव्यवहितकालकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्येतरवाचकाण्यम-
 वधाने सति वद्व्यवहितोत्तरक्षणे कल्पनियत्तिस्तत्त्वमिति यावत् । स एव तृतीयार्थः ।
 सत्यन्तनिर्देशाद्युपोऽन्धकारे फलाश्रयोगेषु न सत्राऽप्रमदः । प्रयोगेऽतिप्रमद-
 निरासावाऽव्यवहितेति वदन्ति ॥

तत्र हरिसम्मतिसन्त्याह—*उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियावत् फलपरम् । ‘वागेन हत’
 इत्यत्र वागव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे प्राग्वियोगरूपकलाश्रयसम्भारादलक्षणमन्व-
 यः । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षर विभक्ता प्रयोगिका, न वास्तवकरण्यादिसत्त्वरुप-
 परीक्षा

इत्यर्थः । स च प्रकर्षश्च अत्रकर्षं कारकान्तरादेश्या बोध्यः, ननु करणान्तरादेश्या ।
 कारकसामान्यवाचकसाधकताभ्यात्तमसो विधानात्, तेन आदरेण दीपिकया पया प्र-
 जति प्रयोगस्योपपत्तिः, रात्रा चक्षुरिन्द्रियेण चाराणां प्रवर्तनं कृत्वा दग्धुः सति-
 कानककल्पयति यत्र, तत्र रात्रा चक्षुरा परमेष्ठिनान् परवर्तीति प्रयोगात्प्रियाणादा-
 व्यवधानकल्पकत्वमव्यवधानम् तस्य कारकाधिकारात् कारकजाते मित्रे पुनः साधक-
 ताभ्यादादव्यापारव्यवधानस्य लाभां भविष्यतीति वैवर्ष्यमिति यदि सूत्रे १ तत्र
 कारकाधिकारं शब्दसामर्थ्यमस्य प्रकरणं नाधीयते’ इत्यर्थेऽप्यत्र तया चारितार्थ्यं
 बोध्यम् । ननु गौणा शरण्या-वधिकरणव्यवधानस्य त्रिन्तर ।

तत्रैव तत्र कलाव्यापारकाल करणत्वतया हरिसम्मतिसन्त्याह—*उक्तं चेत्यदिना* ।
 क्रियाया—*कल्पव—*तन्तमम्—*तन्तमकाह, *त्रिद्वयत इत्यनेन, विवक्षया

यस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि यस्तु व्ययम्बितम् ।

स्यात्या पच्यत इत्येवा विद्यक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

विद्यक्ष्यत इत्यनेन सट्पनेकेषां तदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशं

द्वयं:

म् । अत एव शाखाःशादौग यन्म्य तत्त्वप्रियक्षायां, योनं तुनातीति प्रयोगः । *यन्मुत इति* । यत इदमेव यस्तु करगमिति न निष्पन्न एव निश्चिनाःधिररन्त्याऽपि स्याली तमुतरकालत्वाद्द्वयक्षिकरन्त्यपतीत्यर्थः । *अवकाशमिति* । 'तदुत्तं स्यात्प्यं पचति' इत्यादीं करगत्याःधिविद्यायां न तत् संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः । तथाच 'काष्टैः पचति' इत्यादीं प्रकृत्यर्थकाष्टादेरभेदेनाथपरगृतीपाऽर्थेऽन्वयः । तस्य च व्युत्पत्तिर्विद्येन मनात्प्रत्ययोपात्तत्वंप्रत्यामस्या व्यापाररूपतदर्थान्तरे आदेयता-सम्बन्धेन फलोपहिततादृशव्यापारस्य चानुकृत्यामन्बन्धेन विद्विच्छ्यनुकृत्यापारं । एवञ्च काष्टाऽनिग्राधपको यः फलोपहितव्यापारस्तद्विशिष्टो विद्विच्छ्यनुकृत्य एकाध-पको वचनानो व्यापार इति बोधः । वंशिष्ट्यं च-जन्यजनकभावसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र च "यन्मग्निहितेषु सर्वेषु कारकेषु कृतां प्रवर्तयिता भवति" इति सट्पकारक-व्यापारस्य कर्तृधीनत्वप्रतिपादकं, "कारके" इति सूत्रस्यं भाव्यं प्रमागम् ॥

अपरे तु- 'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादन्तरम्' इति वाक्यस्याऽनन्तर-दन्वारस्यात् तृतीयाध्वव्यापारस्य जन्यतामन्बन्धेन फलेऽन्वयः । तथाच जन्यतामन्ब-न्धेन काष्टाध्वव्यापारविशिष्टफलानुकृत्यो व्यापार इति बोधनाहुः । तृतीयाध्वकरग-त्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः, शब्दशक्तिस्वभावाच्च फलान्ते । अत एव मत्वर्थलक्षणया मोनादिवदस्य नामर्थस्यैवं मिद्वान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करगत्वेनाऽन्विते फलान्ते करगत्वेनाऽन्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मोनांसका इत्यन्ये ।

यन्मुतस्तु "आधयोऽधिरिदेश्य" इति मूलस्वारस्यात् करगत्तृतीयाया अप्याध-यमाग्रमर्थः । प्रकृत्यर्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽ-न्वय इत्येव ज्यायः ।

नैपापिहास्त्वसाधारणं कारणं करगम् । कारणे असाधारण्यं च-व्यापारवत्वमेव । न तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वम् । तस्य यावत्कारणयदिततया गौरवेण तद्वर्णाऽवच्छि-न्ने शक्यनिर्देः । स एव च प्रकृत्यर्थः "साधकतमम्" इति तनरा बोध्यते । व्यापारस्य तज्जन्यत्वविशिष्टतज्जन्यजनकत्वरूपतयाऽऽपवधानांशम्यापि जनकत्वयदकतया ला-

परोक्षा

एवात्र करगत्वादिऽव्यवहारमित्याम कृतेति ध्वन्यते ।

एतद्वच स्पष्टवर्ति- *यन्मुत इति- यन्मुतान्बन्ध । -तत्- *करगत्वादिपट-कम् । *निर्देश्यम् - इत यन्मुतकरगत्वेऽन्वयप्रकारेण निर्देश्यमगत्यम् । *हि* - यत *यस्तु व्ययमित्यत न- *करगत्वादिमन् इत्यस्मिन् नामान्बन्ध । निश्चिना-धिकरन्त्याऽपि स्यात्पदा अधिकर-वन्निबन्धनाय करगत्वेन तु विवच्यते इति नात्पद्यम् नराह- *स्यात्पति* ।

तदभावादिनि । करगत्वाभावात्तद्वय *अवकाशमिति* । यदा काष्टस्यैव क-

सूचयति । नचैवं “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (प्र०सू० २ । ३।३३)
इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणान्तःकरणस्य
कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम् । ‘तदे-
तेषां प्राणानां विशानेन विशानमादाय’ इति ध्रुव्यन्तरे करणतया कर्तृ-

दर्पणः

भात् । तत्र गृहकृशक्तस्यभावेन श्यावारमात्रं करणतृतीयावः । तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्यापे-
यतामन्यन्धेनाऽन्यः । शेषं पूर्ववदित्वाहुः ।

एवमिति । एरस्मिन्नपि धर्मिणि कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोध इति यावत् ।
शक्तिविपर्ययादिति । ‘एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोधा विज्ञानाऽऽत्मा पुनः’
इत्यादीनां तथा कर्त्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत श्रुत्यादित्यादीनां च सार्थ-
कयाप्य जीवस्य, “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यनेन कर्त्तृत्वे बोधिते बुद्धिपदस्यपदा-
र्थ्ये विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्तव्यत्वाद्वासां विज्ञानदाब्दवाच्यबुद्धेः कर्त्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके
समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वोप्यकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कर्त्तव्यकारित्वदर्शनेन विज्ञान-
पदस्यपदेशत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्त्तृत्वमुचितमि-
त्यर्थप्रतिपादकेन, “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणेत्यर्थः ।

न युज्येतेति । कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोधस्यैव भवद्विरभिधानादिति भावः ।
तदेतेषामिति । *प्राणानाम्*—इन्द्रियाणां, विज्ञानं—बुद्धिशक्तिं, विज्ञानेन—विज्ञान-
दाब्दवाच्येन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रकृत्येति यावत् । आदाय—गृहीत्वा इदं
स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः ।

करणतयेति । विज्ञानेनेत्यत्र करणतया कर्त्तृत्वस्येत्यर्थः । निष्प्रमाणेत्यादेः कर्त्तरि
करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्तयोरैकदा विवशायामसम्भवेन “विज्ञानं परं तनुते”

परीक्षा

रणत्वविवक्षा, तदा ‘कार्त्तः स्थास्यो लण्डुर्ल पचति’ इति भवति । *नर्चयम्*—विवशा-
या एव निवासक ये । *कर्त्तेति* । तत्र हि बुद्ध्यात्मकस्य विज्ञानस्य कर्त्तृत्वं जीवस्य वेति
मन्देहे जीवस्यैवेत्युत्तरपक्षसापेक्षमुक्तिः । *जीव*—कर्त्ता, *शास्त्रस्य*—विधिनि-
षेधशास्त्रस्य, *अर्थवत्त्वात्*—उपपन्नत्वात् ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुनो येनोपदिश्यते शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

इति शास्त्रलक्षणम् । नित्येन श्रुत्या, कृतकेन स्मृत्या, जीव एव विहितं कर्त्तृत्वमिति
चारुर्त्तमलम् । एवं श्रेण्या जीवस्य कर्त्तृत्वं कथयन्त्याप्य विज्ञानस्याकर्त्तृत्वे युक्तिरपि ।

शक्तिविपर्ययेति । विज्ञानस्य कर्त्तृत्वे शक्त्योः शक्तिविपर्ययापत्तिः, करणस्याकर्त्तृत्वा-
दिति भावः । *विज्ञानम्*—बुद्धिः । *न युज्येतेति* । यथा करणस्यापि कारणस्यैव
पक्षेऽन्यथ कर्त्तृत्वं भवतात्पक्षे करणत्वकर्त्तृत्वशक्तयोरविरोध, तथेहापि भविष्यतीति
भावः । *तदेतेषामिति* । तदा स्वापेकात्, विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रकृत्या
करणभूतया एतयामिन्द्रियाणां प्रागपदवाच्यत्वात् विज्ञानमादाय ज्ञानजननशक्तिमा-
दाय निवृत्तिः । करणतया कर्त्तृत्वस्य विज्ञानस्य इत्याशयात्, शक्तिविपर्ययापत्तिरिष्य-
स्याशयात् ।

(ध०सू०२।६।५०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे ॥

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः । “सप्तम्यधिकरणे च” (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी । तच्च “आधारोऽधिकरणम्” (पा०सू०१।४।३५) इति सूत्रादाधारः । तत्त्वज्ञाश्रयत्वम् । तत्राश्रयांशः शक्यः । तत्त्वमवच्छेदकम् । नचाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् । “कारके” (पा०सू०१।१।२३) इत्यधिष्ठत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि

दर्पणः

इति श्रुतेः । यथा तक्षा वास्यादिकरणहस्त कर्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवाल्यादिनिर्वाणारः सुखी भवतीति तदर्थः । तथाच शक्तिविषय्यादित्यस्य पराभ्युपगतवृद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यम्, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः ॥

सप्तम्यर्थभिरूपयति—सप्तम्या अपीति* । ननु तावता सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयत्वेत्यन आह—तत्त्वचेति* । आधारत्वं चेत्पर्यः । आश्रयत्वमिति* आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः । विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांशस्त एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि । तत्प्रकारकताश्रयोरे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पपर्यव तद्दानोपरत्वरित्वाशयेनाह—तत्राश्रयांशः शक्य इति* । यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लभ्यं, नाऽऽश्रयमाश्रयत्वेत्यन आह—आश्रयांश इति* पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया घातोरेव हाभाजन्यत्वमाश्रय एव शक्य इत्यर्थः । तत्त्वम्—आश्रयत्वम् । आश्रयत्वमात्रेणेति* । शक्यताऽवच्छेदकस्य कर्तादियाश्रयत्वात् करणगृहणीयाश्रयस्याधारोऽपीत्यपिना आश्रयार्थकत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

परीक्षा

दृष्टान्तस्य तक्षणः प्रदर्शनेन स्वाभाविकमेवात्मनः कर्मत्वमनेकरूपत्वमिव । यथा लोके तक्षा वास्यादिकरणपुङ्गवः कर्ता भवति दुःखी भवति ततो गृहं प्राप्नोति, विमुक्तस्याप्यादिकरणः स्वस्थो निवृत्तस्यापारः सुधी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थिततृप्तमन्युक्त आत्मा स्वान्तर्गागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, तत्कल्पमारुण्ये तमात्मनः परमस्य प्रविरय विमुक्तसद्गः सुधी भवतीति । तक्षा दृष्टान्तप्रानेन दृश्य । तथाहि—मत्स्य तक्ष्यादिव्यासारेण वास्वदिनोपर्यव्यं कर्ता भवति । एवमयमात्मा सर्वव्यासारेण मन आर्द्रवपेक्ष्य कर्ता भवतीति त्रिजेयम् । *भाष्ये—शाङ्करभाष्ये । तथा च बुद्धे करणशक्तिविषयमे न तात्पर्यम्, किन्तु पराभ्युपगतवृद्धिकर्तृत्वनिरासे एवेति दृश्यम् ।

*तत्त्वचे—अधिष्ठते च । *तत्त्वचे—आश्रयत्वे च । *आश्रयांश इति* । क्रियाया धात्वन्त्यादाश्रयांश एव शक्य । *तत्त्वम्—आश्रयत्वम् । क्रियाश्रयमाश्रयत्वाधिकरणसंज्ञा न च कर्मकर्मणोर्वाङ्मणसंज्ञा नोत्पत्त्यासङ्गा निरावृत्ते । *तत्त्वत्वादिना* । *तात्पर्यमिति* । *आश्रयत्वे संज्ञाऽधारसंज्ञा आधारस्य विशेष्यमात्राऽधिष्ठणसंज्ञक्य । *तार्त्तितं—इदमद्वयकरणसंज्ञाभिः । *अप्या—अधिष्ठण-

मुच्यन्तिर्गण्यः ।

तान्पर्यम्, तथाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्यैव स्यात्
 तलकटादेशेति 'स्याल्यां पचति' 'भूतले घसति', 'कटे शोते' इत्या-
 पद्यते । उक्तञ्च धातुपदीये—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाधाकारयत् क्रियाम् ।
 उपकुर्वन्वक्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।
 एतच्च त्रिविधम् । औपदेशिकं, धातुपरिक्रमभिव्यापकञ्च । 'घ-
 शोते' 'गुरौ घसति' 'मोक्षे इच्छास्ति' 'तिलेषु तैलम्' इति एत-
 "संहितायाम्" (पा० २०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दर्शन

कर्तृकर्मद्वारंति । एतादृशाभ्यन्तान्त्र तत्सूत्रमामप्यादिव । तथाहि—कारका-
 धिकारीवर्गतेन क्रियाऽन्वयव्याधारस्याऽधिकरणमंज्ञा विधीयते । क्रिया च धातुपर्यः ।
 साक्षात्तदाधारयोः परान्यां कर्तृकर्मसंज्ञान्यानामान्तत्वादिर्दं सूत्रमनवरकारं सत्परम्प-
 रया धातुपर्यधयस्याधिकरणमंज्ञाविधानेन परिताप्यम् । परम्पराघटके च कर्तृकर्मणो एव
 ति परया कर्ममंज्ञया दाधादेव, मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥
 औपदेशिकमिति । सामोपसन्धनिवन्धनमित्यर्थः । सामोपसन्ध्याऽपि
 संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपरं तस्याऽपि सद्गहाव, आधेयव्याप्यतावच्छेदकव्यक्ति-
 येदवयवकर्मिति यावद् । *धातुपरिक्रममिति* । विषयतामन्वन्धनिरूपकमित्यर्थः । *अभि-
 व्यापकमिति* । आधेयव्याप्यतावच्छेदकयावदवयवकर्मित्यर्थः । तत्राद्यस्य 'कटे शोते'
 'गुरौ घसति' इत्युदाहरणे, द्वितीयस्य—मोक्षे इच्छास्तीति, अन्त्यस्याऽन्त्यम् । 'कटे
 शोते' इत्यत्र परम्परया कृतानिवाधकः शयनाभ्युत्थौ व्यापार इति बोधः । एवम-
 आभ्यां स्पष्टमिति* । तत्र हि संहिताधिकारवृद्धनाय "संयोगः शस्योऽवकुम् ।

परीक्षा

संज्ञायाः । *कर्तृकर्मद्वारंति* । अयमर्थश्च सूत्रान्ममामप्याल्लभ्यते । कारकाधि-
 कारान् क्रियाजनकस्याधारम्यया मज्ञा तत्र साक्षात् क्रियाया आधारमन्यां मंज्ञा-
 न्यानाकान्त इति परम्परयाधारे सूत्रान्नातेषा पयवम्यति ।
 अत्रापि हरिमन्मनिना— उक्तञ्चति कर्तृकर्मव्यवहितामित्यनेन परम्पराघटके

कर्तृकर्मणा इति सूचितम्
 - औपदेशिकमिति । उक्तञ्चति कर्तृकर्मव्यवहितामित्यनेन परम्पराघटके
 प्रत्यय अत्र उपविशति इत्यत्र नाप्यत्र दत्र कर्तृकर्मव्यवहितेन एत नत्र
 कर्तृकर्मव्यवहितेन मन्व-पिनन्व-मज्ञा-मित्यत्र एव गुरौ घसति इत्यत्र
 माने शयने मर्मकर्मित्याशे च घ-सन् उपविशति—विषयतामन्वन्धनप्रयोग्यम्
 - अभिव्यापकमिति । आधेयव्यवहितामित्यनेन परम्पराघटके उप-
 पन्नवाचनमन्वन्धनव्यवहिते उपविशति इत्यत्र नाप्यत्र उपविशति इत्यत्र
 पाठनाय कर्तृकर्मव्यवहितेनाप्य-नाथ—इच्छास्तीति द्वितीयस्य निर-
 प्विति तत्राद्यस्याऽऽहरणम् *भाष्ये स्पष्टमिति* तत्र हि—संहिताधिकारवृद्धनाय

अवधिः पञ्चम्यर्थः । “अपादाने पञ्चमी” (पा०सू०२।३।०६) । तत्र
ध्रुवमपायेऽपादानम्” (पा०सू०२।५।०४) इति सूत्राद्, अणयो-वि-
होस्तद्व्ययस्य, तत्रायधिभूतमपादानमित्यर्थः कादयधिभूतमिति
भाषः । उक्तञ्च धातुयणदीये—

दर्पण

अधिरणं नाम त्रिप्रकार-व्यापकमौपदेशिकं वैयधिकमिति । इन्द्राक्षस्य अक्ष-
रेण कोऽन्वयोऽभिरण्यन्वयो भस्तिगुहार्हण्यन्वय उपदेशान् “इहो यन्वि” उपदि-
ह्यतेति तत्राऽन्वयेण संहितायद्गं संहितायामेव भस्तिप्यति । इत्युक्तम् अत्रोपदि-
ह्यन्नाऽऽपादानेन सप्तमीत्यर्थं इत्येव भाष्यं मानम् । संहितायामित्युक्तं तन्नाम् । “तत्र
न दीपने काट्यं भाष्यम्” इत्यादिगूण्यभाष्यस्यापि । तथाऽधिरण्यन्वय-
विशदनादिति ॥

निवाधिरास्तु-संयोगेनाधारः सप्तमीनाधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिव्यापारभाष्यम्
व्यञ्जोपाधि । संयोगादिक्यं तु न तन् । कृष्णसंयोगिनो अक्षारैरपि कृष्णत्वात्प्रतीतेः ।

तन् अक्षरप्रतिपयोगिकव्यतिशङ्गसंयोगानुयोगितायाः कृष्णत्वात्प्रतीत्यनुगतप्रतीति-
सकल्याः-नुपगमाद्योपदेशो, न वा कृष्णं कृष्णसंयोगानुयोगितासक्योऽपि कृष्णं कृष्ण-
मिति प्रतीत्युपाधि । कृष्णप्रतिपयोगिकव्यतिशङ्गसंयोगानुयोगितायास्तत्र विरा-
दिति विदेशमपि सक्यं सकल्याऽन्तरसंयोगसक्यं उक्तानुयोगिताप्रतीत्यासक्ये सक्यं
इति व्यापारस्य अक्षरसंयोगानुगतप्रतीत्युपाध्याः-नुपगमेण्युक्तम् । तथाच सप्तमीना-
धारस्यभाष्यस्य वा सामर्थ्यं । कस्यां सत्यं इ-वाकाङ्क्षायां विद्यादिक्रियेत्यत्र तत्र
वासात्प्रतीत्युक्त्याच कर्तृत्वसंयोगाधार एव सति तयोस्य तत्त्वत्वं ।

‘मूलं यत्’ इत्यादी न यत्र क्रियाश्रयणी तथा-पि कारकत्वनिर्देशात् तद्व्यापार-
व्यापकत्वत्वात् । ईदृशस्यैव परम्यरागावस्थास्याऽपि त्रियाः-स्यविश्वरूपकारकत्वत्वात्-
क्या, साक्षरसामान्यात् । अत्र तथा-श्रुतीदृ इत्यादी सामर्थ्योपाधि । अत्र मूलं
यत्-श्रुत्यस्य भूतत्वप्रतीतिर्येव कर्तृत्वसक्यताऽऽद्यत्वं इति बोधः । अत्रयामभिरण्यन्वय-
सक्यसक्यस्ययोऽभावो वर्तते भाष्येण इत्यादि ॥

पञ्चम्यर्थं त्रिकल्पयति-अभाषि पञ्चम्यर्थ इति । अक्षरेण इति । विभागे इत्य-

वदन्त्या

अत्र अत्रान्तरं सक्या सक्यम् अक्षरस्य नाम त्रिप्रकार-व्ययस्य अत्रोपदि-
ह्यन्वयोऽभिरण्यन्वयो भस्तिगुहार्हण्यन्वय उपदेशान् “इहो यन्वि” उपदि-
ह्यतेति तत्राऽन्वयेण संहितायद्गं संहितायामेव भस्तिप्यति । इत्युक्तम् अत्रोपदि-
ह्यन्नाऽऽपादानेन सप्तमीत्यर्थं इत्येव भाष्यं मानम् । संहितायामित्युक्तं तन्नाम् । “तत्र
न दीपने काट्यं भाष्यम्” इत्यादिगूण्यभाष्यस्यापि । तथाऽधिरण्यन्वय-
विशदनादिति ॥

... ..
... ..
... ..

आपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
 ध्रुवमेवाऽतदावेगात्तदपादानमुच्यते ॥
 पततो ध्रुव एवाद्यो यस्माद्दद्यात् पतन्वसौ ।
 तस्वाप्यद्वयस्य पतने कुट्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
 उभाप्यध्रुवौ मेघौ यद्यप्युभयकर्मकम् ।
 विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
 मेघान्तरक्रियापेक्षमयध्रुवं पृथक् पृथक् ।
 मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तव्यञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्यार्थः—अपाये = विदलेतेतुक्रियायाम् । उदासीनम्—
 अनाधयः । अतदावेशात् = तत्क्रियानाधयत्वात् । एवञ्च विदलेते-
 तुक्रियानाधयत्वे सति विदलेताधयत्वं फलितम् । वृत्तात् पर्णं पत-
 तीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सन्त्यन्तम् । धावतोऽभ्यात् पतती-
 न्यत्राद्वयस्य क्रियाधयत्वाद्विदलेतेत्येति । कुट्यात् पततोऽद्यात्
 पततीत्यत्राऽद्वयस्य विदलेतेजनकक्रियाधयत्वेऽपि तत्र विदलेतेन्या-
 द—यस्माद्दद्यादिति । तद्विदलेतेतुक्रियानाधयत्वे सतीति विभे-

द्वयं

यः । अत्रध्रुवं च, प्रकृत्याप्यस्येति विभागजनकक्रियाधयत्वात् अति प्रकृत्याप्यस्येति
 अन्यविभागाधयत्वं, अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य विदलेतेन । अत्रिद्वयं
 क्रियाजनकविभागस्य तत्राऽपि सत्त्वादिति प्रकृत्याप्यस्येति अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य
 एवञ्च कुट्यात् पततीत्यादी विभागजनकक्रियाधयत्वेऽपि तत्र धावतोऽभ्यात्
 अत्रिद्वयं अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य अत्रिद्वयं अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य
 अत्रिद्वयं अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य अत्रिद्वयं अतदादेशात् अतिव्याप्तिव्याप्य

पणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—*तस्यापीति* ।

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परस्मान्मेपावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—*उभावपीति* । *मेपान्तरेति* । यथा निश्चलमेपादपसरद्वितीयमेपस्थले निश्चलमेपस्यापसरन्मेपक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयन्वे-सति-तज्जनकत्तद्विक्रियानाश्रयन्वं तद्विक्रियायामपादानत्वं-धान्यम् । क्रिया चात्र धान्यर्यो न तु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति यत्ने, वृक्षाद् यत्नं पततीति सङ्गच्छते ।

दण्डः

क्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* । *धान्यर्य इति* । प्रकृतधात्वर्थं इत्यर्थं । *न तु स्पन्दमात्रमिति* । यथाकथञ्चित्प्रतीयमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति यन्त्रे इत्युक्त्या वृक्षद्वारकर्मस्थानेन क्रियान्वयिन्यं वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं दुरपपारमेव ॥ *सङ्गच्छते इति* । सादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वृत्ति वृद्धे नाऽव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र यदन्ति—पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्वादिमभिध्याहारं करणतृतीयाया व्यापारवद् अनेकधातूनां विभागे शक्तिरूपनाश्रयत्वा एकस्या पञ्चम्यास्तत्र शक्तिरूपनायां लाघवात् । विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थाने इव विभागस्य धातुना लाभाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थं इत्येव मूल्यात् । अक्षराश्रयत्वात् वृषगुणादानवैयर्थ्यात् । स्वयत्पत्योः पर्यायतापत्तेश्च । प्रकृतोऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः । अधोदेशश्च संयोगाऽशो उपलक्षणम् । गन्तुपात्तसंयोगकाल उत्तरदेशवत्-विभागाऽधीनत्वं देशसंयोगनाशमन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽप्रममपरीक्षा

परीक्षा

'वृक्षात्पतं पतति' इत्यत्र क्रियाजनकत्वविभागः पतत्यर्थः, तद्विश्लेषेत्यत्र तत्पदं विशेषणस्य विशेषणम् । विश्लेषेण हेतुपददानेऽप्युभयनिष्ठक्रियायां प्रविभाग एक एव । तत्र तद्विश्लेषेणैतुक्रियानाश्रयत्वविरहादव्याप्तिवारणाय क्रियायामपि तत्पदं देयमित्वाशयेत्याह—*उभयपत्यादि* । *तज्जनकक्रियेति* । तज्जनकत्वात् क्रियेत्यर्थः । क्रियायां प्रकृतधात्वर्थत्वमपि विशेषणं देयमित्वाशयवारणपरया नोपपद्यते । एत-धात्वर्थविश्लेषजनकक्रियां प्रति अत्रतद्व्याप्तिरित्येव प्रसङ्गः । क्रियावाचकत्वं कारकत्वमिति मतेन ।

यत्नं विद्वान्तरीयाया क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मतम् । तदा वृक्षस्य वर्षं पतनात्ययः । अत्रतद्वयं-वृक्षस्य-वृक्षस्यपि एव गान्वावा न्युक्तत्वेन यत्र-भूमिपदसंयोगस्तत्र वृक्षस्य एव भूमि पतनानि प्रयोग इत्यत्र-इत्यत्र पत-गान्वर्याऽध-संयोगानुकूलक्रियामात्रम् न तु पतधात्वर्थं विभागस्य विशेषणं । तस्य पतनानि-वृक्ष-स्या विभाग-आश्रय व शक्तिरूपनयास्याया । अत्र एव स्वयत्पत्योः पर्यायत्वमिति ।

द्वयः

वात् । तस्याः विभागजनकत्वमनुगन्नेव । समावृत्त्यपेक्षासत्त्वात्तस्या व्युत्पत्तिर्विभेदाधरत्वरूपस्य विभागरूपावस्थायां सापेक्षतायाः स्यादन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्पर्यक्रियापाम् । एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वान्वात्त्वत्वं तावत्प्रसङ्गोऽपि ।

यद्वा अयमिदं तदनुगतव्यवहारादवधित्वमाधरत्वव्याप्यमनुगोराधित्त्वं चिह्नं न एव पद्यम्यथः । एवञ्चावधेराधरत्वं पृथगुदादानम्, तस्य च स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वमन्वयेन क्रियापामन्वयः । एवञ्च पूर्वकल्पे वृक्षात् पर्णे पततोत्पन्न वृक्षाभिन्नाधरत्वविभागजनकत्वांश्च धरकः संयोगानुवृत्त्यापार इति दोषः । द्वितीये तु वृक्षाभिन्नाधरत्वविभेदा तादृक् क्रियेति विभागजनकत्वां विभागजनकक्रिया वा न पतत्यथः । पत्त्वं गतावित्पदुदात्तनाद् गतिराधरस्य, गन्तव्यतावित्पदादीं संयोगानुवृत्त्यापार एव प्रसिद्धेः । त्वत्त्वर्थे गतिव्यवहारान्वाच्च । फलान्वच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नकर्म वा धातोः शक्तिमद्भावेन स्वोक्तत्वात्तान्त्वविभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वात्तन्मवाच्च ।

पतनेः संयोगरूपकलापं कल्पे प्रानं गच्छतीतिवत् प्रानं पततीत्यावधिरिति तु न । शब्दगतिस्त्वान्वाद्येन तदुपस्थितसंयोगस्याप्योदेरा एवान्वदात् । प्रानस्य तत्त्वं तु विहगो प्रानं पततीति त्विष्टमेव । अत एव नरकं पतित इति विश्वे “द्वितीयाधित्ता” इति द्वितीयात्मनानविधानं सञ्च्यते । न च वृक्षमज्जत्परि पर्णे मूर्ति स्मृताति वृक्षात् पर्णे पततीत्यावधिः । तदुपस्थितक्रियाजन्यदत्ताधरविभागं वृक्षावधित्वाद्गणमात् । अन्वया क्रियाजन्यसंयोगमात्रत्वेव विभागजन्यत्वेन मूर्तिवर्गसंयोगस्यापि तथात्वाद् त्वन्मतेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतावचेः । अत एव—

गतिर्विना त्ववधिना नाध्याप इति कथ्यते ।
वृक्षस्य पर्णे पततीत्येव नान्ये निर्दिशतम् ॥

इत्यवध्यन्वयसंयोगविभागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाश्यावः । अत एव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षापानवापस्याविवक्षनाद् वृक्षस्य पर्णे पततोत्पन्न नान्ये पट्टुक्तेत्येतदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरानुवाचनव्यवस्थेन च व्यापारत्वान्वात्त्वं विभागस्य तदुक्तकालक्षणान्वात्त्वेन तदुपस्थितस्य पततीत्यावधित्वात्तत्त्वं ।

यत्र च ‘वृक्षादपमरति’ इत्यादीं विभाग एव धात्वर्थमन्वयाधरत्वोऽधिनायं वा पद्यम्यथ । तस्याधेनया स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वेन वा यथापथं विभागोऽन्वयः ।

पराधः

नवाधोऽस्याय पतथात्त्ववृक्षां प्रवेदे उांन्यादिवदान्धमगृहानकमकल्पेनाकमक-
न्वाग्नां भूमि पतति विहग इति प्रवेदेननुपस्थितमिति वाच्यम् आधोऽस्यां-
लक्षणत्वन्वाकारान् नमूधान्वय - इत्येवमन्वयानुवृत्त्यां एवमात् इत्येवमन्वय-
मन्वय । नवाधरत्वरूपमयाप पद्यमन्वयान्वात्त्वेऽपि तद्वद विभागस्यावस्थायां कथ-
मन्वय एकदाधोऽपानन्वादिनि वाच्यम् अथा कृताऽस्याधरत्वसंयोगविक्रमोऽपान-
धोरपि व्युत्पत्तिर्विभेदात्त्वत्वं

यस्तुतो मैतायत् पञ्चम्या वाच्यम् । किन्तु अयधेर्लक्षणमात्र-
म् । द्वितीयार्थाकरोत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ
प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिनि तु प्रतिभाति । न चैवमपि 'वृक्षात्
स्पन्दत्' इति स्यादिति शङ्क्यम् । आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित
इतिवद् इष्ट्यात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादासम्बन्धो-सकर्मकधानु-

द्वेषणः

'परस्परस्मान्मेवावपरत' इत्यादीं तु मेपपद्वाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वविवक्षा, न
परस्परत्वाच्यत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति ।

उक्ताऽपादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरव मनन्याभावाद्-भवन्तु
इति* । *लक्षणमात्रमिति* ॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच
व्यावृत्त्यादिशक्यं निरुक्ताऽवधित्वमेव । पञ्चम्यर्थस्य विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः ।
द्वितीयाार्थाकरोत्येति । द्वैतो प्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वास्याप
परया कर्तृसंज्ञया वाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवं 'वृक्षात् पर्णं पतति' इत्यत्र
पर्णोऽपि विभागाश्रयत्वस्यावेकत्वान् तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह-अतिप्रसङ्गस्ये-
ति* । स्पन्दार्थप्रसवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृथे सत्त्वादितिप्रसङ्गमाज्ञान्य निषेधनि-
नपेति । *एवमिति* । विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः ।

स्यादिति । प्रसवणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलव्यवस्थिक्रियारूपतया विभाग-
स्य वाच्यार्थाऽभावेन परमने आपत्यमम्भवादित्याशयः । *इष्टत्वादिति* । घटत्वर्थ-
परीक्षा

पञ्चम्यर्थविभागस्य तु जनकतासम्बन्धेन धात्वर्थत्रियावामन्वय इति साधया-
दाह-भवन्तु इति* । *अवधेर्लक्षणमात्रमिति* । किन्त्ववधिः पञ्चम्यर्थ इति शेषः ।
अत एवाश्रयोऽवधिरित्यत्र शृणुपादानं सेगच्छते । अवधित्वमस्तत्रोपाधिरनुगतव्यव-
हारान् । अवधौ प्रवृत्त्यर्थस्याभेदेन, अवधेश्च स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्वसम्बन्धेन क्रिया-
वामन्वयः, यत्र तु प्रामस्यैवाधोदेशत्वं, तत्र तु 'धामं पतति पतङ्कः' इतीष्टमेव । अत
एव 'नरकं पतित' इति विषये 'नरकं पतित' इति समासो "द्वितीयाश्रित" इति सूत्रेण
भवति । यत्र तु 'वृक्षात्पपरति' इति प्रयोगस्तत्र विभागाश्रयत्वमात्रं धात्वर्थं, पञ्च-
म्यर्थस्तत्राश्रयिमात्रम् । तस्योक्तसम्बन्धेन विभागोऽन्वयः । न च 'परस्परान्मेवावपर-
त' इति प्रयोगानुपपत्तिः । मेपस्य क्रियाश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधा
दिनि वाच्यम् । शक्यत्वोपाधिभेदेनाश्रयस्य भेदकल्पनया परस्परशब्दोपासस्य
कर्तृत्वाप्रमत्तेः । ननु आश्रयोऽवधिविभागाश्रयादिपञ्चम्यर्थस्तदा विभागाश्रयत्वस्य
पर्णोऽपि मत्स्यान् वृक्षान्पतति पर्णं इतिवत्पर्णाऽपतति पर्णं, इति प्रयोगापत्तिरिति
वेत् १ आश्रयमात्रं नावधि, किन्तु-आश्रयत्वव्याप्तौ धर्मविशेष एवावधिव्येन
विवक्षित इति पर्णात्पर्णं पतन्तीति न प्रयोग इति विभाष्यताम् । प्रसारान्तेणा
प्युक्तप्रयोगार्थनि वाचयति-द्वितीयाार्थाकरोति* । परया कृतमज्ञया वाचात्र नाह्या
प्रयोगार्थभिरिति भावः । एवम्-विभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे । अयम
तिप्रसङ्गो द्वितीयापत्ति-अथ । मयपत्रे तु न तत्र विभागस्य धात्वर्थत्वमेव, पञ्चमीर्था
कारान् । *इष्टत्वादिति* । चन्-ज्ञानोविभागजनकक्रियाव्यवस्थामुपगम्यामनादरगि-
त्वा

जन्योपस्थितेहेतुत्वमिति-समाधानाभासोऽप्यपास्तः ।

नचैवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इतिदुर्बारम् । कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया वाधेन पञ्चम्यसम्भवात् । त्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि योधाभावोऽनुभवसिद्धः, तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वयोधे त्यज्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेहेतुत्वं वाच्यम् । 'बलाहकाद् विद्योतत विद्युत्' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिक-

दुर्णः

त्रियाजन्यविभागाध्रपत्वस्यैवेतदर्थंत्रियाजन्यविभागाध्रयत्वस्यापि पत्रमीनियामर-त्ये ध्रतिविरहादित्यर्थः । अन्तेर्गन्तव्यं कल्पेऽपि राज्याच्चलित इति प्रयोगे विभागानु-बृत्त्रियापरत्वत् स्वन्देरपि तदर्थं त्यमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः । जन्मत्र कर्तृ-वृक्षस्यैव कर्तृत्वविक्रमायां तु परया कर्मसंज्ञया वाधेनोत्पापत्तेरसम्भवादिति भावः ।

*नचैवमपीति । एवमपि धात्वर्थविभागाऽऽध्रयत्वस्याऽऽपादानसंज्ञानियामरत्वेऽ-पात्त्वर्थः । *दुर्बारमिति* । धात्वर्थत्रियाजन्यविभागाऽऽध्रयत्वादिति भावः । *कर्मसं-ज्ञयेति* । वृक्षस्य त्यजन्यर्थेऽपादानजन्यविभागाध्रयत्वादिति भावः । पूर्वमितिप्रसङ्गः कर्तृसंज्ञानाशयैवेति । इदानीं तु कर्मसंज्ञानाशय प्राप्तेः न निवारित इति बोध्यम् । *अनुभवसिद्ध इति* ।

पन्तुतो विभागाऽध्रयत्वस्य कृतेऽवाधात्तज्जन्यदोधस्य प्रमान्यमिदमेव । विभागाध्रयत्वस्याऽध्रयत्वोक्ततेः । त्यजनेः पत्रत्यर्थे लक्षणापहृदनायां, वृक्षात् पर्णे त्यजतीति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन वारणतापच्छेदकबोद्धे त्यज्यादिनिष्प्रत्यस्य धात्वर्थे तिरे-नापितुमनास्यत्यादिस्यनिरेत्योक्तम्—*यदिति* । *बलाहकादिति* । पूममरज्ज्योति-स्यसूतो बलाहकः । सतोऽप्यवभृज्जन्योतिरानेव विभागविक्रमात् सोऽधि । एतिस्र लक्षणाया निःशरत्पूर्वविद्योतनबोधकः । तथाच बलाहकाध्रयध्रिनिःशरतोत्तरबालिकं विद्युत्परत्वं विद्योतनमिति बोधः । *निष्प्रत्येति* । निःशरत्पूर्वकं विद्योतने धातो-र्ध्रतिमुपगम्य पञ्चमुपगम्येत्यर्थः । अत एवोपात्तविषयेऽस्याऽन्तर्भावो वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते ।

बुद्धिपरिवर्तितमिति । दौष्टविभागाऽध्रयत्वमाध्रयत्वर्थः । तात्पर्यादा-

परीक्षा

एताऽऽध्रयत्वात्पलित इत्यादिप्रयोगस्यैव भवति विशिष्टत्वञ्च इत्यभिप्रेक्षणेः । स्वन्देरपि तदर्थं त्यमुपगम्येति प्रयोगस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

विभागजन्यव्यवहारात्तार्किकधातुयोगे संस्रष्टमीः तदा वृक्षात्पत्रमीति प्रयोगस्याव-तिरिति कदां वाच्यति—*यदिति* । *यदि बोधेति* । वृक्षादधिकृत्यस्य विभागो मन्थाकाहनाद्येभ्यः प्रमान्यत्वमित्येव । वि.प्र. स्वर्ध्यात्तदेषा एतदापत्तेरिति, तत्र ध्रमो लक्षणापहो वा तदा वृक्षात् पत्रमीत्यस्यात्तरणान्तरवोधस्य सर्वत्रस्मि-दन्तया तात्पर्यादाभावेऽन्वयान्तर—व्याप्तुञ्च । ति.प्र.पञ्चम्यात्तरवोध-जनुवदन्तयाः ६२ ६२२ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

ल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम् । “वृथग्विना” इति पञ्चमी वा । इदञ्च—
निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽऽपादानमुच्यते ॥

इति धाक्यपदीयात् त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्घातुना गतिर्नि-
र्दिश्यते; तन्निर्दिष्टविषयम् । यथाऽऽश्वात् पतति । यत्र घात्वन्तरा-
र्थाङ्गं स्वार्थं घातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा यलाहलाद् विद्योत-
ते । निःसरणाङ्गे विद्योतने घृतिर्वर्चते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तद-
न्त्यम् । यथा कुतो भवान्, पाटलिपुत्रान् । अत्रागमनमर्थमध्याह-
त्यान्वयः कार्यः ।

दुर्पणः

नत्वाधयने प्रमाणसौधिल्यं मत्वाऽऽह—*पृथगिति* । *आज्ञादिति* । मुख्यवृत्ते-
त्यर्थः । धामुनेत्यस्य समभिध्याद्वेतत्यादिः । *गतिरिति* । विभागजनद्वित्रियेत्यर्थः ।
उपात्तविषयमिति । समभिध्याद्वत्धातुनोपात्तोऽन्वयितो गतिरूपो यत्रेत्यर्थः ।
अपेक्षितक्रियमिति । अनुपात्तधात्वर्थक्रियामाकाङ्क्षमित्यर्थः ।

अध्याहृत्येति । अर्थाध्याहारान्निप्रायेण । पराध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रि-
यावाचरूपदाऽनुसन्धानेऽनुपात्तस्वरूपविशेषणपटितलक्षणन्यायैकत्व्यं बोध्यम् ।
प्रमाणं तत्र ‘गुण्येभ्यः स्पृहयति’ इत्यादी स्पृहयत्वादिषोणे सम्प्रदानादिस्वभावादिधा-
पदानि, “स्पृहरीप्सितः” (पा० सू० १ । ४ । ३६) इत्यादिसूत्राणि । तैस्तत्तदागु-
योग एव तद्बोधनात् । अर्थाध्याहारे तु “क्रियार्थापरदस्य” इत्यादिमूत्रे “एवमनोप-
इत्यादिवाक्यानि च ।

अन्ये त्विदमित्यं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनद्वित्रिया चोभयं धातुनाऽभि-
धीयते तदाहम् । यत्र विभागोऽध्याहृतधातुना तथा तद्द्वितीयम् । यत्र तुभदमव्य-
ध्याहृतधारवभिधेयं तत्तृतीयमिति । अधिष्ठमन्यतोऽवध्याव्यम् ।

परीक्षा

पञ्चमी । बौद्धरिगोवाक्यरूपेऽपि पञ्चम्युपगतिमाह—*पृथग्विनेतीति* ।

इदञ्च—अपादानम् । *निर्दिष्ट*—साध्यासोपितो । *विषयो*, निरुपहायो यस्य
सः । *उपात्त*—समभिध्याद्वत्धातुत्वयो, *विषयो* यस्य सः । *अपेक्षितक्रियमिति* ।
अनुपात्तधात्वर्थक्रियामाकाङ्क्षमित्यर्थः । *अध्याप्यतीति* । अत्र गतिर्विद्वत्पञ्चमि-
काक्रिया साक्षात्परया पत्र-धातुना प्रतिपाद्यतेऽतो निर्दिष्टविषयस्यैतदुदाहरणम् ।
धात्वन्तरमन्यायोऽङ्गु किञ्चन यस्य तादृशं स्वार्थं यत्र धातुराह—*तदुपात्तविषयम्* ।
यलाहलाद् विद्योतते इति । अत्र निःसरणरूपो व मधात्वर्थस्योऽङ्गुभूतो यस्य
प्लाहसो यो विद्योतनरूपोऽर्थस्य विद्वत्को एत-धातु प्रतिपादयति, स्वात्कवदितो-
त्तरत्वस्यैवमत्र निःसरणविशिष्ट विद्योतने घृतिर्वर्चते । *कुतो भवानिति* । अत्र
कुत इति पञ्चमा दरपने । सा च क्रिया किञ्चनानं विना निराकाङ्क्षाप्रतिपादिका ।
नेस्वयश्रितक्रियमित्युच्यते । अथाध्याहारान्निप्रायेणम् । पराध्याहारवादे तु
माहाभक्रियावाचरूपदानुपात्तद्विमिति च-यम् । *क्रियार्थापरदस्य* इति मूत्रद-

उद्देश्यद्वयतुल्यार्थः । तथाहि—सम्प्रदाने चतुर्थी । तत्र "कर्मणा य-
मभिप्रैति न सम्प्रदानम्" (पा० नू० १।४।३२) इति सूत्रान् कर्मणा-
करणभूतेन यमभिप्रैति-इत्यति तन् कर्तव्यं सम्प्रदानमित्यर्थका-
दुद्देश्यम् ।

द्वयः

एतुल्यार्थे विपर्ययति—उद्देश्य इति । ननु उद्देश्यत्वं सामनादिपदस्य, तस्य
'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र विद्यात्स्यपल्लभागितया सामनादियत्वं गवादाजतिप्रम-
मत्स्यत्वात्पुत्रम्, ननु प्रप्राप्ताद्येन दर्शयति—तस्य कर्मणायादि । कर्मणादन-
न्तात्, सम्यन्तुमिति शेषः । यमं याऽत्र पारिभाषिकम् । "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा०
नू० १।४।३२) इति विद्याव्याप्यमानस्य सम्प्रदानस्यैवाविधानात् । अत एव
तदकर्मविषयम् ।

ननु 'कर्म गच्छति' इत्यत्र कामरूपकर्मजन्यमुपादिपल्लभागितयोर्द्वयत्वं कर्तव्य-
तिप्रमद्वयं साह—करणभूतेनेति । करणत्वं च सम्यन्धप्रिदात्तेशम् । विद्याप्य-
हितव्यापारवत् एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तिव्यत्याभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थता-
पच्छेदकत्वे एव सम्भवात् । कर्मवृत्तितत्त्वजन्यत्वस्य कामजन्यमुने अमत्त्वाप्रोपाति-
प्रमद्व इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि साभात् प्रथमान्त-
कर्तव्येतिप्रमद्वः स्यादतस्त्वदुपात्तम् ।

यद्यपि 'श्रीमांक्षणस्य नरतु' इतीच्छाविनेष्यतया शामेवाऽयगाहते; तथापि तस्य
सूत्रपल्लितापरेत्याद्य शेषः । तथाच—कर्मजन्यतद्वृत्तिपल्लभागित्यप्रकारको यदि-

परीक्षा

शानादयांघ्याहारः "स्युरीरिषित"सुप्रमत्वात्पदाघ्याहारश्च बलसन्ध्यानुरोधेन व्य-
वस्था काप्या । चतुर्थीयाच्यो य उद्देश्यः स एव दर्शयंस्तमाह—तच्छेति । यमभि-
प्रैति—यमभिमन्वन्तुमिच्छति । एवं च विद्याकर्मसम्यन्धजन्यपल्लव्यत्वेनेच्छावि-
दिययो यः स एवोद्देश्यदर्शयते; नतिच्छाविपयमाश्रम् । इच्छाविपयत्वस्य कर्म-
ण्यपि सत्वात् । न च 'यः पुरपो कर्म गच्छति, तस्य कामसम्यन्धजन्यं सुप्रं मे जाय-
ताम्' इत्याहोरेच्छावर्तत इति कर्तुरपि तादृशोद्देश्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् ? "कर्मणा" इति कर्तव्योपादानेन कर्मणः करणत्वं लभ्यते, तत्र करणत्वमभि-
सम्यन्धक्रियां प्रति बोध्यम् । करणस्य च व्यापारत्वनियमादनुसन्धितस्य व्यापारस्य
कल्पनापेक्षया कर्मत्वप्रयोजकत्वस्य व्यापारत्वकल्पनालापवमिति "धात्वर्थकल-
दां कर्मजन्यत्वं लभ्यते यथा—'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र ददात्त्वार्थः स्वस्वध्व-
मविशिष्टप्रमत्त्वानुद्देश्यो व्यापारस्यैव कर्म स्वस्वध्वमविशिष्टप्रमत्त्वत्वं तद्द्वारा
कर्मजन्यत्वं विप्रवृत्तिसम्यन्ध काम गच्छति इत्याहो नु न गम्यन्धध्वस्य संयोगस्य
कर्मवृत्तिस्य प्रति जन्यत्वम् अन्यथा सिद्धत्वात् । किन्तु कामवामादमित्यतिप्रमद्व-
भावान् 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्रोद्देश्यत्वं । स्वस्वध्वमविशिष्टप्रमत्त्वात्
त्वय गोपशोनादितयाय — जात्रात्सम्यन्ध स्वस्वध्वमविशिष्टप्रमत्त्वत्वं इत्यत्र
व्यापारस्यैव । एवमितिप्रमद्वत्त्वात्तस्मिन्नि विप्रोददेश्यका गावृत्तिस्वस्व-
ध्वमविशिष्टप्रमत्त्वत्वेति शेषः ।

दर्पणः

शेष्यकोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । सादृशफलमम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत् ।

‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ परम्बत्वजनकम्बन्धत्वार्थमावच्छिन्नेच्छान्तरस्त्यागो दाधात्वर्थः । उद्देश्यत्वं धनुर्ध्वर्थः । गोरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वन्वरूपत्वेऽन्वयः । तथाच गोरुचित्तिस्वत्वजनकम्बन्धत्वार्थमाऽनुकूलो विप्राऽभिप्रोद्देश्यस्त्याग इति वैधाकरणमते बोधः । उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्मत्वत्वमागितयेच्छाविषयत्वमेव । एवं ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति’ इत्यत्रानुदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलमागितयेच्छाविषयत्वान् सम्प्रदानत्वमूढम् ।

नैयायिकास्तु—परस्वत्वेच्छाधीनस्वत्वत्वार्थसेच्छा त्याग इति मते स्वत्वत्वार्थमावच्छिन्नत्यागो ददात्वर्थः । विशेष्यत्वं धनुर्ध्वर्थः । तस्य स्वनिरूपकनिरूपनेच्छाजन्यत्वमम्बन्धेन ददात्वर्थस्यागो गोरूपकर्मणस्त्वाश्रयतया स्वत्वत्वार्थस्वरूपत्वे । तथाच गोरुचित्तिस्वत्वत्वार्थमजनको निरूपकम्बन्धेन मिप्रनिष्ठविशेष्यताप्रतिष्ठोपस्थागतस्तदाश्रयश्रीय इति वाक्याद् बोधः । यदि तु ‘गौरविप्रस्य भवतु न मम’ इतीच्छेत् त्यागः । स च गवि स्वत्वत्वार्थसमिध परस्वत्वमप्यवगाहते । तदा स्वत्वत्वार्थसंपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागो दाधात्वर्थः । एतच्च उक्तस्यैव निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं धनुर्ध्वर्थः । तस्य च स्वत्वत्वार्थसेऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोरुचित्तिस्वत्वत्वार्थसंपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय इति बोधः । जन्मत्वत्वमस्य गोरुचित्त्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिन्तज्जन्यत्वं लभ्यते एवेति गोजन्मत्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विश्लेष्याऽक्षतम् । ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति’ इत्यत्र तु संयोगात्प्रच्छिन्नद्रव्यक्रियात्प्रच्छिन्नव्यापारो दात्वर्थः । वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं धनुर्ध्वर्थः । स च दात्वर्थतानच्छेदकसंयोगोऽन्वयी । द्वितीयार्थवृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि । तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नायोदकवृत्तिर्द्रव्यक्रिया तदाच्छिन्नव्यापारानुदकवृत्तिमानितिबोधः ।

न चेत् विच्छात्वर्थतात्प्रच्छेदद्रव्यद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वात्स्ये ‘पयसा वृक्षे सिञ्चति’ इति न स्यात्, सादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् । तत्र संयोगात्प्रच्छिन्नद्रव्यक्रियाया एव दात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयात्प्राप्तुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु—विज्ञानीयस्यागजन्यफलमागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं धनुर्ध्वर्थः । एतच्च ‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ त्यागजन्यफलमागित्यप्रकारकमाक्षगोरुत्पुद्देश्यताकगोरुविषयस्त्यागाश्रय इति बोधः । इत्याय गां ददातीत्यत्र इत्यस्य त्यागाजन्यफलमागितयोद्देश्यत्वमप्येव । स्वार्थं तु तस्य चायने न वाच्यन्वयः । त्यागाजन्यं फलं तु स्वत्वत्वरूपं पाठम् । नन विप्रस्वत्वमनुदिदेश्ये इत्याया गवि माक्षगोरुत्व सम्प्रदानत्वोपपत्तिः । विप्रं स्वत्वत्वरूपं फलं तादृशत्वं किञ्चन इति ।

विप्रत्वात् ‘द्यात् इत्याया तु इत्याय गां ददाति’ इतिवत् सम्प्रदानत्वमप्येव । त्यागं वेदाव्यतिरेकतात्पर्यं न कृतं सम्प्रदानत्वम् । ‘वृक्षावत्त्वमासिञ्चति’ इत्यादौ तु धनुर्ध्वर्थं गौरुत्वमप्यनुभवम् । नत्र विषयवत्-‘वृत्तिसंयोगात्-नुदका क्रिया । उदकानिद्रव्यसमिधवाहात् न संयोगात्-नुदकक्रियामाश्रयः । धनुर्ध्वर्थस्तु वृत्तित्वम् ।

सुवर्यनिर्णयः ।

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषित्वं पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डः (अ०४पा०२अ०६) इत्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय

दण्डः

इत्यत्र वृक्षवृत्तुदकीपमयोगाञ्चिच्छिन्नक्रियेत्यादिवोधः । अत्र चतुर्थीद्वितीयान्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रदानादिप्यते । 'वृक्षं पयसा सिञ्चति' इत्यादी तु वृक्षस्यैव द्वितीया भवत्युत्तीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः । द्वितीयायां वृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयश्च—वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुत्प्लोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेति बोधः ।

'शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति' इत्यत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । मोचनं विभागात्क्रिया, क्रियानुत्प्लव्यापारो वा प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थकदेशे दुःखेऽपूर्वं 'मित्राय दूतं प्रेषयति' इत्यत्र वाचादानोद्देश्यकत्वम् 'पुत्राय धनं प्रेषयति' प्रोत्प्लोदकत्वम् चतुर्थ्यर्थ इत्याद्युक्तमित्याहुः ।

तन्न सम्यक् । सम्प्रदाने हि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं वृक्षावेत्यत्र चतुर्थी स्यात् । किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाऽविरोधादुदकपदा चतुर्थ्यांपत्तिः । बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षत्रमिति न किञ्चिदंतत् । इदमेवेति निरक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः । पूर्वतन्त्रे—मोमांसायाम् । अत एवेति । शेषित्वस्यार्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

प्रासनवदिति । "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृताथंत्वात्" इत्यधिकरणे प्रासनवदिति ज्योतिष्टोमे ध्रुयते—'नोतासु दक्षिणासु चात्वाऽविषाणं प्रास्यति' इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नोतास्तद्विमानः स्वहस्ते घृतं कृष्णमृगाशूङ्गं चात्वालनामकगतं प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रैव दक्षते । किमेतत् प्रासनमर्थकमेति, प्रतिपत्तिरमेति वा, अर्थकमेव भवितुमर्हति योजनत्वात् । प्रतिपत्तिरन्तायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—'गविषाणया कण्डूपति' इति ध्रुत्या कृताथंत्स्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्मगविषाणया कण्डूपति । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल एवेति नियच्छा । न चानर्थक्यम् ।

परीक्षा

इदमेव—तादृशोद्देश्यत्वमेव । विप्रस्तादृशान्वत्वजन्यमुखादिवान् भवत्विति-च्छादानुभवतांति विप्रस्य तादृशेच्छाविशेष्यत्वमेव शेषित्वम् । गवादेश्च तादृशेच्छाप्रकारकत्वमेव शेषत्वम् । इच्छाविषयत्वमिन्वयत्र विषयता प्रकारतास्या पर्यवसन्ना । पूर्वतन्त्रे—पूर्वमानानायाम् । कत्रां क्रियमाणं कर्म द्विविधम् । अर्थरूपं प्रतिपत्तिरूपं च । यन्निरूपणं शेषित्वप्रयोज्यं कर्म तदर्थं कर्मन्युच्यते । परमङ्गांतानि-वनव कर्म न-प्रतिपत्तिकर्मन्युच्यते । अत एव—निरुक्तोद्देश्यत्वरूपशेषित्वमप्यार्थ-कर्मप्रयोजकत्वादेव । प्रासनवदिति । यदा नोतासु दक्षिणासु चात्वालनामकगतविषाणं प्रास्यतानि शृङ्गपत्रं यदा प्रतिपत्तिकर्म भवति तददण्डप्रदानमपि प्रतिपत्तिकर्मव कृतो नन्द्यान्तु द्वितीयोद्देश्यत्वात् चतुर्थाश्रयत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मनिर्णयत इति । स्वस्व-वन्निर्णयत-

च्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीधुन्यार्थकमेति तत्र निर्णयम् । रजकाय यत्नं ददातीत्यपि, लण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव ।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तन् सम्प्रदानमित्यन्वय-संज्ञया स्वस्थत्यनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं घर्णयन्तो रजकस्य यत्नमित्येवाहुः ।

दर्पणः

मापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना । *इत्यधिकरण इति* । चतुर्थाध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रवच्छति' इति ध्रुवने । तत्र दण्डदानस्याऽर्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽप्युपुणा दीशामिद्वयै दत्तदण्डस्याऽऽसौमक्याप-जमानधारणेन कृताऽर्थादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मेति पूर्वपक्षे, "दण्डो प्रथानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रेक्षास्तुपादेऽवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानव्याप्यमानदण्डस्याप्यमानत्वेन मैत्रावरुणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपार्थकर्मैवोपयोऽयमाग-संस्काररूपत्वेन प्राशस्याच्चार्यकर्मैर्निर्बोधिता । उपयोजयितुमेव सर्वत्र संस्कारप्र-वृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्यामत्कारमात्रपर्यवसायित्वेन काप्येपर्यव-

इत्याह—*चतुर्थीधुत्येति* । ननु यत्रदा-धानुरधीनीकरणाद्यर्थस्तत्राऽधीनत्वादिरूप-फलनिरूपकतायेच्छाविपयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवान् "रजकाय यत्नं ददाति" "द्वोत्रे उष्ट्रं ददाति" इत्यादिप्रयोगा प्रसज्येरन्नित्याशाङ्कामिष्टापत्या परिहरति—*रजकायेति* । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—*लण्डिकोपाध्याय इति* । *ददातीति* । दाधात्वर्थसंयोगसम्यन्धित्वेनेच्छाविपयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र स-त्वादिति सद्भावः । अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुसृष्टव्यापाराऽर्थकः । चपे-टापदार्थस्तु प्रसूनकरतलम् । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः । मतिपदाश्रयं तज्जनकम्—वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् ।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति । परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंतेच्छारूपं व्यापार-म्, अर्थ—दादान्वर्थमित्यर्थः । तथाचोक्ताऽर्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छा-परीक्षा

एव सम्प्रदानमहेति न नियमः, किन्त्वन्वयत्रापि, इत्याशयेनाह—*रजकायेति* । अत्राधीनीकरणं दाधात्वर्थः । 'चपेटा ददाति, इत्यत्र चपेटा—करतलम् । दाधात्वर्थं कपोलादिसंयोगानुसृष्टो व्यापार आहुस्मिन्स्वरसमूचनाय । स चोक्तभाष्यप्रामाण्यात्सम्प्रदानशब्दस्यान्वयत्वे न मानम्, महामञ्जरुणं तु सचनामस्थानसंज्ञावत् प्राचा-मनुसंधादिति । 'अजा पाम नयति' इत्यादौ अजादानरक्षादृश्यत्वमस्त्वात्प्राहापि सम्प्रदानमज्ञा कर्मसंज्ञया बाध्यते । इदं सम्प्रदानं "कमणा यमभिपत्ति" इति सूत्रमङ्कितम् ।

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाहं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च समते सम्प्रदानताम् ।

इति यावत्पदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायाध्यं ददाति' इत्याद्यम्
नाम सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्रा
गां ददाति'—'अनुमन्तु'—'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

द्वयं:

द्वयं: । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषमन्वयेनाऽन्वयः, द्वितीये विषयता
विशेष एव सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निर्हृषितत्वमन्वयेनाऽन्वयः । नमः पदार्थस्य
गम्य विषयताविशेषमन्वयेनाऽर्थादिप्रत्ययेऽन्वयः । प्रकृत्यर्थे वा विशेष्यतया भाग
मानस्यागोऽन्वयः । शिवाद्योत्पद्यतीत्यादाविव नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानता, नमः प
स्याऽधानुस्यात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोजकतुल्यकर्तृकृत्योपरागेणैव त्यागो बोध्यते । अग्न्योश्चारितनम
पदेनाग्न्यदीपत्वागोपनात् । तत्तुल्योश्चारितनमपदात्वागोपे त्यागे स्वग्न्यमान
प्रत्यये च तदीयत्वसंगत्याऽनुदयात् । अत एव तदीयत्वगोपनायाऽहं दद इतिर्दृ, 'अ
नमः' इत्यादि न प्रयुज्यते । ऋत्विजा च यत्मानरूपगुरुत्वान्तरीयप्रत्ययप्रागे स्वीयत्व
मारोन्वीय पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशाधामइति
तयोक्तवने । प्रतिनिधिप्रयुक्तदानसाकष्यमेव च पूजायां नमःपदप्रतिपादयत्येव वाधि
तार्थक्येऽप्यदृष्टतत्त्वत्वं न त्रिदहम् । शास्त्रशामान्यादित्याद्यन्वयप्रतिस्तरः ।

तद् विभक्तं—*इदमिति* ॥ "कर्मणा यमभिप्रेति" (पा०म् २१।४।३२) इति
सङ्केतितं सम्प्रदानं चरत्यर्थः । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाहं कर्मणेप्सितं कर्तुं
रानिराकरणादिप्रिभ्यः सम्प्रदानस्यपदेनं लभन इति योजता । स्वनिर्दोर्दूरेष्वनानिर
वकृत्यगम्वन्वेन त्यागे यमभिप्रेत्याहत्वात्पर्यं विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वात्
तेन 'वृक्षाद्योदकमाविशति' इत्यादी न वृक्षादेराधिषयम् ॥ *कर्मणेप्सितमिति*
कर्मजन्यफलभागतयेच्छादिवय ।

इदं च विशेष्यं तत्रेदनिवासकमाह—*अनिराकरणादिति* । प्रकृतिकृत्यन्वय
राऽनुकृत्यत्वापारगम्यत्वादित्यर्थः । *प्रेरणेति* । अप्रकृतस्य कर्तुंस्यागादादित्या
पत्तायोपदेनं प्रस्तावनातेष्ट्याऽनतायोरे अप्रामाण्यतदुया शिषिण्यस्य कर्तुंस्यागादा
इति त्वत्त्वमप्रमाणाऽन्वयातेन प्रपन्नं कर्मानिष्टस्य चादिकलाऽनुगममात्राऽनुकृत
त्वापारगम्यत्वं वा नुमनित्वाऽन्यामित्यर्थः । एवञ्च प्रकृतस्य कर्तुंस्यागादादिति
च्छादिवयस्य सति कर्तुं प्रकृतिकृत्यन्वयतानुकृत्यत्वापाराऽभावकत्वमनिराकर्तृत्वम् ।
त्रिभक्तिवयस्य सति कर्तुंस्यागादादिति त्रिविधकृत्याऽनतायाऽधिषिच्छादिवय
स्य वा कर्तुंस्यागादादिति

सूर्यायाऽयं पदार्थः । तत्र नमःपदेन तदगोपनात् तद्व्यवहारात्तद्व्यवहारात्

१९१

अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाहं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्यां च समते सम्प्रदानताम् । इति यावत्पदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायाध्यं ददाति' इत्याद्यम् नाम सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्रागां ददाति'—'अनुमन्तु'—'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

भाधयस्यापि प्रकृत्यैव लामात्र विभक्तिषाच्यता, किन्त्याधयन्य-
मात्रं चाच्यम् । तदेव च तादान्येनाद्यच्छेदकम् । करणतृतीयायाश्च

दर्पणः

वाऽनुक्तत्वादिति भावः ॥ शक्तिरादपक्षमवच्छेदक्याह—आधयन्यापोति ॥ भाध-
यत्वेन मानं त्यम्बुमेरेति भावः ॥ आधयन्यमात्रमिति ॥ द्वितीयातृतीयायामसमी-
नामिति शेषः । भाधयनेनाधयत्परच्छेदः ।

नन्वाधयत्वस्य शक्यत्वे आधयत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् । तच्चाधयत्वे-
तरादृशित्वपरित्यागं गुर्विति शक्यताऽवच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन् कल्पे दोष इत्यत्र
आह—तदेवेति ॥ आधयन्यमेरेत्यर्थः । एतदकारेण निरन्तरधरत्वश्रुत्याः ।
तन्वासात्पर्यवस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिभिरेव्यकरादिग्रह एव स्थेतरधर्मव्याव-
च्छेदकत्वसांश्रणादिति भावः । कर्तृतृतीयाया आधयमात्रार्थकत्वादाह—करणेति ॥
व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽधयममुच्यते ॥

परीक्षा

‘अनन्यत्वस्यो द्वि शक्यार्थ’ इति श्याबोपपत्तयेन मनास्तरमुपपत्तिरिति—आधय-
न्यापोत्यादिना ॥ नन्वेवमाधयनारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवमेव आह—
तदेवेति ॥ आधयन्यमेरेत्यर्थः । नवान्यस्मिन्पत्रे ‘प्राप्तोदको ग्राम’ इत्यादी द्विती-
याद्यर्थवद्गुर्वादी सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? अप्रपमादिमन्त्रार्थं कृत्री-
द्विरिति वाक्यव्यक्तिभिः शक्य विभक्तिप्रकृतिपरत्वात् । अन्यथा वच्छेदाद्यर्थकृत्री-
द्वावपि सामानाधिकरण्यं न स्यात् । एवं च ‘विश्वं देवदत्तं पश्य’ श्वीर पुत्रव्याव-
पामाव गच्छत इति न स्यात् । अथ यत्र न सम्प्रदाने कर्तृर्थाः । तत्र कर्मत्वार्थ इति
चेन ? शृणु—‘तूयाव दारु’ इत्यादी ‘तारुत्वं कर्तृर्था वाच्यता’ इति वार्तिकान्तरार्थं
वाच्यम् ? नच तस्य इदं तदर्थम्, तदर्थस्य भावत्वात्पूर्वमिति व्युत्पत्त्या तदुपकार-
त्वमिति तु न सर्वं प्रीयितम् । मृत्तिकावनादिद्वारा रावभादर्थं तदुपकार-
‘अद्याव रावय’ इति प्रयोगात्मे । नापि तत्र न कृतम् । रावयस्य स्वल्पपादिद्वारेण
जनकत्वाभावात्प्रातिरिति युक्तम् । ‘तू याव पापं करोति’ इत्यापत्तेः । नापि
तादनेच्छा क्रमेच्छातिरव्यक्तम् । कतेच्छाया उपावेच्छा प्रति प्रवोक्तत्वात् ‘तूये
पश्चि’ इत्यादी वाचं मृत्तिकावनादिनि युक्तये । ‘तूयाव दारु’ इत्यादी शानुत्पत्तेः ।
कार्तव्यव्यक्त्यादीच्छाया एव तूच्छात्प्रत्ययम् । न तु दाविच्छाया इति अन्यास-
तत्वात्पूर्वानुत्पत्तेः, ‘स्वर्गाव युक्तम्’ इत्यापत्तेः । नपेच्छातिः । तथा नापि ‘प्राज्ञाव
वर्जित’ इत्यादीवपि तादर्थ्यं अनुत्पत्तेः निरर्थाः ‘तूयाव माववचनात्’ इति मूलस्य
वैकल्यात्पत्तेः, द्विन्म तदर्थं कृतं च तदर्थानव्यापारोच्छातिरव्यक्त्यात्प्रत्ययव्येव तत् ।
‘मृत्तिका वद’ तूयाव दारु’ इत्यादिसंज्ञा । अथ द्वि तूयवपुं चत्वे तस्य किञ्चनितद्विच्छा-
दीना वा इच्छा मृत्तिकादीच्छा वदिच्छा वा तूतीभवनादिकया व्युत्पत्त्याऽन्यथाधयत्वं वा
‘अन्यत्वेन तद्वे नान्यत्वे नान्यत्वे तदर्थमित्यर्थो न कर्मत्वेन स्वर्गादिच्छातिरिति
‘अन्यत्वेन तद्वे नान्यत्वे नान्यत्वे तदर्थमित्यर्थो न कर्मत्वेन स्वर्गादिच्छातिरिति
‘अन्यत्वेन तद्वे नान्यत्वे नान्यत्वे तदर्थमित्यर्थो न कर्मत्वेन स्वर्गादिच्छातिरिति
‘अन्यत्वेन तद्वे नान्यत्वे नान्यत्वे तदर्थमित्यर्थो न कर्मत्वेन स्वर्गादिच्छातिरिति

“सतनीपञ्चन्या कारकमध्ये” (पा०सू०२।३।७) इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पदस्य भाष्ये दर्शनात् । एवञ्च द्वैवच्चस्य गौर्भा-

संज्ञः

न च द्वैवच्चस्य सन्वयत्वेन सामान्यत्वेन वाच्यः अविद्य विनोपलक्षणैव । तत्र सामान्यत्वेन “मातुः स्मरति” इत्यादी । विनोपलक्षणं विवक्षायां स्यन्वयिष्ये तत्र द्विनयोनां प्रसारात् । “राज्ञः पुरयः” इत्यादी नु विनोपलक्षणैव । सनेकस्य सन्वयत्वेऽपि सन्वयविनोपविषया ‘नेदं वैद्यस्य’ इति प्रयोगात्, सन्वयस्य सर्वप्रक्रियाकारकत्वात् नूत्त एव । “पद्यो गौरे” इति सूत्रे, ‘राज्ञः पुरयः’ इत्यत्र राज्ञा पुरयस्य ददातीति सन्वयत्वात् राज्ञा कर्ता पुरयः सन्वयदाते, वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे शाखेति लौकिकप्रसिद्ध्या वृक्षः शाखाया अपि कर्तुः । सर्वत्र सन्वयदाते नाम चतुर्भिः प्रकारैरेतद्व्यति—‘अनादिरहरणापाद्यायाः परिवर्तनरुचिदिग्निमाद् इत्येतेन यथाह्यन्तारा क्रियाः तत्रापि तत्सत्यस्य न्यायानुमितयत्वादिगर्भेऽस्तुतः सत्त्वादिन्येकेन मा-
त्येन शेषदायां प्रनिदिमात्कर्त्तव्यं तर्हि कर्त्तव्यतामविषया शेष इति शेषोक्तः । क्रि-
याकारकस्य सन्वयस्य सन्वयः सर्वत्र सन्वयैः तद्विनिषयस्य सन्वयानिनादातेः सन्वय-
त्वेन विवक्षणे तस्यापि विवक्षा । अविद्यस्य शेषदायत्वेनोपलभ्यमिति तत्रापि ।

न च सन्वयस्योपलभ्यत्वात् ‘राज्ञः पुरयः’ इत्यत्र राज्ञोपलभ्यत्वेन पुरयस्यो-
पलं पद्यगतिरिति चेद् ? न यदा राज्ञः उपकारकत्वविषयाः तदा गजस्यदाद्ये । यदा
ह्य पुरयस्य तद्विषया तदा पुरयस्यदादिनि, पुरयस्य राजेति । त्वेकदोमस्य मिति नोप-
लभ्यमस्य । तदुक्तं हरिणा—

द्विदोऽन्यायां पदाभ्याम् तुल्येषु व्यतिरिच्यते ।

तथाऽभिधायनात्प्र प्रथानेऽप्युच्यते ॥ इति ।

पदाभ्याम्—एवं प्रति तुलयां विनोपलभ्याद्, विनोपलभ्येन विनिषयस्य सन्वयं
विना विनोपलभ्याऽन्यत्वेन सन्वयस्यो व्यतिरिच्यते ; अद्वैततया प्रतीयते इति सर्वत्र
पद्ये । विनोपलभ्यं तु पदाभ्याम् अन्तर्निष्कारे स्वस्वत्वेन प्रतीयमानत्वात् विनोप-
लभ्यत्वात् सन्वयस्योपलभ्यात् । तत्र विनोपलभ्याऽभिधायनात् पद्येन प्रतीयमानात् प्रथाने
विनोपलभ्याऽप्युच्यते ; तस्य द्वैवच्चस्य भाष्यादादीनिरुक्तिविनिषयत्वात् राज्ञो-
पलभ्यात् प्रतीयमानत्वात् उपकारको भवतीति तदर्थः ॥

• शरत्कपटा इति • । “कर्त्तव्यं नोः इति” (पा०सू० २।३।९०) इत्यादिनूतविदि-
गत्वेन इत्यर्थः । शेषविदिगत्वात् सन्वयस्योपलभ्यात् तदा पद्येऽप्युच्यते इति
नूतविदिगत्वेन इत्यर्थः । ननु कर्त्तव्यं नोः शरत्कपटविदिगत्वात् तदा इति
कर्त्तव्यं नोः शरत्कपटविदिगत्वेन इति—सतनीपञ्चन्यापिदिगत्वे । तदा—पदस्योपलभ्यात् शरत्क-
पटस्य भाष्यस्योपलभ्यात् तदा शरत्कपटस्य नोः इति भावः ॥

• शरत्कपटस्य • इति हि इत्यं शरत्कपटमिति पद्ये ‘अप्युच्यते’ इति इत्यं

प्राज्ञः

ननु कर्त्तव्यं नोः शरत्कपटस्य विदिगत्वेन इति शरत्कपटस्योपलभ्यात् तदा—
• शरत्कपटस्य • इति भावः । तदा शरत्कपटस्योपलभ्यात् तदा शरत्कपटस्योपलभ्यात् तदा—
• शरत्कपटस्य • इति भावः ।

ह्यणाय गेहाद् गहायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देयदत्तसम्बन्धिना या गौस्तद्भिन्नाभयकृत्यागाऽनुहूलो भास्वणोद्देयको गेहनिष्ठिः

दर्पणः

भोक्ता इत्यादी देवदत्तरूपकृतकारकस्यैवयागस्यैवपदेशाम्भवात्पातमसमीपप्र-
त्येकत्वात्प्रत्याव प्रवृत्तस्य 'क्रियामप्य इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकप्रवृत्तावोचम् ।
सास्त्रेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामप्यं च कारकमप्यमपि भवति, तत्र
कारकमप्ये इत्येव गिद्यमिति तत्र साधनमित्यप्यव शक्तिमित्यर्थः ।

तथाच देवदत्तारिक्त्यक्तोद्भवस्यैवपदेशेऽपि कालभेदविभक्तिक्रियाऽनुमित्वात्क-
वराभेकत्वेनशक्तयोर्भेदान् तन्निमित्तमप्यप्यपदेशाऽवाधायकोऽनुपपत्त्याभावात्
'क्रियामप्ये' इति वार्तिकं नारदभणोवमिति तज्ज्ञानः ।

इत्तुगुणभूतमनभिहितगुणभावात्स्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पत्रेणाऽऽ
भिहितारिक्तारं समर्थं द्वयोः कारकयोरप्यनराऽभिधाने विभक्त्यभावात्प्रसू, क ?
प्रागात् आगते, शयन आगते, किम् कारणम् ? यदि प्रत्येनाऽभिहितमभिहितमिति
दृष्ट्वा समीपे न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न वाऽप्यपत्रेणाभिधानात्, अनभिहिते विधात-
मित्यादिना प्रगात्प्रप्रतिपेते पठ्युंशते वा नमर्थं पूर्णं परिदृष्ट्वा यदि साधनं इत्थं
व्याज नदेकमेव तच्चाऽभिहितमिति पूर्वापरविहाते न सम्भवति । अप्य शक्ति, साध-
नम् तथा तस्याभेदात्तन्निहितस्यैवभावात्प्रत्युपपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्वयं
साधनमाहोदिकम् गुण इत्याशङ्कोत्, किं पुन साधनं इवाप्यम् ? गुण इत्यात् ।
कां ज्ञायते । एवं हि कश्चिन् कश्चिन् पृच्छति, क देवदत्त इति ? । स तस्मात्पत्तेऽपि
बुद्धे इति । अत्रदिमन् वदित्तुति स बुधोऽधिकारो भूत्वाऽप्यशाब्देनाभिगम्यत्वमात्रः
कर्ता सत्यतः । इत्यत्र साधनं यन् कर्म कर्मैव व्याजत् कर्म कर्मणोऽव अनुसिद्धता
असिद्धतामेव इति ।

वेदेनाऽपि 'वर्ति इत्यं सा जलं इत्यात् तथा तस्यैककृत्यात् तन्निवृत्त्यावाहित
प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् साक्षात्क्रियाकारकनिवृत्तयो 'पंथेन जलमाहृत' अर्थात् कर्ता
ऽप्येति अत्रासौ न इत्यात् । इत्यनेन चाऽपि । तस्मात्तानाशक्ति साधनमात्रं 'विश्व'
इति तद्विदुम् ।

अथ च अत्रिगुणत्वाऽऽवयवस्यतया द्वितीयादीनां कर्मव्याप्ती शक्तिरिति वदन्
अत्रासौ सत्यतः इति भावः । 'प्रतिपत्तिर्कार्यं' इतिगुणविहितप्रयमाया वयात्
प्रतिपत्तिर्कार्यो विदुं परिमाणं चाऽपि ।

अर्थाऽऽपि इत्यत्र प्रथमा सा तृतिरिति तत्र भाववदताम् । इत्तुगुणं अत्रमात्रेण
अत्र २२०६ इत्तुगुणत्वात्प्राप्तत्वात् प्रातिपत्तिर्कार्यमात्रे प्रत्येकत्वादिवाक्येन ।
प्रतिपत्तिः कार्येण च सामान्यतयाप्रतिपत्तिर्कार्यमात्रेण तन्निवृत्त्यात्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वात्
व्याजत्प्रतिपत्त्यात्प्राप्तत्वात् । इतिगुणत्वात्प्रातिपत्तिर्कार्यमात्रेण तन्निवृत्त्यात्प्राप्तत्वात्
व्याजत्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वात्

अथ इत्यत्र इत्यादी इत्यादीनां कर्मव्याप्ती शक्तिरिति वदन्
अत्रासौ सत्यतः इति भावः । 'प्रतिपत्तिर्कार्यं' इतिगुणविहितप्रयमाया वयात्
प्रतिपत्तिर्कार्यो विदुं परिमाणं चाऽपि ।

भागजनको गहाऽधिकरणको दस्नकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति योऽर्थः । अथयथार्थम्—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति यद्वाक्यं यदतो नैयायिकादीन् प्रत्याह—मुपां कर्मेतीति ॥

द्वयः

यथानन्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्चालिङ्गा नियतलिङ्गात् प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यन्योदाहरणानि, तदादिनाम्द्वयन्योपस्थितौ तु पुंलिङ्गादिभानस्या नैवत्यात्प्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम् ।

'मिष्टो माणवकः' इत्यादौ सादृश्याऽप्राधिकार्यस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुवर्धय । तत्र प्रथमाऽर्धलिङ्गस्य विनोपगतया प्रकृत्यर्थेऽन्यथो योग्यताबलादनुभवाच्च । तर्धैव वाच्यंकारणभावरूपत्वात् । एवं 'द्रोणो धीमहिः' इत्यादौ द्रोणप्रातिपदिकार्थान्तिरिक्तद्रोणपदान् परिमाणस्याधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् ।

न च धीमहादिपदसमभिव्याहारात् तद्भानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्यग्भेदाऽन्यथानुपपत्तेः । प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदनाऽन्यथे न किञ्चिद् वाधकमिति सम्प्रदायः ॥

नन्यास्तु—प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं धरितार्थम् । वान्यथा "स्वामीनेपुंसकात्" (पा०सू० ७।१।८२) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तद्रूपपादनैवध्यापत्तेः । आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम् । शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणत्वमन्यत्र ध्ययस्यापितत्वात् । गोपंत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिः । तदादिनाम्द्वयानां लिङ्गं वाच्यमेव । विमगादयस्तद्गोतयाः ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तयाव्ययस्योपुसादिसाध्याधोदाहरणमिते लिङ्गमात्राधिक्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तसद्रोणादिसाध्यानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गचद् विनोप्यान्यध्यायः । एवञ्च लिङ्गचन् प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणम् । "वीरः पुरुषः" इत्यादौ पुरुपादिपदसन्निधाने विनोपविनोपगभावस्याधिक्यम्य भानेऽपि तत्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात् सेत्याहुः ॥

"सम्योधने च" (पा०सू० २।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु सम्योधनमर्थः । प्रातिपदिकार्थोपक्षया तस्याधिक्येन भानात् पूर्वसूत्राविषयत्वात् तत्सूत्रारम्भः । तच्चाभिमुखोभववानुक्त्वो व्यापारः क्रियान्वय्यवेति प्रतिपादितं प्राक् । 'यथापथं विभक्तयोः' इत्यप्रत्यय यथापथपदं ध्यावच्छे—ऽव्यतप्रकारेणेति । यदप्येवोपे वा विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थोऽवसेवः । तर्धैवोक्तं प्राग . द्वितीयापान्तोपाससमानामित्यादिनेति भावः ॥

अत्रेति । मुपां कर्मादिवाचकत्वं इत्यर्थः । *नैयायिकान् प्रतीति* । प्राचीनान् प्रतीत्यर्थः । यथा तन्मते तथाख्यातशक्तिनिरूपणावसगं प्रतिपादितम् ।

ननु 'मुपां कर्मादयोऽप्यथा' इति भाष्यात् सिध्यन् नैवा कर्मादौ शक्तिः । विषयत्वादी लक्षणार्था तु किं वाधकम् । क्रियाजन्यफलानिस्वरूपमुप्ययकर्मत्ववाध एव

अयम्मायः—

सुपां कर्मादयोऽऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु या ॥

इति वार्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादीर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः ।

तथाहि—“स्यौजसमौद्” (पा०सू०४।१।२) “कर्मणि द्वितीया” (पा०सू०२।३।२) इति “द्व्येकयोर्द्विवचनैक्यचने” (पा०सू०१।४।२२) इत्यादेः, “लस्य” (पा०सू०३।४।७७) “तिप्त्स्भि” (पा०सू०३।४।७९) “तान्येक्यचनद्विवचन” (पा०सू०१।४।१०१) इत्यादेश्चैक्यादयतया कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते । द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एवेत्येवमादिरर्थनियमः । कर्मणि द्वितीयैव, करणे तृतीयैवेत्येवशब्दनियमश्च । उभयथा-

दर्पणः

तत्प्रसारात् उपरार्द्धप्रदर्शितनियमं बाधकत्वेनोपदर्शयित्वा तत्र प्रकाशयति—*अयम्माव इत्यादि* । “स्वाजसमौ” (पा०सू०४।१।२) इत्यत्र कारकविभक्तिपञ्चादा द्वितीयाया उपादानाद् वार्तिकेऽपि तदर्थकर्मणः प्राङ्निर्देशः । कर्मादीत्यादिना कारकान्तरसंग्रहः, अपिना शक्ति- कारकमिति शोक्तकर्मैत्यादिशक्तौनां समुच्चयः ।

तथा तिङामिति । तद्द्विसिङामपि सङ्ख्याकर्माण्यर्थ इत्यर्थः । तत्र—सुप्तिङ्शु । प्रकृतेषु—अर्धेष्वित्यर्थः । *वार्तिकतद्भाष्येति* । लोकादेव बहुत्वादिषु बहुवचनादि भविष्यति, रिमर्थे, “बहुषु बहुवचनम्” । (पा० सू० १।४।२१) इत्यादिभूषमित्या- धेये सुप्तिङ्शामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं यवनमितिसन्ध्याय, नियमाकारप्रदर्शकमिदंश्लोकास्तिङ्गम् ।

अथवा प्रकृतार्थान्पेक्ष नियमः । के च प्रकृताः, एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैक्यवर्तनं, न द्वयोर्न बहुषु इत्यादि तद्व्याप्यं च ताभ्यामित्यर्थः ।

नियमाकारमाह—*द्वितीया कर्मण्येवेति* । प्रकृतानभिप्रायम् । *उभयथापीति* । विभक्त्यपेक्षया अर्थापेक्षया चेत्यर्थः । विभक्तिनियमोऽपि द्विधा—अर्थविशेषापेक्ष- स्तत्सामान्यापेक्षश्च । तत्राद्य—कर्माण्येवोपप्रातिपदिकाश्चेद् द्वितीया तदा कर्म- ण्येव, न करणादी । कर्मादियोगे तत्रहितप्रानिपदिकाऽर्थं एव प्रथमा, न कर्मादी । संख्यावदर्थयोग्यप्रानिपदिकाश्चेदेक्यचने तदा एकत्वे एव न द्वित्वारावित्प्राकारकः । द्वितीयस्यु—प्रातिपदिकाश्चेद् द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः । अर्थनियमस्यु—कर्माण्ये- योग्यप्रातिपदिकाश्चेत् कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयाैव । कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रानि- पदिकार्थं प्रातिपदिकाप्रथमेवेत्प्राकारक इति । विश्वस्यैकप्राक्यताशब्देनेत्यादि ।

परीक्षा

अत्र—क्यादिवाचकत्वे । *नयानिङाम्*—निङामपि कर्मादयोऽर्थ संख्या वा- र्थः । *अत्र*—कर्मादिषु । *नियम*—प्रसिद्ध, कर्मणि द्वितीयैवेत्याद्यनियम प्रसिद्ध । यद्वा प्रकृतेषु नियमः, प्रकृतानुपानु-य नियमः, द्वितीयाकर्मण्येव, न इत्यादावितिरीत्या- ननुद्यनियम—अन्यवक्तव्यमां अन्यनियमश्चति । चिन्तनप्रकारादितिरीत्यापि

दर्पण.

अत्र वदन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्वादीनां कल्पनेनाभिर्मते गत्यभावे घात्वर्थं तथापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुल्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तृषु प्रत्ययानुपपत्तिरेवं वारयते: संयोगानुचूलव्यापाराऽभावाऽनुचूलव्यापाराऽर्कताया सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यमकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लङ्गता अनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविपपताऽवश्यमभ्युपेतश्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता ।

वस्तुतस्तु शक्ति कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिशुशुप्सु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशस्याऽपि विषयस्वरूपत्वस्य घात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविशेषस्य निर्देशविपपतायाऽऽम्भवादित्यहम् ॥ २४ ॥

इति श्रीभूपणमारदर्पणे सुवर्धनिर्णयः ॥ ३ ॥

परीक्षा

सम्भवति । 'नराणां क्षत्रिय' इत्यादी ममानविमक्तिरूपदोषस्याप्यत्वस्य विरहात् । निर्धार्यपदाव्यंतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च भेदो भावत इत्यभ्युपेयम् । तेन 'नराणां प्रमेयः शूरतम' इति न प्रयोग इत्याहुः । तन्न । 'नराणां क्षत्रियः क्षत्रिय' इति प्रयोगापत्तेः । किन्तु निर्धारकधर्मनिर्धारणावच्छेदोऽनुचूतत्वात्त्वः सम्बन्ध, अभेदश्च विमक्त्यर्थः । नरपदमत्र नरत्वेन रूपेण क्षत्रियस्तदन्यतरघटितसमुदायोऽप्यथाकम् । व्यावृत्तत्वं चाभावप्रतियोगित्वं तत्राभेदसम्बन्धेनान्वयि, विषेयबोधरूपदममभिव्याहारेऽभावोऽप्योन्याभावो वाद्यः । 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादी भेदसम्बन्धेनान्वयि बोधकं पदममभिव्याहारे स्वतयन्ताभावो बोध्यः । भेदे च प्रवृत्त्यर्थान्वय-उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टरहस्यर्थतारच्छेदकव्यापक्यविशिष्टाधिकरणताधेयतासम्बन्धेनान्वयः । उभयत्र वैशिष्ट्यनिषामकः सम्बन्धः सामानाधिकरण्यात् । तादृशस्यावृत्तत्वस्य चोद्देश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टविषयतावच्छेदकसमानाधिकरणाश्रयतासम्बन्धेन विषेयेऽन्वयः । अभेदस्य विभक्त्यर्थत्वन्तु 'नराणां शूरतम' इत्यादेरापत्तिवारणाय 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादी भेदसम्बन्धेनान्वयिवोधकसमभिव्याहारां शूरेश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन विषेयेऽश्रयन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यावृत्तत्वान्वयः । अत्रापि सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन वैशिष्ट्यं वाद्यम् ।

यद्वा द्विविधस्य व्यावृत्तत्वस्य यथायथं विषयतावच्छेदके विषेये वान्वयः । तेन नराणां क्षत्रिये प्रमेयमित्यनयोनापत्तिः । एवं च नराभिन्न, क्षत्रियो नराव्यावृत्तगुरुतामाभिन्न इति रीत्या बोधः । 'इदं इदं वा प्रायाजोत्' इत्यत्र "पृथी चानारो" इति सूत्रेण पृथीयस्यैव अनादरविशिष्टं प्रवृत्तं धार्यम् । वैशिष्ट्यमत्र सामानाधिकरण्यास्योत्तरकालिकस्याभ्यां पुत्रादेरितिपदस्याप्याहारः । ज्ञाप्यज्ञापकभावापृथीयस्यधोर्यं । तथाच—रोदनकर्मपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रवृत्तमिति बोधः । रोदनकर्मभिन्नस्य ज्ञापक्यबोधे रोदनकालावच्छिन्नस्य त्रिधायां प्रवृत्तस्यायामर्थान्वयत्वं इत्यादि अधिकमप्यत्र उच्यते ॥ २५ ॥

इति श्री भूपणनिर्णयविरचयः ॥ ३ ॥

॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥
नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वोचिन्यात् । अनेक-
व्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

द्वयंः

अथ नामार्थनिर्णयः ।

ध्वन्यात् नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*नामार्थानिति* । *जातिरिति* ।
तत्तत्पदायां प्राधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाकारात्वादीनां नित्याऽनेकत्व-
तत्पदजातित्वानां अपि न क्षतिः । एतन्मैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः
पदार्थत्वे नार्थं तु—“जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचननन्तरस्याम्” (पा० सू० १।
२।२९) इति सूत्रे “सर्वान्ऽग्रहणपरिनाम्पनादृतिप्रहणान् सिद्धम्” इति वार्तिकम् ।
“आदृति वाच्यपादनम्” इति सरूपसूत्रस्य भाष्यं च । युक्तिन्याह—*लाघवेनेति* ।
एकाग्रपक्षेऽनेकत्वा एव सन्मवादिता भावः ।
ननु शक्तिप्राहकशिरोनिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदान् कथं जातौ
व्यक्तिरित आह—*अनेकव्यक्तीनानिति* । पूर्वव्यवहारेण व्यक्ता शक्तिप्रदेष्यान्-
न्यात् तावतांशु शक्तिप्रहामन्मवात्तदाग्रपक्षेऽभिन्नानानाशक्तिरूपने गौरवात् ;
अथाऽजातावेव निर्दोष्येति इत्यर्थः ।

परोक्ष

अथ नामार्थनिरूपणम् ।

सुत्रं प्रातिपदिकभूतित्वात्तन्निरूपणे प्रातिपदिकानां सूत्रत्वात्प्रसङ्गसङ्ख्या
नार्थानाह—*एकमित्यादिना* । अत्रैकमित्यस्य भवभेदेन विभिन्नार्थत्वं वर्णयति-
इति जातिरिति* । अत्र जातिपदं तत्तन्नाम्नो यदत्रवृत्तिनिर्णयं तत्तत्परम् । तेन
नेऽभावत्वाकारात्वादेजातित्वानां अपि न क्षतिः । जातेषां चक्रे मानन्तु “जात्या-
” इति सूत्रं “सर्वान्ऽग्रहणपरिनाम्पनादृतिप्रहणान्” इति वार्तिकं भाष्यं
न्यस्ति; तथापि तत्र युक्तिनाह—*लाघवेनेति* । एकस्य वाच्यत्वे निरुपेक्ष्येन
येकस्य सिद्धिः । लाघवं दृष्टवति—*अनेकेति* । यद्यन्यादृताक्तिप्रहो व्यवहा-
ने । व्यवहारस्य व्यक्तिविषयक एव । तथापि गौरवात्तत्याग इति भावः ।
अवाद् सकृन्तावच्छेदिका चाम्बिन्येऽं जातिरेव तादात्म्येनेति न गोपयन्
वच्छिन्ने शक्तिरूपेण गवेनगमनवेतत्वे सति सकृत्प्रयोगमवेनचरुप्य
य सकृन्तावच्छेदकत्वात्तन्निर्णयस्मिन् पक्षे गौरवमिति, गङ्गाऽवसर ।
शक्तिप्रहो गौर्गौरवस्य इ-याकारक एव तथापि सति विगेषने विधिनि

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्धिनिगमनाविरहः । एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयन्वं संसर्ग इति गौरवम् । जान्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम् । किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य 'नागृहीतविशेषण'

दर्पणः

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशाब्दबोधोपाभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधोपापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविषयकबोधे हेतुताया आवश्यकरूप्यतयैकविषयज्ञानादपरव्यक्तिबोधोपाभ्युपगमात् सार्वजन्यव्यक्तिभानाऽर्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिरूपनायां गौरवस्य स्फुटतया जातायेव शक्तिरूपनोचिता । यद्यपि गौर्गोपदाच्य इति शक्तिरूपो व्यक्तियविषयकोऽपि, तथापि 'सविशेषणे हि विधिनिरपेक्षौ विशेषणमुपसंक्रामत ; सति विशेष्ये वाच' इति न्यायेन जातायेव सत्तां परिच्छिन्नन्ति । यद्वा जातिविशेष्यरूप एव शक्तिरूपो गौर्गोपदाच्य इति जातिरिति वाद एवमेवाऽभिलाषात् । व्यक्तितभानस्य त्वमे उपपादयिष्यमाणत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

विनिगमनेति । एकरूपश्रुतिपुञ्जितरूपेत्यर्थः । तथाचैवं व्यक्तिः शक्या न जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिषु विनिगमकाऽभावः । पूर्वत्र तु व्यक्तितममुदाहरणस्यैव कोटितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकरवात् तदभाव इति भावः । तत्पक्षेऽपि गौरवमेव बाधकमित्वाद्—*एवं हीत्यादि* ॥

ननु इतविनिगमनाविरहेण सर्वाभ्यपि व्यक्तितु शक्तिविज्ञानात्सर्वपरस्परभावेन न तद्भावाव व्यक्तितृप्तिरूपनेति व्यक्तितशक्तिवात्प्रसौ निरुद्धोऽत्र भावः—*किञ्चैवमिति* । यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगतोद्भवत्वात्शक्तितु शक्तिस्वीकारात्साऽनन्त्यादिदोषोऽत्र भावः—*किञ्चैवमिति* । एवम्—विशिष्टे शक्यभ्युपगमे । *नागृहीतेति* । 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छति' इति न्यायसारीरम् । विशेषणविषयबुद्धिर्विशेष्यं बाधमाह इति तदर्थः । विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति वाच्यम् । तथाच विशिष्टशक्तिमादे विशिष्टशक्तिरूपस्य विशेषणविषयकत्वावयवतया तदुभयविषयकत्वस्य परार्थोपस्थित्यादिकारणताऽवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षादुचितेति जातायेव शक्तिरिति न्यायतीति भावः ॥

परीक्षा

बेदा विशेषणमुपसंक्रामत , सति विशेष्ये वाचे" इति न्यायेन 'शिवो ध्येयः' इत्येव ज्ञानायेव तां परिच्छिन्नन्ति—*एवमिदमिदमिति* । तथा चरव्यक्तिमादायेव व्यक्तिकोत्या जातिवति विनिगमनाविरह इति भावः । नत्र विनिगमनाविरहोऽन्वयतया च क्युक्तेषां तस्य सन्वाति-वाह-एव ही-यादिना- । तस्यैवमेव इति* । व्यक्त्यन्तरे जात्येव जात्येव शक्तिरूपतया उपपन्न इ-यादि । एवम् इति । शक्यत्वस्यैवोपपत्त्या इति न्यायविशेष-रूपम् । ननु न किञ्चित्तव ज्ञान-वाच्यं शक्तिरिति ज्ञान्या नृगमाकृत्या स शक्यं जात्येव नृगमाकृत्या शक्यत्वान्वाकारात् तावत्तदवयवविषयविषयविषय

न्यायाच्चातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्तिसोपधस्तु लक्षणया । पयञ्च तत्र विभक्त्यर्थोऽन्ययोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

द्वयं:

नन्देवं 'गो दद्याद् 'ग्रीहीतवहन्ति' इत्यादौ दानावहनदस्मन्त्वात्प्रत्ययानुगत-
इतिरेव नन्देवामो गयत्वादिति चेद् ? अत्र केचित्—जात्याहितव्यक्त्यां न दानादिर-
मन्त्वान्वय इति, तद्य । प्रत्ययानानिति व्युत्पत्तेरप्रवृत्त्यर्थव्यक्तौ तद्व्ययामन्त्वात् ।
तदुक्तम्—

गम्यमानस्य चाप्यस्य नैव हृदं विगेषनम् ।

गद्यन्तरे विभक्त्या वा धूमोऽयं व्यन्तोरिति च ॥ इति ।

किञ्चाश्रमावेधोऽप्योरितिः मनादसंविन्नेरेदत्वं वा । नाद्यः । अनुव्यतिनन्तोना-
पि गौरस्तोन्वतो गोत्वविसिद्धसोधात् । नान्यः । जातिविषयक्यास्तिप्रहस्य विसि-
द्विषयक्योपेतेतुत्याऽन्युरगमेन जातिविषयताया व्यक्तित्वविषयतातेपत्यरुपा वाच्यो-
ऽन्यस्यासम्भवात् । स च गोत्वमस्तोन्वय गोत्वविसिद्धाप्रत्ययाद् व्यभिचरति इत्यु-
क्ताऽनुव्यतिर्दुर्वारं दत्तत आह—१ व्यक्तिसोपधस्त्वितिः । २ लक्षणोपतिः । स्वस्य-
गोत्याऽऽश्रयत्वमन्यरूपलक्षणोत्तर्यः । तथाच पदवृत्तिजन्योरप्यिनेव शाब्दोपे-
हेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां नावपातादिरमन्त्वान्वया-
दुव्यतिरिति भावः ॥

३ पदवृत्तिः ॥ लक्षणाऽन्युरगमे दत्तयः ॥ तत्र—लक्षितव्यक्तौ ॥ ४ उपरदत्त
इति ॥ अन्यथा 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः स गौररूपेति भावः । ननु व्यक्तिस्य-
पान्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति निदान्तभङ्गः । गौरस्तोतिवाक्यादनुभूयमान-
व्यक्तिसोपधानुव्यतिश्च । लक्षणायाऽन्यस्यान्यपादुव्यतिरेव नानावादन आह—५ दिगितिः ॥

परीक्षा

आह—१ किञ्चैवमितिः । २ न्यायादितिः ।

नागृहीतविशेषनात्तुद्विविधेषु चोरजायते । विगेष्यं नामिचामचोऽत्र क्षीणताकिरिगेष्ये ॥ १ ॥
इति न्यायादिति भावः ।

नन्देवं 'गो दद्याद् 'ग्रीहीतवहन्ति' इत्यादौ किञ्चान्वयः कथमत आह—१ व्यक्ति-
सोपध इतिः । २ एवं च—व्यक्तौ लक्षणाऽन्युरगमे च । ३ उपरदत्त इतिः । 'प्रत्ययानां
प्रवृत्त्यर्थान्वितन्वापेधोपकत्वम्' इति न्यायविरोधाभावेनेत्यादिः । ननु 'गौरस्ति
'गानानप' इत्यादितो जातिव्यक्त्युपविषयकमाद्दोषोऽनुव्यतिदन्तदुव्यत्ये युग-
पत्त्वयं शक्ये लक्षणायाश्च कल्पनीयत्वं स्वीकार्यम्, तथाच युगपद्वृत्तिद्वयाङ्कारात्ता
विरोध इति । ४ दिगितिः । दिगर्थस्तु युगपद्वृत्तिद्वय विसिद्धादिना 'गोत्यां गौर-
पोषो स्त' इत्यश्रयत्वमङ्गाकार्यमिति तयोर्विरोधे नानाभावः । एकस्मिन्नात्र तयो-
र्यप्रतिपादकत्वमिति नास्ति । एकस्मिन्त्वयोरमन्त्वमिति स्वस्याभिरपि स्वाङ्कित्त
इति । "प्रातिपदिकापलिङ्गपरिमाण" इति सूत्रे च प्रातिपदिकापचरेण च प्रवृत्तिनि-
लम्बेव ग्रहणमिति सर्ववन्नाश्रय न शाब्दयोः भावमित्यनन्तर इति वाच्यम् ।
'प्रातिपदिकापमात्र' इत्यस्य प्रातिपदिकापनिष्ठा वा शक्यवच्चित्राजनकता नञ्चि-
यिता योपस्थितनिष्ठा इत्यन्ता तदवयवविषयिता प्रतिगोमितोऽश्रयं ग्रहणं नञ्-
गावा शक्तिभावन्यत्वेऽपि विरोधानावादिमि दिक्

यद्वा केवलव्यक्तिरेव एकशब्दाऽर्थः । केवलव्यक्तिपक्ष एवाणग्रह-
णस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं चै-

तदर्थस्तु सति तात्पर्ये 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वैरेवा-
भ्युपगमात्तादृशान्यायो, युगपच्छक्तिस्तात्पर्याऽविषये लक्षणा च नेत्येवंपर इति न
तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिमत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः । तद्विरोधाभ्युपगमे
तु जातिव्यक्त्योरभेदप्रसङ्गमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियामन्वयबोधनात् ।

जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यायेंषु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशब्दबोधे हेतुत्वरूप-
नाम व्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाम्न्यशक्यमानापत्तिस्तस्य तद्विशिष्टाभावादिति जाति-
विज्ञाननिष्कर्षः । वदयते चाऽधिष्णुगिष्टान् ॥

अन्ये तु जातिगतित्वशक्तिग्रहस्यमुपपाद्यामायुः । माऽस्तु व्यक्तेर्मानम् । आन-
यनादिप्रिया केवलायां जातवत्सम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निर्यायते । समाहारो
पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियात् । तदुक्तं "तद्विज्ञाने" (पा०म् ३।१।५१) इति
सूत्रे भाष्ये— "आकृतावालम्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्समवयविते द्रव्यं
भविष्यति । यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलव्यागनेरानयनासम्भवादबोधितमपि
पात्रमानीयते । एतदेवाऽग्नेरानयनं यत्पात्रस्यस्य तथाऽऽकृतावालम्भनादीनि बोध-
मानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्व एवाऽकृत्योगोऽन्तर्मावित-
द्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यते" इति । साहचर्ये सम्बन्धः । सरूप-
मूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

व्यक्तौ कार्याणि संगृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

गोत्वादिवदानां तु गोत्वादिधर्मित्युक्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यबो-
धः । जातेराश्रयाऽविशेषोऽपि केवलापास्तस्याः शब्दवाच्यत्वं नानुपपन्नम् । ज-
लाऽऽदी हृदयमानस्य मुख्यस्य स्वस्यानाऽविशेषोऽपि तु स्वादिपदबोधकत्वम् । शक्य-
तावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्येति ॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याभेदे पर्यवस्यति । तच्च न चाऽपदार्थं प्रत्ययाव्यव-
हृति नृपगतस्तम् । विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादयोऽप्याहा-
रव्यापेनोपस्थिता व्यक्तिः पुनर्जातिविशिनष्टि । रूपादिज्ञानविषयाणां अनुपपत्तिः
अनुपपत्तिर्जातिप्रतीत्या विषयोत्तरणवदित्यपि केचित् ॥

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एतस्या लक्षणाक्षणावच्छेदकयोरसम्भवेऽपि
स्ववार्थप्रतीतां लक्षणावच्छेदकमानवच्छक्यतावच्छेदके शक्यताभानेऽपि तादृश
कार्यकारणभाववत्त्वादेव गोत्वादिमानविकाहं कृतं तत्र शक्तिरूपतन्त्रव्यापनेकार-
मन्वया व्याच्छेद-व्युत्तिः । व्यक्तिसम्बन्धेन जातिव्यवच्छेदः ।

अनुपपत्तिः शक्यतादिप्रामाण्यवदस्तम् । पक्षः । व्यक्तिः पदार्थं इत्यत्र तु
किं मानमत्र आह— शक्यतावच्छक्यता इति । शक्यतावच्छक्यता इति । जातिरभेदकत्वेन शक्य-
ताया

मतात्तरमाह— व्युत्तिः । शक्यतावच्छक्यता इति । अत्र एव प्रत्ययं शक्यतावच्छक्यता

वस्तुतस्तु, "न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः" इतिभाष्याद् विशिष्टं चाच्यम् ।

दर्पण.

लक्षणा त्वापातरमणीयेत्यभिप्रायवानाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* । जातिविशिष्टा व्यक्तियन्त्रिविशिष्टा जातिवैत्पर्यः ।

यद्यपि "आकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थः" इत्युभयोरुभयं पदार्थः" इतिभाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्तयोः शक्तिप्रवृत्तिपत्ता लभ्यते, तथापि "कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चिद् प्रधानम्" इत्युत्तरभाष्यपालोचनया तत्र एव विशिष्टे शक्त्यवधारणान् तथोपादानमस्तिदम् । अन्यथा कृतीयोपात्तैकत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्तयोः शक्त्यस्ये गोचर्द् गोचर्ष्वपि श्रेति समूहालम्बनबोधोपापत्ते । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां ममान प्रकारकत्वनिवयमान् । एवमेवाश्रयवर्मयोगरूपाऽऽकृतौ । तथाच सूत्रिनं गौतमेन "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति त्रिप्येकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैक्यवचनम् । "गुणभूतम्" इति भाष्यस्य च स्वारासिद्धयेति शेषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन मानं तु तात्पर्यपदमापेक्षमिति तदारायः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्विरचनापुनरपिबोध्यः । तदुक्तं कैपटेन—'यथा भवत' इत्यादी क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतौ यचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदीप' इति । द्रव्यप्राधान्येऽपि क्वचिजातिमत्त्वामादाय यचनं, 'ब्राह्मणं न इत्यादि' इत्यादी यथा । जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यभूतजात्या च तदनुगमः । न हि प्रकाशीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्त्या । गवादिपदाहोविशिष्टगोत्वबोधम्याऽनुभवेनोच्छ्रयमाप्स्यमभ्यात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्गमांश्चच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नावात्मस्या जात्यने भानाश्रयोगान् । गोत्वस्य स्ववितानवच्छेदरूपेणऽनुपस्थित्या तत्कल्पमत्याऽऽचन्वयामम्भवाच्च । 'सम्पद्यो मोहि' इत्यादी तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्य स्वव्यने प्रकृत्यर्थव्यपारेपैर्वैकल्यान्वयः । उक्तमथे 'एक्यचनोपस्थितानि नात्रैकत्वानि न नाया मोहिस्यन्वीयन्त' इति तु न मन् । यजानीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकैक्यरूपमजानीय-

परीक्षा

शयेनाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टम्*—जानिविशिष्टम् । व्यक्तित्वहात् स्वस्यन्तरस्य बोधान्तापभिरतो विशिष्टशक्तिवाद् एव युक्त इत्याशयेन विशिष्टा जातिर्ना । यद्यपि मन्त्रमूप्रभाष्ये—'न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः' इत्युत्तरभाष्यपालोचनया विशिष्टे शक्तिरित्येव युक्तमिति । यदि वाच्यं । शिष्यतविशेष्यभावात्तावच्छेदकत्वमिति व्यक्तयोर्व्यक्त्यालक्षणा गान्ताद् गान्त्वम् इति निर्वाक्यत्वरूपमभ्यासवाच्यम् । ममानविशेष्यकत्वेनानुभवंमन्त्रया हास्य हास्यभारान्तिनि विशिष्टशक्तिवाद् एव युक्तं । तत्र ज्ञानप्राधान्येन माने तात्पर्यव्यापारकाश्या तदा द्विवचनवदुचनं द्रव्यगत इति तदाराय

इदं.

द्वितीयादित्यस्यैव स्वचनाऽर्थेनेन तत्र तस्य वाचात् संन्यारूपकत्वस्य द्रव्यमात्रमा-
धारणेनाऽर्थेन एव नामाद्द्रव्ययोगात्स्यैव स्वचनाऽर्थेत्याभावात् ।

अत एव "पशुना पतेन" इत्यत्र गार्होत्यस्यैव स्ववदेन विनाशित्वाप्राप्तेरनु-
बन्धनवागादहमितिः । समन्विष्टाहतरदापंमर्मागित्यविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्त्व-
त्वेन साक्षात्स्यस्य विपर्ययात् नाऽत्र पशोऽन्तोत्वादी पशुनिष्ठमेदमतिचोगिताऽन्वच्छेद-
कत्वत्वात्प्रमितिः । एतदेतद्विद्यमानव्यतिष्ठेदमतिचोगिताऽन्वच्छेदकत्वस्यैव तत्र
बोधेन तस्योपरताया प्रमितिमन्मनात् । एतच्च व्यक्तिविशेष्यबोधोपाद्भ्युत्पत्तये
हाऽप्यनुत्तराभेदेन तस्य च मद्दिनेऽप्यव्यतिष्ठप्रहमन्तोत्वाऽन्मनात्प्रादिसदानां
जातिविशिष्टत्वप्रायेव शक्तिः । व्यक्तिमाप्रविपर्यस्य जातिमाप्रविपर्यस्य वा शक्ति-
शक्तस्य जातिविशिष्टव्यक्तिमाप्रबोधेऽनुत्तापानुत्तरोपस्य दुरत्यरत्वादिति मारानिन्द्याः

अन्ते तु—“उभयोरनर्थपदापं” इति भाष्याच्चातो व्यक्तौ च मयादिसदानां
शक्तिः । परन्तु व्यक्तिमाप्रबोधेऽपि जातिविपर्यस्येन जातिनिश्चिन्तान्पर्येऽनुत्ता ।
व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपमत्युत्पुत्तये । अत्राप्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽद्भ्युत्पत्तये मया-
दिसदानास्यमयादिव्यक्तेरिवाभासव्यपदेशीतानपि भावात्तया व्यक्तिशक्तिरास्यपक्षो ।
अप्येव शक्यमितिवाद इति व्यरहिते । शाब्दबोधकारणतावच्छेदकहोती व्यक्तिवि-
पर्यस्यस्यानिवेनात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविपर्यसनाम्बोधे गोत्वविपर्यसगो-
पदान्तिमती गौरित्वाकारकशक्तिज्ञानं कारणम्, न तु गोत्वविशिष्टविपर्यसगोपद-
शक्तिमति गौरित्वाकारकं गोत्वमन्तोत्वादी तादृगगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावात्
गोत्वविशिष्टबोधमत्र इत्याहुः ।

तद्व्यवृत्तमनोरमन् । गोत्वविपर्यसगोपदान्तिमती गौरित्वाकारकशक्तिप्रदे कार-
णतावच्छेदकहोती गोत्वविपर्यस्यस्य प्रवेगे गौरित्वात् ।

ननु माऽप्यु तद्विपर्यस्यस्यावच्छेदकहोती निवेदाः । गोपदान्तिमती गौरित्वाकार-
कशक्तिप्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविपर्यसनाम्बुद्धौऽनुत्तये व्यक्तिविपर्य-
तायाः कारणतावच्छेदकहोताऽनिवेदेन साधवात् । हेतुान्तरस्य व्यक्तिविशेष्यबोधोपा-
द्भ्युत्पत्त्या मनान्तरेऽप्यव्यतिष्ठेन कार्यकारणभावान्मन्वेन मनान्तरप्रकारकत्वेनैव कार्य-
कारणभावोऽप्युत्पत्तिरिति चेत् ? भवन् । व्यक्तिविपर्यतायाः कारणतावच्छेदकहोताव-
निवेगे व्यक्तिनिस्वीकारस्य वैदप्योऽन्तेः । न च तद्व्योकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञान-

परीक्षा

बोधः । व्यक्तौ प्रकारता च निरवच्छिन्ना, नवैकव्यपत्तेः प्रकारत्येऽनित्यव्यक्तौ
कार्योन्वयो न स्यादिति वाच्यम् ? विशेष्यनूतवात्पानुगतोऽहत्तन्प्रकारत्वमिति
तन्मन्निर्णयः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टा व्यक्तिवाच्यता इत्येव दुष्टम् । अत एव जातिप्रकारिकैवो-
पर्यस्यतिः । नवानेक्याहितान्वयस्यैव अन्वयो बोधिः । इतिवाक्यस्यानुत्तरविरिति
वाच्यम् । अत्र स्ववचनास्यैव स्वस्य स्वाधपद्रव्यपंतावच्छेदकत्वमन्वयेदन्वयस्यैव-
कारणं । शक्तिज्ञानरदापदस्यतिमावदबोधाना मनान्तरकारकत्वेन कार्यकारण-
भावात् निर्वहन्द्रकत्वमन्वयनि नन्ववन्वयमिति सत्यं विगाऽन्वयत्वात्प्रवित

एकमित्यस्य चाऽयमभिप्रायः—शक्तिज्ञाने च विषयतयाऽवच्छेदिका जातिरेकैव । तथाच घटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टयोधे घटत्वान्नेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुनेति कार्यकारणभाव इत्यादि

दर्पण.

नत्वेन हेतुत्वाऽसम्भव, क्वचिं शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् । शक्तिर्हि न स्वरूपसती शब्दबोधहेतुरपन्नशादपि बोधोदयादपृहीतशक्तिकाष्ठाब्दबोधापत्तेश्च, किन्तु ज्ञाता । तथाच यदुक्ते शक्तिज्ञानहेतुत्वेन शक्त्यमिति जातिवद् व्यक्तिरपि शक्येव । एवं तद्विशिष्टमपि तथा । अन्यथा व्यक्ततात्वेन शक्तिव्यक्तित्वात्ज्ञाने जातेरपि प्रकारकत्वान् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोत्थितिशब्दपुत्रीनां कार्यकारणभावादिति जातावपि शक्तिरक्षिद्यते ।

अथ यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारण तद्वदर्थं शक्त्यमिति नियमाज्जातो शक्तिः सेत्स्मतीति वाच्यम् ? तर्हि व्यक्तित्वविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुतया व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वादुक्तेऽर्थं भाष्योपन्यसनेन तु “कस्यचित् प्रधानमूतं, किञ्चिद् गुणभूतम्” इत्युपमहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तां तावत् ॥

अन्वेषमेकमिति पक्षस्य निराख्यनतापत्तिरत आह—एकमित्यस्य चेति* । बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधार्थे प्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयज्ञानेरेक्याच्छब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैव विनिगमनाविरहार्थनिष्ठबोध्यत्वस्याऽपि शक्तिरिति मतेऽप्यस्मान् पददेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दार्थहेतुतायां प्रकारितयावच्छेदिकाया जातेरेक्याशा तत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः । तथा च तादृशप्रकारितावच्छेदकत्वात्प्रायाः शक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतयाऽऽवृत्तिरेव पदार्थ इति पक्षः समर्थितो भवति । अवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया घटत्वाद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेदावच्छेदकभाव उपहिताऽनुपहितभेदान् समर्थनीयः ।

एवमेवैकं व्यक्तित्वमिति पक्षोऽपि समर्थनीयः । तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायां बोधार्थे विनोप्यताया व्यक्तेरेवच्छेदकत्वान् । एतत्पक्षे चावच्छेदावच्छेदकभावस्य सामान्येनोपपत्तिर्गोत्वादिज्ञात्याऽनुगमात् तदानन्तवमपि । शक्यतावच्छेदकप्रकारकव्यक्तित्वेन व्यक्तित्वात्तत्पक्षस्यैतत्कल्पे हेतुतया चत्त्वादिना गवादिब्यक्तिबोधार्थे तत्प्रयोगस्त्वाऽप्युपपत्तिरिति बोध्यम् ॥

अनु ‘घटो घटपदबोध्य’ इत्याकारकशक्तिज्ञानान् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव ज्ञानित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धेरप्याशक्तिस्तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्तात्त्वात्त आह—
नयापत्तिः । *घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे इति* । स्वरूपतन्त्रप्रकारकबोध इत्यर्थः* । *कार्यकारणभाव इति* । तथाच ‘ज्ञानिमान् घटः’ इति बोधस्य घटत्वान्ने ज्ञानित्व-

परोक्ष

आह—एकमित्यस्य चेति* । एवमेवाभिप्रायं ज्ञापयित्वात्तभाषो न विशिष्टमित्यर्थे । ज्ञानिविशिष्ट शक्तिस्वीकार मति वादस्य कार्यकारणभाव घटप्रतिबन्धनमाह—
नयापत्तिः । *घटत्वविशिष्टबोधे इति* । निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारकतावच्छेदकत्व इत्यर्थः । *घटत्वविशिष्टज्ञानत्वेन*—घटत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन ।

प्रपञ्चितं भूपणे ।

तदेतदभिप्रेत्याह — *द्विकमिति* । जातिव्यक्ती इत्यर्थः । पूर्वपक्षविरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ *त्रिकमिति* ॥ जातिव्यक्तिलिङ्गानो-
त्यर्थः । सत्परजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम् । आधि-
क्यं-पुंस्त्वम् । अपचयः स्त्रीत्वम् । तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च

दपंणः

प्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकाप्यंतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवात् घटत्वांगे
जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तद्गने जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वा-
न्तरं कल्पनीयमिति भावः ।

ननु तद्गनेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजपस्ततया कथं काप्यंतावच्छेदकत्व-
मत आह—*प्रपञ्चितमिति* । तथाच निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निर-
वच्छिन्नतत्प्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्य, सावच्छिन्नतत्प्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति
सावच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाग्नोक्तापत्तिरिति तत्रोक्तमित्यर्थः ।
तदभिप्रेत्येति । उक्तरीत्या विनिष्टस्य शस्यत्वमुपगम्येत्यर्थः । *जातिव्यक्ती
इति* । विनोप्यविशेषणभावापत्ते त इत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षादिति । एकमिति पक्षादित्यर्थः । तत्पक्षे हि शाब्दज्ञानकारणतायां
बोधान्ते प्रकारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिंग्य शक्या । विनोप्यतयावच्छेदक-
त्वमिति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सिद्धान्तितम् । अत्र तु विपयितात्वेन प्रकारि-
ताविनोप्यते अनुगमप्य तत्र विपयितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्युपगमाद् द्वयोरपि
ताऽन्तार्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशङ्केति भावः । एतेषां मतानामाकरा-
टत्वेऽपि व्यक्तितः पदार्थ इति पक्ष एव क्षोदक्षमः । प्रत्येकपदशक्तिनिर्गपस्त्वन्-
ऽवधार्यः ॥

लिङ्गानोति । लिङ्गत्यं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेष । तद्विशेषश्च नपुंसकत्वा-
याशयेनाऽऽह—*सत्येति* । *साम्यावस्थेति* । उपचयापचयराहित्येनावस्थान-
पर्यः । उपचयो वृद्धिः, अपचयस्तन्न्यूनत्वम् ॥ *तत्तच्छब्दनिष्ठमिति* । जातिगु-
यादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठम् ॥ *तत्तच्छब्दवाच्यं चेति* । स्वाध्रपशब्दवाच्यं

परोक्षा

शिष्टस्य वाच्यत्वेऽपि वस्तुतः पदार्थस्य वाच्यस्य द्वित्वमित्याह—*एतदभोति* ।
“प्रातिपदिक” इति मूये प्रवृत्तिनिमित्तं तदाध्रपश्च प्रातिपदिकार्थं इत्यभियु-
न्ति । वस्तुतस्तु “स्वमोनेऽंमकात्” “ह्रस्वो ननुमकं प्रातिपदिकस्य” इत्यादि-
नाप्येन लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थं इत्याशयेनाह—*त्रिकमिनोति* । ननु लिङ्ग-
रता स्त्री स्यात् इति लोकरप्रसिद्ध वाच्यशरानिःस्यस्यामिद्विरत आह—
। अयम्भाव — न लौकिकं लिङ्गं साम्नायप्रति शरशर्मि किन्तु साम्नाय
प्राकृतगुणगतधर्मविशेषो लिङ्गम् । *साम्यावस्थावन्तः* । *साम्या-
उपचयापचयराहित्येनावस्थाननाम् । *ननुमकं प्रातिपदिकम्—*साम्यावस्थावन्तः
ताधिक्यम् । अपचयो—न्यूनताभवन्म् । *ननुमकं प्रातिपदिकम्—*साम्यावस्थावन्तः

तमेव विरुद्धधर्मभादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते ।

केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्यमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्यमेव । यस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं यस्तु, इति व्यवहारः, तटस्तटीतटमिति चोपपद्यते ।

दर्पणः

चेत्यर्थः । पुलिङ्ग शब्द इति व्यवहारात्, "तस्माच्छब्दो न" (पा० सू० ६।१।२०३) "स्वमोक्षं पुंसकात्" (पा० सू० ६।१।२३) इत्यादिमूत्रप्रमाणभावेति भावः ॥ अतमेवेति ॥ समानाऽनुपूर्वीकत्वेऽप्युपचयात्त्वम्यारूपं परम्परमानाधिकरणं लिङ्गमादेवेत्यर्थः ॥ भिद्यन्ते इति ॥ पुंस्त्वादिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविशेषकानुमित्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राश्रयस्थानात्मभेदेन केषुविच्छेदेष्वनेकलिङ्गकत्वव्यवहारः किं निवर्त्यते आह—केषाञ्चिदिति ॥ तटादिशब्दानामित्यर्थः ॥

यस्मिन्मतेषां विरुद्धेषुऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिवन्धनाभेदाप्यामादेनेकलिङ्गकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अर्थनिष्ठम्—स्तननेशपती नारी लोमना पुरुष स्मृत इत्यादिस्मृतिलिङ्गिणं लिङ्गं तु नात्राऽश्रयितुं शक्यम् । दारानिवादी शम्भुपृथ्वी ताम्भोनेन मत्वाधनापत्तेः । तथाच भाष्यम्—एकाऽर्थशब्दान्यव्याहृष्टं लिङ्गमव्ययम्

एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारोपपत्तये चेत्यर्थः ॥ अथव्यवहार इति ॥ अर्थनिष्ठस्य तस्य तद्विधायकत्वे तु कौशिकितरुंस्नुपदार्थपदाभ्यां न व्यवहितेन; एव पुरत्यादिषु व्यवस्थादिशब्दैः स्तननेशादिस्यलौकिकलिङ्गस्य शब्दाभावभावेन तटादिशब्दा कौशिक्यथाधनापत्तेरिति भावः । अतस्तटीति ॥ अर्थे लौकिकलिङ्गमादेऽपि परम्पराश्रयमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तटादिशब्दानां तत्तत्कार्यभावत्वमुपपन्न इत्यर्थः ।

परीक्षा

विद्या ये शब्दानाम्पु शब्देषु स्थितं बलिलिङ्गं तस्मात्प्रवृत्तत्वात् । अतमेव शब्दनिष्ठं पुंस्त्वादिकमेव । भिद्यन्ते इति । यद्यपि तदेत्यानुपूर्वी समानेन, तथापि तत्तच्छब्दकारणं सन्निष्ठं हेतुना—इत्यर्थेऽपि तत्राऽनुमित्युद्देश्या भवति । तत्रैव भेदाश्रयभावेन सर्वेषामिति केषुविदुः किलिङ्गत्वादिव्यवहारेण यो हस्यते, तस्य का गतिरत आह—केषाञ्चिदिति । यस्मिन् सर्वेषामर्थानां त्रिगुणात्मकत्वात्प्रत्ययेन प्रत्यय सर्वेषामभेदात्प्रत्ययस्य शब्दानाम्भेदः । पुंस्त्वादिकशब्दनिष्ठमत्र एव उक्त्वाप शब्दान्यव्याहृष्टं लिङ्गमव्ययम् इति भाष्ये वीक्ष्यते । तथा—तदव्ययत्वात्

तद्य निह्नमर्थपरिच्छेदकत्वेन अन्येतीति पदवादिशब्दोक्तं प
 त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयती
 विभाषनीयम् । नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पदवादिशब्दोक्त
 स्यापि साधारण्यं शङ्क्यम् । व्यक्तिशब्दस्य नित्यश्रीलिङ्गत्वेन तद्य
 सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् ।

दर्पण

ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव शीर्षुमादिष्वयद्वारोपयित्वा तस्य शीवाचकारमुना-
 ष्टेऽपि मत्स्यात् 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुश्रीवरजसयागादप्यष्टमिद्धिः स्यात्, तदु-
 पात्तलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत् शीर्षुमादिमाधारण्येनाऽर्थापरिच्छेदरत्वाद्
 आह—*तद्येति* ॥ शब्दनिष्ठमेतदर्थः ॥ *अर्थेति* ॥ अर्थमपि परिच्छिनतीत्यर्थः ।
 तदेवाह—*पदवादिशब्दोक्तमिति* । लिङ्गमिति शेषः । यदि शीपशुयांगाङ्गत्वेन
 विपक्षितोऽभविष्यत्तदा, अग्रापिहितनाभाय विभक्त्यन्ते न प्रयोक्ष्यत् । तदन्तपशु-
 शब्दप्रयोगात् पुम्पशुगेव यागाङ्गमिति निर्गोयते इत्यर्थः । श्रीलिङ्गार्थरूपशुशब्दाद्
 "आटो नाऽश्रियाम्" (पा० सू० ७।३।१२०) इति विहितनाभावस्य तृतीयेऽव-
 सम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगान् तदर्थस्य पुंस्त्वाश्रयणेरिति भावः ।

ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्तित्वमुनाशब्दस्य तथा प्रवृत्तौ
 बाधनाभावाद्बतदोषो दुरपहव इत्यादाह्य निराकष्टे—*नवेति* । व्यक्त्यादीत्या-
 दिना वस्त्यादिपदमध्यः । साधारण्यं स्वाधयवाच्यत्वमन्यत्वेन, शीर्षुसवृत्तित्वं नित्य-
 शीलिङ्गत्वेनेति "स्त्रियां स्तित्" (पा० सू० ३।३।८४) इत्यनुशासनादिति भावः ।
 ननु 'पशुना यजेत' इति चंद्रिप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वं मानं स्यादत आह—

परीक्षा

नक्षत्रम् इति पुल्लिङ्गः शब्दव्यवहारस्तु वाचकयोस्तादात्म्यात् । एवञ्च यस्य
 शब्दस्यैवावस्थायुक्तार्थाभिधायकत्वमेव; तस्य नियतलिङ्गत्वमिति व्यवहारः ।
 यस्यावस्थाद्वययुक्तार्थाभिधायकत्वन्तप्रोभयलिङ्गत्वमिति तदादिशब्दे तु न तथेति तेषु
 लिङ्गत्वव्यवहारः । स सा अवस्थाऽस्ति ; परन्तु शब्दराहितस्वभाव एव तत्तलि-
 ङ्गप्रतिपादने नियामरो द्रष्टव्यः ।

ननु पदार्थशब्दवत् पशुशब्दोऽपि स्त्रीव्यस्तौ प्रवर्तत इति छाग्या अपि यागाङ्ग-
 स्थापत्तिरत आह—*तच्चेति* । शब्दनिष्ठमिति मते शब्दार्थयोस्तादात्म्यादर्थमपि
 परिच्छिनन्ति । 'पशुना यजेत' इति नामावदानेन पुंस एव यागाङ्गत्वम्; न तु स्त्रिया
 ति निर्णयः । ननु व्यक्तित्वात् तस्य लौकिकलिङ्गानादरेण लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे प्रवृत्ति-
 तथा पशुशब्दस्य शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टे प्रवृत्तिः स्यादिति कथं
 भावः? नमात्रं निगद्य इत्यादाहानिराकष्टे—*न वेति* । *नित्यश्रीलिङ्गत्वे-
 त्* । "स्त्रियां क्तिन्" इति स्त्रियां क्तिनो विधानान् । *प्रमाणाभावादिति* ।
 च मति सम्भवे लौकिकलिङ्गविशिष्टताम्यावलिङ्गस्य तत्राधयगमिति न छाग्या
 त्वम्

“पञ्चाऽनतायुं गुहा चरन्तं” “पश्ये नृभ्यो यथा गये” इत्यादिपेदे दर्शनाय ॥ भीमांसायां चतुर्थे “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्वपुंस्ययोर्वि-
 यक्षितत्याग्राऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया या याग इति प्रतिपादितत्याय ॥

पस्तुतस्तु विशेषविषयभावे उपत्ययान्तानां पुंस्यस्य व्याकरणेन निर्णोतव्याद् वेदभाष्येऽपि “जन्मादिषु छन्दसि वा पचनम्” इति ना-
 भाषाऽभावे इत्युक्तेः पशुशब्दस्य निम्नपुंस्यनिर्णयान् । प्रकृते—“छागो
 वा मन्त्रपर्णात्” इति भ्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रपर्णे द्वि—“छागस्य
 पगाया मेदसः” इति ध्रयते । तत्र छागस्येति च्छाग्यामसम्भाषितमिति
 भयति ततः पुंस्यनिर्णय इति विस्तरणेन प्रपञ्चितं भूषणे ।

दर्पण

•पश्येति० । तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य अत्रादि-
 शब्दस्याऽप्यमिति भाव । स्वोक्तेऽपि भीमांशकगमनिगाह—•भीमांशावामिति० ।
 पश्यमानाऽन्तरगाहाह—•पस्तुतस्त्विति० । ननु उपत्ययान्तानां कियपुंस्ये प्राप्ते-
 र्त्वादिस्त्रीलिङ्गयोगाऽनुसृतित्वेन आह—•वेदभाष्येऽपीति० । तथा च अत्रादि-
 शब्दोक्तलिङ्गत्वेन पशुशब्दोक्तलिङ्गत्वापि स्त्रीपुंस्यापारम्भ्यान् तस्यार्थपरिच्छेद-
 कत्वमिति भाव ।

ननु कथं तर्हि पुंस्यगोत्रं वागाङ्गत्वनिर्णयोऽत्र आह—•छागो वेति० । एवापे-
 केणैवकारेण लिङ्गत्वाऽर्थपरिच्छेदकस्य व्युत्पत्त्याः । यथा—“सारस्वती मैत्री” इत्यत्र
 तद्विजगृहीतशब्द स्त्रीलिङ्गं पुल्लिङ्गो वेति मन्वेदे, “मन्दिरेषे वाचयतोषान्” (मी०
 सू० १।१।१०।१२०) इति एवापेक्ष “वसुदेवस्य तिलुगम्” इत्यर्थात्पशुपुंस्येरेवैवंगोत्रेण
 पश्यन् तदुत्पत्त्यर्थमाह पुंस्यगोत्रांशाऽङ्गत्वनिर्णय इति भावः । •तत्रेति० । मन्त्रपर्णे
 इत्यर्थं । •भामिभारिमिति० । छागशब्दस्य अत्रादिविभक्तिवत्त्वाभावा-
 दिति भावः । •अपञ्चनमिति० । औचित्यलिङ्गत्वेन सामाज्यः । तत्रात्रगतिपेक्ष-
 •व्यामज्यम् । शरान्तिवापौ पुंस्यशरोर्णैव तत्रप्रयुक्तकार्यम् । “शरान्तिवाः पुत्रि च”
 (वा० सू० १।१।२१) इत्यादिलिङ्गानुशासनव्यवहारार्थं सामाज्यात् । अत्र एव न
 वदन्तिवा वागमिदि । अस्या स्त्रीत्वादिर्ज्ञानिश्च ।

परीक्षा

•पश्येति० । तथा च स्त्रीलिङ्गोद्विचयनकारणत्वेन पशुशब्द उभयलिङ्गः । अत्रैव
 पशुशब्दस्योभयलिङ्गत्वमभ्युपगम्य ।

पस्तुतः पशुशब्दो लिङ्गलिङ्गत्वं दर्शनाह •पस्तुतस्त्विति० । अत्रैव अत्रि-
 शाब्दोद्वेगत्वेन पश्येति नाभाष्येऽनेनमात्रेण लिङ्गत्वं इत्यत्र आह—•पश्येति इति० ।
 आर्षेऽनेनकारणत्वेन लिङ्गत्व परिच्छेदकत्वमात्रेण । •मन्त्रपर्णादिति० । अत्रैव
 अत्रादिशब्दस्य लिङ्गत्वं इति मन्वेदे— ‘मन्त्रेण ज्ञानस्य इतिवा वतावा’ इति अत्रादि पुंस्य
 •व पशुना इतिवाक्येन वागाङ्गत्वार्थमात्रेण लिङ्गत्व इति भावः लिङ्गत्व
 त्रिभक्तिवत्त्वात्पशुशब्दोऽत्रादिशब्दस्य अत्रादिशब्दत्वेन इत्यर्थात्पशुशब्दस्य अत्रादि
 च अत्रादिशब्दोऽत्रादिशब्दत्वेन लिङ्गत्वत्वेन अत्रादिशब्दत्वेन अत्रादिशब्दत्वेन इति वा

६चतुष्कम् ॥ संग्रहासहितं विक्रमिन्वयः ॥ ७पञ्चकम् ॥ कार-
कसहितं चतुष्कमिन्वयः ॥

इति

तिगो ज्ञानय पूर्वताः केषाञ्चिद् मनस्यस्मिनाः ।

अखिरदा विद्याभिर्गोतद्विद्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि तत्रोक्तमिति । एते तु—

मनसोऽवर्ता मार्गो लोमशाः पुरतः स्मृतः ।

एतदोरन्तरं पथ तदन्तरं ननुत्तरम् ॥

इति स्मृत्युक्तस्य मनस्यभिर्गोत्यादिभ्योऽप्यवधिप्रवृत्त्येन शरानित्यादीं मत्वाऽप्या-
पत्वा "खिदान्" इति सूत्रे "अन्तरं कश्चिद् स्वरुतान्तं कास्मैकः" इत्यादिना
मार्गप्रवृत्त्याऽप्यन्तारव्यतिरेकविकल्पितस्य शास्त्रीयवाप्योपयोगिनोः भाष्यरुताऽ-
स्मृत्यामेवैव गुरुमन्त्रविद्यादानन्त्यादिनाऽप्यनुत्तरं लोमशिरलिङ्गस्याप्याधपनं
पुनादिमन्त्रानां स्मृत्यान्तराया इवापि मन्त्रप्रहायं प्रवृत्तवैगि ननु तद्विद्यार्थनिर्णय-
धमनदृष्टेः । एत एव—

साविभोवस्तरोभास्यतिधेत्यन्तरापिनः ।

धमां नृनिषु सर्वांस्तु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि नाश्लोकिरलिङ्गमपि स्मृत्तुचित्तवाद् हरिः । तत्र सति सम्मने सामा-
नाधिकरण्यमन्यन्धेन लोकिरुत्तुम्बविविदिताग्रंथलिङ्ग एव पुनादिमन्त्रानां शक्तिर्न
केवलमाश्लेषे, नापि लोकिरे । अन्तरे तु शास्त्रीय एव । अत एव "पुनादा एवेत
इत्यादीं पमुक्तिना एते योगे वैगुण्यम् । तत्र लोकिरुत्तुम्बविविदिताग्रंथलिङ्गत्वेनैव
कर्मैर्न प्रतिरादनादित्याहुः ।

अथ लिङ्गे शक्तिप्रवृत्तिप्रयत्नाया वनानेन प्रातिरदिक्काशंत्वानावात्, विक्रमिति
पशोऽनुत्तरम् इति चेद् ? न । "स्वनोर्वतुनकाद्" । पाः सूः १।१।८३) इत्यादिसूत्र-
प्रानान्धेन पुल्लिङ्गादिविदिताग्रंथं धतो घञ्प्रदाध्य इत्याकारकशक्तिप्रहाय्मुरुगन्त
सान्प्रस्यत् । शब्दनिधेय लिङ्गे नन्वादिनदृष्टौ विनिवृत्तमिति नने शब्दाभ्यंघोर-
नेदं लिङ्गस्य साक्षादित्यभात् स्वाध्यायव्यवन्धनन्धेनाऽर्थाने प्रकारकत्वात्तन्निताऽ-
वच्छेदकत्वेन धनिताऽवच्छेदकमनादाधिकरणत्वेन वा शक्तिप्रवृत्तिप्रयत्नाया निपा-
नकत्वस्य घञ्प्रदाने कल्पनात् ।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गस्यैव एव स्वाकुरुतुवितम् । पुल्लिङ्गः शब्द इत्यादी
पुल्लिङ्गाऽदिरुदा अर्थाभादवन्ताः । आत्मनि सर्वस्वाध्यव्यवन्धनेन सम्यक्त्वा तथापि
स्यानादिनत्वात् "आत्मा प्रह" इत्यादिप्रयोगोपरतिः । स्यान् तिस्रोभावोऽ-
वय इति पाठम् उपवर्गादिविषयाया एव प्रयोगस्थानकत्वेन तेषामेक्य विरोधेऽपि

इति

आति क्य पुल्लिङ्गे नन्वादिनत्वात् एते वाच्यम् सर्वस्यापि प्रवृत्त्यान्धेन
धामेन सम्यक्त्वा तथाप्युपवर्गादिविषयाया एव प्रयोगस्थानकत्वात्
उपवर्गादिविषयाया एव प्रयोगस्थानकत्वेन तेषामेक्य विरोधेऽपि

नव्यन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, तत्र एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्? सत्यम् । प्रत्यययज्जिते 'दधि' 'पश्य' इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि योधात् प्रकृतेरेव याचकत्वं कल्प्यते । लिङ्ङानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च । अत एवैषु पक्षेषु न निरर्थकः । प्रत्ययस्यैव याचकताया युक्तत्वान् ।

दर्पणः

क्षर्यभावात् । अत एव "सामान्ये न्युमकम्" (वा०) इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । उत्कर्गापकरणस्येऽपि तद्विवक्षायामिति तदर्थं इत्याद्यस्यतोऽप्रधार्यम् ।

लिङ्गादिप्रत्यय्य नामार्थस्थं साधयितुं शक्यते—*नन्विति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । टाकादिस्मभिश्चाहारं अरवादिपदान् स्त्रीत्वबोधोपादभावे च तदबोधार्थं रूपाभ्यामित्यर्थः । एवमन्यत्राऽप्युदात्तम् । तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वाच्च धात्वात् लिङ्गादिप्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । 'दधि' 'पश्य' इत्यादावित्यादिना 'भयं याति' 'इयमायाति' इत्यादिपरिग्रहः । *बोऽदिति* । कर्मत्वादिवोधोपादित्यर्थः । तथाच व्यतिरेकव्यभिचारैरान्यत्वन्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावात्तामाऽर्थत्वमेव तेषामा वरणमिति भावः । अन्वयमात्रयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति* । *अत्र एवेति* । प्रकृतिप्रत्यययोरेव्यतस्य वाचकत्वे युक्तिमात्रादप्येवार्थः । *निरर्थक इति* । इदमेव मूलं मुख्यमित्यभि-
 निवेश इत्यर्थः । तदेवाह—*प्रत्ययस्यैवेति* । *युक्तत्वादिति* । अन्वयानां प्रकृतानां शक्यत्वकल्पनापेक्षया कृतिप्रत्ययादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिमि भावः ।

केचित्तु टाकादिर्क विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽभ्युपगमिणो रामज्ञानादिशब्देभ्यः पुष्पुंश्चक्यबोधोपमस्य सार्वजनिकानुभवविशेषात्लिङ्गत्वं प्रातिगदिहाऽर्थत्वमेव । एतद्विभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्ख्याकारकयोर्भक्तिवाच्य-
 तैव । उच्यते—

स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिर्बन्ध च ।
 धर्मी पञ्चैव नामार्थाऽन्वयः केषान्निर्दिष्टिमा ॥ इति ।

परीक्षा

दीनां तत्प्रत्यययमभिधवाहार प्रतीतिरव्यया नेत्याशयेन शक्यते—*नवाश्वरेति* । *अत्र*—कारकम् । *अत्र एव*—प्रत्ययवादेव । टाकादिस्मभिश्चाहारावकाशान्धाऽर्थत्वा-
 निश्चयित्वाभावे तति रीतवाऽन्वयव्यतिरेकवाच्यतापि सत्त्वान् । *बोऽदिति* ।
 लिङ्गस्यैवार्थं *लिङ्गाऽनुशासनकल्पिते* । अकारकतमात्तद्विभक्त्यन्वयानुशासना-
 र्थलिङ्गाऽनुशासनकल्पनात् । च यमात्रयुक्त्या संख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वमनु-
 शिङ्गस्य नु लिङ्गाऽनुशासनकल्पनात् शक्तिरहितत्वात्पञ्चव युक्तमिति भावः । *अत्र एव*—
 त् । अत्र इत्यादीं अन्वयव्यतः प्रकृत्या प्रकृत्या च प्रत्ययव्यतः । अत्र
 प्रकृतिप्रत्यययोरेव्यतस्य वाचकत्वं युक्तमाहवाच्यं च निरर्थक इति । इदमेव
 मूलं मुख्यमित्यभिनिवेशात् अत्र एव एवमिति । *युक्तत्वादिति* । अन्-
 वयव्यतः शक्यत्वकल्पनापेक्षया कृतिप्रत्ययादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिमि भावः ।

घोटिका घाचिका वा स्युद्धित्यादीनां विभक्तयः ॥

दर्पणः

तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निरेव्यं च द्वयमिति चतु-
ष्टयमिति लाघवात् । अतिप्रमद्वूपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचन्यमभिव्याह-
रस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

एवं 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विमक्तिमभि-
व्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः । स चाऽम् घट इत्यनो बोधवारणाय वाचक-
तावादिनामप्यावश्यकः । एवं रीत्योपमर्गाणामपि घोटकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि
हरिसम्प्रतिमाह—*घोटिका घाचिका वेति* ।

यद्वा संख्याबनोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ।

इति त्वस्योत्तरार्द्धम् । घट इत्याद्याकारकाऽनुपूर्ववच्छिन्नविभक्त्यन्तममुदायो
वैकल्यादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः । पदम्कोटमवलम्ब्य घेदम् । नामाऽर्थधा-
त्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्य-
वस्थानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थं एव ।

यदि च नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परान्धवापादानं, तण्डुलकर्मरूपाविवेच्य-
कबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपद्यतोत्याद्यनुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वक-
ल्पनयैव निरसितुं शक्यम् । अनभिहिताऽधिकारस्यापि 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्ष
प्रयोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) "दूषेकयोः" (पा०सू०
२।२।२२) इत्यादीनामेकवारमप्येव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभारे कामचारान् ।
एकस्य यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थसम्पत्तिः । प्रथमकल्पे द्वितीया-
दीनां तिहादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभि-
हितसूत्रमकल्पम् । द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसंख्याया अनभिधानात्
प्राप्तौ द्वितीयां वारयितुं तद्वसरः । सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावात्
द्वितीयादिप्रमद्वुः । संख्यापि यदि प्रातिपदिकार्थस्तदोस्तवाक्याऽर्थाऽसम्भवात्
सूत्रव्यवस्थेमेव ।

नन्वनभिहितसूत्राभावे 'भोष्म कर्तं करोति' इत्यादी भोष्मादिपदाद् द्वितीयाद्य-
नुरपत्तिः । विशिष्टस्यैव कटादः क्रिययन्धितनसत्त्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रत्य-

परीक्षा

उक्तानियमे हरिसम्प्रतिमाह—*घोटिका वेति* । अत्र 'द्वितीयादिनाम्' इति कथनेन
संख्याकारकयोः प्रातिपदिकारथ्यत्वे मतभेदां दर्शितो न लिङ्ग इति लिङ्ग प्रातिपदि-
कवाच्यमेव तादादिकं घोटकमत एव लिङ्गस्य विशेषणतया भावमिति दर्शितम् ।

उभयञ्च—

स्वाभा उच्यते लिङ्गस्य संख्या कर्मादिभ्यश्च ।

अत्रा पञ्चत्र नामाथाऽत्रय कथाऽत्रिद्विमा ॥ इति,

अधिसा—लिङ्गान्ता । विभक्त्यानामकत्वादिप्राप्तकल्पपक्षे नियता या युक्त्याद्या-
नुपूर्वी मा वाच्यतावच्छिन्ना । नच यत्र विभक्त्यल्लक्षणं नत्र संख्याऽप्रतीतिरिति
वाच्यम् । लक्षणविभक्त्यसंगणेन संख्याया बोधान् । विभक्त्यसंगणकल्पने घोटक

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तैः ॥

विष्णुमुच्चारयेत्यादाययोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं
शाब्दबोधसङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया

दर्पणः

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भावे प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदि-
काऽर्थत्वमापन्नमनुवितमित्याशङ्कं परिहरति—*शाब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं
प्रमाणयति—*न सोऽस्तीति* ॥ *प्रत्यय*—शाब्दबोधोधात्मकः । *शब्दाऽनुगमादिति* ॥
शब्दविषयकत्वादित्यर्थः । *अनुविद्धमिति । विशिष्टमित्यर्थः । अनुव्ययमायो यथाऽत्रेन
विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति ; तथा शब्देन विशिष्टमर्पात्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाऽर्थद्वारकं
बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटं शाब्दधामीत्येवाऽनुव्ययमापाद्य कल्पं कुर्म
वेत्यत एव “उदेति सविता ताम्” इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् । तत्पदाऽनुगादाने उद-
याऽस्तयोः शाब्दबोधे ऐकरूप्याऽनिर्याहादिति भावः ।

ननु तावताऽपि शब्दभावं सिद्धं, न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दाऽर्थत्व-
मिद्विरत आह—*विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणामम्भवेनेति घटा लक्षणावपरोऽपि
सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । *सोऽपि*—शब्दोऽपि ॥ *प्राति-
पदिकार्थ इति* । प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वाऽमम्भवादिति भावः ॥ लक्ष-

परीक्षा

‘एकं द्विकम्’ इत्याद्युक्तम्, प्रतीत्यनुरोधत् । तथा शब्दजन्यबोधोऽपि भासते इति
सोऽपि शब्दवाच्य इति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

तत्र शाब्दबोधे शब्दभावे विप्रतिपन्ननेयाधिकम्प्रति तद्वृत्पादनमावश्यकमित्यादौ
तस्य शाब्दबोधविषयतां दृश्यति *शाब्दस्तावदिति* । *प्रत्यय*—शाब्दबोध ।
शब्दाऽनुगमान्—शब्दस्य विषयितालक्षणसम्बन्धात् । *क्ते*—विना—अस्ति न
नास्तीत्यर्थः । सर्वज्ञानं शब्दस्यैकत्वमेव । घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यधरणान्
नतः शाब्दबोधे ज्ञाने घटं शाब्दधामीत्याद्याकारकानुव्ययमायो ज्ञायते तत्रार्थस्य
विषयविषया भावन्तु स्वमिदमेव तत्राय शब्दः प्रशस्ततया भासते तत्रार्थं निश्चयः ।
य शब्दे ज्ञानं सद्यमुरकथापयति य एव भासते नन्वज्ञान इति घटोऽस्तीति
वाक्यजन्यशाब्दवाः । उद्देश्यत्वेन भावः ननु कल्पशाब्दस्य । नन्वस्यु शब्दस्य
शाब्दवाः भावं तावताऽपि तस्य शब्दवाच्यत्वे किम्मानमत आह—*विष्णुमिति* ।
यदाऽविष्णुशब्दाः यदाऽस्तीत्यादिनाऽनुव्ययमापत्तिरिति विष्णुशब्दः शब्दपर एवेति
स्वस्वरूपः इति शक्तिः—शब्दस्य वाच्यत्वं एव—

उदेति सविता ताद्यस्ताद्य एवास्तमति च ।

सम्पत्तां न विषयो च सत्तामेकरूपता । ॥

आश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः । निरूपकताश्रयताऽन्य-
तरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्पयत इत्यनयत्तम् ।
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्, पदादर्शस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि
ज्ञानसम्भवाच्चेति ।

दर्पणः

ताया दर्शानात्, प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः ।
आश्रयतयेति । इदं च बोधकर्त्तृ शक्तिरित्यभ्युपेयम् । बोध्यत्वं सेति पत्रे तु, निरू-
पकतयेति बोध्यम् ।

नन्वाश्रयतासंभवेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासंभ-
वेण वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरत आह—*निरूपकतेति* प्रामाणिकगौरव-
स्यादोषत्वादिति भावः । *अनवयमिति* । वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदि-
करणे तन्त्रत्वान्नाऽभेदपक्षे तस्मिन्नाप्रमत्तिरिति भावः ।

ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽश्रयतायाः स्वस्मिन्ननुपपगमेन कथमनु-
करणस्य वृत्तिमत्त्वस्य आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्बोधकत्वेनेति* । प्रत्यक्षाऽऽत्म-
केशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः । तथाच हृष्यादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि
तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमात् तस्य शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शाब्द-
मात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाहमिति भावः । स्वीयप्रत्यक्षाऽऽत्मकबोधजनकत्वस्य
वृत्तित्वं दुरपवादम् । शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽयच्छेदकम्-
बन्धस्यैव सत्त्वान् । न चेतादृशज्ञानेन शाब्दबोधान् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्ज्ञ-
न्यते । नाऽपि बोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमन्तोति येन माऽपि सम्भा-
ष्येत । तस्मान् कथमेतदिति चेत् ?

अत्र वदन्ति—सम्बन्धस्येत्यादिबन्धस्य पदवृत्तुपस्थितेनायं सम्बन्धाऽविशेषा-
च्छब्दोपस्थितिस्ततः शाब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शाब्दवृत्तिप्रयोन्यत्वस्यो-
पस्थितिद्वये मत्त्वादित्यर्थपरत्वाशोनाऽनुपपत्तिः । तत्रार्थस्येतेत्यनन्तरं बोध्यत्वा-
दिति शेषः । तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽयवहितप्रागुपस्थिताऽर्थपदार्थपरामर्शस्यैवो-
त्त्वादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थान् । तदुक्तम्—

यस्मिन्नास्मरणं तत्र न तदप्यन्यैरेतुक्त्म् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् मंज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति ।

शाब्दबोधस्युक्तस्यमात्रहृष्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षणविलम्बेनैवाऽभ्युपगन्तव्यम् ।
अनुकार्यस्यैवाऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुपपत्त्यमिति ।

पत्रे तु—उक्तमते पदार्थोपस्थिते—शाब्दबोधरेषुनायां तद्वच्छेदककोटीं तत्तरसम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानस्यैवनिरेताकरकत्वेन वृत्तेऽर्था प्रदेने गौरवम् । अन्यतरत्वेन
सम्बन्धनिरेने त्वस्यतरत्वपक्षभेदयोर्विशेष्यविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्तत्तादव-

परीक्षा

शाब्दस्य शाब्दबोधविषयवनिर्वाह इत्यत्र आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्बोधकत्वेने-
वृत्तिमदर्थबोधकत्वेन अर्थबोधजनकत्वमेवास्माकं शक्तिस्तदाश्रयत्वेन शाब्दव्यापि
ज्ञानसम्भवात् ।

उक्तञ्च चाप्यपदीये—

प्राहृत्यं प्राहकृत्यं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥

विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नाऽर्थः प्रकाशयते ॥ इति च ।

दर्पणः

म्यमेव । तद्रूपेक्षयाऽभेदपक्षे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुकरणानुकाप्योपस्थितिस्तयोपस्थितम्याऽपि तात्पर्यवशाच्छब्दे भानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिवेद्यात् । तद्वेनुतायां न व्यभिचारः । अत एव 'गवित्ययमाह' इत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात् । स्पष्टश्चाऽयमर्थो "मर्तो छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५।१।९९) इत्यत्र माप्यकैयटयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *प्राहृत्यम्*—बोध्यत्वम् । *प्राहकृत्यम्*—बोधकत्वम् । *पृते*—प्राहृत्यप्राहकृत्ये । *पृथगवस्थिते* । इत्यनेन तयोरसमनैयत्वदर्शयति । दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्षसिद्धम् । तदसन्निधाने तु प्राहृत्यमेव यथा, तथा शब्दानामर्थावधि उक्तशक्तिद्वयं, तद्वर्था तु प्राहृत्यमेवेति तदर्थः ।

"स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पदान्तरमाह—*विषयत्वमिति* । स्वस्य विषयतामसम्पाद्य शब्दरथो न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्यार्थबोधकत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अयमभावः—शब्दार्थयोरभेदमते तन्नूलकाध्यासाच्छब्दादथाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति ।

अत्र वदन्ति—"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकः" इत्युक्तत्वात् किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत प्राहृत्यमिति पद्यव्याच्छब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम् । किं वा शब्दत्वसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्स्थले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्वेन तादृशाप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् । एवं घटाद्यनुमितावपि तन्नानं न सम्भवति । व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिग्रहे तदभानात् । तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोर्मात्प्यनुव्यवसायाऽभावाच्च । न द्वितीयः । घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शब्दविषयत्वाऽसम्भवात् । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽस्मारकत्वेन हस्तिपददर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपदस्यैव तन्नान्याऽप्योपस्थितानुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वा-

परीक्षा

पृते—द्वे शक्ती । *विषयत्वमिति* । शब्दस्य विषयत्वमनादृत्य केवलोऽर्थो न शब्दो बोध्यत इत्यन्वयः । एवञ्च प्रामाण्ये विशिष्टो यो वृत्त्याश्रयत्वबोधस्तमादाय शब्दस्य न शब्दबोधे भानानुपपत्तिरिति रीत्या सर्वस्य शब्दस्य शब्दबोधे भानमहोकार्यमिति भावः । द्वे शक्ती पृथगवस्थिते इत्यनेन तयोः शक्तयोः समनैयत्याभावो दर्शितः । तथाच यथा तेजसोऽर्थसन्निधाने शक्तिद्वयवत्ता; तदभावे प्राहृत्यमेव; तथा

प्रसङ्गादनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे साधकमाह—

अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ॥

न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७ ॥

“गवित्ययमाह” “भू सत्तायाम्” इत्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्यान् मिद्यन्ते, अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावाद्, “अर्थवदधातुः” (पा०म्० १।५।४२) इत्याद्यप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वं, नापि पदत्वम् । अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा

दर्पणः

ऽमम्भवाच्च । घटो न घटशब्द इतिमार्थजनोत्पत्तीत्या शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्ये मानाऽभावेन नाऽर्थाकारवृत्तेः शब्दाऽऽकारतासम्भवोऽपि । घटशब्दबोधाऽनन्तरं घटपदं शाब्दयामोति प्रतीतेः मार्तजनोक्त्ये क्षणत्रिलम्बमहिष्णुना सम्भवेदपि । न च तस्यास्तथात्वमिति न किञ्चिदेतत् ।

अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामर्थ्या बल्यता, यत्र तादृशाऽनुमितिमास्योक्ताटे केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शब्दधीजायनामितीच्छात्रबलाद् घटशब्दधीस्तत्र घटाये तद्धानं दुरपपादमेव । घटशब्दशाब्देच्छात्रविरहविशिष्टभिन्नविषयकाऽनुमितिसामर्थ्या प्रतिबन्धिकायाः सत्वान् । नाऽपि तृतीयः । सिद्धसाधनान् । विष्णुमुच्चवारयेत्यादीं विष्णुवादिपदानां लक्षणया शब्दविषयतायाः परैरेभ्युपगमान् । उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छाब्दशोभे शब्दो नियत इत्यर्थस्यैव लाभान् सति तात्पर्यं क्वचिदन्यथापि विशेष्यांसो तद्धानाम्युपगमे क्षतिरिहाच्च । अत एव नन्दादीनां विशिष्य तत्तद्रूपाणुपस्थितत्वेऽपि, नल्पद्वाच्च कश्चिदासीदिति सामान्यराशियद्वात्तत्पदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्रार्थनसम्भन उपपद्यते । अभेदे शब्दभानं तु, परे त्वित्युक्तभाष्यसम्मतमतेनैव । अत एव तस्माद्विद्वत्पर्येव बोधः । हरिवचनानि तु प्रणयप्रज्ञानोरभेदोपासनश्रद्धाऽतिशयबोधकानि भवन्तीति न तेषां विहारिकाऽर्थस्य सिद्धिस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिक्रमये क्वर्थाभिव्यन्तीति ॥ २६ ॥

परीक्षा

शब्दस्याप्यर्थावधि उभयवक्ता, अर्थाभावे तु प्राण्यत्वमेवेति दर्शितम् । *प्रसङ्गादिति* यदुक्तम्प्राग् शब्दोऽपि यदि भेदेनेति तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । *अत एव*—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदादेव । *अत*—अभेदान् । अयम्भाव—शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्यमिति हि सिद्धान्तः । तादात्म्यस्य—भेदाभेदौ । प्रकृते त्वभेद एवेति नार्थवाचकतारूपवृत्तिमत्वमिति । *मापुस्त्वमिति*—प्रत्ययः परो भवत्येव इति नियमविरोधेन यस्य प्रत्ययपरत्वयोग्यता तस्य प्रत्ययभावेऽस्मापुस्त्वमिति । प्रकृते तु प्रातिपदिकत्वस्यैवाभावेन प्रत्ययपरत्वयोग्यता नास्तीति मापुस्त्वमिति । नच यस्य न प्रत्ययपरत्वयोग्यता ; तस्य सापुस्त्वमिति चेद् ? मार्वागोऽप्यादीनामर्थं जानीयस्त्वात्सापुस्त्वापरनिरिति वाच्यम् ? उतु म्दि-निशामने मारगतोपगनिशामनेषु ङ । पिष्णुस्थामित्यादिनिर्देशादनुकरणस्य तथात्वेऽप्यत्र तथात्वकल्पने मानाभावा इति भावान् । *अन्यथा*—भेदात्प्रत्ययशब्दा

“प्रत्ययः” (पा०सू०३।१।) “परश्च” “अपदं न प्रयुञ्जीत” इति

दर्पणः

अन्येति । भेदपक्षस्यैवाऽन्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* । नियम-
शास्त्राणां निर्देशमुपेयाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरं च प्रवृत्तिः प्रयोक्तव्या, न केवंचेति नियम-
मूलस्य “अपदं न प्रयुञ्जीत” इति निर्देशविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोग-
ऽतिव्रजनादमाधुनापत्तेरित्यर्थः । अस्मिन्ने नु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावादिनिषेधविप-

परीक्षा

कारं । *प्रत्ययः परश्चेतीति* । नियमशास्त्राणां निर्देशमुपेया प्रवृत्तिरक्षामिप्रादेणेदम् ।
माधुत्वादेव गवित्ययमित्यादाविवादेणो भवति ।

अत्र केचिन्-‘न सोऽस्ति’ इत्यादिना स्ववाच्यार्थविषयज्ञानत्वव्यापकविषयिता-
कत्वं शब्दे साध्यते । उत तादृशाब्दत्वव्यापकविषयिताकृत्यम्, उत शाब्दत्व-
सामानाधिकरण्यात् । नाद्यः—घटादिप्रत्यक्षमानप्रकाशे शब्दे सन्निकर्षान्नायेन शब्द-
मानासम्भवात् । एवं घटानुमितिसामप्रकाशेऽपि शब्दस्य व्याप्तिप्रहाद्यभावेनानु-
मितौ तद्ज्ञानासम्भवः । एवं प्रत्यक्षानुमित्यनन्तरं “घटशब्दं माक्षात्करोमि”
“घटशब्दननुमितोमि” इत्यनुपपत्त्याभावेन प्रत्यक्षानुमित्योस्तद्ज्ञानं मानाभावः ।
न द्वितीयः—घटपदज्ञानत्रयोपस्थितः पदविषयकत्वाभावेन शब्दे तद्ज्ञाननिर्वाहात् ।
किञ्च पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविषयार्थस्मारकत्वेन सम्बन्धिनो हस्तिनो हस्तिपक-
स्मृतौ मानाभाववत्पदस्याप्यस्मृतौ भानसम्भवः । ‘घटो न घटशब्दः’ इति सार्वत्रो-
नानुभवेन शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावश्च । अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसा-
मन्या दलत्वेन तादृशानुमितिसामन्योपादे घटशब्दबोधो जायतामित्याहारके-
च्छासत्वे घटशब्दबोधो जायते, तदा शब्दशब्दबोधो जायतामित्याहारकेच्छाया
अभावेन शब्दस्य शब्दबोधे—मानानिर्वाहः । नापि तृतीयः, विन्त्युच्चारयेत्यादितो
लक्षणाया शब्दबोधस्य परंपरान्युपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं चतुर्थ्यन्-सर्वत्र ज्ञाने शब्दस्य वाच्यार्थसम्बन्धस्य भानमित्येव सिद्धान्तः ।
प्रत्ययं सन्निकर्षान्नावाज्ञानाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्, जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यावच्छे-
देनापि सह तादात्म्यसत्त्वेनेन्द्रियसम्बन्धतादात्म्यस्य सम्भवात् । नर्चैवं तद्वाचकस्य
सर्वस्य शब्दस्य भानापत्तिरिति वाच्यम् ? परन्तु वक्तुः संयुक्तमवापसन्निकर्षेण घट-
त्वनिर्विकल्पकत्वादे द्रव्यत्वस्यापि निर्विकल्पकत्वात्प्राप्त्यवशिष्टस्य कालविशेषस्य
वा निषामकत्वं कल्प्यते, तथाऽस्मिन्नेऽपि सम्भवात् । “वृद्धिरादेच्” इति सूत्रनिर्दे-
शेन “ज्ञानित्येकाक्षरमक्षर” इति श्रौतश्रवणहारणेन च शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवार्थ-
निरूपितव्यान्यदगाहिरानशस्यैव शब्दविषयकतया विशेषणतया वा शब्दविष-
यकत्वस्यानुमितौ सम्भवाच्च । एवं तयोस्तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतयाऽभेदस्याऽभूत-
त्वविवक्षया घटं माक्षात्करोमात्येवानुभवः । पदत्व्या पदार्थस्युत्तिन्नु शब्दप्रकारित्वे-
भवति । हस्तिपकत्वेन हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनोऽपि विशेषणतया भानसम्बन्धेन ।
एव मति घटो न घटशब्द इत्यनुभव उपपद्यते—इत्यनुभवसिद्धन्तदा “तस्य
वाचकं प्रत्यय इति यथा भेदस्याऽज्ञानत्वविवक्षया व्यवहारस्येनया तदनुपपत्ति

निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीचैयाकरणभूपणसारे नामाऽर्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

दर्पणः

यताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाप्रसङ्गेः साधुत्वादेव च तत्रादेशादिरपि । अन्यथा
भाषाशब्देऽपि न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूपणसारदर्पणे नामाऽर्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

परीक्षा

काट्या—एवम्भिन्नत्रिरयकानुमितिमामर्थीकान्ते घटशाब्दयोधो जायतामिति वा
इच्छा, ताभ्याः शब्दविषयकत्वमपि न शाब्दयोधे शब्दभानप्रतिबन्धक इति
दिक् ॥ ४ ॥ २७ ॥

इति नामार्थनिर्णयविवरणम् ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङ्ग नाम्ना धातुनाऽथ तिङ्गं तिङ्ग ॥
 सुयन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ २८ ॥

द्वयं:

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

सद्वत्सत्त्वस्य निगंहाय नामसमुदायाऽऽप्तमद्वयनासेऽतिरिक्त्वा शक्तिरिति न्तं
 दृष्यदित्यन् प्रसङ्गात्सनामास्यै निरूपयितुनादीं तद्विभागप्रदर्शनमित्यागपेनाऽऽह—
 मनानानिति ॥ (सनासत्त्वं च शक्तिसम्बन्धेन सनासत्त्वं च) एकार्थानावा-
 पन्नपदसमुदायविशेषो वा)। एकार्थानावे मानं च “किं पुनः सन्तर्पे नान ? पृथगर्था-
 नानेकार्थानावः सन्तर्पेवचनम् । इ पुनः पृथगर्थानि, इकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि-
 राजः पुर इति, सनासे पुनरेकार्थानि-राजपुर इति सन्तर्पेनूयस्य भाष्यम् । तन्नु-
 लिका वक्ष्यमाना युक्तयश्च ।

(तत्रैकार्थत्वमेकार्थस्यैतिविषयार्थकत्वम्) न त्वेकार्थशक्तत्वम् । घटादिपदाना-
 नानि घटवद्वत्त्वतस्तन्वन्धरूपनानापर्यन्तत्वेनैकार्थतानारत्तेः। (नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं
 पृथगर्थकत्वम्)। यथा वाक्ये—पृथक्पदानानाकाङ्क्षादित्तद्वयनासे जायमाना पदार्थोपस्थितिव
 नैवं वृत्ता, किन्त्ववयवसकृत् समुदायशक्तिरुद्भूतया जायमाना पदार्थोपस्थितिव
 विशेष्यविशेषणमावाऽऽपन्नविशिष्टार्थानवगाहते । “संसृष्टार्थे सन्तर्पे” इति
 नाप्यात् । राजपुरादिसर्द राजनम्बन्धवत्पुरादीं शक्तमित्याकारकशक्तिपहः । तत्रश्च
 प्राप्ताप्राप्तविशेषेन विनिश्चयः पदार्थार्थे पर्यवस्यति । अत एव न तत्र राजादीं
 सुन्दराऽऽदिपदार्थान्वयः । एकर्थेतात्वात् । “देवदत्तस्य गुरुकृतम्” इत्यादीं तु गम-
 कत्वात् न इति वक्ष्यते । “ब्रह्मत्वार्थवृत्तिः, पदानानानर्थक्यम्” इति तु न सम्पर्क-
 त्वाद्वाहुरित्यादावात्वात्तदनापत्तेः । नूतपूर्वगत्याभ्युपगन्तुं सत्यां गतावतुचितम् । तदुक्तम्-
 तदावाहुरित्यादावात्तदनापत्तेः । इति ।

परोक्ष

अथ मनानशक्तिनिरूपणम् ।

नाम्नो निरूपणस्य प्रकालन्वात्मनामप्यापि नामविशेषन्वन्निरूपयति—
 नामान्तिन्वादिना, मनासत्त्वञ्च-शक्तिसम्बन्धे मनानपदवत्त्वम् । तत्रैकार्थानावा-
 पन्नपदसमुदायविशेष इत्यनेन । एकार्थानावे मानञ्च—किन्तुन सन्तर्पे नान—पृथगर्था-
 र्थानावः सन्तर्पेवचनम् । इ पुनः पृथगर्थानि ? इकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि
 राजः पुर इति, मनासे पुनरेकार्थानि राजपुर इति सन्तर्पेनूयस्य भाष्यमेव । एतन्वन्वी-
 ज्ञानज्ञापे स्फुटम् । एकार्थत्वञ्च समुदायशक्तिरुद्भूतया जायमाना पदार्थोपस्थितिव
 विशेष्यविशेषणमावाऽऽपन्नविशिष्टार्थानवगाहते । इति ।

श्रात् ॥ अतिङां सुयन्तेन* ॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुयन्तम् । जहि-
स्तम्यः । "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" इति
मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणश्रात् ।

अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुरा" (पा०सू० २।१।४।) इत्यत्र
योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २० ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तदुभेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभा-
गस्याव्याप्यतिव्याप्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

द्वयं:

नमपि दर्शितम् । सुवृत्पक्षेः पश्चात् समानं हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकागं क्रमि-
कत्वस्यान्तरङ्ग्यहिरङ्गभावमूलकस्य "कृत्सिने" (पा०सू० ६।३।२४) इति सूत्रभाष्य-
सम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् सुवृत्पक्षेः पूर्वं चापि वनदन्तत्वात्, "क्रीतात् करणपूर्वात्"
(पा०सू० ४।१।२०) इति टीपोऽनुसरत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये व्युत्पादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणस्य सहशब्दप्रयो-
जनं समुदाये वाक्यपरिमनासिन्धादेन परिहृत्य "एवं तर्हि सिद्धे ; यत् सहग्रहणं
करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत, सति योगाङ्गे योगविभागः करि-
ष्यते । सह सुरं समस्यते । केन समर्थेनाऽनुव्यवहदनुप्राविशत् । ततः सुरा, सुरा च सह
सुरं समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यलक्षणं नास्ति तस्यैदं
लक्षणं भवति" इत्युक्तम् । तत्राधिकारप्रयोजनम्—देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधि-
करणेन समाससंज्ञावारणं बोध्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति । पाद्विध्यरूपमित्यर्थः । *प्राचीनेत्यादि* ॥ यद्यपि "अच्ययं वि-
भक्ति" (पा०सू० २।१।६) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव
संनृद्ध्यादयो विशेषणानीति समुदायात्समृद्ध्यादौनां गम्यमानत्वाद्वाऽप्यव्ययीना-
वापत्तिरित्यभिप्रायेण "इह कस्माच्च भवन्ति मुनदाः सच्छत्र" इति प्रश्ने, "नैप
दोषः इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान" इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्र पृ-
थपदाऽर्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितम् । तथापि नैते समासायां निर्दिश्यन्ते
इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेऽप्यनिर्णयमूचनाद्दोष इति भावः ।

लक्षणस्येति ॥ तत्त्वं साधारणधर्मवत्त्वम् । धर्मं साधारण्यं च तदितराञ्चित्-
त्वे मति सकलतद्बृत्तित्वम् । यथा माय्नाशुद्धवत्त्वं गोलक्षणम् । तत्र शुद्धवत्त्वं
गगनरूपरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सन्त्यन्तबृत्तित्वमाकल्पानां निरसः । तदुक्तम्—

परीक्षा

त्यने प्राक् समानमज्ञान्वाकार । *भाष्ये व्युत्पादित इति* । तत्र हि "सहग्रहणस्य
समुदायस्य संज्ञा यथा स्वदात्रावपञ्चानामि" इत्यत्र । समुदाये वाक्यपरिमनाप्यप्रसिद्धे,
किन्तु सहग्रहणं योगविभागेन समं न सह समस्यते नत एव्यभूयदित्यादि सिद्धय-
ति । नत समंति अत्र प्रथमान्तं सूत्रेऽननुव्यव्य सुवन्तमहितं सुवन्तं समास-
यत्कमित्याश्रित्य यस्यान्त्यलक्ष- नमिते तत्र समानमज्ञानावकमेतत् इत्यादि
स्मिन् ॥ २८ ।

पला । द्वित्राः । शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् ।
 तथाहि—उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावाद्भ्या-
 निः । अन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च । “अन्य-
 पदार्थे च संज्ञायाम्” (पा०सू०२।२।१) इति समासात् । सुप्र-
 तीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययी-
 भावाव्याप्तिश्च । “सुप् प्रतिना मात्रार्थे” (पा०सू०२।२।६) इति
 समासात् । बद्धपिप्पलोति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद्
 अव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । “मद्धं नपुंसकम्” (पा०सू०
 २।२।२) इति समासात् ।

एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इतियद्विव्रीहावुभयपदार्थ-
 प्राधान्याद् द्वन्द्वतिव्याप्तिर्यद्विव्रीहाव्याप्तिश्च । शशकुशपलाशमित्या-
 दिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्यात् बहुव्रीहातिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च
 स्यादिति भावः ।

सिद्धान्ते न्यव्ययीभावाऽधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि

द्वन्द्वः

निधनोऽन्यपदार्थस्य, ध्वजदिरावित्यत्र साहित्यापन्नध्वजदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयो-
 र्विशेष्यतया भानाद् यथापथं लक्षणमन्वयः ॥ *अभिचारादिति* ॥ यद्यपि व्यभि-
 चारोऽतिव्याप्तिवत्, तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचारपदोन्मथं लक्ष्यते । तद्व्यति-
 अव्याप्तिरिति । तानेवाऽनिनयेन प्रदर्शयति—*तथाहोत्यादि* ॥ *पूर्वपदार्थेति* ।
 उन्मत्तादिपदार्थोत्पथः । एवमपेऽपि ॥ *अव्ययीभावलक्षणेति* ॥ पूर्वपदार्थविशे-
 ष्यबोधोपपन्नस्वरूपतल्लक्षणात्त्वस्योत्पथः ॥ *अन्यपदार्थप्राधान्यादिति* ॥
 समासापेक्षतन्मयाऽधिकारविशेष्यबोधोपपन्नत्वात्लक्षणे लक्षणत्वस्योत्पथः ॥
 बहुव्रीहाति ॥ तद्व्यतिरिति । एवमपेऽपि ।

ननु तर्हि सान्प्रव्ययीभावादिलक्षणातीत्यत आह—*सिद्धान्ते त्विति* ॥ लक्ष्य-
 ताश्वच्छेदके नु शक्तिरन्वयनाऽव्ययीभावादिपदवत्त्वम् । नूतपूर्वाऽर्थाणां लक्ष्य-
 ताश्वच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वात् तदसंग्रहो न दोषापेति भावः ॥ अहत्त्वाप्यवृत्तिरश्म-

परीक्षा

पिप्लया अहमित्यथा । कायस्य पूर्वो भागः । “पूर्वांगधरोत्तरम्” इति समा-
 सात् । *द्वित्रा इति* । मन्वययाऽव्ययः इति समासः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । द्वि-
 त्तन्मया इत्यथात् । *समाहारान्यपदार्थ इति* समाहाररूपान्यपदार्थस्य प्राधा-
 न्यात् । *द्वन्द्वव्याप्तिरिति* । द्वन्द्वलक्षणाव्याप्तिः । उभयपदार्थस्य मुख्यविशेष्यत्व
 विहाय न कवल्लक्षणलक्षणात्त्वान्यव्याप्तिः । किन्तुलक्षणात्त्व लक्षणात्वा
 र्निन्वेतामन्वय इत्यर्थः । इत्यन्वयव्याप्तिरिति उक्तत्वात्प्राप्तिरिति तन्वये पूर्व
 नपदार्थोत्पथत्वेन कृत्राऽपि इत्यं । पूर्वोत्तरपदार्थयोर्बोधकत्वाभावेनोक्तलक्षणात्
 नन्वयः भवति इत्यन्वयः । इत्यन्वयान्वा पूर्वपदार्थवान्पथत्वं शशकुशपलाशः

तत्राऽजहत्स्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्थानाऽसम्भविनीत्याशङ्कां मनसि-
कृत्य साह-

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥३०॥

भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ।

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पदे वर्णवद्
वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः । अयम्भावः—समासशक्त्यैव राज-

दर्पणः

लभ्यत इति* ॥ समर्थमूयनाप्यदर्पालोचनया तु पदार्थोभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव
वृत्तिदूषत्वोक्तौ षोडशेऽन, किन्तु, “अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं ते आहुः” इत्यादि-
भाष्याद् वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति न तत्र लभ्यत्वात् विचार इति लभ्यते ॥ समा-
सशक्त्यैवैवेव सांग्गाऽवयवशक्तिव्यवच्छेदः । दृष्टान्तमाह—*वृत्तादिपदानामिति* ॥

आनुपूर्व्यन्तरपदकत्वाभावविशिष्टाऽनुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वेन वृत्तादिपदा-
न्तर्गतवृत्तादिसन्नेतानुपूर्व्यां शक्तताऽनवच्छेदकत्ववद् मनासाऽन्तर्गतराजानुपूर्व्याः
शक्ततावच्छेदकत्वाऽप्यन्ववादित्यर्थः । अन्यथा रामादिपदादन्वयादीनामत्रयवार्थाना-
नपि पदार्थोपस्थितिशब्दबोधदोषोपत्तिरन्तर्गतानुपूर्व्यात्पत्त्यापत्तिर्न वनमित्यर्था
जहत्त्वाऽपत्तिश्च । वाक्ये तु पदान्तर्यवन्त्येव । राजनन्दन्यां पुरप इत्याद्ये राजः
पुरपः, पुरयो राज इत्यादिविनिष्टानुपूर्व्यादप्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पद-
शक्तिकल्पनाया एव लघोपस्त्वादिति भावः ।

न चैतत्कल्पे विनिष्टस्वोपादानविहिताऽऽत्वाऽनापत्त्या, महाबाहुः, सुपण्या इत्यादीं
दोषः । अनर्थकत्वाद् । एवमर्थवत्त्वनिवन्धनप्रातिपदिकत्वाभावेन नलोपादानापत्ति-
श्चेति वाच्यम् । वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्कारणस्य सूत्रादत्वात् । इदं
च—“प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” (पाः सूः ७।२।१५) इति सूत्रे मान्ये स्पष्टम् ।

नचैवं ‘वाच्यत्वं’ इत्यादीं न दोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तावाक्यभ्याम् “इदं च
सतन्मर्थे” (पाः सूः १।१।१९) इति सूत्रस्यनाप्यविरोधो दुष्परिहारः । आरोपि-
तार्थवत्त्वस्य समासाऽन्तर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम् । अर्थग्रहणमामर्थनारोपि-

परीक्षा

त्वोऽर्था यस्यां सा जहत्स्वार्था । स्वराद्योऽत्र स्वीकारः । अवयवार्थविरुद्धो यत्र
मनुदादायस्त्रय जहत्स्वार्था यथा रथन्तरप्रवीणादिशब्देषु । अत एव—

“जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुदिविरोधिनी” ।

इत्यभिधुक्ता वदन्ति । अर्थकार्योभावशब्दार्थः प्रागुक्तः । व्यनेसा तु स्वार्थस्यैव-
मादिनाप्यशानामाकाङ्क्षादिशक्ततात्परस्यसम्बन्धः । यथा—नाजः पुरप इत्यादि वाक्ये ।
*नत्र—पदार्थानप्य । राजपुररादिशब्दवत्स्वार्थैव वृत्तिरिति नशानतरार्थप्रधान
इति व्यवहारो युक्त एवेत्याशयः । उक्तान्यमर्थमूत्रस्यभाष्यादेकार्थोभाव सामर्थ्य
मित्येव लभ्यते नत्र वृत्तिद्वैविध्य प्रयोगभेदेन । ते—वृत्ता *त्रियेति* । त्रैविध्यं वाच्य
भेदेत्याह—*नेद इत्यादिना* । उक्ता जहत्स्वार्थस्य व्युत्पत्तिवार्थक्यदृष्टार्थस्य वृत्तौ
सम्बन्धे मत्रेथा पदानामनर्थक्यमिति समाधिप्राप्तयेत्याह—*जहतीति* । *राजवि-

अन्यथा राजपदेन विप्रहृष्यास्य इव, रामः स्यात्तन्व्येणोपस्थिति-
सत्त्वाद्, ऋजुरस्य रामः पुत्र इत्यत्रैव ऋजुरस्य राजपुत्र इत्यास्या-
प्यापत्तेरिति ।

० भजदृष्टितिः । न जदृष्टि पदानि स्वार्थं यस्यां सा भजदृ-
न्व्यार्था ।

अयमभिप्रायः—राजपुत्रादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः । कल्प-
काभायात् । कल्पराजपदादेवार्थोपस्थितिगमभवे तत्कल्पनस्य गौर-
वपराहनव्याद्य । कल्पराजशक्तिन्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत । तथा-
चाकाहादिवशात् कल्पराजशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः । अयमेव व्यपेक्षा-
पक्षो मतान्तरन्येन भाष्यकारैकतः ।

द्वयं:

अन्येति । शृती व्यपेक्षारूपमानध्यांनुपगमे इत्यर्थः । इत्यस्यार्थात्पिना
राजपुरो भाग्योदात्तेत्यत्र द्वयमिति विपदानाल्लिख्येनस्य समुच्चयः । *आ-
पत्तेरिति* । अस्मन्मते नु पदार्थं रदंशत्वात्तेदपि शक्त्यभ्युपगमेन राजश्रीपभिन्नत्वेना-
ऽवगते विशेषणान्तराऽयोगाद्य न सेति भावः । अजहत्स्वार्थं शृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनु-
सारेणाऽन्येयैवोपपदात्ताद् व्यपेक्षामानर्थात् इत्येवोपमनाधिताननुमृत्वाह—*अय-
मभिप्राय इति* । *नातिरिक्तेति* । कल्पप्रत्येकशृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थं । कल्पस्याऽ-
न्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ।

ननु विनिष्टार्थानुपपत्तिरेव तत्कल्पितम् । भविष्यतीत्यत आह—*कल्प इति* ।
तत्कल्पनस्य । विनिष्टशक्तिः कल्पनस्येत्यर्थः । ननु स्यादेवं यद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदश-
क्तिरल्पना, संव नेति ह गौरवाऽवसरोऽन आह—*कल्पसत्पतीति* । शृत्तिप्राप्तौ
कल्पे वा प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः । कालभेदेनाऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽ-
र्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् । नलोपादिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च शृत्तिदशायां तत्स्वी-
कारस्यैवोचित्यादिति भावः ।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विनिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेण तदनुप-
स्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयनेत्यत आह—*तथा चेति* । *आसाद्धेति* । अदिपदा-
द्योग्यताऽऽदिपरिग्रह । राजपदाव्यवहितपुरपरदत्त्वादिरूपाकाङ्क्षादिकारणमवधा-
नादित्यर्थं । तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमहत्ताऽऽशाङ्कादिभिरेव विशिष्टबोध-
मभवेन तन्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा वस्यं सा कल्प्येति भावः । *अयमेवेति* ।

परीक्षा

अन्यथा—एवंपदस्याऽपि वाक्यबोधस्यैवकारे । *कल्पस्य राज पुत्र इत्य-
त्राति* । तत्र राज्ञो यथा न पदार्थकदेशत्वन्नथा मनामेऽपि स्यादिति
अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्योपपत्तिमाह—*अयमभिप्राय इत्यादिना* ।
य परत्यय

नचात्र मने समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः । “सविशेषणानां वृत्तिर्नः वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न” इति यात्तिकत् । तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूत्रपादेति भाषः ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—*ते पुनरिति* ॥ द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् । वाच्यमेवाह—*भेद इत्यादि* ॥ भेदः—अन्योन्याभावः । तथाच—राजपुरुष इत्यादायराजकीयभिन्न इति बोधः । मस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्, राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भाषः । राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं मानम्, भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठत

दर्पणः

अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त परेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेष । उक्तापत्तिमुद्धरति—*नचात्रेति* । *अन्ययापत्तिरिति* । यथाश्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणावामापत्तेरभावस्य कथ्यमाणत्वान् ॥

प्रसङ्गादिति । स्मृतिकालाऽवच्छिन्नोपेक्षानर्हताऽवच्छेदकप्रमवत्त्वादित्यर्थः । *वृत्तिभेदमिति* । *ते पुनरिति* । *द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात्* इति भाष्ये—

इति । यदि
 र्थस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्वाच्यः । *भेद इति* । संमर्गादिनाभावित्वाद्गुणीयमानतादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः । तदेवाह—*अन्यो-
 परीक्षा

आपत्तिरिति । पदार्थकदेशत्वाभावादिति शेषः । *वृत्तस्य*—पदान्तरार्थनिवृत्तिरेव्यानिरूपितप्रकारतापन्नार्थस्य । *एतन्मतवादिनाम्* । अजन्मव्याप्यां वृत्तिरिति पक्षवादिनाम् । त्रिविधविधयाभानात्म्यमानार्थं त्वमयमतेऽपि विशेषणान्वयो भवति । पूर्वमतेऽप्युपरादिनरीत्या स्वपदार्थत्यागाभावात्, अयमपि पक्षो “व्यपेक्षामामर्थ्यमेक” इत्यादिना भाष्ये दर्शित ।

प्रसङ्गात् । वृत्तिनिरूपणप्रसङ्गात् । *वृत्ती इति* । समायादिवृत्ती इत्यर्थः । *भेद इत्यादिति* । एषां वाच्यत्वे मानन्तु “सामर्थ्यं नाम भेदः, संमर्गो वा अपर आह—भेदसंमर्गो वा सामर्थ्यम्” इति भाष्यमेव । *अन्योन्याभाव* । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव । यदि वृत्तिजन्ययोरे भेदसंमर्गयोर्भावेन स्यात्तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, सामर्थ्यस्य तदारमहत्वादिनि भाव । यत्किञ्चिप्रतियोगिकभेदस्य तत्रैवत्वान्वाकित्वात्तदानमश्वत्थकमल आह—*तथावेति* । भेदस्य वाच्यत्वे पुनिरित्याह—*अस्यावाच्यत्व इत्यादिना* । भेदस्य भावे प्रतियोगितावच्छेदकमपत्तया सममभानभावदयकमिति नस्यैव वाच्यत्वमाह—*राजसम्बन्धवानिति* । व्यपेक्षार्थं वाच्यत्रैविध्यादवृत्ति त्रिविधम् । वस्तुतस्तु—वाच्यमाणरीत्या व्यपेक्षापक्षस्य त्यागादेव शाब्दबोधो न, किन्तु गजपुत्रादित्यदादाजपदमन्त्रिजातयशादात्म्यसम्बन्ध

इत्याशयेनाह—संसर्ग इति० ॥ विनिगमनाविरहम्, मस्यामिकेऽपि राजपुरष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च मनसि ह्यन्योभयं घाच्यमित्याह—
०उभयं वेति० । तथाचाऽराजकीयभित्तौ राजसम्यग्धवांस्त्रायमिति योधः ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्यैव युक्तिभाष्यविरहान्वात् तन्मूलकः पूर्वप-
दाऽर्घ्यप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्स-
र्गोऽपि परस्परस्य योधक इत्याशयेन समापत्ते—

समाप्ते खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥
यद्दृनां घृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने
स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३३ ॥

संसर्गः

न्याभाव इति० ॥ संसर्ग इति० । भेदाऽविनाभावित्वादानुमोपनानभेदो—भेदमूलकः
संसर्ग इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु “भेदसंसर्गो वा स्तान्प्रसम्” इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृत-
पुरपादिभेदेन राजादिविनिष्टपुरपादिरूपविनिष्टाऽर्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु
भेदं पृथक्साक्षिबोधकं सत् । तादृशाबोधाननुमगात् । रानहृन्नावित्यादिदृष्टे भेदस्य
वाच्यतया दुरत्तादत्वाच्चेति ॥ ३१ ॥

*अपेक्षावादस्येति० । अपेक्षाहितोक्तविधया धर्मात्स्येति शेषः । उक्त्वाऽह-
त्त्वायेनस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः । *पूर्वं युञ्जीति० । उक्तवक्ष्यमानेत्यर्थः ।
*नान्येति० । “नानाकारकाग्निघातयुग्मदस्मददेशप्रतिपेय” इत्यादिभाष्यदूषित-

परीक्षा

विनिष्टपुरपादिविषयक एव बोधः । भेदस्य नानन्तु सर्वत्र न सम्भवति, घवत्तदिरा-
वित्यादादानुसन्दाययोः समत्वादिति बोध्यम् । नवान्योन्यानावनानानुगमे राज-
पुरष इति मनुदायजन्यसाधुबोधत्वात्सावर्हीपत्वद्वारकज्ञानं प्रतिबन्धकत्वत्र स्या-
दिति वाच्यम् । सत्तावर्हीपत्वस्य राजसम्यग्धवाचित्प्रतिगोमिताकभेदस्त्वतया
सत्तावर्हीपत्ववद्वाऽसम्यग्धवरूपत्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । राज-
पुरषो देवदत्तस्य घातिप्रयोगस्य वारजन्तु तेन सम्यग्धवेनेकविशेषावितिष्टे विभेदे
तन्मवार्तायमन्वन्धेन विशेषतान्तरान्वयदीपो नैत्याधपणाहोष्यः ॥ ३१ ॥

परस्परया वृत्तिवाच्यापदोपकृतिप्रवृत्तयोः पो रात इत्यादेशयोः दृष्टान्तस्य मन्वद-
सम्भवात्तं बोधक इत्येवमन्वदस्य भिन्नवेति राजपुरष इत्यादिमनुदायस्य राजसम्य-
ग्धवत्पुरषादी शक्तिः अवयवशक्तितो भिन्ना पदवादिशब्दस्य पदमत्वात्तदवचित्त-
शक्तिः परस्यऽप्यन्वयानि नभ्या दृष्टान्तवत्वेनोपन्यास —पदवत्तदवयविति० । *वृत्ति-
धर्मागमिति० । अपेक्षानानामितिमेव *वचनं —नविशेषतानामित्यादिवचने-

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधिः" (पा०सू० २।१।१) इत्यत्र (पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः) विग्रहयाक्त्यार्याऽभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याज्ञाभात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च वृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधा-

दर्पणः

त्वादित्यर्थः । *वृत्तिमात्रेति* । मात्रपदं वृत्तस्नार्थकम् । महज्जस्वार्थलक्षणया वृत्तिपञ्चकोपम्यापकमित्यर्थः । *वाक्याभिधान इति* । तदर्थ्याभिधान इत्यर्थः । *भाष्यादित्यम्प* । समर्थानां पदवचनमित्यादिः ।

मूढे, *पङ्कजशब्दवदिति* ॥ मसम्यन्ताङ्गि । उपमेये सप्तमीदर्शनात् । पङ्कजशब्दे यथाऽवपरशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्रस्ममासेऽर्थात्यर्थः । न च पङ्कजपदे रुडिस्वीकारे मानाभावः । समुदायान् पञ्चत्वविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वान् । पदाभिप्रेतोपस्थितौ रुड्यैकसाध्यत्वान् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च । रुडिस्वीकारेऽप्युद्दिष्टपदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु नः यत्र योगरुडिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयोगिकार्यबोधे रतेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

अथवा रुड्या नियमतः स्मृतपद्मेव कर्तृव्यक्तिशक्तप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृत्वाद्योच्यते; "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्" इति नियमाद् व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तित्वात्पर्य्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषपरत्वमिति तदर्थः । "घटेन जलमाहर" इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय—*तत्र बाधकं विनेति* ।

तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम् । प्रथमकल्पन्तु रुडिशान्तस्य प्राक्षाभावात्तदगाहित्वाज्जनकत्वानाऽविद्यकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वात्सम्भवात् क्षोद्रक्षमः । मिद्धरेनायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र तन् कल्पने मानाभावान् । इत्यत्र पद्मानुभवसामग्रीसत्त्वान् तस्यैव बोधो, न कुमुदस्य सत्यां हि सामान्यां कथाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षणादिति तार्किकाः । तद्दृष्टान्तेन वृत्तिमामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्तार्थं एव पर्य्यवस्यतीति ।

नन्वज्जस्वार्थवृत्तिरूपे विशिष्टशक्ते सम्बन्धांगे विरामस्योक्तत्वाद्वाक्येऽपि सम्बन्धांगे एव नै. स्वीकारान् को वृत्तिवाक्यबोधयाकरणतये विशेष इति चेत्प्राहुः । तत्र हि कत्वत्वान् पदायोपस्थितिकात्वे नियमतः सम्बन्धाऽज्ञ उद्बोधकत्वमवधानकल्पनेन वृत्तुत्पत्तिव्यतयो पदार्थयो संशयबोधः । वृत्तौ तु वृत्ताऽयोपस्थितिममहात्मेव नियमत संशयान्ते उद्बोधकत्वमवधानकल्पनात् विशिष्टार्थापस्थितिरिति वेत्तव्योपपत्तः । अत एव प्रासादशब्दो विशेष्यविशेष्यभाववत्पर्य्यत्येव तु न बोधः । तत्राप्युच्यमानद्विजायाऽर्थं सम्बन्धप्रामाण्यं समुदायशक्तिसाध्यमन्यवस्यत्वान् । कल्पसपरीक्षा

वृत्तिमात्रेति । अत्र मात्रपदं का०-नाथकम् । तथाच समासपदस्याज्जस्वार्थलक्षणया का०-भ्यो इति ३-वताम् इत्यत्र च वृत्तिपञ्चकबोधकतनि बोध्यम् । पदविधिः-शब्दाधमाह—*पदमुद्दिश्यति* । पदस्य विधिरिति विधद् वा पठो सोऽवयवार्थिकेति-

तुरुगामु पञ्चस्यपि वृत्तिष्वस्त्वेष । विशिष्टशक्त्यस्योक्तृणां व्यपे-
क्षायादिनां मते द्रूपणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह—पद्भुजशब्द-
दिति ॥ पद्भुजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदाय-
शक्तिर्न सिद्ध्येत ।

न च पद्मन्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति याच्यम् । चित्र-
ग्यादिपदेऽपि स्यामित्येनोपस्थितये तत्कल्पनायदयकन्यात् । लक्षणयैय

द्वयं

शक्त्यैव राजादिपदादावादेरसम्भितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिरूपने गौरवाच्च ।
नामाश्रयोरभेदान्त्वय इत्यादिव्युत्पत्तपक्षे द्रुपनुसम्भितनामाश्रयविषया इति ॥

उहत्स्वार्थवृत्तिर्भेदं पद्भुजशब्दस्य पूर्वोच्यतेत्या दृष्टान्तत्वामन्मरोनाऽन्यथा मूल-
मवतारपति—विशिष्टशक्त्यस्वीकृतं गामिति ॥ *साधकमिति* । विशिष्टशक्ति-
साधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिने 'शब्दपुराण' इत्यादी प्रत्येकपदवृत्त्या पदाश्र-
यस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधवत् पद्भुजशब्दादि तर्पणं विशिष्टार्थो-
पस्थित्या रुद्रेणोदाश्रयः न च सा तत्रेष्टेत्याह—पद्भुजनिकर्तुरपीति ॥ तेन रुदेन
पद्मत्वाश्रयः ॥ *योगादेवेति* ॥ अत्रपदशक्तौवेत्यर्थः ॥ *तत्रापि*—पद्भुजादि-
पदेऽपि । तत्र तत्स्वीकारं तु किन्नरादौ समाने विशिष्टशक्त्येति भावः ।

सा—समुदायशक्तिः । *तत्कल्पनस्य*—रुदिकल्पनस्य हेत्यर्थः ।

परीक्षा

पदविधिमहचरितोऽपि विधिः, पदविधिशब्देन गृह्यते । *शक्तिसाधकमिति* । अस्माकं
मत इत्यादिः । पद्भुजशब्दवदित्यत्र महत्त्वान्तादृतिः । *तत्रापि*—पद्भुजादिशब्देऽपि ।
तत्र—समुदायशोधकम् । पदाश्रयस्थितिः शक्तिसाध्या । यदि समुदायस्य पद्मत्वाव-
च्छिन्ने शक्तिर्न स्यात्तदा ततो रुद्रेण पद्मत्वावच्छिन्नोपस्थितिर्न स्यात् । *स्वानि-
त्वेन*—चित्रानिब्रगोस्वामित्वेन । *तत्कल्पनेति* । तस्याः समुदायशक्तेः कल्पने-
त्यर्थः । परमन्मन्मङ्गलद्रुपपति—लक्षणयैवेति* । सा—रुद्रेणा । चित्रगुरित्यत्र
यथा गोशब्दस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा ; चित्रशब्दं तात्पर्यं ग्राहकमिति; तथात्र प्रत्य-
यस्य पद्मत्वावच्छिन्ने लक्षणा । एतावताऽपि योगमात्रेण कुमुदशोधनं भविष्यतीति
भावः । नच पद्भुजेतिसमुदायस्य शक्तिस्वीकारोऽप्यत्रपदशक्त्या कुमुदशोधने किन्वा-
धकमितिवाच्यम् ? केवलयोगिकार्थबोधे समुदायशक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनात् ।

पदा रुद्रेण योगार्थयोरसम्भितयोगकविशिष्टेऽत्र वैशिष्ट्यमितिरोत्या रुद्रेण्यताव-
च्छिन्नकावच्छिन्नविशेष्यतारुपितभेदमन्वन्थावच्छिन्नयोगार्थप्रकारनाकताव्युत्पि-
न्प्रति नाहतामत्रया नियामकत्व कल्प्यते नात्रैव केवलयोगिकार्थबोधो न । 'रुदि-
योगपहारिणी इति प्रवादन्तु शुद्धरुद्रेण न तु योगरुद्रेण' । पथा—मङ्गलप्रती-
गादिपदाद्यनरुद्रेणस्योपस्थिति नत्र न रुद्रेण योगार्थान्वय । तत्राम्नि रुद्रेणयोग-
हारकत्वव्यवहार । स प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावनिबन्धनो न किन्तु इदिव्युपस्थितम-
मुदायशब्दप्रवायस्याभेदाशङ्काम एव । किञ्च मङ्गलान्प्रादिन्यायेनैव प्रतिबन्धकता

विशिष्टशतयस्योकारे 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्रेय 'राज्ञपुरुष' इत्यत्रापि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः । राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषायचनञ्च समासनियमधारणाय कार्थ्यमिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इतिचचनात् विशेषणाद्यन्वयः, विभाषायचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते—**चचनरेवेति** । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविधक्षायां धाव्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवान्न्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्गाह्य, "अथतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ययोऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स घक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तथा धवखदिरौ निष्कौशाभ्यिगौरयो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादायितरेतरयोग-अतिज्ञान्त-युक्तपूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विचार-सुचप्रत्ययलोपो-यीप्साद्यर्थो धाव-निको धाव्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

दर्पण

इत्यादिभिरित्यर्थः । उक्तार्थमेव प्रकटयति—**अथम्भा इति** । **अन्वयमिदमेव सूत्रमिति** । इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे कार्थ्यं न भवति । विभिन्नविषयत्वेन वाच्यवाचकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषायचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—**"न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते"** इति । एकार्थानां विकल्पनाप्राप्तौ विकल्पनेति तद्भावः ।

अन्वयासम्भवादिति । सूक्तौ दूषणमर्जनपदेन प्रधानार्थोऽभिधायिना भाष्यम् । स्वस्य विशेषणाऽऽङ्गायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्, । व्यपेक्षावा-
नाकारकत्वाभि-
. ३२ ॥

पराभा

"एव राजान्पिशाचं संख्याविशेषस्यान्वयस्यायोग इत्यर्थः । **समासनिवृत्तेति** । समासस्य नित्यत्वस्य च परमाकल्पनस्य समासगतत्वात् प्रापूर्वमिति भावः ।

एव सूत्रमिति— विभाषा इति सूत्रमि-या । **अन्वयासम्भवादिति** । एतदसम्भवेन पदार्थस्युक्तिं वाच्यस्य प्रामाण्यपरिमित्तत्वात् इत्यर्थनिवृत्त्यकारणात्किञ्चित् विशेषयतामन्वय इति प्राक्त्वात् पदान्तरकथायापि यतिमुक्त्यविशेषेण समासस्येतेन कारणमिति काव्यकारणभावात्कारणत्वात्पदान्तरासम्भवादिति-यत् । **अथ एव** । अथाभापक्षे गौरवात् ॥ . . . ॥

हेतुत्वदर्पणमाह—**अन्वयमिति** । विषयवाच्यं किञ्चान्त

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।

कर्तव्यं नै न्यायमिदं त्वत्माकं नदिति स्थितिः॥३३॥

आदिना घनश्यामः, हंसगमन इत्यादायियादीनां पूर्वोक्तानाञ्च
संग्रहः । दृषणान्तरमाह— ० बहुव्युत्पत्तिभङ्गनमिति ० । अयमाशयः—
चित्रगुरित्यथ स्वान्यादिप्रतीतिगुणभयसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । प्रामोदका प्राम इत्यादौ तदसम्भवात् ।
प्रातिकर्षभिन्नमुदकमित्यादियोधोत्तरं तन्मन्थिप्रामलक्षणायाम-
प्युदककर्तृकप्रातिकर्म्मं प्राम इत्यर्थात्प्राभात् ।

प्राप्तेति तत्प्रत्ययस्यैव कर्म्मार्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि
समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्यव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राति-
कर्म्ममिति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदा-

दण्डः

कंसयोर्कं दोषमदधातमाह— ० तथेत्यादि ० । ० इति दृषणान्तरमिति ० । इत्या-
कारकं दृषणान्तरमित्यर्थः । ० पूर्वोक्तानामिति ० । निष्कौशान्विरित्यादौ भ्रान्ताद्यर्थ-
वाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः । एतद्दृषणोद्धारस्य एतन्मागत्वादाह—
० दृषणान्तरमिति ० । व्युत्पत्तिभङ्गनाविष्कर्तुंमाह— ० अयमाशय इति ० । ० लक्षणेति ० ।
वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्यामिन्क्षस्त्वेभ्योपिततबोधलाभमन्भवादाह—
० प्रातोदका प्राम इति ० । ० लक्षणायामतीति ० । इदञ्च नीनांसकमतेन । स्वबोधमन्-
न्धस्यैव तैलक्षणात्वाभ्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति
शेषः । लक्षणायामतीत्यदिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति— ० अर्थात्प्राभादिति ० ।
प्रातिकर्म्मनिबोधकसन्धिविनो लानेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थात्प्राभादित्यर्थः । ० तर्हि स-
मानाधिकरणेति ० । समानाधिकरण्यं चाऽथ समानविनविकृत्वम् । अन्यथा कर्म-

परीक्षा

कौशान्व्या इत्यादौ भ्रान्ताद्यर्थस्य सम्प्रत्ययाय तद्वाचकानां भ्रान्तादिशब्दानां
यथाप्रयोगो भवति, तथा वृत्तिजन्यबोधेऽपि तेषाम्भानमन्तीति तत्तदर्थवाचकानां
प्रयोगः स्यादिति नै लोपो वाच्य इति भावः । ० पूर्वोक्तानां— निष्कौशान्विरि-
त्यादौ भ्रान्ताद्यर्थवाचकानाम् । ० तत्र— ममाने । ० नदसम्भवाद— लक्षणाया
असम्भवात् प्राप्तेःपत्र कलरि कदन्वदन्व मत्वादाह— ० प्राप्तीति ० । ० अर्थात्प्रा-
दिति ० किन्तु प्रातिकर्म्मनिबोधकसन्धिविनो लानेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थात्प्राभादिति शेषः । ० कर्मणि
लक्षणेति ० विशेषनिबोधकसन्धिविनो लानेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थात्प्राभादिति शेषः । ० कर्मणि
लक्षणेति भावः ० व्युत्पत्तिभङ्गनमिति— राजानु इति वाक्यात्तात्पर्य इति बोधाप-
निवारणाय तथा व्युत्पत्तिभङ्गनमिति समानाधिकरण्यमत्र— समानविनविकृ-
त्वम् ० अन्यथा— इदंकार्मिन्धप्रतिकर्म्मनिबोधकान्वाकां कर्तुमामन्धन्तीदकस्य

न्ययव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदे-
नोदकस्य तत्रान्वयासम्भवात् । अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यतः
कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्ययसम्भवेनान्वयानापत्तेः ।

अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्यग्निग्रामो
लक्ष्यत इति चेद्? न । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्तारं प्रति विशेष्यताया
असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्यु-
त्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन
सममभेदान्वयापत्तेश्च ।

एवम्, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उद्भृतौदना, बहुपाधिकेत्यादा-
द्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकयहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणो-

दर्पणः

लाक्षणिकान्ताऽर्थोदकपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनव्युपगम इत्यर्थः । *महापत्तेरिति* ।
साहसव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः ।

ननु तद्व्युत्पत्तौ सामानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायित्वस्यैव निरुद्धेन तैर् तद्वि-
षयोऽत आह—*प्राप्तेरिति* । *अन्वयासम्भवादिति* । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षा-
द्भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पत्त्यादिति भावः । *अन्वया देवदत्त इति* । *अन्वया*—
उक्तव्युत्पत्तयनव्युपगम इत्यर्थः । *ग्रामो लक्ष्यत इति* । वादयेनेति शेषः । उक्त-
बोधस्य सम्भवदुक्तिः इत्ये कथयित्तज्ञानाऽपि कल्प्येत, तदेव नाऽस्तांस्याह—*प्राप्ते-
र्धात्वर्थतयेति* । 'प्रकृतिप्रत्यययो' इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचरितत्वं सम्मा-
ध्याह—*प्राप्तपदे इति* । *नामार्थत्वेनेति* । नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामा-
र्थत्वादिति भावः ।

अभेदान्वयापत्तेश्चेति । समानविभक्तिकनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
द्रष्टव्यमिति । भवगमने बहुवचनार्थाभिधौ रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणा-
यामपि रथकर्मकयहनकर्ताऽनृत्वानिर्नाप्सिताऽर्थस्याऽप्याम एव । कर्तार्यङ्गप्रत्ययस्य
कर्तारं लक्षणायां तु धात्वर्थवद्भवे रथस्य कर्मतया भेदस्याऽन्वयेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्त-
व्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽन्वयमिष्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽव्युपगमादिग्वनेनाऽन्वयि । अत्र 'ऊढरथः' इत्यादि समाने

परीक्षा

प्राप्तिक्रियावामन्वयान्वाकारे चेति शेषः । *असम्भवादिति* । नामार्थधात्वर्थयोर्भे-
दान्वयासम्भवेनासम्भवादित्यर्थः । शक्यता नामार्थधात्वर्थयोरपि भेदस्वीकारे
प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणा न स्वीक्रियते, किन्तु प्रत्ययार्थः कर्ताः प्रकृत्यर्थो विशेषण-
मित्यस्ति । तस्मिन्नुदकस्याभेदान्वयः । लक्ष्यत इति । उदकपदेनेति शेषः । अवाप्त-
रथाकार्यबोधपूर्वकमहावाक्यार्थस्यान्यत्र दृष्टत्वादित्यासांसेन दाहने—*अथेति* ।
ननु भवगमने कर्तारान्वयस्य प्रकृतिवाक्यक्रियाप्रति विशेषणत्वं दृष्टमिति "प्रकृति-
प्रत्ययौ" इति नियम प्रतीतिः क इत्यत आह—*प्राप्तपदे इति* । इत्यादावपीति

दृश्यः, ओदनकर्मकोटरणायधिः, ददुपाककर्मधिकरणमिति यो-
धान्युपगमात् । अतिगिःशक्तिपक्षे च घटन्ययिनिष्टे घटपदस्यैयोद-
ककर्मृषाप्रतिशक्त्ययिनिष्टे प्रातोदक इत्यादिमनुदायनकर्मैय
नित्याह इति भावः ॥ ३३ ॥

साधकान्तरमाह—

अपष्टवर्थयदुब्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।

कलृप्तत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३४॥

अयन्मायः—चित्रगुणियादिषु चित्रगोः स्थान्यादिप्रतीतिर्न पिना
शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्वामी
गौरिति योधापत्तेः । नाऽपि गोपदे । गोस्वामी चित्र इत्यन्ययोधा-
पत्तेः । चित्रादिनाप्रस्य लक्ष्यैकदेशान्येन तत्र गयादेशेन्ययाऽयोगात् ।

नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्युपस्थाप्ययोरन्ययोधोत्तरं तादृ-
शगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य
या विनिगमनाविरहेण लक्षकन्यासम्भवात् ।

नच गोपदे साक्षात् सम्यग्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् ।

इदं

विराष्टनास्यन्पुरगमे तु न बस्या अवि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह—अतिरिक्तेति ॥३३॥

पदार्थबहुव्रीहिसंज्ञाते योऽत्र प्रदर्शयति—अयन्माय इति । अविना शक्ति-
निति । मनुदायनाप्रमित्यर्थः । न च तत्रेति । तादृशमनुदायनकर्मपूर्वोत्तरपदयो-
रित्यर्थः । चित्रस्वामित्वादि । समादाधिकरणनानाऽप्यंशोरिति व्युत्पत्तेरिति
भावः । मनु गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा । गवि चित्रस्याभेदान्तरं चित्राभिन्न-
गोस्वामिते दोषो नाऽनुत्तरप्रोक्त आह—चित्रादिनाप्रस्येति । आदिना गयादि-
परिग्रहः । प्रायस्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम् ।

लक्ष्यैकदेशान्तेति । लक्ष्यगोस्वामिरूपपदापकदेशान्तेत्यर्थः । अन्यदायो-
गादिति । एकपदाभिप्रकारतानिरुक्तिविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबुद्धि प्रति विने-
ष्यतामन्वयेनानरपदकर्मोत्पत्तेर्हेतुनेत्यर्थस्य वसिष्ठायाः, 'पदार्थः पदार्थनाऽ
न्वेति' इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्त्यान्वयाऽभावादिति भावः । कस्यचिन्नतनागद्वय
पराशा

पूर्वपदव्युत्पत्तिविरोधो वाच्य इति शेष म्यनेन तु दोषो नास्तात्प्राह—अति
रिक्तेति ॥ ३३ ॥

*प्रतीतिरिति, अनुभवमिद्विति शेष परोक्तमनूट दृश्यति—नचेति ।
*लक्ष्यैकदेशान्तेन, गवादेशान्तेकदेशान्तेनान्येन, *तत्र—गवादी, *चित्रादि
मात्रस्य—चित्रपदापस्य, *तादृशगोस्वामिति—चित्राभिन्नगोस्वामित्वात् ।
*साक्षात्सम्यग्ध इति, गोपदस्यान्यपदाप स्वाभिनि साक्षात्सम्यग्धाधिकरणपदापस्य

अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ क्लृप्तन्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योप-
पत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तवास्ति ॥ तत् किं, सर्वत्र समासे शक्ति-
न कल्पयेरिति वाक्यार्थः ॥

यत्तु व्यपेक्षाधादिनो नैयायिकमीमांसकादयः । न समासे शक्तिः,
राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्यन्धिलक्षणैश्च राजसम्यन्ध-
भिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः ।

दर्पणः

दिन इति समर्थसूत्रे “परस्परान्वययोग्यत्वरूपमामर्ष्यमेव व्यपेक्षा” इति वारि-
न इत्यर्थः ॥ *न ममामे शक्तिरिति* । समासे राजपुरगादिममुदाये विनिष्टशक्तिनेत्यर्थः ।
समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदव्युत्पत्तिरिक्ते नास्तीति यावत् । संसृष्टार्थमिति
भाष्यकारोक्तेः । संसर्गस्य शृणुगुपत्स्थितिनिबन्धनत्वात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्ष्यम् ।
“इमुयोः सामर्ष्ये” (पा०भू० ७।३।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सव-
रेवाऽङ्गीकारात्, पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च, अन्यथा समामादारेकार्थीभावः, पराङ्ग-
वद्भावाद् व्यपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्यपेक्षाऽनादरे तु, “क्तेन मित्रावर्णावृता-
कृधावृतस्पृशौ” इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति, “आमन्त्रितस्य च” (पा०भू०
१।१।१८) इत्याद्युदात्ताऽऽपत्तिः ।

न च “तन्निमित्तप्रहर्षणं कर्त्तव्यम्” इति वार्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वा-
चकमेव पराङ्गवदित्यर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ।
समर्थपरिभाषामाभित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याप्यत्वात् । “क्तेन मित्रावर्णौ”
इत्येतयोः समभिध्याद्वृत्क्रियान्वयित्वेन परस्परममामर्ष्यात् “मित्रा वरणावृतस्पृशौ”
एतयोस्तु पार्ष्टिकाऽन्वयबोधसत्त्वाद्भवत्येव सामर्ष्यम् । स्पष्टं चेद् वेदभाष्ये ।
अत एवाऽनन्तरपाठोऽपि चरितार्थः । “पुरो राशः पुरुषो देवदत्तस्य” इत्यादौ निरुक्त-
व्यपेक्षारूपमामर्ष्याभावादेव समासाऽऽप्रसक्तेः ।

समर्थसूत्राऽर्थस्तु—यदमम्बन्धी समामादित्रिभिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोग-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षाऽऽपरनामकमामर्ष्यवत्पदाऽऽभितो बो-
ध्य इति बहुमोदी वित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽऽभावात्परम्परयेति ।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वाऽव्यवसायाऽतिरिक्ताऽर्थोभिधाय-
कत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽभ्यासि । तत्राऽव्यवसायाऽतिरिक्ताऽर्थवत्त्वाऽभा-
वात् । वृत्तित्वमामानाधिररण्येन तु स्थन्तराऽऽदिमुद्रुदे पदजादियोगरूढे च कोशा-
ऽऽदिमिद्वावाः समुदायभावनेरुमाभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । मुद्रुयौगिकवि-
त्रवादिममुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुत्त्वात्ममामपटकप्रत्येकपदव्यव-
पत्तेः इत्येव इति तदभिप्रेत्य । शक्तिरूपकाऽनुपपत्त्यभावे तत्प्रयोजकत्वादा द्वावति-
रात्रपुत्र इत्यादाविति* ।

परीक्षा

•व्यपेक्षेति* । •इति वाक्याप इति* । तथाच न वीनकत्वमिति भावः । •व्यपेक्षा
वारिन्* । समर्थसूत्रादिकं सामर्ष्यम्परम्परान्वयवदोऽवधारण्यमाश्रमिति वारिन् ।
•बोधोपपत्तेरिति* । तथाच तन्पुरपम्पत्ते विपदवाक्ये पूर्वपदाच्छ्रुदमाणा वा विम-

अत एव राक्षःपदार्थेकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणा-
न्वयः । न वा घनश्यामो निष्कौशाभ्यिगौरथ इत्यादाविवादिप्रयोगा-
पत्तिः । उकार्यकतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा "विभाषा"
(पा०सू० २।७।११) इतिसूत्रावश्यकत्वम् । लक्षणया राजसम्यन्ध-
भिन्नः पुरुष इति युवोधयिषायां समासस्य राजसम्यन्धवानिति

द्वपणः

न च सम्यन्ध एव लक्ष्योऽन्वये च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवा-
दोऽप्युपपत्स्यते । राजाऽऽदिसम्यन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदाऽर्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवौ-
पपत्तौ सम्यन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम् । 'राजा पुरुषः'
इत्यादावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसम्यन्धेन पुरपादावन्वयवारणाय निपा-
ताऽतिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्यन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास-
म्यन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विनोप्यतासम्यन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेहंतु-
त्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसम्यन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुप-
स्थितेः पुरपादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविनेपणात् 'चन्द्र इव मुखम्'
इत्यादाविवपदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषये मुखे निराताऽति-
रिक्तनामार्थचन्द्रस्य तपोपस्थित्यविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः । अभेदाऽति-
रिक्तसम्यन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च 'राजा पुरुष' इत्यादावभेदाऽन्व-
येऽपि न सा ।

न च समस्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि नाम्नो विनेपणीयत्वात् प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । गौरवात्, इचिदगत्या सद्भोचेऽपि सर्वत्र सद्भोचस्यान्याप्यत्वाच्च । प्रकृते
सम्यन्धिलक्षणाभ्युपगमरूपगतिसत्त्वात् । निपातानां घोटकत्वमेव घटादिपदानां घटा-
दिप्रतियोगिकलाक्षणकतयैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः ।

अत एवेति । पूर्वपदस्य सम्यन्धिलक्षणिरुक्त्वादेवेत्यर्थः । *नविनेपणान्वय
इति* । "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु 'गभीरायां नद्यां
घोष' इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थेकदेशानघादौ गभीराद्यन्वयवद्वाराप्येकदेशाऽन्वयो
दुर्वार इति चेद् ? न । दृष्टान्तासिद्धेः । तत्राऽप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरल-
क्षकताया, गभीरतात्पर्व्यप्राहकतायाश्च वक्ष्यमाणतया सद्भोपात्, तादृशाऽप्युत्पत्तेः
ससम्यन्धिर्न्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य नप्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति ।

उक्तार्थतयेति । तत्र निरादीनां घोटकतया कौशाम्यादिपदस्यैव काशान्वय-
वधिकनिष्प्रभगत्रांघ्यं लक्षणाऽभ्युपगमेनेवेष्यिनाऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिनाम्ना-
नामुपादानाऽसम्भवादिन्वयं । *भावश्यकत्वमिति* । नेन पारायणादावदृष्टार्थकतया

परीक्षा

निम्नार्थविशिष्ट लक्षणा स्वोक्तिर्यत इति भावः । *अत एव* — राजरदस्य राजसम्य-
न्धे विशिष्टे लक्षणान्वाकारादेव । *प्रयोगासम्भवादिनि* । पूर्वपदस्य लक्षणया तद-
र्थप्रतिपादकत्वमन्वयेन "उक्तार्थानामप्रयोग" इति न्यायेन तदर्थप्रतिपादनाय प्रयो-
गाम्भवादिनि भावः । यद्दृष्टं प्राक् विभाषावचनञ्च कार्प्यमिति तन्परिहारमाह—

युयोधयिपायां चित्रहृस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नाऽपि पद्मजप-
दप्रतियन्दी शक्तिसाधिका । तत्रायययशक्तिमजानतोऽपि घोषान् ।

न च शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति ।
अत एव राजादिपदशक्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रग्रुः' इत्यादौ न
घोषः । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यपष्टार्थबहुव्रीहौ लक्ष-
णाया असम्भवे बहुश्रुत्युत्पत्तिमञ्जनापत्तेरिति धाच्यम् । 'प्रातोदकः'
इत्यादाद्युदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्व्यपदस्य यौगिकत्वेन
तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतर्धज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् । प्रत्यया-
नां सन्निहितपदार्थगतस्यार्थबोधकत्वश्रुत्युत्पत्त्यनुरोधाच्च ।

घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते ।
विशिष्टस्यैव सङ्केतितन्यात् । बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं यणेष्वस-

दर्पण

स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः । *प्रतियन्दीति* । पद्म-
जादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्यश्रुत्युपगमरूपेत्यर्थः । अतएवशक्तिमजानतोऽपीत्य-
पिना दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते । *शक्यपदे* । अतएवशक्तिग्रहाऽभावे ।
तेभ्य । पद्मजादिपदघटाऽययवेभ्य इत्यर्थः । *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति* । पद्म-
त्वाऽऽदिरूपेण पद्माऽऽदिवोध इत्यर्थः । लक्षणायाः शक्तिप्रदित्वादिति भावः ।
अत एवेति । तत्पदीयलक्षणाग्रे तत्पदशक्तिज्ञानम्य हेतुत्वादेशेत्यर्थः । उत्तरपद-
लक्षणाया विनिगमकमाह—*यौगिकत्वेनेति* । विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थि-
तिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम् ।

ननु श्रुत्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि सममत आह—*प्रत्ययाना-
मिति* । यथाश्रुतप्रत्ययैरुत्पत्त्यादिकादी बाधान् प्रत्ययार्थपदमन्यथा व्याचष्टे—*सन्नि-
हितेति* । *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति* । *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति* । *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति* ।

परीक्षा

न वा विभाषेतीति । पूर्वोक्तपद्मजशब्दवदिति दृष्टान्तोपादानं क्लृप्तवनि—*नारीति* ।
नवेति—*नदीत्यर्थः । लक्षणाया शक्यार्थोपस्थितिव्यवहारेण शक्यार्थग्रहाभावे
लक्षणायास्तत्रासम्भवादिति भावः । *अत एव*—*राजपुरवादिपदमुदां प्रत्येकपदस्य
बोधकत्वादिव । *न चोऽ इति* । शक्यार्थोपस्थित्यभावेन लक्षणायाऽर्थोपस्थित्यस-
म्भवादिति भावः । द्वितीयकारिकागृहितं दोषं परिहरति—*नापि चित्रगुरिति* ।
विलम्बितत्वादिति । तथाच न पूर्वोक्तो विनिगमनाविरह इति भावः । उत्तरपद-
स्यैव लक्षणिकत्वे या दृष्टान्तमाह—*प्रत्ययानामिति* । *अनुरोधाच्चेति* । उत्तर-
पदलक्षणोक्ति शेषः । यदुक्तं प्राक् घटादिपदेष्वन्यथादिना ननु शक्यवनि—*घटादिपदे-
वेति* । ननु वरमकर्मनाशम्य सङ्गताभावेऽपि शोच्यवनि—*माह—*बोधक-

त्यात् । प्रकृतं चान्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे
एव सा कल्प्यते इति विशेषः । स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरम-

द्वयः

दिना तत्रैव सन्निधानादिति भावः ॥ शतशतयादित्यस्य, येन तत्रापि त्रिनिगमरग-
पेपना स्यादिति शेषः । *उत्तरपद इति* । प्राप्तोद्वादिपदोद्वादिपदे इत्यर्थः ॥ मा-
ल्लगा । *विशेष इति* । घटादिपदान् समामस्य लक्षणादा वैषम्यमित्यर्थः ॥

अत्रैवं बोध्यम्-उत्तरपदयोपहृन्ममित्यादावुत्तरपदस्यैव मनीषापथे लक्षणा, पूर्व-
पदं तात्पर्यमाहवम् । तत्पुरदेऽपि द्विदंदिपिप्पलीत्यादेरदेतिनि चरमपदस्यैव सा ।
पिप्पलीत्यादेरुत्तरपदोत्तरपदे इतरत् द्योतकम् । नीलोत्पलमिषादिबन्धारे तु न षापि सा, प्रत्ये-
कपदशब्दोपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् । बहुमीहो लृणपद एव सति सार एव
व्यक्तम् । पाणिपादमिति द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादमनाहारे लक्षणा, पदान्तरं
द्योतकम्, तत्रैव परस्परया धादनकर्मत्वान्वयः । एवमितोत्तरयोगद्वन्द्वे साहित्यादप्र-
प्रत्येकपदाद्योरुत्तरपदस्यैव सा । अत एव द्विवचनादर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र । मनाहार-
द्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यन्तत्र तु विशेष्यमिति भेदः ।

यदा मनाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याप्रवर्तितेन तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशब्दो-
पस्थाप्ययोग्य साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः । "द्वन्द्वश्च प्राणि" (पाःसूः २।१।२) इति
प्रकरणातिदिष्टैकत्वमनासस्य मनाहारपदव्यवहारेऽप्यन्वयः । इतरत्र तु तद्व्यवहार औप-
चारिकः । नापि इतोत्तरयोगे तदप्रमङ्गः । एवमितोत्तरयोगे द्वन्द्वेऽपि न लक्षणा । एक-
स्मृत्यास्तदपदद्वयात् प्रत्येकशब्दोपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवाद् । परस्परियाऽन्व-
यित्वरूपस्य एकद्वयवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र
लक्षणाप्रहाऽसम्भवाच्च । "वाऽर्थे द्वन्द्वे" इत्यस्य वाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्-
विरोधोऽपि ।

युक्तं चैतत् । द्वन्द्वत्वाऽवच्छिन्नस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, "द्वन्द्वः
सामासिकस्य च" (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगण-
नस्य नगवत्कृतस्य सङ्गतेः । विशिष्टशक्या लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसनाहारप्र-
तिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यद्यु-भारतमावदीप-मममेकत्राऽस्तनं समासो, विदुषां गुरोर्निष्याणां वा मन्त्रार्थे
कथार्थे वैक्याऽवस्थानम् । तत्र विदितमर्थज्ञातं सामासिकम् । चानुरर्थिकष्टक् । तस्य
"अस्यैक" । पाः सूः ४।३।१० । इतीकादेशः । "यस्येति च" (पाः सूः ६।१।१४८)
इत्यलोप । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम् । "द्वन्द्वं रहस्य" (पाः सूः ७।१।१६) इति
मूये द्वन्द्वान्दस्य रहस्यवाचित्वं नाच्छिन्नप्रमिदमिति व्याख्यातम् ।

तत्र विदिताऽस्य चानुरर्थ्यामदशनाऽथन्ताऽधिक्करण्यादेन सांकेतिकमनास-
दन्तान् पारिभाषिकमनासरूपाऽथम्येवोपस्थितेरचित्वेन प्राप्तस्य सामूहिकक-

पराक्षा

न्वयापाति* । बोधकत्वं नास्ति इति ननेऽपि चरमवगमात्रे बोधकत्वं नास्ति ताव
न्मात्राऽथप्रत्ययाभावात् । किन्तु घट इत्यादि समुदाये एव तस्य सन्त्वम् । *प्रकृतं*-
समासस्य* । *सन्निधानेन* - उत्तरपदस्य सन्निधानेन । *सा* - लक्षणा । *विशेष

ताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणमूषणे स्पष्टं प्रतिपादितव्यान् । समास-

दृष्येण

यति-अत्रोच्यते इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः ॥ *भाष्यमिद्धाया इति* । “समासप्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्” इति भाष्यमिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रमत्तौ तद्बुद्ध्यादृत्ते बचना-
रम्भमाशङ्क्य नियमार्थेन समासप्रहणेन समाहितम् । समामे शक्यत्वान्पुण्यमेतु
तस्य धृत्याय बोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्त्यंज्ञाविपरं सन्त्याऽऽवश्यकतया नि-
यमार्थत्वव्यापातः स्पष्ट एव । तस्मादेतन्नाप्यमपि समामे विशिष्टशक्तौ मानमिति
सप्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्त्वपदसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदयदितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः । अन्यथा
धात्वादिपर्युंदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लक्ष्ये तदुपादानरथस्यै स्पष्टमेव । ‘दनादाडिमामि’ इत्या-
द्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वाग्योपत्त्यादिति वाच्यम् । अर्थवत्त्वप्रहणस्योत्तरार्थ-
तायाः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावाद्, “अर्थवत्त्वप्रहणं संश्लेषपर्यवस्यति” इति
भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यन्वयगमनन्तोऽपि
समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिद्यमेवेतिभावः ।

ननु चित्रगुरिरवादी विशिष्टे शक्यत्वस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिक-
संज्ञाऽनुपपत्तिः । तथाहि—न शक्यत्वान्बन्धो लक्षणाः, ‘गभीरावां नद्यां घोष’ इत्या-
दावसम्भवात् । तत्र तावन्न गभीरपदं तोरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः, न हि
तोरे नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा । गभीरपदाऽर्थस्यानन्वयापत्तेः । न च परद्वये
प्रत्येकं सा । विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् । न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते,
गभीरादिपदं तात्पर्यवाहकमिति वाच्यम् । गभीरपदस्य तात्पर्यवाहकत्वमुत नदीप-
दस्येति विनिगमनाविरहान् ।

ननु नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति
वाच्यम् । गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणवाचकतया तदर्थत्वाऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽपि
शेषान् । तस्मान् पदद्रव्यलक्षणार्थं गौरवान् समुदाय एव साऽङ्गीकार्या । अत एवा-
र्थवाचकतया प्राप्तास्ये लक्षणंति सङ्गच्छते । किन्तु स्वबोध्यरूपं न सा । अस्ति च
गभीरावां नद्यामित्यत्र वाक्यस्यान्या गभीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीर इति । एवञ्च
चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नो मोक्षामिरूपाथबोधकत्वरूपाऽर्थ-
वत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा साऽनुपपत्तेरत्यल आह—*समासवाक्य इति* । वाक्य इत्यु-
क्त्वा क्वचित्सम्भवेऽपि सर्वत्र रात्रपुरवारिसमामे तदर्थमभेदं सूचयति ।

अथमात्राय—स्वज्ञान्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्त्वम्, अर्थवत्त्वेऽपि तदर्थमङ्गात् । किञ्च
स्वज्ञान्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकज्ञानिरूपकज्ञान्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यथां वाच्य । तत्र

परीक्षा

मात्राद् *समुदायस्याथवत्त्वाभावाद् । कृत्वाऽर्थबोधजनकत्वं स्वयन्त्वमिति सिद्धा-
न्तान् । *मेति*—प्रातिपदिकसंज्ञास्य । *तस्य*—समासप्रहणस्य । न च तत्र/वा
र्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्, किन्तु कृत्वा इत्यस्य निरशाऽप्यु । एवञ्च वाक्यभावेऽपि
लक्षणायां स्वीकाराच्चानुपपत्तिरन आह—*समासवाक्य इति* ।

प्राप्तये शक्यभावेन प्राक्पदमन्वन्धरूपलक्षणाया अथ्यसम्भवेन साहा-
 निकार्थवन्वस्याप्यसम्भयान् ।

अथ "तिमग्नि" इत्याख्य "उयोःसुप्" इति निप्रत्याहारो
 भाष्यसिद्धन्मादाय "अतिप्रातिपदिकम्" इत्येव मूल्यात्मा,
 वृत्तमर्थवदादिमूढत्वेन । समासप्रहणश्च नियमार्थमस्तु । तथाच
 अतिप्--तयन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा
 स्यादिति चेद् ? तथापि प्रत्येकं घर्णपु संज्ञावारणायाऽर्थवत्या-

द्वयं:

ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमाश्रम् । मातः । पारये लक्षणा-
 भावप्रसङ्गात् । तदर्थस्य गभोरामिन्नस्य वृत्त्यवशेषव्यात् । मातस्यः । प्रत्येकं घर्णा-
 नामर्थवत्यापत्या विभक्त्यापथेरिति स्वराक्षयमन्वन्धो लक्षणेत्वेयाङ्गीकरणायम् ।
 तथाच समासे तदमन्वरेण प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्येति तदर्थं विविष्टाभि-
 र्वाशर आवदयक इति ।

भाष्यमिदं इति । "तिपेरादेन प्रतिपेधोऽन्तयत्वात्" इत्यादेस्तप्राऽभिधा-
 नादिति भावः । *सूत्रयनामिति* । "अतिप्यनामथ प्रातिपदिकम्" इत्येव सूत्र-
 तामित्यर्थः । तथा च तिद्सुशन्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिप-
 दिकत्वात्साहाय्यतिरिच्यमानं समासप्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थः । *प्रत्येकं घर्ण-
 प्विति* । घर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयाऽर्थाभावादविनोपेण प्रति-
 पने विभक्तिःसम्भवादध्ययादिरेति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* अर्थवत्प्रहणस्यावदयक-
 त्वेनेत्यर्थः ।

न चाऽर्थवत्समुदायवत्कवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तदप्रहणेऽपि वि-
 भक्तिर्द्विवारंति वाच्यम् ॥ तन्वधेऽपि "सहातस्यकाध्यान् सुवभावो घर्णात्" इति
 भाष्यात्तन्वधेऽपि विभक्तिः समुदायाऽवयवापगतमकृत्वं बोधयेत् । एकेव तदेकत्वं
 तच्चकन मुया प्रत्याधितमिति बोधनायाभावाद् विभक्ते प्रत्येकवर्णानुत्वत्ते-
 रिति भावः ।

ननु समासवाक्यस्याऽन्वयाभावपि न प्रातिपदिकवृत्ता नुपपत्तिः कृत-
 द्वितं वा सू- इति सूत्रात् तन्मन्वरेण न नवति विविध्य नियमक-
 ल्पनाया अन्वया-तत्रा- समीप-इतिव च समीप-का-नावाभावात् वा ज्ञानम्
 वाक्यस्य त्वं न प्रसूय-त-प्र-ति-व-व-वा-भावा- समीप-वा-अन्वये-व्यासा-
 द्वादिप्रकारेण तद्वान-न-सूत्र-इति-व-प्र-प्र-ति-प्रत्य-समुदाय-वा-अन्वये-इत्येना-
 प्रासमताविधानात् इति-त-इति-मिति-समा-तन्व-व-सूत्रस्य-वि-श-इत्येवम्-चाप

३१२

सूत्रमिदं समासादिमन्वरेण प्रातिपदिकवृत्ता साधयति--अथेति-
 भाष्यमिदं इति- तद्वकाश- इति-प्र-त-व-वा-इति-त-प्रा-मि-हितम्-अति-
 मासश्च प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धिरिति भावः तथापि--अतिप्रातिपदिकमिति
 न्यामऽपि । *अर्थवत्त्वावदयकत्वतः--अर्थवत्त्वस्य प्रातिपदिकमज्ञाप्रवृत्ता-

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययो-
त्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।

यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति ;
तत्र । 'उपकुम्भम्', 'मर्द्धपिप्पली' इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्व-
येन व्यभिचारात् ।

नच तत्रापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसन्निधेर्विचक्षित-
त्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं याऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोध-
यति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ।

द्वयं:

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वपवारणाय
स्वीक्रियते । तदर्थं एव 'प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासन्धयेन शाब्दबुद्धिं प्रति
विरोध्यतासन्धयेन प्रत्ययत्रय्योपस्थितित्वेन हेतुता इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव
निर्देशस्तावर्तवोकल्प्यते व्यभिचारवारणाय तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितु-
मुपन्यस्यति—*पत्त्विति* ।

सन्निहितेति । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धोपमानत्वम् ।
तस्य च विश्रवादिषु गवादीं स्त्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरिति भावः । व्युत्पत्तिरेवेत्येवका-
रणं पूर्वोक्तप्रकृतित्वयदित्युत्पत्तिव्यवच्छेदः, उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावने तु प्राची-
नमते । नव्यमते तत्रोत्तरपदं लक्षणाऽनुपगमेन तदप्रसक्तैः ॥ *तत्रापि* । उपकु-
म्भादिसनात्तैःपीत्ययं ।

आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं नाऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनाऽनुसन्धोप-
मानत्वं वा । ध्वजदिराबिस्तादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यपांनन्वपप्रसङ्गात् । किन्तु
सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिषुदायांनान्विषोपादिपदार्थानाम-
स्तात्प्राप्तपदानाह—*तथाचेति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । समासस्याऽनेकपदस-
मुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकाऽतिरिक्ततया समासस्यप्रातिरिक्त्यात् विहित-
विभक्त्येवतत्पदमग्निहितत्वादिति भावः ।

सन्मरदंयं यदि समासप्रहृन्निबन्धना प्रातिरिक्त्यन्ता, किन्तु तस्य निधानकतया

परांशु

१ इत्यादि *प्रकृत्यन्वयमिति* । तस्य च अत्रान्वयेऽप्युक्तत्वाभावात् नति शेष ।
पूर्वोक्तप्रकारमाशङ्क्य निरावृत्त—*दन्विति* । *सन्निहितेति* । सन्निहितत्वम-
व्यवहितपूर्वत्वेन प्रतिमन्वयमानत्वम् । *उत्पत्तिरेवेत्येवकारण-
मिति* । समासस्य विद्यमानत्वात्तद्वदन्तः समासोवाच्यदण्डस्य च समासवि-
शेषेण पूर्वपदस्य वाचकत्वप्रसङ्गं च । तत्र च सन्निहितत्वात्तन्वयप-
र्यायव्यापक इति सन्निहितत्वात्तद्वदन्तः समासस्यप्रातिरिक्त्यात् तद्वदन्त इत्या-
शयिकामाशङ्क्य निरावृत्त—*तथाचेति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । अनुशासनपदोत्तर-
मिति ।

अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यः-
मुशासनात् ।

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि,
'पङ्कजमानय', 'दण्डिनं पश्य', शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डशूले-
प्यानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गः । 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्या-
नयनान्वयापत्तेश्च ।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । 'पाका-
शीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यताया रूपसुखादायन-
न्वयप्रसङ्गात् । यद्य प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमाश्रम्, तथात्र
धिरुद्धमिति, तत्र । घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिता-

दर्पण-

पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्यता । तथाचोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाह—*अर्थवत्सूत्रेणेति* ।
तथाच-शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्योत्पुङ्गस्यैव व्यभि-
चारो दुरुद्ध इति भावः । प्रकृतित्वस्य पदार्थाप्यारूपविक्षेपणसम्बन्धेन समुदायमात्र-
विधान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्व्युत्पन्नस्य प्रकृत्येकदेशेऽपि सम्भवाद्बुद्धव्युत्पत्तिर्गति-
आश्रयतैव निवेशनीयेत्याशयेन गच्छते—*अपेति* ॥ *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्र-
यार्थं । असन्निहितप्रकृत्यर्थं रूपसमुदायस्य सन्निहितेऽपि तदाह—*अघटमिति* ॥
पूर्वपदार्थप्रधान्यमप्रेत्याशयेन रूपगोत्रावनम् । तत्त्वं चाऽप्ये वक्ष्यते ।

विशेषणतयेति ॥ एकत्र विशेषणतया रूढस्यापरत्र तदन्वये नैराकाराणादिनि-
भासः । यत्र चाऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाशुनं कूपयति—*पाकाशील इत्यादि* ॥
नोऽलत्वमुन्वयो. स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः पाकादिस्थाघन्तगतप्रत्ययार्थहेतुत्वस्या
कन्वयापत्तेरित्यर्थं ॥ *तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति* ॥ तत्पदार्थं प्रकृतिः । मात्र,
पदेन कृत्प्रतिपादत्वस्य व्यवच्छेदः । अत्र चित्रवादिममासाऽन्तर्गतगवादिपदार्थे
इत्यर्थं ॥ *अधिरुद्धमिति* । अवाधितमित्यर्थः । 'घट पश्य' इत्यत्र दृशिज्ञानस्यासा
पराशा

शय । *विशिष्टोत्तरमेवेति* । तथा च समस्यमानपदोक्तमित्यमदूतमिति भावः ।
प्रकृतित्वाश्रयः । प्रकृतित्वाश्रयत्वात् । प्रकृतिन्वयस्या व्याप्यप्रकृतित्वाश्रयैः पितृस्य मत्स्य
मित्यवभियाद्य । पराश्रयस्युत्पन्न तत्रान्वय इत्यसमाह—*अवयति* । *अन्वयप्रसङ्ग इति* ।
एतयामपि अत्रत्य मतप्रवृत्ति-शाश्रयात्-ज्ञान । *विशेषणतयान्वयः* । एकत्र विशेषणत-
यापि अन्वयान्वयत्र विशेषणतया अन्वयाऽव्युत्पन्न इति न पूर्वोक्तपत्तिरिति भावः ।
पाकाशील इति । अथ नालपदस्य नालरूपविशिष्टे अत्रगते अश्रयात् । तत्र शील
रूपस्य पाकत्वान्वयतया तत्र पङ्कदण्डान्तरं वि नक्तविशेषणतयान्वयत्वात्कृत्युत्पत्तिरिति
भावः । किन्तु स्वाश्रयात् विशेषणत्वान्न तत्र तस्यान्वयव्यसम्भवः । *नद्याप्यश्रयार्थं
वति इति- विशेषणत्वत्वात् विशेषणत्वम् इति भाष्येऽप्यहम् । समुदायस्य समुत्पन्नस्य इत्य-
न्वयप्रकृतिप्रतिपादत्वान्वाश्रयविशेषणत्वम् अहम् । प्रकृत्यर्थान्वयत्ववाचकोऽहमित्यत्र
प्रकृत्यर्थत्वम् न अत्रत्या प्रकृतिरूपत्वान्वाश्रयत्वम् किन्तु प्रकृतिप्रतीकत्वम् जान विने-
षणमित्याशयान् गच्छते—*अपेति* । इत्यहम् अहमित्यर्थोऽस्मादी । *अधिरुद्धमिति*

किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्यन्धिनि, सम्यधे वा लक्षणा । नाद्यः । 'राजः पुरुषः' इति विवरणविरोधात् । समाससमानार्थक्या-
प्यस्यैष विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छ्रुक्तिनिर्णयो न स्यात् । नागत्यः ।

दर्पणः

स्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तद्गुणस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थवाकेऽन्वयवारणायाऽ-
प्ययकृत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोक्तं पञ्चमीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यति-
वारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽश्लिष्टत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निरोधनं ।

नच विशेषणविभक्तेरभेदाऽर्थकतया त्रिवाङ्गः । षट् एव कर्मति भाष्यव्याख्याऽ-
वसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकृत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भीष्मादिपरोक्ष-
भित्तक्यम् । तदेकयोगभेदत्वात् । केवलाणां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च"
इति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात् । यथेतरमुद्गरः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव
तत्फलमात्र एव गुणा अपीति "अनभिहित" सूत्रे वदता कथेन विशेषणविभक्ते-
साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । विभक्त्याप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्र-
कारकबोधस्याऽनुभवत्वाच्च । अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते । तथाच तत्पथे
लक्ष्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादापन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*किञ्चेति* । *वि-
रणविरोधादिति* ॥

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य विधियमात्रममानाऽर्थकत्वं नाऽविधियमात्रमवबोधे
यद्यद्विशेष्यकृत्वे सति यद्यत्प्रकारकत्वं तन्नविशेष्यकृतत्वात्प्रकारकबोधजनकत्वम् । प्राप्त-
मुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिममासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः । पञ्चनि, व्याकरणमर्थेति
इत्यादीनां पाषको वैयाकरण इत्यादिदृष्टान्तविग्रहत्वानापत्तेश्च । तत्र विग्रह-
विग्रहमात्रमवबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष्यभाववैरीत्यात् । नाऽपि तत्रजन्प-
बोधीयवावद्विषयविषयकबोधजनकत्वम् । पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्र-
हत्वापत्तेः । किन्तु विधियमात्रमवबोधजनकत्वं तद् वाच्यम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः
प्राप्तोदकादिमममत्रबोधविषयाः परस्परसम्बन्धात्पथ्यविषयीभूताश्च यावन्तः पदा-
यां इदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वम् । षट्कोषा कर्मतेत्येतावन्मात्रस्य षट्कर्मका-
म्यनृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति । राजः पुरुषः सुन्दर इत्यधिष्ठाश्रवणादिनो
राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव ।

वस्तुतस्तु शक्तिप्रदेशाऽर्थे प्रयुज्यमाने तस्मिन्नात्मार्थविषयाऽर्थकारप्रयोगार्थ-
म्यमेव । पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयकं विशेषणम् । तत्र
पुरुषप्रतिषेधो न । षट् कर्मत्वमित्यादिममुदापस्य, षट्कर्मतेत्यादीनां न । कुम्भं करो
तीत्यादीनां कर्मण्यशक्तिदानामेव श्वायनस कुम्भकारादिविग्रहत्वम् । प्रकृते च
राजपुरुष इत्यादिसम्बन्धे 'राजः पुरुषः' इति वाक्ये अत्रनान्वयान्न तस्य विग्रहत्वात्तु-
पर्यन्तमिति ॥

अन्वयवर्ति । समानाऽर्थक्याभाव इत्यर्थः । *नन्मात्र*—विग्रहत्वात् ।

न व्यादिनि । तन्वमाना, यदवाक्यस्यैव तच्छ्रुतिनिर्णायक्यादिति भावः ।

॥३५॥

परोक्षच्छ्रवणादत्र श्रवणवर्ति—*किञ्चेति* । *नन्मात्र*—राजः पुरुष इति विवरण

राजसम्यग्रूपः पुरम् इति शोधप्रमहान् । विरुद्धविभक्ति-
रहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्ययन्तुपक्षेगिन्यादि प्रपञ्चितं धियाकर-
णभूयते ।

द्वयं:

सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति—नान्य इति० । नीलोत्पलादिममास्यदृष्ट्याय समान-
विभक्तिस्त्यपहायोक्तम्—विरुद्धविभक्तिरहितेति० । विरुद्धविभक्तिप्रधानप्रातिपदि-
कास्तोत्रं पचनीत्यादायभेदाऽन्वयदर्शनादाह—प्रातिपदिकार्थयोरिति० । तथा-
प्याऽभेदसमगावच्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठप्रकारगानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन साम्-
बुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेहेतुगता मम्या राजपुर इत्यादिममा-
सोत्तरपदाद्ये पुरपादौ मत्त्वाद्भेदाऽन्वयो दुर्भार इति भाषः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं ध्यायममासमाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेष-
पगवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । 'नीलं घटमानय' इत्यादावभाषात् ।
नाऽपि विशेष्यवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्य-
पदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिमन्धीयमानत्वस्य वा "नीलो घट"
इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्येन तत्राभेदान्वया-
नुपपत्तेरिति चेत् ?

अत्र केचित्—विशेष्यपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यमजातीयविभक्त्यप्र-
कृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यं च सुन्वादिना प्रथमात्वादिना वा ।
'नीलो घट' इत्यादौ विशेष्यविभक्तौ विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्न-
त्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽऽतत्त्वादिति ।

यन्तुतस्तु विशेष्यविभक्तौ साधुत्वमाशार्थक्यमिति मने विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्ना-
र्थकत्वम् । 'नीलो घट' इत्यादौ विशेष्यविभक्तौ निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरु-
द्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपेव, तदप्रकृतित्वस्य विशेष्यवाचकपदे सत्त्वात् तदसहः ।
एवं 'नीलघटमानय' इत्यादिममस्तम्भे विशेष्यविभक्तौरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृ-
तित्वं विशेष्यवाचकपदस्याव्याहृतम् । अत एव 'चेष्टस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ
नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा । तत्र विशेष्यविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वात् ।
नाऽपि स्तोत्रमत्तादात्म्यसदृशं पूर्वकत्वं तु विशेष्यवाचकविभक्तौस्तिष्ठविजाती-
यत्वेनोक्ताऽकाङ्क्षाऽस्मत्प्रामाण्येन तदसदृशं स्पष्ट एव ।

परीक्षा

वाक्यात् 'विरुद्धविभक्तिरहितेति' । तत्र विरुद्धविभक्तिरूपे विशेष्यवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यवृत्तिविभक्तिविना तत्र समवायविभक्तिप्रकृतिवत् । तत्र राजम्—नष्ट स्नाति
न भदान्वयानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । अन्तर्गत्या यनादशविभक्तिरन्तर्गत्यस्य भदान्वय
इति चतुर्थोक्तं तत्रा राजं पुरपादवाचकत्वात् राज इति पञ्चम्यन्तत्वेऽप्यहदनाया
पष्टमन्तत्वसमन्वितात्प्राजा राजं पुरपादोपेता नृत्य इति वाक्यात्प्राजाभिन्नपुरपा-
दादातसामनसना नृत्य इति वाच्यं भवति विरुद्धविभक्तिरन्तर्गत्याज्ञानप्रातिपदि-
काययोरभदान्वय इत्ययं काव्यं तत्रा च राजपदं पष्टमन्तत्वाग्रहकार सम्बन्धे
लक्षणापक्षे राजसम्बन्धाभिन्नं पुरम् इति बोधायनद्वारत्वात् ।

अत एव “वपस्कृत्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र न भक्तमुद्दिश्यप्राथम्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति तृतीये । “व्यङ्गै

दर्पणः

सारे—प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रवृत्ताभिप्रायेणैव । तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रवृत्तिं प्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंज्ञावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविनोप्यतामन्वयेन शाब्दबोधोपातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति ।

ननु पूर्वनिरुद्धविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधोपादाङ्गत्वे ‘चैत्रम्य सुनम् धनम्’ इत्यादी तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति* ॥ विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तन्नोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रवृत्तित्वमपि विनोप्यणवाचकपदे निवेशनीयमत्रेति तात्पर्यम् । मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपगमे इत्याह—*अत एवेति* । समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः । *अभ्युद्दिश्येति* । “ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति” इति विहितभक्षणमनुद्येत्यर्थः ।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति । उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितोक्त्यामरुत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतसिद्धत्वात् । न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राप्त्यादीनां विनोप्यतयाऽन्वये च तच्छब्दयोगादीनां तन्प्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम् । सति तात्पर्यं, ‘प्रथमो भक्तः’, ‘पण्डितो ब्राह्मणः’, इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभविक्तया यच्छब्दयोगादीनां प्राधिकरत्वात् । तादृशशाब्दबोधे असमस्तपरजन्योपस्थितेहेतुता तु न । ‘दामोदरः पूज्यो’, ‘राजपुरः सुन्दरः’, इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या । ततश्च प्राप्ताप्राप्तविशेषेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

अपङ्क्तिरिति । तत्र हीन्याशेषभूतप्रित्वविशिष्ट्यत्किञ्चिदङ्गविधानम्, किं वा प्रित्वविशिष्टाशेषाद्भविधानमिति संज्ञाये प्रवृत्ताविन्यायोपेण पुरोश्चानेन स्विकृष्टेन हुनत्वाद्ब्राह्मण्येऽपि शेषभूतप्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्विकृष्टद्वयं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि कानिचिद्ब्राह्मण्यनूष प्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तिस्तस्मान् कल्पमूत्रोक्तप्रित्वविशिष्टाद्ब्राह्मण्यन्तरविधानमिति निर्णयं दशमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः । कल्पमूत्रोक्तानि हृदवाद्येकारशाब्दानि तु हृदयम् १, जिह्वा २, वक्षो ३, यत्र ४, वृक्षौ ५ ।

परीक्षा

अत एव—समासे एकार्थीभावात्पर्याकारादेर । *तृतीये*—तृतीयाध्याये । तत्र हि ‘वपस्कृत्तुं प्रथमो भक्षः’ इति वाक्येन वपस्कृतां होता. तस्य भक्षणमृत्विजो इति शब्दं भक्षयन्तीति वाक्यान्प्राप्तमिति तदनुपादानाप्राप्तप्राप्तसमनन विनोप्यत इति पूर्वपक्षे ‘प्रथमभक्षः’ इत्यस्य समस्तवदन्वयेन यदि प्राथम्यविशेषकत्वं व्यापकता बोधो मक्ष स प्रथम इत्यर्थं विनोप्यन्त्वया वाच्यं स न समन्वयति, समासानुपपत्तौ, तथा पण्डितो ब्राह्मण इत्यस्यैव, पण्डित स ब्राह्मण इतिवा ही भवति । तथा च पण्डित ब्राह्मण इति शब्दात् भवति यदि तथा समानं तथा च उद्देश्यवाच्यतादृश्यविशेषेण वधाने व्याप्येन समासानुपपत्तयः स्यात् । एवं च प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधानतया

स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राह्वानुवादेन त्रित्वविधानं न युक्तम् । एकप्रसरतामहापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चाऽऽरुणाधिकरणारम्भः ।

अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिक्वास्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्राचकतया अमूर्त्तत्वात्, क्रीणाती करणत्वासम्भयस्य तुल्यत्वादाहरणस्यैव वाक्यादृ-

दर्पणः

सव्यं दोः ७, उभे पादत्रे ८ । ९, दक्षिणा ध्रोगी १०, गुदम् ११, इति । तत्र त्रीणि—दक्षिणोऽसः, सव्या ध्रोगी, गुदं तृतीयमिति ।

नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समासपदकपदयोर्दृश्यविषयभावेनाऽन्वयाऽर्थोपकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्ग्राह्यपत्तेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वमद्ग्राह्यपत्तेरिति । तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासपदकपदाऽर्थनिष्ठविषयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दप्रति प्रति समासपदकपदजन्योपस्थितिः प्रतिपत्तिरिति ।

नच तादृशप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विशिष्टशक्तिः कल्पनापेक्षया क्वचित् प्रतिपत्त्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात् ।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविषयभावेनान्वयबोधस्तत्पदाऽर्थोपस्थितिसमबहिततदानुपूर्वाविरहादेव तथान्वयासम्भवान्नोक्तप्रतिपत्त्यप्रतिबन्धककल्पनाऽपि । एकप्रसरता तु प्रथमपदाऽन्वितमक्षविशेष्यकबोधोऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या सोमांसकैर्विशिष्टाक्षिरन्युपेयत्यत आह—*सङ्गच्छते पति* । *वाक्याद् भेदति* । नच तस्य वाक्य-

परीक्षा

नेन क्विपत इति सिद्धान्तितम् । *एकप्रसरतेति* । सा च विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपा । *सा भज्येत* । उद्देश्यस्य पृथगुपस्थितस्तथान्वयबोधे नियामकता भज्येत । *दशमे*—दशमाध्याये । तत्र हि—इत्यागेपभूतत्रित्वविशिष्टे तेषां यत् किञ्चिद्ग्राह्यविधानं किन्त्या त्रित्वविशिष्टागेषाद्ग्राह्यविधानमिति संशये प्रकृतविन्याविशेषेण पुरोहागेन स्विष्टकृतो हुतत्वाद्ग्राह्येषुपभूतत्रित्वविशिष्टाङ्गेरेव स्विष्टकृतवर्नं युक्तम् । 'अङ्गः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र पर्यायौ दशमासः स्विष्टकृतप्रधानद्विषयो दृश्यादिभ्य एकादशान्योऽपि कर्तव्यत्वेन प्राप्त इति अङ्गैरिति वचनमह्वानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशयः पूर्वपक्षे—एवहीदं समासपदं तत्सर्वमुद्देश्यमुद्देश्यबोधकम् उवादायकम्—विषयबोधकम् । यदुत्तरार्द्धमुद्दिश्य पूर्वार्द्धस्य विषयता स्यात्तदा प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधानान्त्वमामो न स्यादिति, त्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधिरिति सिद्धान्तितम् । तच्चैवार्थोभावानन्युपगमेऽमङ्गलमेव स्यादित्युक्तम् । एकादशाङ्गानि कल्पमुद्रोक्तानि बोधयानि । दृश्यम् १ जिदा २ वक्ष ३ पृथ्व ४ पृथ्वी ५ मध्यं दो ६ उभे पादत्रे ७ दक्षिणाध्रोगी ८ गुदम् ९ इति एकप्रसरमन्वोपपत्तये च समासपदकपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे समासपदकपदजन्योपस्थितिमद्ग्राह्येनकार्यभावेन निवाहात् । यत्र तु "सोऽप्यापा ऋष्विज

भेदशाब्दाया असम्भवादिति प्रपञ्चिनं भूषणे । तस्मात् समासशक्ति-
पक्षो जैमिनीयरयदयामुपेय इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३४ ॥

राजपुरुष इत्यादौ राजा चाऽसौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः । चित्रगु-
रित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधात् । यद्यपि
प्रथमान्तानामेव बहुमीहिरिति “शेषो बहुमीहिः” (पा० सू० २।२।२३)
इति सूत्रालम्ब्यते इति प्रथमान्तपक्षे चाक्यं, चित्रा गायो यस्येत्येवं

दर्पणः

भेदेन प्रकरणे निवेशोऽपि सम्भवति । अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारकत्वेन द्रव्यैः समानि
सम्बन्धामम्भवात् । नच तुनीयया ज्योतिष्टोमकरणामूलप्राकरणिकद्रव्याण्यनूय एव
कर्त्तव्यं सदारण्यगुणकेनेति परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासम्भावित इति ब्राह्म्यम् । तथा
सति शक्तिः कारकमिति सिद्धान्तमङ्गापत्तेरित्यपि बोध्यम् । उपसंहरति—*तस्मा-
दिति* । जैमिनीपरिति बदना नैवापिक्रमत्तस्य सयुक्तिः क्वचं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

समानार्थत्वानुरोधादिति । समानार्थत्वं च व्यासममासयोः समानविशेष-
प्रकारकबोधजनकत्वम् । तदनुरोधादित्यर्थः । उक्तविग्रहवाक्याऽन्तर्गतराजशब्दस्य
सम्बन्धिनि लक्षणिकत्वात् विग्रहत्वशक्तिः । सम्बन्धार्थकपट्टगन्तस्य तु सम्बन्धप्रका-
रकबोधजनकत्वात् विग्रहत्वमेवं चित्रा गायो यस्येत्यादेरपोत्याशयं प्रकाशयति—*व-
द्यपोत्यादि, मोमांसका इत्यन्तेन* । *सूत्रालम्ब्यते इति* । तेन हि “शेषो बहुमीहिः”
(पा० सू० २।२।२३) इत्यधिकारान् प्रथमादिकस्य “द्वितीयाधित” इत्यादिनाऽ-
नुक्तस्य समासो विधीयते । यद्यपि “विशेषणं विशेष्येण” (पा० सू० २।१।१७) इत्या-
दिना तस्याऽपि समास उक्त एव, तथापि नाऽसौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तत्रि-
कस्य शेषत्वमविकलमिति भावः ।

परीक्षा

प्रचरन्ति” इति चाक्येन उष्णीषे प्राप्तेऽपि “लोहितोष्णिषा कृत्विजः प्रचरन्ति” इति
भूयते, तत्रापि लोहितोष्णिषा इति समासदर्शनेन लोहितोष्णिषविधानमेव शाब्द-
न्यायेन । प्राप्ताप्राप्तविशेषेण तु लौहित्यविशेषकांष्णिषोर्बुद्देश्यको मानसो बोधः । एवं
मोमांसकैरवश्यं विशिष्टशक्त्याः स्वीकार्यं इत्यत्र साधकोत्तरमाह—*सङ्घट्टत इति* ।

अक्षयपद्वदिति । इदमस्यादिवशानाहुगुणबोधकत्वमित्यभिप्रायेण । *एक-
त्वादिगुणमात्रेति* । एकहापनसम्बन्धमात्रस्य विद्वाक्षिसम्बन्धस्य वेत्यर्थः । प्रधान-
पट्टार्थं समासविधानादित्यर्थः । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ ३४ ॥

मोमांसकविशेषमत द्वेषयितुं तन्मतेऽनुवदति—*राजपुरुष इत्यादिना* । *समा-
नार्थकत्वानुरोधादिति* । समानार्थकार्यकत्वं च व्यासममासयोः समानविशेषप्रकारक-
बोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः । ‘राज पुरुष’ इति न विग्रहः, सम्बन्धार्थकपट्टगन्तस्य
राजसम्बन्धप्रकारबोधजनकत्वम्, समासस्य तु सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वमिति ।
समानार्थकत्वाभावस्य मन्वान्, किन्तु राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव, अत्र रातेत्यस्य
राजसम्बन्धिनि लक्षणया राजसम्बन्धिवाऽऽख्यात् । एव चित्रा गायो यस्येत्यस्य
गोविशेष्यक्याऽजनकत्वात् न विग्रहत्वम्, किन्तु चित्राणां गवामयमित्येव समास
समानार्थकविग्रहवाक्यमिति नशाशयः ।

रणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

पर्यवस्यच्छाब्दयोघाऽविदुरमाकृषणस्थितेः ॥

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वयहिरङ्गत्वचिन्तम् ॥ ३६ ॥

पर्यवस्यँश्चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्रादक्षिण्यश्च,
तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽपिरोध इत्यर्थः । अयम्भावः—
निपादस्यपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निपादरूपेनिपादानाञ्च स्यपतौ
निपादस्यामिके पुन्यन्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वाद्भावार्थत्वम् ।

दर्पणः

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकाधीभावः ॥ *सिद्धान्तसिद्धिरिति*
सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगाहंत्वमित्यर्थः । तथाहि—“निपा
स्यपति पात्रयेत्” इति ध्रुवते । तत्र निपादस्यपतिशब्दः किं पठित्तत्पुरयो बहुधा
यौत कर्मधारय इति संशये, कर्मधारयेऽपूर्वविघाष्यवनकल्पनागौरवात्, बहुधा
वाक्यलक्षणायां गौरवाहापवाग्भावात् पठित्तत्पुर एवेति पूर्वपक्षे, तत्पुरवन्त्या
पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाहापवात् कर्मधारय एव । अपूर्वविघ
ष्यवनस्योत्तरकालकल्पव्यत्येन तादृशागौरवस्य कल्पमुक्ततया अदोपत्वादिति सिद्धान्ति
तम्, तद् विरुद्धयेत । भवन्मने तत्पुरवन्धीकारेऽपि गौरवाऽनवकाशादिति भावः ॥

तदानीन्तनेति । तादृशावाक्यजन्यशाब्दबोधोपाध्यवहितप्राक्लक्षणवृत्तिसिद्धिप
निष्ठान्तरङ्गयहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः । तदेव विशदयति—“आ
म्भाव इति* । *निपादरूपेति* । स्यपतावित्यनेनान्वितम् । *निपादानामिति*
निपादस्यपतिपदस्यपतावित्यर्थः । तत्र पदार्थसम्बन्धान्तर्भावेणैकाधीभावाऽस्त्युप
मात् । *निपादस्वामिक इति* । स्यपतिशब्दस्य स्वाम्यधिकतया निपादाभिव्यक्त्या
मिके पुनीत्यर्थः । तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात् । *भावार्थ
इत्यस्य ध्रुवत्वानेकाधीपस्थितौ जातायामिति शेषः । न्यायेनेत्यस्य च तात्पर्यमिति

परीक्षा

विप्राग्भूवांशमिको हि क्षत्रियायां विशः क्षियाम् ।

अन्वष्टं शुद्धप्राग्भियादो जात पारपवोऽपि च ॥

इति । स्मृत्येनिपाद् मरुत्तानीयस्यपरिशाब्दश्च राजपुत्र्याय इति तस्य वेदानधि
काराद्याजनामभव इति बहुधादिवाच्यं, म न सम्भरति । वाक्यस्य लक्षणायां
गौरवात् । किन्तु साऽस्यापि पठित्तत्पुर इति पूर्वपक्षे तत्पुरवन्त्यापूर्ववत्स्य लाक्षणिक
तया पुन्यवमिति, लाघवत्वमप्यत्र एव ।

नच नस्य वेदान्तिप्रशास्त्रश्च याज्ञन्यमिति वाच्यम् । याज्ञोपयोग्यव्यपन
कल्पनात् । कल्पमुक्तं गौरवञ्च न दायाय इति सिद्धान्तिकत्वादिकञ्चान्त । एकाधीभाव
दिशाऽन्वयात् तत्पुत्र्य लक्षणाया प्रभावादिर्न भावः । *नानात्पत्ति* । तादृशावाक्य
जन्यशाब्दश्च साऽस्यापि पठित्तत्पुर इति पूर्वपक्षे तत्पुरवन्त्यापूर्ववत्स्य विस्तृतप्र
मुक्तलाघवमादायेत्यर्थः । तदन्तर्गतत्वात्—*अयमभाव इति* । *नानात्पत्त्यम्* । सम्

तथा च "नानाधर्मो नात्यर्थ्यान् विनोपायगतिः" इति श्यांसेन तत्क-
 ल्पनायां पदद्वयेन पूर्वोपस्थितायै पर्योपस्थित्यादित्याद्यत्वात् तत्
 कल्पयत इति । परेषामपि इति तात्पर्यं, 'यद्यः प्रयोगश्चा' इति-

द्वयं

सन्देह इति । *कल्पनायाम् । तात्पर्यकल्पनायाम् ।

पूर्वोपस्थितायै इति । सनातनशास्त्रप्रयोगेऽप्युपस्थितायैमात्रविषय-
 कर्मधारयस्यैव तात्पर्यान्तरत्वेन प्रथमोपस्थितायै पूर्वोपस्थितिकर्मधारयनिर्वाह-
 कल्पनायां तात्पर्यमवसीयते, हेतुविनोपायगतिः । न तु इति श्यांसेनार्थविषयक-
 निष्ठायाः तात्पर्ये, तदुपस्थितौ विनोपायगतिः तात्पर्यान्तरत्वात् ।

निरुक्तसन्देहोऽपि श्यांसेन मूलशब्दनिष्ठेति श्यांसेन प्रमाणम् । अन्यथा जह-
 म्वायं कृत्वा पदानामानर्थक्यात् प्रयोगेऽप्युपस्थितायै श्यांसेन मन्वेन च तन्मूल-
 कविषय इति सम्मान्तरत्वात् कल्पनायाम् इत्येव श्यांसि इति बोधम् । *उत्*—तात्पर्य-
 म् । *कल्पने*—अवसायने ।

ननु "संदोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना इतिना संदोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं
 बोध्यते, न च श्यांसेन तात्पर्यस्य विनोपायगतिहेतुत्वमिति चेद् ? न । नानाशास्त्रोप-
 स्थितायैषु संदोगादेवस्मिन्नवधारिते तात्पर्ये विशेषावगतिरिति तद्व्याप्यं स्या-
 द्बोध्यते इति भाषायां च कल्पनायाम् । संदोगादीनां तात्पर्यमाहवत्रापामेवो-
 पयोगेन तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वं सर्वमन्वयमेवेति भाव ।

ननु प्रयोगेऽप्युपस्थितायै श्यांसेनार्थविषयकनिष्ठान्तोपरत्वा विनोपायविषये ता-
 दनिष्ठान्तमर्थमेवेत्येवो दुष्परिहर एवेत्यत्र भावः—परेषामगतिः । *प्रयोगेति-
 यदिति* । तात्पर्यस्यैव सनातनशास्त्रप्रयोगे कल्पनायाम् वाक्यलक्षणाया सनातनशास्त्र-
 बोधस्य दुर्वागत्या तात्पर्यान्तरिते तद्वगतेष्वंतीपन्वादित्पर्यः ।

ननु "निवात्स्वरति वासवे" इत्यत्र स्वरतिशब्दः स्वान्तरत्वात्, श्रेष्ठरपावो
 वा उभयथाऽप्यसौ गुणरदनः । तस्य च अतिरदननिवादनं कर्मधारये तत्र
 गुणरदनस्यैव पूर्वनिवादननिधनेन स्वरतिनिवादनमिति प्रमत्त्येत, ननु निवात्स्वर-
 तिमिति स्यात् । किञ्च उभयथापि स्वरतिशब्दायं नित्यं सम्बन्धिनायंशत्वेन
 पद्योपनाम एव न्यायो न तु कर्मधारय इति कपलुनमिद्वान्तमिति । प्रहतेषां त्वत्

पराधा

साधनेन नानाधर्मम् । *तत्कल्पनायाम्*—गतिपदकल्पनायाम् *पूर्वोपस्थितेति* ।
 सनातनशास्त्रप्रयोगेऽप्युपस्थितायैमात्रविषयकर्मधारयस्यैव तात्पर्यान्तरत्वेन प्रथमोपस्थितायै
 तात्पर्यान्तरत्वात् तात्पर्यमवसीयते, हेतुविनोपायगतिः । न तु इति श्यांसेनार्थविषयक-
 निष्ठायाः तात्पर्ये, तदुपस्थितौ विनोपायगतिः तात्पर्यान्तरत्वात् ।

यल्लक्षणाया दुर्धारत्वात् तात्पर्यमेव कल्पकोटौ भवतिष्यत इति
दिक् ॥ ३६ ॥

इति धियाकरणभूपणसारे समासशक्ति निरूपणम् ॥ ५ ॥

दर्पणः

आह—*दिगिति* । तदर्थस्त्वत्त एवास्वरसात् "लिङ्गदर्शनाच्च" इति सूत्रं इत्यन्त-
रोपमहाहकं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, "कृष्टं हि निपादानामेवोपमा-
रकं, नाऽऽयागमेवञ्च तन्निपादानामेव स्वम्" इति भाष्ये व्याख्यानम् । तथाच कृष्ट-
दक्षिणालिङ्गान् कर्मधारयत्वे निर्णयति स्वपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो
बोध्यः । सम्बन्धाकांक्षानित्युत्तरपर्यवसो निपादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं ह्यार-
थादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवनाग्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३६ ॥

इति भूपणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

घने । *तात्पर्यमेवेति* । नन्विदमयुक्तम् । तात्पर्यनिर्णयके ह्यस्युत्तेषु संयोगादि
तात्पर्यस्यागणनादिति चेत् ? न । शब्दार्थस्यानवच्छेदे मानासारस्योपस्थितेषु
मानार्थेषु तात्पर्यनिश्चये संयोगादिना हेतुनैकस्मिन्नर्थेऽवधारिते तत्रैव तात्पर्य-
कल्पना इत्यर्थात् ॥ ३६ ॥

इति धीमभूपणसारटीकायां परीक्षायां समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ६ ॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

इन्द्रियाणां त्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थः शब्दानां सम्यन्धो योग्यता तथा ॥३७॥

इति:

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । "समासे खलु भिन्नव शक्तिः" इति प्रथमेन स्मृतायाः शस्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः । अगृहीतवृत्तिर्वा पदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात्तदभावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तदभावाच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं कारणं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः । तां विना तदनुपेक्षः, न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम् । अतीतानागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधोऽनुदयप्रसङ्गात् ।

वृत्तिश्च शक्तिरुभयभेदाद् द्विविधा । तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेत् पदन्निमित्ते बोधयतु, इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः । अस्मात् पदाद्यमर्थो बोध्य इत्याकारकपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा, विनिगमकामावात् । तथा चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवहियते । शास्त्रकारादिसङ्केतः परिभाषा । तथा चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवहियते—नदावृत्त्यादिपदम् । रक्षणा तु शब्दसम्यन्धः । तत्कल्पिका तु मुख्यार्थबोधोन्नीततात्पर्यानुसरतिः ।

तथा हि—'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषोऽभाववत् प्रवाहायं कत्वेन तीरतात्पर्यकत्वे दन्तते तात्पर्यविषयतोरस्मृतिं विना नुसरणमानेन तीरशाब्दबोधेन तत्स्मृतिरिति शक्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विना नुसरणमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तदि-

परीक्षा

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । 'समासे खलु भिन्नव' इति शक्तिरूपप्रसङ्गादिन्दर्थः । येषां पदानामर्थनिरूपितवृत्तिरविषयता नास्ति तेभ्यः पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधो वा न जन्यत इति तदभावाच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावाच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं कारणम् । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः, नत्र वृत्तयत्वेन ज्ञायमानपदस्य कारणमिति मतं केषाञ्चित्, तत्र युक्तम् । यत्र पदं न प्रयुक्तं केनचित्, अपि तु तस्योद्बोधकदर्शनमात्रेण स्मरणजनितं, नत्र तादृशप्रशाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात्, तादृशप्रशाभावात् । अस्माकन्तु—वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य सत्त्वाद्भवति शाब्दबोधस्योपपत्तिः । एवं च कारणतावच्छेदकगारा वृत्ते प्रवेगानस्य निरूपणमावश्यकम् । सा च वृत्तिरुभय शक्तिरुभयौ च । तत्रार्थो स्वभवनानुसारेण शक्तिस्वरूपमाह—'इन्द्रियाणामित्यादिना' । अथस्य बहुगरीन्द्रियविषयत्वव्यवहारश्च तज्ज-

दर्पणः

पथा गङ्गापदनिरूपिना वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्तत्रा भावाद्नस्तीरस्मारिका काचिदन्वयवृत्तिः कल्पयेत् । सा च गङ्गापदशक्ययामीप्यरूपैव, तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादाशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा । उपस्थितित्वेतोस्तस्याप्यत्वासम्भवात् । नापि स्वबोधसम्बन्धः । समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीदशरेच्छायाः शक्तित्वामम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रमद्गात्, घटदान् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वान् । यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पदपदेऽतिप्रमद्गः । तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादिषु च्यते, तदापि गङ्गापदान् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्यैव निर्वाहं कृतं लक्षणयेति चेद् ? न ।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मान् तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैरेत्यनुपगमान्न तथा लक्षणान्यथासिद्धिर्नाऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे जन्यजनकभावो च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रमद्गः ।

तत्र लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तं शुद्धलक्षणेति कथयिष्यते । शुद्धाऽप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यमवृष्टान्यायोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याऽविषयकलक्ष्यायोपस्थितिवनकत्वं लक्षणात्वम् । 'पटीः प्रवेशय' 'गङ्गायां धोप' इत्यादिके यथायमुदाहरणे । तत्राऽप्यादाऽऽहस्त्वापार्श्वस्था च जडस्त्वापेक्ष्युच्यते । तदभेदान्तराणि स्वान्यतोऽवधार्याणीति नैवायिका आहुः ।

मीमांसकान्तु—उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छाया शक्तित्वम् । ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात् । नन्विच्छाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयम् । एवं चाऽऽधुनिकसङ्घे तज्ज्ञानादपि शब्दबोधोदयेन तादृशमङ्घेतस्य वृत्तितानिर्वाहः । आधुनिकसङ्घे तत्त्वेन तात्पर्यव्याऽपि वृत्तित्वप्रमद्गस्तु न, परायोपस्थितिनियामकसङ्घे तस्यैव वृत्तित्वेन तस्यास्तत्त्वान् । तज्ज्ञानस्य माक्षारेव शब्दधीयन्कृतया पदायोपस्थित्यात्मकत्वापाराऽनपेक्षमाद् वृत्त्युपस्थापितार्थं एव प्रकृष्यादिना तदवधारणम् ।

आधुनिकसङ्घे तज्ज्ञानादपि तज्ज्ञानस्य प्रागवधारितस्य शिष्यादि-यन्निशब्दप्राप्तनरूपशार्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य मौल्यव्यतिरिक्तवद्वर्माय सङ्घे तस्य निष्प्रतिपादिकतया तदायोपस्थित्यव्यव्याऽप्यादानरमर्गोपतया सम्बन्धस्यासम्भवेन पराधा न्युपस्थापकत्वाद् शक्तित्वानिवाहान् । तस्मान् परपदायथावाच्यत्वाच्च भावनिधामकः सम्बन्धः पराधान्तरमव । नाप्यसौ समयेन । अभावादावपि सत्त्वात् । किन्तु वर्गिणो गन्धेन सम्बन्धाग्नौ लक्षणे इत्याह ।

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु—चाक्षुषेषु घटादिषु यथा-
ऽनादिर्योग्यता—तद्वीयचाक्षुषादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थः
सह तद्बोधकारणतैव योग्यता, सैव शक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादि-
पदे तदभावात् । अन्यथा पिशादिसङ्केताज्ञानेऽप्यन्यवबोधप्रसङ्गो,
लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्य-

दर्पणः

वाच्यत्वं यथा न समवायि तथा यन्व्यत इति वदता दीधितिहृतापि तन्मतमेवा-
नुसृतम् ।

तदेतन्नानामतानि निराकर्तुंमार्दी तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति—
तस्याः स्वरूपमिति । *तस्याः*—शक्तेः । निर्विषयानां तेषां कथं घटादिविष-
योऽत आह—*चाक्षुषेति* । तथाचौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः । चाक्षु-
षपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम् । इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्व-
म् । इन्द्रियजन्यपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं, न त्वजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात् । शब्दनि-
ष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसकत्वम् । *तद्बोधकार-
णता* । अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञायमानं पदं कारणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुताऽवच्छेदक-
तैत्यर्थो बोध्यः । सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिप्रहाज्यम्भवेनावदयापेक्षणीयतया तस्यैव
शक्तित्वमस्तु, “तदेतोरैव” इति न्यायात् इत्याशङ्कते—*नन्विति* । तस्याऽशक्तित्वे
हेतुराधुनिकेत्यादि । *आधुनिके*—एतत्कालिकसङ्केतविशिष्टे । *तदभावात्* ।
निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः । विनोप्यसत्त्वेऽपि प्रकृते वि-
शेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

मन्वनादिभूतमितिप्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकं, ननु तच्छक्तिद्वारां प्रविष्टम् । येन
तद्दर्पणं तस्य हेतुता सम्भाव्येत; किन्तु बोधकारणवत्येनैव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने
बाधकाभाव इति चेद्, स्यादेवम् । यदि सङ्केतप्रहमन्तरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत्
सम्भवतीत्याह—*अन्यथेति* । सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः ।
लाक्षणिकेति । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः । *आवश्यक-

परीक्षा

न्यज्ञानस्याप्यविषयकत्वेन कार्यधर्मस्य कारणे आरोपान् । यथा शब्देषु वाच्यार्थविष-
यकत्वव्यवहारस्तद्द्वययोग्यतां विवृणोति—*तदीयेति* ।

एवं च शब्दार्थयोः सम्बन्धयोग्यता, सा च तच्छब्दनिष्ठा तत्तच्छब्दार्थविषयक-
शाब्दबोधकारणतारूपा, तस्याज्ञानादित्वविशेषणं कारिकायामुपासम् । अनादित्वं
च—प्रागभावाप्रतियोगित्वम्, तत्र युक्तमित्याशयेन गृह्यते—*नन्विति* । *तद्-
भावात्*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्य तन्मते—पदानां सन्वेऽपि विशेषणा-
भावप्रयोन्यविशिष्टाभावात् । *अन्यथा*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्वाकारं ।
अतिव्याप्तेऽवेति । तेन्योऽपि ला-बाधविषयकशाब्दबोधस्य जननेन ला-याविषयक-
बोधकारणतायाम्नेषु दर्शनार्थेति शेषः । *सङ्केतज्ञानमर्थानि* । अपिना पूर्वोक्त-

कन्यात् स एव शक्तिरस्तु । स एवाधुनिके पित्रादेर्गंधादी चेश्वरस्य

दर्पण

स्वादितिः । अथयथाऽपेक्षणोपशानतिवस्तुवादिभ्यः । *म एव* । सत्वंत वा
परीक्षा

योग्यताज्ञानमगुच्यते । *तथा च*—संज्ञकेतज्ञानस्य हेतुत्वमिदं च । *म एव*—
सद्भूत एव । सद्भूतमास्माच्छ्रुतद्वाराद्यमर्थो बोद्धव्यः, इत्याकारिकेच्छास्योर्ध्वंरि
प्यत् इदं परं—इदमर्थं बोधपरिवृति पदविशेष्यकेच्छास्यो वाः भिन्निगमनादिवाप ।
अत एव—अर्थबोधकं पदं वाक्यमिति व्यवहारः, परार्थबोधकस्यैव वाक्यत्वम्,
तदा दृष्टवान् दृष्टव्याभिव्यादिवदप्यपि व्यवहार उद्देश्यतापक्षेदुर्विधेयतापक्षे
दुर्विधेयकत्वान्न स्यात् । तत्रार्थविशेषः—पेररमशब्देनः शक्तिराधुनिके वाक्यज्ञानि-
सद्भूतः परिभाषेति । पेररमशब्देनार्थबोधकं पदं वाक्यम् । यथा—कन्यापतिवत् ।
परिभाषयार्थबोधकं पारिभाषिकम् । यथा—शुद्धिगुणादिवत् । यत्र तु न द्विविधांति
संज्ञकतोऽथ च पर्यवृत्तमर्थविशेषस्य बोधकं भवति । तदन्वयशक्तिसुच्यते । अथवा च
शाक्यगम्यन्धरुपा । तत्र शाक्यार्थस्य सादृश्यातिरिक्तः सम्बन्धो यत्रास्ति सोऽपि
अन्य इति व्यवहारस्य विषय, सादृश्यात्सम्बन्धरुपा तु सद्भूता गौर्जातुच्यते ।
सुख्यार्थवाच्युरस्यै तान्पर्यविशेषावगतिर्लक्षणाधीनम् । यथा—गङ्गायां सोप इत्यत्र ।
अत्रादीं गङ्गापदवाच्यस्य प्रयाहस्योपविद्यतिस्त्रयं योग्याभावरदे, इदं गङ्गायां सोपा-
या इत्यत्र, प्रयाहार्थकमिति पदेतुमे, इदं पदं तीरगत्यर्थकं योग्यान्वयार्थबोधकस्य
कारकत्वकालिकगानियतविषयत्वादिप्यनुमानेन तान्पर्यविशेषावगमे तीरे सोप
इत्याकारकः शाब्दसंज्ञः, तत्रार्थं शाब्दबोधस्तीरस्युक्तिं विनाऽनुगतस्यस्तीरस्युक्ति
गङ्गापदस्य मत्र नृनि विना सोपपदम् इति तस्य परस्य तत्र नृनिस्तीरानि कल्पयति ।
मत्र शक्तिर्यावृत्तिस्तीरे शक्तिवाहकसोपावभावाद्गुणधेनि लक्षणाक्यास्तीरि
हीत्योदगीवा । अनु प्रागुक्तं वाक्यमाश्रुतद्वाराद्यमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छाक्या-
भिव्या तस्याः शक्तिस्यै न सुखम्, ईदंरंच्छावा एच्छतेन मा यथा यत्नरात् परो बोद्ध
व्य इत्याकारा तथा पत्न्यान्वयो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छास्ये । एवं च यत्नस्य यत्नरा
अन्वयकत्वं परस्यापि यत्नदवाच्यत्वावगतिः । अत्रि पेररंच्छावा एच्छतेःपि यत्नस्य
बोधविषयकत्वनिवृत्तकारणानिर्दिष्टत्वा वा नारणेच्छाया विषयताः सा तु यत् इति न
कस्य वाक्यत्वव्यतिरिक्त्युच्यते, तथापि—तस्या इच्छावाक्यस्यमात्रविषयकत्वेन गङ्गा
पदाधीनबोधस्य बोधे जायमानत्वेन गङ्गापदाधीं बोद्धव्यमित्याकारकत्वमिति तत्र
यत्नस्याप्येन गङ्गापदबोधकत्वस्यो र्तिवत्त्वप्रकारानिर्दिष्टत्वात्पत्न्यावर्तितःपि स्यात्
प्रीत्यै न गङ्गापदवाच्यत्वावगतिर्नि वेद्यु ? न । गङ्गायां तीरत्वावगतिमिति, तीरे गङ्गाया
इत्याच्यतेति वा व्यवहारां बोधे न इत्यस्य इत्यन्वयार्थानिर्दिष्टत्वात्पत्न्या गङ्गापदस्य
बोधविषयकत्वप्रकारानावाप्य पर्यायै निश्चयनिश्चयकत्वमन्वयवर्तितत्वात् सत्येःपि तत्र
ईदंरंच्छावाक्यस्यैव गङ्गापदस्यैव विषयकत्वं प्रकृत्यानावा मा इदंरंच्छावा
व्यतिरिक्तत्वात् न गङ्गापदस्यैव विषयकत्वावगतिरुच्यते । तत्राप्येवमर्थविषयकत्वा-
वगतिरुच्यते । तत्र गङ्गापदस्यैव विषयकत्वावगतिरुच्यते । तत्राप्येवमर्थविषयकत्वा-
वगतिरुच्यते । तत्र गङ्गापदस्यैव विषयकत्वावगतिरुच्यते । तत्राप्येवमर्थविषयकत्वा-

स्तद्व्यवहारापत्तेरिति वाच्यम् ।
नेदं तद्विज्ञानकमितिग्रहयतो वाधेन पदे परग्रहं
ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

तस्य प्रतिबन्धकम्

दपंशः

वि
न च
हादुभयति
तोत्तरत्तन्नि
तस्मा
भावात्
विधर्शात् प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यमप्या
तुल्यज्ञानस्याभ्यसम्भवेत्येत्याशयेन दूषयति—नेदं तद्विज्ञानकमिति । वाधेन
अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिराकर्णनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसन्नापेनेत्यर्थः । तदुपहा
सम्भवात् । अर्थविशेष्यकतात्
बाधपदेऽपि जायते
भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन

परीक्षा

*पदे—वयम्यापदे नागरपदे च । तदुपहासम्भवात्—तद्विज्ञानकमिति
पक्षयोधजनकत्वग्रहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे वयम्यापदजन्यत्वप्रकारकत्वा
वगाही अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो भवतीति
शेषः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तत्तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविषयत्व
ज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । शेषस्य रङ्गे रजनत्वावगाहिज्ञाने ज्ञाने तद्विष
चेष्टादितज्ज्ञानानुमित्युत्पत्तिमंत्रस्य जायते; अर्थ रङ्गे रजनं जानातीति । अर्थ वे
रजनमिति तु पदस्य संप्रत्यासि स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चेत्त्रोऽपि रङ्गे
रङ्गे रजनत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रोऽज्ञानमपि यदि रङ्गे रजनत्वप्रकारकं तदा भ्रान्तिज्ञो
मैत्रो भान्त म्यात् । किन्तु भ्रान्त्यग्रे रजनविशेष्यकरजनत्वप्रकारकत्वमित्याहार्क
रजनत्वावगाही ज्ञानगानेय भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशनं निष्क
मिति भावः । ननु पदविशेष्यकार्थबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति
कारणत्वस्वीकारं तुल्यन्यायनायमथ एतत्तद्वद्विज्ञानबोधविषय इति पदोऽपि रङ्गे
स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिष्वं स्यात् ।
न घटापत्ति । एतज्ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिते पूर्वमुपन्यस्यान्यत्वाद्वाग्भिवारापत्तेरिति
चेद ? न तुल्यव्यतिरेकतया यत्पदानोऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञान तस्यापार्थो पदत्वत्वा

इदञ्चाप्यधीतकत्वं विनादित्कूलेशानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न दोषः । नापि लाक्षणिकोच्चेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिप्राहकत्ववहास्य मुख्यत्वसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षाद्विन्योपस्थितेः शाब्दबोधोपान्तकृत्वाच्छाब्दबोधोपस्थिति शक्तिविन्योपस्थितेरेतद्विज्ञानावन्वोपस्थितेश्च कारणात् वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिविन्योपस्थितित्वेनैव हेतुवेति लाघवम् ।

इति

तदवगाहिसत्त्वं एव तत्त्वादिति भावः ।

अत्रेह विलम्ब-अत्रेह पदमेतदर्थं बोधपत्तिरिति सङ्केतनाशच्छाब्दबोधत्वत्र बोध-कृतान्निष्ठात्वस्य हेतुत्वादिभेदे व्यभिचारो दुस्तर एव । नच तत्र सङ्केतत्वमेव बोधकृतादादन्विष्टुत्वेनेति वाच्यम् । नचिदप्यस्मात्त्वम तद्विषयविषयकत्वेनेति तद्वि-शेष्यांशे तत्रकारो न नेन विवर्तयिते । अत्रेह ज्ञानानि इत्यनुपपत्तयेन शान्तांशे धर्मव्यवहारकत्वव्यवहारेण कल्पयिते विवर्तयिते । अन्वयाप्रान्तत्वं प्रान्तत्वात् विविगम्यव स्यात् ।

एव एव शाब्दविलम्बान्नां तात्पर्यविषयान्तांशानुपूर्वकत्वस्य पदस्यकाशुना-नेन निष्ठावति नेतारदाप्येनिष्ठात्वात्पदाप्येनिष्ठात्वेनोत्तिष्ठेत्तादृशान्तांशानुपूर्वकत्वात्पुना-नेन तत्त्वदाप्येतात्पर्यविषयान्तांश्याविषयविकरणादित्यत्वात्तात् पदाप्येनकत्तुना-मवगातिरं पदवर्तमानेति ।

शक्तिप्राहकनाह—इदमेति* । शक्तिव्येदाश्रयुत्वं बोधकत्वं वेत्यर्थः । विनादी-त्यादिदाश्रयतिष्ठः । पूर्वोक्तं लाक्षणिकोच्चेदापत्तिरित्येव परिहरति—शान्तांति* । शक्तिप्राहकैति* । इत्येव शक्तिप्राहकत्ववहास्येति तत्त्वत्वादित्यर्थः ।

एतु तत्त्वत्वव्यवहारहेतुत्वात्प्रा सत्यव्यावृत्तं सा वाच्यः । तथाच-तन्वोप-स्थितेण त्वनाहृतेषाववकत्वेन कल्पयितेतिष्ठत्वमत्र जाह—किञ्चेति* । शाब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वन्त्यापि मन्त्रवात् ।

यदि च तुल्यविषयेषु नानाभावे इत्युच्यते, तदा स्वनामानाधिकरण्य स्वान्तरहेतोरस्योत्पत्तिकत्वानपत्तयन्तेन तदन्तर्भावोत्पत्त्यस्य कार्यत्वावच्छेदके विवशात्र व्यभिचारः । तत्रपरोधीतकत्वं यदि शक्तिविलम्बात् शब्दधर्मनाशेन इह, तदा शक्तिविलम्बात्परोधीतकत्वेन ज्ञानान्तरदादिनि बोधावच्छिन्नं जाह—इद-मेति* । पूर्वोक्तं लाक्षणिकोच्चेदापत्तिरित्येव परिहरति—शान्तांति* । शान्ता-नत्वादिति* । यथा शक्तिव्येदादिभेदे इदं पदमेव बोधोपपन्नमिति इहो व्य-हारादिना नविन्यतीति भावः ।

स्वनाया वृत्तान्तात्वेवादिभेदे इत्यनाह—किञ्चेति* । शक्तिवन् इति* । शक्तिव्येदादित्ये इत्यर्थः । एवं च स्वनावन्त्य इत्यन्त्यान्तर्यः । स्वनात्यागौरवं कल्पते

स्तद्वृत्तमहापक्षेति घाञ्यम् ।

नेदं तद्वीजनकमितिप्रहृतो घाधेन पदे परप्रहं जानतोऽपि ।
प्रहासम्मथान् । अन्यथा भ्रान्तिस्तस्यापि भ्रान्तत्वापक्षेति ।

दर्पणः

तस्य प्रतिबन्धकता, बाह्याभावात्प्रगाहित्वादिति भावः ।

तद्वृत्तमहापक्षेति । घटादिशाब्दबोधोपक्षेतित्यर्थः ।

पि न तेन पदार्थोऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते; येन तस्य शक्तिपदत्वं स्यात् । किन्तु
तत्पदजन्यत्वमर्थोत्ते सादृशबोधविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिरेकतया
बोधकत्वमप्यवगाह्यं इति तु दुर्बलम् । तुल्यवित्तिरेकत्वे मानामावात् ।
कस्य बाह्याभावात्प्रगाहितो नेदं तद्वीजनकमिति शान्त्य जागृकत्वात् ।

न च नि

तोत्तरत्वनिवेगाच्च, न परस्परजन्यताऽद्वयोर्बोधे व्यभिचारः । परप्रहं
तस्माच्छाब्दबोधोपक्षेति सुखेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थबोधजनकमिति
भावात्प्रगाहितोऽप्रतिबन्धकपदस्योपन्यासवैयर्थ्यात् ।

विधेरिति प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तद्वृत्तमहापक्षेति
तुल्यत्वस्याऽसम्भवं एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्वीजनकमिति* ।

अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनिरुक्तनिर्णयारम्भप्रतिबन्धकमज्ञानेनेत्यर्थः ।

सम्भवात्* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वप्रहासम्मथान्वादित्यर्थः ।

बाधघटोऽपि जायमानस्य रजतं मुद्रमनेनेति प्रहृत्य, इदं

भ्रान्तिस्तस्येत्यनेन दोषाऽभावात्त्वमपि सूच्यते । *भ्रान्तत्वापक्षेति* ।

परीक्षा

पदे—वयस्यापदे नागरपदे च ।

यकबोधजनकत्वप्रहासम्मथान् । किन्तु बोधांशे

वगाहो अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाहो च बोधो
शेषः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे

ज्ञानेऽर्थोद्धारो भ्रान्तिस्तस्य । चैत्रस्य रज्जु रजतत्वावगाहिताने ज्ञाने

घटादितत्त्वज्ञानानुमित्युत्पत्तिर्मेत्रस्य जायते; अर्थ रज्जु रजतं जानातीति ।

रजतमिति तु प्रहस्तस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा

रज्जु रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीज्ञानमपि यदि रज्जु रजतत्वप्रकारकं तदा

मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यने

रजत्त्वप्रहासाद्वा ज्ञानज्ञानेव भवतीति बोधयम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेदानं

मिति भावः । ननु पदविशेष्यकार्थबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य

कारणत्वमोहात् तुल्यवन्त्यागनायमथ एतच्छाब्दजन्यबोधविषय इति प्रहोऽ

स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तिर्ब

न घटापति । एकज्ञानजन्यवदत्तायापत्तिने पूर्वमुपन्यास्यन्त्वत्वाद्वा

चदं न तुल्यवित्तिरेकतया पदार्थोऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञाने

इदञ्चार्यधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिप्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनङ्गत्वाच्छाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

दर्शनः

तदवगाहिज्ञानयत एव तत्त्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यन्-यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताराभिज्ञानस्य हेतुतावादिनते व्यभिचारो दुरुद्धर एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताशानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविषयज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विषेष्णांशे तत्प्रकारो न तेन विपर्ययिष्यते । 'यद्यत्तद् ज्ञानामि' इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरैव विपर्ययकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापन्निरतिवाप्येव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तानर्गो तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षेऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिनतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयोक्तरीत्यादित्यस्वरासात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरनिर्धारितं ।

शक्तिप्राहकत्वाह—इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽनुपेतं बोधकत्वं घेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाभ्रररिपहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिनिवृत्तेन परिहरति—नाऽप्यति* । शक्तिप्राहकंति* । शक्य इव शक्तिप्राहकव्यवहारादेर्लक्षणेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यत्वव्यवहारानुसन्त्या लक्षणावृत्तेव सा वाच्या । तथाच-लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कपनुक्तापत्तेरिद्वयनत आह—किञ्चेति* । शाब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वम्यापि मन्मवात् ।

एदि च तुल्यविनिर्देष्टत्वे मानाभाव इत्युच्यते, तदा स्वमानानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणात्पनि क्त्वाभयमन्वन्देन ननत्ताभवेतिष्टम्य कापेतावच्छेदेक निवेगात् व्यभिचार । तन्वधधाजनकत्वं एदि शक्तिजन्यत्वात् शक्यधवज्जानेन पदः, तदा वारविशेषम्यागृहणमहनात्त्व क्त्वाजापदादिपि बोधायनितन आह इदञ्चेति* । पूर्वोक्तं लाक्षणिकोच्छेदापत्तिनिवृत्त्या परिहरति—नाऽप्यति* । भाषा गमत्वादिनि* । एतं शक्यत्वव्यवहार इव अन्तः घटवेधजनकमिति एते व्यवहारादिना भविः प्रतापे भव

लक्षणाया वृत्तन्तः स्ववर्तमाने उपलब्धाह—किञ्चेति* । शक्तिजन्य इति* । शक्तिजन्य इत्यर्थे एव च लक्षणाजन्य इत्यन्वयः स्वव्यवहारोऽयं सङ्केत

स्तदुपहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्धीजनकमितिप्रहृतो वाधेन पदे परप्रहं जानतोऽपि तद्
प्रहासम्मवात् । अन्यथा भ्रान्तिशस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

दण्डः

सम्य प्रतिबन्धकता, प्राज्ञाभावावगाहित्वादिति भावः ।

तदुपहापत्तेरिति । घटादिशाब्दबोधोधापत्तेरित्यर्थः । उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वं
पि न तेन पदार्थेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते; येन सम्य शक्तिप्रहृतं स्यात् । किन्तु बोधांशे
तत्पदजन्यत्वमर्थोऽर्थो वाद्यथाविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिसिरेषतया पदार्थोऽर्थ
बोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचम् । तुल्यवित्तिसिरेषत्वे मानाभावात् । तत्प्रतिबन्ध
कस्य प्राज्ञाभावावगाहितो नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च ।

न च पदनिर्धार्यधीजनकत्ववरुदनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिविनिगमनादि
द्वादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभयमिद्वन्वाच्च कार्यतायच्छेदकनोदावध्वरि
तोत्तरत्वनिवेशाच्च, न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः । एवं द्वितीयशक्तिप्रहृतज्ञान
सम्प्राच्छाब्दबोधोधापत्तिः सुकरोति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति प्राज्ञ
भावानवगाहितोऽप्रतिबन्धकपदस्योपन्यासप्रयत्नः । प्राज्ञाभावावगाहित्वेऽनुक्त
विधिशक्तिप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यमप्यस्य
तूक्तज्ञानस्याऽभ्यस्येव एवेत्याशयेन कूपयति—*नेदं तद्धीजनकमिति* । *बोधः* ।
अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटनिर्णयारम्भप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः । *तदुपहाप
त्तेरिति* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वपहासम्मवादित्यर्थः । *प्रत्ययः* ।
वाधप्रहोऽपि जायमानस्य रजतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकत्वं ।
भ्रान्तिज्ञानस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्त्वमपि सूच्यते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* । तदुपहापत्तेरिति

परीक्षा

पदे—वयस्यापदे नागरपदे च । *तदुपहापत्तेरिति*—तदुपहापत्तेरिति
यद्व्यवधानकत्वपहासम्मवात् । किन्तु बोधांशे वयस्यापदजन्यत्वप्रकारकत्वा
वगाहो अर्थविशेष्यकत्वलादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाहो च बोधो मर्त्यांशे
शेषः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तत्तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविरुद्धत्व
ज्ञानेऽर्थाकारो भ्रान्तिज्ञानस्य । चैत्रस्य रज्जे रजतत्वावगाहित्वात् ज्ञाने तदर्थ
घटादिज्ञानानुमित्युत्पत्तिमेवमस्य जायते । अर्थं रज्जे रजतं जानामीति । अथ रज
रजतमिति तु ग्रहस्तस्य मैत्रोप्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चैत्रोऽर्थं रज
रज्जे रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि रज्जे रजतत्वप्रकारकं तदा भ्रान्ति
मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यने रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमित्याह
रजकत्वावगाहो जानवानेव भ्रान्तीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशान्ति
मिति भावः । ननु पदविशेष्यकार्यधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपदिष्टमिति
कारणत्वमप्योक्तं तुल्यजन्यतायनायमर्थं एतच्छाब्दजन्यबोधविषय इति पदोऽपि
स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तित्वं स्यात् ।
न च पहापत्तिः । उक्तज्ञानजन्यपदार्थोपदिष्टं पूर्वमप्यन्यस्यान्यत्वाद्दुर्वचितात्पत्तेरिति
पदं न तुल्यवित्तिसिरेषतया यत्पदार्थोऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तस्यापार्थोऽर्थत्व

इदञ्चार्थधीजनकन्यं पित्रादिसङ्केतमानादेव गृह्यते । अतस्त्वज्जानात् पूर्व्यं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्ट्यात् । शक्तिप्रादुर्भावव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनङ्ग्याच्छब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं याच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघयम् ।

दर्पणः

तद्व्यगाहिज्ञानम एव सत्त्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधपरिवृति मद्देतमाप्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरद्वार एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति याच्यम् । सविषयज्ञानस्य सविषयविषयकत्वेऽपि सद्भिदोप्याऽंशे सत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते । 'घटमहं जानामि' इत्यनुप्यवसायेन ज्ञानाऽंशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवाप्यव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामगौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन गिह्यावपि नेतरपदार्थेऽभिमततापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिधैरिति ।

शक्तिप्राहकमाह—*इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं घेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाऽक्षपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति—*नाऽपीति* । *शक्तिप्राहकंति* । शक्य इव शक्तिप्राहकव्यवहारदेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तेश्च सा वाच्या । तथाच—लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह—*किञ्चेति* । *शाब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वस्यापि सम्भवात् ।

यदि च तुल्यवित्तिवैद्यते मानाभाव इत्युच्यते, तदा स्वसामानाधिकरण्यस्याव्यवहितोत्तरक्षगोत्पत्तिक्रवोभयसम्यन्धेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचारः । तत्त्वर्थधीजनकत्वं यद्वि शक्तिः तस्याश्च शब्दध्रवणमात्रेण ग्रहः, तदा वाऽविशेष्यम्यागृहान्तमद्देताच्च क्रपाणीपदादपि बोधापत्तिरत आह—*इदञ्चेति* । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति—*नाऽपीति* । *साधारणत्वादिति* । यथा शक्येघटत्वादिपद इदं घटपदं घटबोधजनकमिति ग्रहो व्यवहारदिना भविष्यतीति भावः ।

लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्ववादिमते दृषणमाह—*किञ्चेति* । *शक्तिजन्य इति* । शक्तिज्ञानजन्य इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्य इत्यस्याप्यर्थः । नत्वगत्यागौरवं सङ्केत

अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभायस्य प्रत्येकं व्यभि-
चारः । शक्तिजन्योपस्थितं यिनापि लक्षणाजन्योपस्थितः शब्द-
योधात् । न चाध्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्वं
कार्यतापच्छेदकम् । तत्तदुपस्थितिन्यञ्च कारणतापच्छेदकम् ।
अनन्तकार्यकारणभायप्रसङ्गान् ।

किञ्च पदार्थोपस्थितं प्रायपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन
च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्यदेव द्रष्टव्यम् ।

न चेद् पदमेतदर्थयोपकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभायकल्प-

द्वयंग

धानशब्दादिति* । यदादिपदेऽगृहीतशक्तिजन्यस्य प्रत्यक्षादुपस्थितत्वादेवंतदिराख्या
शब्दोपानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षादुपस्थितः शब्दोपानुदयजनकत्वादित्यर्थः ।

नन्वनापस्था तादृशगौरवं सोऽप्यमल आह—*अपि चेति* । व्यभिचारो व्यभि-
चारेण बोध्यः । तमेवोपनादपति—*शक्तिजन्योपस्थितिमिति* । *अध्यवहितोत्तर-
त्वेति* । तच्च स्वार्थसाधिकरणक्षानुपस्थितत्वे सति स्वाधिकरणक्षानुपस्थिति-
क्षणोत्पत्तिरूपम् । अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थो-
पस्थितिप्राग्वर्तितशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय वि-
षयम् । शब्दशाब्दोपानन्तरमात्रिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन
शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिरैशिष्ट्याऽभावेन तत्कार्यतापच्छेदकाकान्तत्वात् व्यभिचार-
इति भावः ।

अनन्तेति । स्वत्वस्य तत्तदुपस्थिति विभान्तरत्वेनानुगततया तदुपस्थिताशब्द-
तोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतापच्छेदककोटौ निवेशे कार्यकारणभावा-
नन्वयमिति भावः । स्वायमास्यादाह—*किञ्चेति* । *प्राग्वदेवेति* । शक्तिज्ञान-
विनाऽपि लक्षणाज्ञानान् पदार्थोपस्थितेरथं लक्षणाज्ञानं यिनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थो-
पस्थितेस्तपोरपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः । अध्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्यतापच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तदुदेवत्यर्थः ।

ननु योपकत्वशक्तिवादिनोऽपि गङ्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिपहातृत्वात्प-
स्थितिशब्दबोधयोरपत्तिवारणाय कारणतापच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आशयः ।

परीक्षा

इत्यस्य आह—*अपि चेति* । तं व्यभिचारमेवाह—*शक्तिजन्य इत्यादिना* ।
अध्यवहितोत्तरत्वेति* । सामानाधिकरण्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवं च स्वमामाना-
धिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिरूपोभयसम्बन्धेन शक्तिजन्योपस्थितिविष-
येदृशाब्दबुद्धिं प्रति शक्तिज्ञानजन्योपस्थिति कारणमिति रीत्या कार्यकारणभाव-
सम्बन्धः । एवं लक्षणाज्ञानस्येऽपि *प्रसङ्गादिति* । स्वत्वस्य तत्तदुपस्थिति-
वन्ततया अनन्तकार्यकारणभायप्रसङ्गादित्यर्थः । गौरवान्तरमाह—*किञ्चेति* ।
लक्षणाया नृत्त्यन्तरत्वमते गौरवाच्छब्दा नृत्त्यत्वप्रदर्शनेन निरावृत्ते—*न चेद् परमिति* ।

दर्पणः

शेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुना । शक्तिमयम्बन्धेन, शक्त्यमयम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्ततेः संसर्गस्वरूपम् । शक्तिस्वरयनिश्चायच्छेदकज्ञानार्थं पर्यायान्तरनिर्देशेन शक्त्यमयम्बन्धे संसर्गव्यञ्जानस्यापि तत्रैव शोदीकरणम् । परन्तु परनिष्ठप्रकारतानिरूपिततादृशायांम-
गिकविषयतायामर्षविशेष्यतानिरूपितत्वात्प्रभ्युत्पन्नमान् शक्तिमयम्बन्धेन पराश्रमा-
प्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धत्वं लक्षणाज्ञानम् ।

“इन्द्रियाणाम्” इत्यादिहरिरुच्य स्वयमर्थः—इन्द्रियाणां बाधुषादिरिषेणु
घटादिषु पुरुषप्रयत्नाज्जोश्या यथा योग्यता तदीयवाधुषादिधारणतावच्छेदकरूपान्ति-
तयाऽर्थः साकमपि पदानां सम्बन्धो योक्तव्यता तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वम्, न
तु जनकत्वमेवोपयुक्ततेरिति न तद्विरोधोऽर्थीति सर्वमनवयमिति ।

तदुप्राहकं च व्याकरणस्युत्पादि । तदुक्तम्—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकौशासवाक्यान्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य घोषाद्विद्युतेर्बदन्ति साभिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं लाघवसदृशमेव शरितप्राहकमिति शैषापिमतम् । यतो
लाघवसदृशतेन, “सः कर्मणि” (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण वृत्तापेय शक्ति-
परिच्छिद्यते, न तु कर्त्तरीति यथैतत्तयोक्तम् । एवं “गुणे गुह्यादय” इति कोट्येनारि
लाघवसदृशतेन गुणे एव शक्तिनिर्द्वाय्यते; न तु गुणिनि गौरवान् । गुणिवोचस्तु गुहा-
दिपदभ्यो निरुत्पलक्षणयैवेति च तदुक्ततेः निरुदत्त्वं च प्राङ्निरुक्तम् ।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानारम्भकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्युत्तिङ्गारा गव्यादिर्गव-
दिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकरत्वम् । इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽश्रयाभ्यारवि
तदुपहृ । आसत्त्वं च तदर्थविषयक्यपार्थज्ञानवत्त्वम् । व्यवहारात् यथा प्रयोक्तृवृत्तेन
घटमानयेत्युक्ते प्रयोक्तृवृत्तेनाऽऽनीते घटे पारवस्यो, घटकमेकानयनादिकार्यं घट-
कानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते । व्यवहारे व्यवहृत्संख्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । अनन्तरं
तद्वेतुजिज्ञासवामुपस्थितं तद्वाक्यमेव तद्वेतुत्वेनाऽवधारयति । तस्य चाऽर्थाप-
व्यस्य तद्वेतुत्वानुपपत्त्याधेन साकं पत्रात् वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति । सैव
शक्तिरिति व्यवहिते ।

परीक्षा

प्रागुक्तम् । शुद्धा द्विविधा उपादानरूपा, लक्षणाख्या च । ऐक्यार्थापरित्यागेनेता-
योऽप्यस्तीति जनिता उपादानलक्षणा, इयमेवाजहस्त्वार्थस्त्युच्यते । तदपरित्याग-
येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनान्वयित्वम् । यथा शक्तिः शक्तिः कुन्ताः प्रवि-
शन्ति, आकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ, आद्ये क्षत्रियशब्दस्यैकसाधवाहित्वावच्छि-
न्ने, द्वितीये कुन्तशब्दस्य कुन्तधरे, तृतीये-काकशब्दस्य दध्युपपातके लक्षणा ।

शक्त्यर्थपरित्यागेनेतदर्थविषयबोधजनिका लक्षणा इयमेव जहस्त्वार्थस्त्युच्यते ।
तदपरित्यागश्च शक्त्यर्थस्य येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनान्वयित्वम् । यथा
‘गद्गावां घोष’ इत्यादौ गद्गावदादेन्तोरलक्षणापाम् ।

यत्-शक्त्यर्थपरित्यागात्प्रविशिताग्न्यलक्षणावियबोधजनिका जहस्त्वार्थति । तन्न । गो
वाहीकमानयेत्यत्र गामित्वस्य गोशब्द लक्षणापामनिव्याप्ते ।

दर्पणः

तु, भोजनादिरूपप्रकरणेन सा । 'अस्ता शर्द्धरा उपरधाति' इत्यादी 'तेजो वै वृत्त' इत्यादिस्तुतिरूपाहिल्लुहादन्वयपदस्य वृत्तमाधनाऽङ्गने सात्पर्याङ्गतिः । 'रामो ज्ञान-दान्य' इत्यादी ज्ञानदन्वयपदस्यान्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता । एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपनरायेति सामर्थ्याङ्गम्यते । 'यत्र निम्बं पत्तुना' इत्यप्रौचित्यात् परशुरपदस्य छेदनाऽर्थत्वम् । 'भात्यत्र परमेजरा' इत्यत्र राजधानीरु-देशान् परमेवपरपदस्य राजपरत्वम् ।

'चित्रभानुभाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं शशीं बर्हेर्दिवा सूर्यस्य बोधकम् । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' इत्यादी व्यक्तेः—लिङ्गादाद्ये सुहृदोऽन्त्ये सूर्यस्य बोधकं मित्रपदम् । 'स्पृष्टपृथ्वीमनद्वाहीम्' इत्यत्र स्वराण् गत्युदरबहुभ्रोहर्षनिर्णयः । आ-दिपदात् पत्वणत्वादि । यथा 'सुसिक्तम्' इत्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूषा-र्थकत्वं, सुपिस्तमित्यत्रोपमार्गस्यान्याऽर्थकत्वम् । एवं 'प्रणायक' इत्यत्र णत्वात् प्रणयनकर्तृबोधः । 'प्रनायक' इत्यत्र सदभावान् प्रगतनायकबोध इत्याद्युद्धम् ।

यत्तु पदपदाऽर्थयोर्व्यर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतेतराऽध्यासमूलकता-दात्म्यं भेदव्यापृक्तमस्ति । "तस्य वाचकः प्रगव" "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति भेद-भेदयोर्दर्शनात् । आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी, अर्धेभ्योद्भूतत्वविवक्षया स्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थं प्रथमा । स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यपहार-नियामकः । शक्तिस्तु सङ्घत-पदार्थाऽन्तरं वेति भट्टानुपायिमतम् ।

तत्तु न साधीयः । अध्यासमूलकस्याऽमनन्तस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । भेदा-भेदयोः परस्परभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकरासम्भवाच्च । कस्यचिन् तथाऽध्यास-सम्भवेऽपि सर्वेषां तथाच्यासे मानाभावात् । घटपदनाद्येऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तथोस्तादात्म्यस्यासम्भवरुद्विकत्वाच्च ।

न च पाकरते प्राक् श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानो न श्याम इति प्रतीतेर्भेदा-भेदो न विरुद्धाविति वाच्यम् । अध्यास्यपृथ्वीनां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधात्ता-यात् । अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानो न श्यामो' 'वृक्षो मूलेन कपिसंयोगी' इति न तु तदन्वगाहिनी—घटोऽर्थं न श्यामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः । किन्त्वभेदवादे घटपदनाद्ये घटनाशापत्तिः, एवं शब्दवर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रिय-प्राप्ततायाः शब्दस्य यथुरादीन्द्रियप्राप्ततायाश्चापत्तिरिति बहुव्याजोपः । शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा यथ्यते ।

परीक्षा

विर्मल एव इति तु न, शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा, स च सम्बन्ध साशारेव गृह्यते ननु परम्परासम्बन्धः । अत एव प्रकाराकृता प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धा-भावादित्युक्तम् । अत्र प्रयोजनशब्द प्रयोजनया प्रतीतिस्तद्विषयलाक्षणिकः । ल-क्ष्यतावच्छेदके हि परम्पराम्बन्धस्यैव सम्भव इति । नच परम्पराम्बन्धो हि लक्षण्येति स्वांकार द्विपदस्य वाच्यं—यद्रेकद्वयं, तद्वर्षिते भ्रमरपदे तद्वाच्य-स्वरूपपरम्पराम्बन्धमादाय मज्जते लक्षणा न स्यादिति वाच्यम् ? इष्टापत्तेः, द्विरे-कपदं रथन्तरपदवृद्ध्या मधुप्रतोन्थापकमित्यस्योकारात् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः का-

दर्पणः

इत्यत्र भुजिगतोरनयावकाशरमनेपरनिराकाहृतवा वाक्यार्थबुद्धौ प्रतिवशान्
तद्वातुना स्वार्थपालनमम्बन्धिसामनं लक्षणे । आत्मनेपदमभिध्वाहृतभुजल्लय
उदेनाऽऽरुपातबोधप्रत्ययित्वात्तलनबोधस्वरूपाऽयोरपरस्वरूपनैराकाहृत्पव्य "भुजो-
नरने" (पा०मू० १।३।१) इति सूत्रेण बोधनात् । तत्र केवलपदेन तात्कालिकामा-
भिध्वापृथिवीपालकर्मकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतिबोधिताऽनरुतेर्देहेकत्वबोधि-
नी स्वभिरभिधीयते । एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः ।

एवञ्च तात्कालिकरामाभिध्वापृथिवीपालनकर्मकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याभावप्रतियो-
गितानरुतेर्देहेकत्वमिच्छिताभिध्वापृथिवीकर्मकभोगकर्मतां पृथिव्यन्यधीकर्मकभोगाकर्त्ता
रामाभिध्वा पृथिवीपाल इति श्वायनये वाक्यार्थबोधः । 'द्विरेको मयुरं रीति' 'पिक
कृत्रति कानने' इत्यादी तु मुख्यार्थबोध एव लक्षणावीजम् । किन्तु सा लक्षितलक्ष-
णेऽनुच्यते । लक्ष्यमामासाधैरेकद्वयमिच्छितव्यतितत्वात्तस्याः ।

तथाहि—येन पुरुषेण द्विरेकादिरदस्य प्रागिविशिष्टे शक्तिर्न गृहीता, किन्तु ही
रेकी वपेति अतएव ता देहद्वयमम्बन्धिभ्रमरपदे शक्यमम्बन्धरूपलक्षणा गृहीताः तस्य
प्रागिविशेषविशेष्यकमपरात्तावकर्मत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविरयस्यानुपपत्त्या द्विरे-
कात्तात्पर्यव्यवच्छेदद्वयव्यतिपादात्ताव्यत्यलक्षणयोग्यित्वात् प्रागिविशेषे मयुराऽप्रापक
भूत्वाभाव इति द्विरेकपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते । तेन च प्रागिविशेषयोग्यित्वात्
तु न सम्बन्धः । प्रत्ययानामिति अनुत्पत्तेस्तत्र प्रत्ययार्थाव्यवस्थासम्भवात् । भ्रमरपदे
लक्षणावामपि न तेन तदुपस्थितिरुद्धरितस्यार्थप्रत्यापकत्वादिप्राप्याहः । एवं
"पिकः कृत्रति कानने" इत्यादावपि बोधव्यम् ।

एवम्—

गच्छा इति वै पुंसां दृष्टा पीताश्वगादिना ।

इत्यत्र पीता गच्छा पापं इतीति वाक्ये गच्छापदान् स्वतावपयवादाश्वगाश्वप
विभावमम्बन्धरूपलक्षणाऽऽहितमन्वहारमहृत्तादुपस्थितोत्पत्तये वाक्यमन्वा-
श्वकः । तात्पर्यानुसरतिरेव वा सर्वत्र लक्षणावीजम् । तदुच्चावच्छेदेनैवोक्तैवाहा-
हृत्पादीनामुपयोगः । अत्र एव यद्वा प्रवेशेऽप्यप्यदी अष्टादशिरदानी तद्वात्कर्मणि
लक्षणा । अत्रिणु प्रयोगकर्मत्वाऽन्योन्यानुपपत्त्यभावेऽपि भोगादिप्रकरणोपेक्षात्तात्पर्य
विशेष्योक्तप्रयोगकर्मत्वप्रवेशकर्मत्वाऽनुपपत्तेस्तत्र आश्वकलक्षणात् । एवं 'कृत्ताः प्रति-
भि' 'अत्रिणो वाग्नि' इत्यादावप्युच्यते ।

अनु अष्टादशिरदस्य परद्वयव्यतिष्ठनेन वाक्यतया श्वायनये कर्त्तव्यं तस्य लक्षणा, न
क्यावतिहे । किञ्चात्र केदगाऽगन्तव्यं लक्षणाऽवच्छेदकम् । वाग्नीत्यन्वयान्वा-
परीत्या

परीत्या

द्विरेका अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणे साधनादेव । अत्रवा बोक्ता ज्ञानो लोक
इत्युच्यते । अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणा शक्ति ज्ञानानो वाक्तावयानामन्वयान्वात्
लोकलक्षणाः अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः
अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः
अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः अन्वयान्वात्तस्य अन्वयमन्वयलक्षणाः

नन्येयं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकर्तारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् । तथाच साधुताऽपि स्यात् । शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषे या नियमः पुण्यपापयोः ॥३८॥

असाधुः गान्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकैश्चिदिष्यते । तथाच लिपित्रत्तेषां साधुस्मरण एवोपयोगो, न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो, न साधुत्वमिति भावः ।

उक्तं हि धाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

दर्पण

हलामाऽभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः । यदि पुनराऽनुमाविको लोकार्णां स्वरपरादीं शब्दादनुमर्षं प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यञ्जनादृत्तिरप्रत्युद्भवेति ॥ ३७ ॥

स्वोक्तनिःशृङ्खलमेवावलम्ब्य मूलमवतारयति—*नन्विति* । *एवम्*—बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे । *तत्राऽपि*—अपभ्रंशात्मकभाषायामपि । *स्यादिति* । तस्या अपि बोधकत्वादीश्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु भाऽयमिति प्रमाह इति भावः । इष्टापत्तावाह—*तथाचेति* । “नाऽपभ्रंशितत्वे” इत्यादिनिषेधमिधिरिषयत्वानाप्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

द्विधेति । अपभ्रंशानामुक्तशक्तित्वमत्वाऽभावव्यवस्थायपनेन साधुत्वस्याऽन्यथानिर्वचनेन चेत्पर्यः । मूढे, *अनुमानेन वाचक इति* । अनुमानमत्र स्मृतिः । अनुपशान्मानमिति रिति इत्युपत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् । तच्छृण्वानामपि शाब्दबोधदर्शनात् । गव्याद्यःपभ्रंशानां गवादिशब्दवितृतिभ्येनोद्बोधकविधवा इदिति प्रकृतिस्मात्त्व्यादिरव्याशनेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति* । *अनुमायेति* । स्मृत्तेरर्थः । वाच्येति च—‘तेषां साधुस्मरण एवोपयोग’ इति । अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न, शब्दजनकमाधुत्वस्यामावाद्माधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्देति भावः ।

तत्र हरिमम्मनिमाह—*उक्तं द्वीनि* । *ते*—अपभ्रंशाः । साधुत्विति विषयप्रसंगी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः । *प्रत्ययेति* । गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः । पञ्चाशत्परीक्षा

परीक्षा

वदारात् । स च इविद्विर्निर्णयः । इविदादावेव, तद्विषयबोधोपभिन्यावेक एव शाब्दबोधः, अनुभूयते मूलमित्यादी कथनेषामुदाहरणानि काव्यप्रकाशनादीं स्पृष्टानि ॥ ३७ ॥

नन्वेवमिति । अथेवाऽत्रकत्वस्यैव शक्तिभ्यं तत्रापि भारताशब्देऽपि अनुमानेन, अनुपशान्मानमिति व्युत्पत्त्या अनुमानमत्र स्मृतिरत्रम् । *अनुमाये*—*स्यार्थवत्त्वा* । *वाचक इति*—एव वाचवाचकत्वमत्र चच्छ्रवणत्वम्, तदा तन्वित्प्रसङ्ग इति भावः । *तथा अनुमानमवश्यम्*—वदपत्त्यादि, तनु साधुशब्दत्वम् *स्यादिति* । *ते*—अथाऽत्र । साधुत्विति मन्त्रव्यर्थो विषयत्वम् ।

तादान्यनुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।
 न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
 ते यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात् साक्षाद्वाचकाः ॥
 सन्धाऽन्येति यदा घातः शिष्यनामः प्रभापते ।
 सत्यं कृतं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
 एवं सार्धं प्रयोज्ये योऽपत्रंशः प्रयुज्यते ।
 तेन साधुव्यवहितः कश्चिद्योऽनिर्णीयते ॥ इति ।

नन्वपत्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानम् । शक्तिकल्पकस्य
 वहाऽरादेस्तुल्यत्वादिति चेत् ? सत्यम् । तत्रदेशमेदनिन्नेषु

संज्ञे

नाह—तादात्म्यमितिः । साधुगवादिनाम् तादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामात्रात् वेत्त्यर्थः । पूर्वकारो वाच्ये । गोपदे वचनात्पि करानाशयेन गावित्युच्चारितम्, वस्तुतो गोपदेमेदमिति तादात्म्येन । मानमाना गव्यादिगवा गवादिस्वरूपस्य प्रकारका इत्यर्थः । न च वक्ष्यमानकत्वाभेदः । तत्रान्यत्रंगतादुक्त्यां पूर्व शक्त्याऽवच्छेदकत्वादत्र तु साधुगवापालतत्त्वात्त्वमिति मेदादिति भावः ।

एतद् शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वीकृत्यां तादात्म्यमित्यादिहरिकारि-
 काहंस्वात्मनश्चतपोत्पन्नं तन्मुषेव । तादात्म्यस्य शक्तिर्व्यभिक् शब्दादितादा-
 त्म्यत्वात्प्राप्तौ चक्रेन तस्य शक्तित्वात्प्रमत्तवान् । तत्रकालोत्पन्नाऽप्येवमना
 साधुगवादात्म्यप्रान्तात्प्रमत्तानामर्थोपपन्नत्वमिति पत्रान्तरगतपरं तद्व्या-
 ख्यानत्वात्तत्त्वादिति ।

अत्रावच्छेदे मुक्तिनाह—न निर्णीयते । यदन्तेऽपत्रंशाः साधवः पर्याया इव
 सिद्धेः स्मृत्वादिना न प्रतिनाम्नोऽप्यो न वाचका इत्यर्थः । ते साधुचित्वात्पुस्तनर्त
 विरादपति—अन्धान्वेत्यादिः । अल्पकृतमिति भावमविषयविशेषणम् । तद्विदान्-
 कल्पकतादुधोक्तान्, कल्पकते साधुगपदे । कल्प, स्मृते मतीति शेषः । शिष्य-
 तदर्थशाब्दबोधो भवतीत्यर्थः ॥ इत्यनेनेत्यर्थः । *सार्धं*—गवादिगव्ये ।
 अपत्रंशः—गव्यादिः । *मेदः*—अनाधुगपदेन । *साधुव्यवहितः*—साधुस्मृतिहा-
 रकः । *हरिवद्*—प्रमत्तौशब्दादिरुक्तः । अनिर्णीयते—बोध्यते इत्यर्थः ।

परीक्षा

तस्मिन्नुनाददार्थत्वरणेऽन्वयः । साधुविषयकत्वरणेदेति तन्मुदितायं, अत्रान्तर-
 नाह—तादात्म्यमितिः । साधुतादात्म्यप्रकारकज्ञानविशेषणतां प्राम्थवेत्यर्थः,
 वापे—इव शब्दोपगमनावच्छेदे मुक्तिनाह—न निर्णीयते । अत्र इति । ते—
 इति शेषः, तेषामाधवः साधवः पर्याया इव सिद्धेन प्रतिनाम्नोऽप्यादिना न प्रतिनाम्नं ।
 अत्रावच्छेदा इत्यप्य पूर्वोक्तमर्थं विरादपति—अन्धान्वेतिः । *अल्पकृतमितिः*
 शिष्यादिमप्यन्तं तेषामन्वयेन, अल्पकते साधुगपदे, स्मृते मतीति शेषः । *इत्यनेनेत्यर्थः*
 इत्यनेनेत्यर्थः *साधुव्यवहितः* साधुस्मृतिहा-
 रकः ।

प्रतिनाम्नोऽप्येव तद्विदुनाहूते—नन्वेति । शक्तिरुक्तं चक्रेतिः यदा शब्दे

बोधश्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याऽवाधेन तद्दृग्दृश्यान्नमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयि-
प्यास्तस्या बाधाभावात् । शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमा-
सम्भवाच्चेति ।

द्वयं:

तेषां साधोरिति । *शक्तिभ्रमादिति* । अर्थनिरूपितायाः साधुराश्रयनिष्ठायाः शक्ते-
रपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपाद्यते ? उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्र-
मात् ? तत्र नाद्यः कल्प इत्याह—*बोधकत्वस्येति* । द्वितीयेत्याह—*ईश्वरेच्छेति* ।
सन्मात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन
बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्रावाधेन तामाज्ञायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वस-
म्पत्तिः । प्रतीतेर्भ्रमत्ये विषयबाधस्यैव तन्न्यत्वादिति भावः ।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्ब्यावृत्तेदश्वरेच्छारूप-
शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकानावोऽस्त आह—*शक्तेरिति* । *भ्रमासम्भवाच्चेति* । तत्पदविभे-
दप्यक्तद्वयंबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविभेदप्यक्तत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविभे-
दप्यक्तत्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः । यथाद्युताऽभिप्रायेणेदम् । परिष्कृतविभे-
दप्यक्त्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदायांन्तररूपाया वा शक्ते-
स्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम् । तथाव भ्रमेणापि बोधस्य दुरपादत्वेन
भाषायां शक्तिरावश्यकैति भावः ।

परीक्षा

भ्योऽपभ्रंशेभ्यो बोध इति नैयायिकानुयायिनः शङ्कां निरस्यति—*न च शक्तोति* ।
अभ्रमत्वादिति । तद्भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि भ्रमस्तदभावश्चानभ्रंशेषु नास्ती-
ति भावः । *सन्मात्रेति* । अत्र मात्रपदं कात्स्नार्थकम् । अपभ्रंशेभ्योऽर्थबोधस्य
सर्वानुभवसिद्धतया तेष्वप्यर्थबोधकत्वेनेच्छाविषयतायाः सम्भव इति भावः । ननु
यथा लाक्षणिकेषु वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्ब्यावृत्तः सन्न्यन्ध ईश्वरेच्छायाः कल्पने
तथाऽपभ्रंशेष्वपि तस्य व्यवहारः सार्वजनीनो नास्तीति तदा वृत्तित्वसम्बन्धेन शक्त्य-
भावस्तेष्वस्त्येवेति भ्रमत्वसम्भव इत्यत आह—*अशक्तैरिति* । तदर्थविषयकबोधज-
नकत्वप्रकारकेच्छायास्तत सद्विभेदप्यक्तत्वेन गृहं वान्यस्मिन्पदे भ्रमो वाच्यः । अन्यथा
विभेदपज्ञानाभावेन तत्प्रकारको भ्रमो न स्यादिति शिष्टबुद्धिं प्रति विभेदपज्ञानस्य कार-
णत्वादनन्तस्या इच्छायास्तदर्थं तत्तत्पदविषयको प्रहः पूर्वं वाच्यः । एवं च तेनैव
विभेदपदर्शनेन प्रतिबन्धाद्भ्रानाम्भवत् । अयम्भावः—यथा नैयायिकमते—प्रवाहो गङ्गा-
पदमक्य इति ज्ञानं प्रमा तौर गङ्गापदशक्यमिति ज्ञानन्तु भ्रम इति भवन्तानि ईश्वर-
च्छाया गङ्गापदेन प्रवाहबोधो जायतामित्याकारिकाया प्रवाहो गङ्गापदजन्यत्वनिष्टप्रका-
रतानिरूपितबोधनिष्टप्रकारतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविभेदपत्व-
रूप सम्बन्धोऽस्तीति प्रवाह शक्य इति ज्ञानस्य नाहमच्छा गङ्गापदजन्यत्वनिष्टप्र-
कारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्ने ताहमच्छाया निरूपितत्वविशिष्टविभेदपत्वावच्छेदक-

उक्तञ्च धाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादपञ्चशा विगुणेष्वभिधातुषु ।

प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥

द्वैवी धाम् व्ययकीर्णैयमशतैरभिधातुभिः ।

अनित्यदर्शितां त्यस्मिन् धादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अथाचकः = अयोधकः । बुद्धिविपर्ययः = एते एव धाचका मान्ये

दर्पणः

अस्मिन्नपि पथे हरिसम्प्रतिमादर्शयति—उक्तञ्चेति० । पारम्पर्यादिति० । स्वार्थे ष्यत् । विगुणेष्विति हेतुगर्भे विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापात्ररूपम् । अभिधातृगुणवन्माऽपञ्चशानियामहत्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातुषु सन्सु परम्परायेत्यर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । द्वैवीति० । संवृतकरुणेत्यर्थः । अशतैः—करणाऽपात्रवन्निः । व्ययकीर्णः । उच्छिन्नाऽनुपूर्विका कृतेत्यर्थः । अनित्यदर्शिताम् । अस्मिन् धादे । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम् । यस्मिन्नर्थेऽपञ्चशाः प्रतुरूप्यन्ते, तदाकल्पस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वाद्गतो व्याख्ये—अयोधक इति० । व्यवहित साधुर्न तत्र बोधकः । द्विन्सु साध्यादपञ्चशा एव तत्तदानुपूर्वामत्येन वाचका इति भावः ।

नन्वियं अञ्चशाख्या धाम् अभिधातृगुण्येनोच्छिन्नाऽनुपूर्विकाऽपि द्वैवी संवृतकष्वेव । नैवाधिकानां स्वस्या अयोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युक्तत्वाद्गतात् साधुणां दास्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वसम्भवारित्यर्थकं द्वैवी साध्यवकीर्णैवमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमहत्त्वस्यैवोक्तोद्भूतम् । नचेत् 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम् । तद्वन्ने असोपित्वात्प्रकटापञ्चशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणान् बोधात्प्रभ्युत्थमानात् । तेषां मित्यादेः साधुनादास्यारोपविन्यास्त एव प्रसिद्धायांतां बोधका, न तु तत्तदानुपूर्वामत्येन बोधका इत्यर्थात्तन्मात्रोक्तयुक्त्यापञ्चशानां तस्येन वाचकत्वादिद्विरन भाई—

परीक्षा

स्वानुच्छिन्नाच्छन्दश्चतानिःश्रितां त्रयस्यस्यस्यधारणित्वाच्छन्दश्चकल्पस्यस्यधारणित्वात्प्रकारनानिकल्पस्यम्—प्रमात्वम् । तौर्वा गच्छापदशकवमिति ज्ञातस्य प्रमात्वम् । तादृशानाथ तौर्वादितावच्छन्दश्चतानां तादृशबोधविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदश्चतानाच्छिन्नाच्छन्दश्चतानिकल्पस्यस्योद्धारणम् । द्विन्सु शुद्धावच्छन्दश्चतानाथैवेति कल्पनार्थिनि । वदन्तिह्यल्पकस्यैवाऽऽत्मकस्यैवाच्छन्दस्यमिति वारिनामस्माकं मते तु तौर्वा गच्छापदशकवमिति ज्ञातस्य प्रमात्वस्य प्रमात्ववत् भाषाशब्दविनायकमपि ज्ञातस्यमेवेति ।

स्वार्थे ष्यत् इति सम्प्रतिमाद्—उक्तञ्चेति० । पारम्पर्यादित्येव स्वाध्यायवत् । विगुणेष्विति० । तत्रस्यैववचनम् । व्ययकीर्णत्वात्स्यम् । अभिधातृगुणवन्माऽपञ्चशानि वाचकत्वात् । अस्मिन् धादे इत्यर्थे । तत्र अशतैरपञ्चशा इत्यर्थे । अशतैः—करणाऽपात्रवन्निः । व्ययकीर्णः । उच्छिन्नाऽनुपूर्विका कृतेत्यर्थः । अनित्यदर्शिताम् । अस्मिन् धादे । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

इति विपर्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संसृतयन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहात्तादयस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वी पदेष्वच्छेदिका । सा च पर्यायेष्विव भाषायामप्यन्याय्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संसृतवद् भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दा शक्ता एव । न च पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—नियम इति* ॥ पुण्यजननबोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापज-

द्वयं:

किञ्चेति । *तासाम्*—भाषाणाम् । *दोष इति* । तथा च गौरवात् तत्र शक्तिरित्यर्थः । सकलदेशनिष्ठपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* । बोधजनकत्वावच्छेदिकेत्यर्थः । *तयोरिति* । साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकलदेशनिष्ठपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शक्तिर्गतिक्त्वां कर्मोत्प्रेषु प्रयुज्यते, विकार पूर्वजनाप्यां भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्तद्देशनिपतसंसृतेषु शक्तिसिद्धयनापत्तेः । वाचकस्य व्यञ्जकत्वायामाट्टहारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अत एव तत्तद्देशीयनिष्ठानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चाऽसौ भ्रमः; बाधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तयाचंति* । *एवम्*—अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे । *तेषाम्*—अपभ्रंशानाम् । *साधुता स्यादिति* । शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । *साधुभिर्भाषितव्यमिति* । साधूनेव प्रयुज्यंतेत्यादिस्पष्टचे-

परीक्षा

नित्यत्ववादिनाम् । अस्मिन् वादे = शक्तिविकारं, एते = साधवः, नान्ये-अपभ्रंशाः, येषां मतेऽपभ्रंशानां वाचकता तेषाम्मते साधूनामपि वाचकताप्रतीत्यत उक्तम्- *अबोधक इति* । तथा च साक्षात्तेषां साधु न बाधकः किन्त्वसाधुस्मरणाद्वाप्यसाधु तादात्म्यारोपाद्वा असाधुबोधक इति बाध्यम् । नचैवमसाधुभ्यः साधुतादात्म्यारोपावच्छेदोपपन्नता वाचकता साधुत्वेव-पर्यवसन्नेत्यसाधुत्वं वाचकता न सिध्यतात्वत आह—*किञ्च विनिगमनेति* । *तेषाम्* = असाधूनां प्रत्येकं महाराष्ट्रभाषाघटकस्यैकस्य शब्दस्य वा साधोर्वा वाचकत्वेनैव विनिगमनाविरहप्रदर्शनम् प्रत्येकमित्युक्तम् ।

ननु वाचकतावच्छेदिकाऽऽनुपूर्वी सारशब्दमन्वन्धिन्नेका भाषाणां नु नानेति विनिगमकस्यत्वान्न नाराशब्दानां वाचकत्वमेव आह—*किञ्चानुपूर्वानि* । *वच्छेदिका* । बोधजनकत्वावच्छेदिका । नच साधुना साधुत्वविशिष्टपरिगृहीतत्वेन तेषामेव वाचकत्वे विनिगमकमप्यनिति वाच्यम् । "शक्तिर्गतिक्त्वां कर्मोत्प्रेषु विकार पूर्वजनाप्यां भाषन्ते" इति भाष्यात्संस्कृतानामप्यस्मिन् धने सकलनिष्ठमस्मन्त्वान्वाभावात् ।

असाधूनामपि बोधजनकतया प्राकृतभाषोदाहरणानि काव्यप्रकाशनादौ स्फुटम्-

ननयोधनाय “नासाधुभिः” इति निषेधः । तथा च पुण्यजननयोग्यत्व साधुत्वम् । तत्र पापजननयोग्यत्वप्रसाधुत्वम् । तत्र जनकताऽवच्छेदिका च जातिः । तज्ज्ञापकञ्च कोशादि व्याकरणादि च ।

एधमेध च राजसूयादेर्माक्षणे फलाऽजनकत्वयद् गवादिशब्दानां नाभ्यादौ साधुत्वमिति सङ्गच्छते । आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि,

दण्णः

स्यर्थः । *नासाधुभिरिति* । “नापन्नशित्वी न म्लेच्छित्वे” इत्यादिविषयविधिरित्यर्थः । योरवत्त्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । *तत्र*—साधुत्वात् । *जातिरिति* ।

तत्र प्रमाणं तु “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामपुत्रमवति” इति “एकः पूर्वपरयोः” (पा०सू० ६।१।६४) इत्यत्र भाष्यपरिच्छिन्नमिति । सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञानः । यदिह परिनिष्ठितं तत् साधित्यर्थापत्तिलभ्यवाचयेन । अतः शास्त्रान्वितः शास्त्रच्युत्पादनमार्गोऽभिमंशितः । सुप्रयुक्तः शिक्षापुक्तमार्गोऽप्रयुक्त इति सदर्शः । “ते देऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः” इति धृतिश्च । यदि च क्त्वादिना साधुत्वात् तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदाऽऽत्पाधिरिति भावः ।

तज्ज्ञापकमिति । तदभिष्यञ्जकमित्यर्थः । यद्यैतत्प्रयुक्तम् । व्याकरणादिदाष्टिदप्रयुक्तत्वपरिग्रहः । *एवमेवेति* । तत्तदार्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वस्यैवसानलाभेनैवेत्यर्थः । *क्याजनकत्ववदिति* । क्षत्रियाऽधिकारित्वस्यैव तस्य फलधनणादिति भावः । *साधुत्वमिति* । गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वस्य साधुत्वमित्यर्थः । ननु आधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रे च्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह—

परीक्षा

निर्वाचकत्वमेव । साधुत्वमित्याशयेन शङ्कते—*नन्वेमिति* । *निषेध इति* । अत एव भाष्ये—“तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्वाक्षणेन न म्लेच्छित्वे वापभाषित वे” इत्युक्तम् । *साधुत्वमिति* । अत एव—यशादौ कर्मणि शिष्टधर्मकुसुमाभसाधुनां प्रयोगो नोक्तमते । नवासाधुनामपि चेद्वाचकता तदा साधुत्वोपासम्भरूपवीजाभावे च्युतसंस्मृतित्वस्य दूषकता न स्यादिति वाच्यम् । विप्रमभार्पा वाण्डाः कदाचिन्नैव पण्डितानां साधुपदस्यसुशायमप्येऽसाधुदर्शनेन हृदयोद्देशो भवतीति तस्य दूषकता स्वीकारान् । साधुनां पुण्यजनकत्वे “एकः पूर्वपरयो” इति सूत्रस्य “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञानः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामपुत्रमवति” इति भाष्यमपि प्रमाणम् । सम्यग्ज्ञात—साधुत्वेन शास्त्रच्युत्पादनमार्गोऽनुभूतः । सुप्रयुक्तः—शिक्षोन्मृतीत्याप्रयुक्तः । असाधुनां वाचकत्वे “सामानायामर्थावगतौ शब्दोऽप्यवति” इति शास्त्रेण धर्मनियमः” इति भाष्यमपि प्रमाणम् । *तत्रेति* । पुण्य इत्यर्थः । *तज्ज्ञापकम्* । साधुत्वात्मक जातिजापकतावच्छेदकम् । *व्याकरणादीति* । अत्रादिना भाष्याद्याकरपरिग्रहः । एतेनार्थपुरस्कारेण साधुत्वमित्युक्तं भवति ।

एवमेव । तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वपर्यवसानादेव । *क्याजनकत्ववदिति* । क्षत्रियगाधिकारणात्तस्य फलजनकत्वमन्यत्र स्पष्टम् । *मदु-

परीक्षा

नियमनम् । विप्रयोगस्तादृशमन्वन्धर्वमः । तेन यथा अशङ्कचक्रो हरिवत्सा खे-
रानीयतामित्यादौ ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोगिनो यन्निर्णयकता तन्मि-
न्नेव शक्तिर्नियमनं तेन क्रियते । साहचर्यम्—सहचरणं साहचर्यम् । यथा—रामलक्ष्मा-
वित्यादौ । अत्र परस्परमाहचर्येण युगपदेवोभयोः शक्तिनियमनमित्यन्योन्याप्रयो न ।
सहस्योरेव सहप्रयोगान् । अत एव सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये—“वतुमाहचर्यांतदित एव
दतिर्गच्छते, न तु पातेइति” इत्यभिहितम् । तेनोभयोरामलक्ष्मणयोरशक्तिप्रतिपादक-
त्वम् । विरोधिता—विरोधः । सहानवस्थारूपो षष्ठ्यधातकभावो वा । आपोदाहर-
णम्—अपातपाविति । अत्रातयेन सहानवस्थानियमाच्छायाशब्दस्याततानावप्रतिपा-
दकता । न तु शोभाप्रतिपादकनेति निर्णयः । न च छायाशब्दः शोभाप्रतिपादको नैति
अमितव्यम् ।

धामतरुणं तरुण्या भवमञ्जुलम्भंजरीमनापकरम् ।

परय सा भवति मुहुर्नितराम्मलिना मुक्त्वाया ॥

इत्यत्र दर्शनान् । अत्र मञ्जुलनिकुञ्जे दत्तमद्भेतायास्तद्वया मुक्तसोना तत्र
गमनसूचकतादृशानरुणं दर्शनजनितदुःखविशेषेण मलिना भवन्ति । द्वितीयोदाहरणम्—
विरोधिनो कयोश्चित्तत्त्वोपमायां रामानुजगतिस्तथोरित्यत्र रामानुजद्वयोर्भागवतार्था-
धीर्यप्रतिपादकता । अर्थः—प्रयोजनम् । तेन यथा—“रुष्यागुं भव भवच्छिदे” इत्यत्र भव-
च्छेदनरूपप्रयोजनेन स्याद्युगलक्ष्य शिरे । अस्यैव मुख्यतया निर्गोपकता संयोगादवन्त-
द्वरजकप्रपन्न इति तु परिरुक्तम् । यथा वा—“अञ्जलिना जुहोति” अञ्जलिना सर्वभूतानि
हने” इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशाद्अलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वम् । प्रकरणम्—
प्रस्तावः, समयविशेषो वा । यथा—“सैन्धवमानस” इत्यत्र भोजनसमये सैन्धवस्य
खवगे इत्यादि । लिङ्गान्मिप्रशब्दस्य लुप्तमकत्वान् मुहुर्दि । मित्रो भारतीत्यत्र तु पुलिङ्गात्
सुयं । स्वरत एतादिर्बाहुष्येन वेदेऽर्थविशेषस्य प्रतीतिकृत् । यथा—इन्द्रस्य शातपितृत्वं
येऽन्तीदात्ते उच्चारयितव्ये आद्युदात्त इन्द्रशशुशब्द इन्द्रशशुर्वस्व” इत्यत्र ऋत्विजा
उच्चारितस्तेनेन्द्रमयम् । एवं “शातपिता सम्पन्न” इति भाष्ये स्पष्टम् । यद्यप्यन्तो
शातस्तदा षष्ठीसमासः, यदा इन्द्र-शशुर्वस्वेत्यर्थस्तदा “शुमीहौ प्रष्टव्या पूर्वपरम्”
इत्युदन्तः सञ्चवादाद्युदात्तस्येन्द्रशब्दस्य परपरस्तस्यैवावस्थानमिति शातनकर्तृत्वमि-
न्द्रस्य लभ्यत इति स्वरादय इत्यादिपदेन पठ्यम्य गत्वाभिनयपदेशानां ग्रहणम् ।
परत्वेन यथा—मुपिणमित्यत्र मृशब्दस्योपसर्गसञ्ज्ञाप्रासादां वाधित्वा पूजायां कर्म-
वचनीयमज्ञा, “सु पूजायाम्” इत्यनेन विधीयते । सा घोपसर्गसञ्ज्ञाशधिकेति प्रत्यू-
दाहरणे पठ्यदर्शनेन पूजानिश्चिपार्थकत्वम् । गन्धेन यथा—प्रणापक इति । अत्र
गन्धदर्शनेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वनिर्णयः । प्रनापकइत्यत्र गन्धाभावदर्शनेन प्रगतनाव
कस्य प्रतीति । अभिनयप्राथम्यकारादिप्रदर्शिका हस्तादिपेष्टा तदुदाहरणमुक्तं वा
व्यप्रकाशे—

१ एददमतन्धर्गिभा एतद्दमेनेहि अधिष्ठवसेहि ।

एददमेभाक्त्वा एददमतहि दिभर्णहि ॥ का० प्र. उ. २ । ११ इत्येक

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

सन्ध्विधशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥

दं०

ननु शक्तिग्राहक्योः कोराव्याकरणयोर्विधानात्त्वाच्छक्तिग्रहोपायकरणं व्यर्थमेत
आह—*अतिरिक्तेति* ॥ कोराव्याकरणान्मानविरिष्टो यः शक्तिग्रहोपायस्त्वमित्यर्थः ।

परोक्षा

व्यक्तिर्देव 'अष्टाः शक्तेरा उरुशपाति । इत्यादीं अष्टा इत्यनेन घृतसाधनाज्ञान-
रत्वम् । तेषां घं घृतनिवि स्तुतिरुपाहिहाट्ट घृतसाधनाज्ञानप्रतिवादनम् । शब्दस्या-
न्यस्य सन्निधिः—शब्दान्तरत्ननिव्याहारः । यथा—'रानो जानदगन्धः' इत्यत्र जान-
दगन्धवदसन्निधानेन रानः परमुत्तमः । सामर्थ्यम्—कारणत्वम् । तेन यथा—नधुना
मत्तः कोकिलः इत्यत्र नधुनाशब्दस्य दमन्ते । अन्यस्य नधुनाशब्दार्थस्य कोकिलार्थो न ।
सामर्थ्याभावात् । अचिती-अहंता । यथा—

यत्र दिव्यं परमुना परचने नधुनारिवा ।

परचनेन गन्धनालवान्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

इत्यत्र परमुना इत्यस्य परमुत्तरनकजेदन्तरत्वम् । नधुनारि-शब्दस्य उत्तरनकजे-
चदन्तरत्वम् । गन्धनालवान्यामित्यस्य उत्तरनकजुदनापत्वम् । देशेन यथा—नात्यत्र
परमेस्वर इत्यत्र यथा । अत्र परमेस्वरवदस्य शब्दशान्तिस्नाहेशात्रादन्तरत्वम् । कारणेन
यथा—विप्रनातुर्विनातीत्यत्र विप्रनातुगण्यस्य द्विजुत्पन्नानस्य दिवाक्रे, दिशि
तु वही । व्यष्टिर्द्विजं पुंस्त्वादि । तेन यथा मित्रं नाति, मिथो नातीति । अत्र ननुत्त-
कत्वेन सुदृष्ट, पुंस्त्वेन—आदित्यः । अत्र विकसितमुकुलित्वामिननविनोपसाहित्येन
स्तनस्य मुकुलित्वसोदत्वादर्पयिज्ञेपे बुद्धिविद्येयमिषपत्तेदातुगतीहृतादिदमनांवाच्छि-
न्नात्कठोरच्छब्दस्याभिधा निपस्यते । अदंशो नान—हृदयनिहितहृत्वादिनाश-
मिन्ननिर्देशः ।

इतः सदेतः प्राहधीनेव प्वाहति क्षयम् ।

विपशुक्षोपति संजल्पं स्वयं छेदुनवान्तरम् ॥

अस्मिन्पदे इत इत्यत्र य इदं शब्दस्यार्थेनेनाभिधावस्तुरिति निपस्यते । पूर्वः
संपोगादिभिकशान्तिधानिपनवानन्तरान्तेकार्थरथेन यदस्यापस्य प्रतिवादनं तद्दृ-
ष्टव्यमनेव । न च इदंनेन यत्रार्थप्रतिवादनं तत्रोभयत्र तात्पर्यदिवान्तरप्रतीतिन्म-
थे किं व्यञ्जनेति वाच्यम् । यत्रोभयपं प्रतिवादाने तात्पर्यं तत्र इदंनेः । यथा—इति-
हरतात्पर्येन—'भयंतीनाथय पादात्मयोगदानिहीयती' इत्यादी ।

यत्र नु नोभयप्रतिवादाने तात्पर्यं किन्त्येकत्रय यथा—

मडा-अने इरिधोहमनेविगतययनेनेने इत्यनिगानुगमपस्य ।

यस्यादुत्पन्नाने एवागन्तव्ये एवागन्तव्येकमथा मत्तहृदयेभुः ।

इत्यत्र शक्ति उदन्तरययोगे एव एव इत्यनेनाभिधावित्येनेने एतस्य उदन्तरय-
यस्य एवागन्तव्ये एव एव इति वा व्यञ्जनेने एवागन्तव्ये । अर्थात्कथनेने एवम् ॥ १ ॥

यत्र एव उदन्तरययोगे एव एव इत्यनेनाभिधावित्येनेने एतस्य उदन्तरय-
यस्य एवागन्तव्ये एव एव इति वा व्यञ्जनेने एवागन्तव्ये । अर्थात्कथनेने एवम् ॥ १ ॥

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादि योगवत् ॥३९॥

सम्बन्धो-विषयः। योग्यतां प्रति योग्यता-सम्बन्धिशाब्दं प्रति योग्य-
ता विषय इति । समयाद्-व्यवहारात्, योग्यतासंघित् शक्तिः प्रहः ।
घटपद्मञ्च योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्, सा प्राद्येत्यर्थः ॥३९॥
इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

दर्पणः

तथाचाऽनधीतन्याकरणानां तेन शक्तिः प्रहः सम्भवान् तदर्थं व्यवहाररूपमन्युदायमार-
तिपर्व्यवसानान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन प्रत्ययवृत्ताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तत्प-
होपायप्रदर्शने वैयर्थ्यमित्याशाहापि समाहिता । त्रिवयपदाध्याहणेन मूढं व्याचष्टे—
सम्बन्धो विषय इति ॥

तथाचाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति इदमप्रयो-
ग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायै
बोधकरारूपशक्तेः । *संघित्* । ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तो—*मातापुत्रादियोगवदिति* ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्य-
हारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः ।

अन्ये त्विदं हरिपक्षमित्थं व्याचक्षते । सम्बन्धिशाब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्य-
हारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताऽवच्छेदरुधर्मस्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो
यस्तादात्म्यवच्छेदो अन्यो वा सम्बन्धः । स एव योग्यताऽपरपर्यायो विषय इति
शेषः । स चानादिवृद्धव्यवहारापरपर्यायोऽस्मदादिममवाप्तिधीयते, न तु बोधजनक-
त्वमेव शक्तिरेतद्व्यवहारेऽयं योग्य इति व्यवहारात् । अत एतदवच्छेदे-

सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते ।

शाब्दस्याऽर्थे यतस्तस्मान् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेऽशक्ताऽर्थः रूपटीकृत इति । अधिकमन्यतोऽवधारणम् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तित्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

एवं च येषां कथनं व्याकरणेन कोशेन वा तेषामसाधुतावच्छिन्नता आह—*अतिरि-
कतेति* । अत्र हि अतिरिक्तेति शक्तिवहोपायस्य विशेषणम् । एतेनातिरिक्तव्यवहारस्य
स्वमतेऽभावादिदममङ्गतमित्यपास्तम् । तद्दादरणम्—*सम्बन्धिशाब्द इति* । इदं च
त्रिवयपदाध्याहणेन व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* । ससम्बन्धो निरूपितत्वम् ।
तस्य त्रिवयपदार्थं देवविषयतायामन्वयः । योग्यताशब्द शक्तिपर्यायः । योग्यता
शब्दस्य शक्तिपर्याये लौकिकव्यवहार एव साधक इत्याशयेनाह—*घटपद्मञ्चेति* ।
तत्र दृष्टान्तोपादानम्—मातापुत्रादियोगवदिति । किञ्चित् योगवदिति पाठः । यथा—
अयमेतत्सम्बन्धीति । तथाऽव्यवहारात्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चयस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिनिर्णयः ।

प्राधान्याऽप्राधान्यं सर्वनामना सिद्धयति । अन्यथा सतिमन्त्रं इत्यत्रेव
सा न स्यात् । घटो नास्तीत्याद्यायभाष्यविषयकबोधे तस्य विशेष्य-
ताया एव दर्शनम् । अस्मद्गीत्या च स आर्थो बोधो मानसः ।

तथाघासर्प्यस्मै इत्यायमिष्टिप्रसङ्गो नेति । अत्र चारोपित्वन्वा
रोपयिष्यत्यम् । आरोपमात्रमर्थो, विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः ।
घोत्यायोक्तिर्निपातानां घोटकल्पमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

'घटो नास्ति' 'अप्रादण' इत्याद्याचारोपबोधस्य सर्वांनुभववि-

द्वयं:

सा—सर्वनामसंज्ञा ॥ *न स्यादिति* । अमर्त्यं इत्यत्र मनोऽभेदार्थकत्वे तत्र प्रतियो-
गितया सर्ववदार्थव्योपमर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भेदत्वेनाऽतिमर्त्यं इत्या-
दायिव तदप्रवृत्तेरिति भावः । ननु भेदप्रतियोगो सर्वं इति तत्र बोधाभ्युपगमात्प्रोक्त-
पदार्थस्य प्राधान्यदानिरत आह—*घटो नास्तीत्यादायिति* ॥ *नम्य*—नम्यस्य ॥
नम्यार्थाऽभाववत्त्वस्य विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु तवाप्यघटः पट इत्यनो घटभिन्नः पट इति सर्वमिदमतीत्यनुपगमित
आह—*अस्मद्गीत्येति* ॥ *स*—भेदबोधः ॥ *आर्थ* इति ॥ अर्थादुपस्थितिविषयात्
गत इत्यर्थः ॥ *मानस्य* इति ॥ तत्र शाब्दत्वप्रत्ययत्वमिदं एवेति भावः । नन्वम-
र्त्यशब्दस्य सर्वनामत्वभावे का क्षतिरत आह—*तथाघेति* ॥ *अत्र* घेति ॥ आरो-
पितत्वं ननुवाच्यमिति कल्पे घेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष* इति ॥ विषयत्वस्य संसर्गस्यार्थ-
यैव लामादनन्यलक्ष्यारोपस्यैव नम्यत्वं न स्वरोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः ।
नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे, घोटकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह—*घोत्यस्वो-
क्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाभावविशेष्यतेति सूचयितुमेव तयो-
क्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोग्यनत्र एवारोपाऽर्थकत्वं मूले उक्तम्, तथापि
घटो नास्तीत्युक्तिरत्रैव तत्राऽप्यारोपाननुभव इति दृष्टान्तायैत्यवधेयम् । ननुषो-

परीक्षा

र्थाभावस्य दर्शनादिति । घटो नास्तीतिशब्दस्य स्वमते घटाभाव कालमन्वन्धीति
बोधः । स्वमते तु घटाभिन्नेककर्तृकवर्तमानकालिकमत्ताभाव इति उभयथाप्यभावस्य
प्रतियोगिनिरूपितप्राधान्येनैव भानम् । *स*—अभावविशेष्यकबोधः । *आर्थ* इति ॥
अर्थादागत उपस्थितिविषयात्तागत इति वाच्यम् ।

इत्यादायसिद्धिरिति । "संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः" इति वार्तिकेऽस्त्वसर्वनामेति महा
संज्ञाकरणाऽऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र 'आरोपितत्वत्रञ् घोत्यम्' इतिकल्पे लापवादाह—
आरोपमात्रमिति । नन्वारोपितत्वन्नुवाच्यमित्येवास्तिवत्यत आह—*घोत्य-
स्वोक्तिरिति* । एवञ्च घोत्यार्थस्य विशेषणताया अन्यत्र मिद्वान्तित्वात् । अतः 'अम-
र्त्यस्माद्' इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यतीति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीतिवदित्यमद्गुणम्, समामयोग्यस्य नत्र एवारोपितत्वघोटकतायाम्-
संज्ञोपसर्जनत्वात् आह—*अनुभवविरुद्धत्वादिति* । तथाचारोपितत्वाननुभव एव तस्य

रुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नव्यः । अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्तनाय ॥ *भाष्यस्येति* ॥ तथाच नञसूत्रे महाभाष्यम्—“निवृत्तपदार्थकः” इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य, “नपुंसके भावे कः” (पा० सू० ३।१।१६४) इति कः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थाः यस्येत्यर्थ इति कैयटः, तत्र । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् ।

दर्पणः

स्यमित्यत्र ननो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिस्मरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्याह—*तदर्थो नव्य इति* ॥ *साधारण्येनेति* ॥ प्रकृत्यर्थपदस्य नञन्वयोऽविषयपरतया पञ्चदशमप्रहः । तत्रास्ति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापोति भावः ॥ *नञ्वाच्यत्वादिति* ॥

परीक्षा

दृष्टान्तनयोपादानमिति भावः । *साधारण्येनेति* । अर्थपदस्य तत्रान्वयोऽविषयार्थकत्वात् । एवञ्चामति बाधकेऽभावो वाच्य एव । यदि बाधकावनारस्तदा द्योत्यत्वं तस्येति साधारण्येन व्याख्यानमावश्यकम् । *भाष्यस्येति* । नञन्वयस्य पूर्वपदार्थप्राप्त्या ‘अस’ इत्यादीं सर्वनामकार्पणं प्राप्नोतीति दोषे मत्पुत्रपदार्थप्रधानोऽयं समाम इति पक्ष उक्तः । अत्र पक्षे भेदस्य नञ्वाच्यस्य प्रातिपोगितासन्वयेनोत्तरपदार्थे विशेषणत्वे भेदप्रतिपोगी ब्राह्मण इत्यर्थः स्यात् । तथाच ‘अब्राह्मणानामप्य’ इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्नयनविशिष्टस्यानयनं भविष्यति क पुनरसौ नव्यः । निवृत्तः पदार्थः ब्राह्मणदृष्टस्य गोश्रादेर्दर्शनादृष्टोपदेशाद्वा पूर्वं ब्राह्मणोऽयमित्यप्यस्यति । ततः पश्चादयं एतन्ने ‘नायं ब्राह्मण’ इति । ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुक्ते । आतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनादृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वात्परवर्तमानपूर्वमेव ‘नायं ब्राह्मण’ इति ज्ञानं तर्ह्येव लवर्तमानपणे आपातं दृष्ट्वा ब्राह्मणोऽयमित्यप्यस्यति । यथास्थितं वस्तु तन्वतस्त्वस्य निश्चिंतं भवतीति भाष्यस्येत्यर्थः । *तद्व्याख्यानं*—अभावस्य तदर्थत्वमित्यागपात् । भाष्यागपन्नश्चयति—*तथाचेति* ।

क परमत्र दपपितुमाश्रीं केशोऽव्याख्यायानमनुवदति—*दन्विति* । अध्यागोपितब्राह्मण्या इत्यत्र बहुवाहि । अध्यागोपित ब्राह्मणं दन्वित्यर्थेनान्यत्राध्यस्य ब्राह्मण-अप्रकारकाध्यागोपितेऽप्यस्य ज्ञानं तस्य नत्राच्यत्वमनुभवविरुद्धमित्यागरेण दपयति—*नञ्वाच्यत्वादिति* । नञ् नञान्नञ्च नञान्नञ्च कान्नञ्चमित्यादि

दर्पणः

यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्त्वरूपस्य ब्राह्मणमात्रस्याऽऽनयनं प्रानोति । नच प्रयोगाप्रसर्पत्रिशिष्टव्यानयनं मन्त्रियति । “कः पुनरसौ मन्त्रयो ? निजुत्तरार्थक । ब्राह्मणदृष्टस्य गौरत्वादेदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यप्यवस्यति । तत्र पश्चादुपलभने नाऽयं ब्राह्मण इति । ततो ऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते । अत्रापि तदुद्दृष्टगदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वात्पदवयवपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम् । तद्वयं काऽऽवर्गमापणे दृष्ट्वाऽऽवयवमिति ब्राह्मणोऽयमिति । यथास्मिन् बन्धुत्वं तस्य निजानं भवति” इति नञ् सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैवटोक्तार्थस्वीयं साधुत्वं लभ्यते । तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यये क्वचिद् योग्याऽनुपलब्धेरेतुस्वप्रदर्शनतत्त्वैशोपरत्वेनैव आरोग्यवचकत्वे तदुपलब्धकत्वाऽभावात् । अन्यथाऽऽवयवताऽवयवै उक्तयुक्त्या तदारोपायमन्तेन तत्र मन्त्रार्थस्तदर्थं च्छ्वायमभवात्पदः पठ इत्यताने । “प्रतिषेधोऽयभावाऽऽवयवौ तुल्ययोगधेसौ” इति तान्निप्रकरोक्तेर्नीलो घट इत्यादी तादात्म्येन घटाऽंगे नीलपदार्थमानाद्यन्मभिध्याहारे तादात्म्यमन्वन्वायवित्प्रतीका भावबोधस्य सर्वाणुभयमित्यस्य तत्रोऽभावार्थकत्वं विनाऽनुपलब्धेरेतत्त्वमिदं तत्रमिति वाक्यवत्त्वबोधयोस्तत्त्वभावात्तत्त्वमाहितया परस्परप्रतिषेधप्रतिषेधकभावात् भावोऽयं नचो भेदार्थं इत्यवयवदपटम् ।

नच तत्रो भेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादिनो ब्राह्मणभिरन्योऽपि बोधाऽऽपत्तिः । न वेदापत्तिः । “न ब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति” इति भाष्यविरोधादिनि वाच्यम् । घटत्वेन घटार्थं रूपलाशात् मन्त्रिदित्यन्विबोधत्वात् प्रकृतादिना ब्राह्मणभिरमात्रार्थकाद् ब्राह्मणवदात् क्षत्रिवोर्देशेव बोध्यमभावात् । तस्मात्पठो न पठ इत्याद्यन्यमन्ते नचोऽभेद एव शक्तिर्भेदत्वस्याऽऽवयवगणितया तस्य तादात्म्यप्रदेशकत्वे लाववात् । समासपरःकस्य तस्य तुल्यवत्त्वस्य तन्निम्ने ऽङ्गानां तादात्म्येवाहृत्त्वमेव ॥

नच “न ब्राह्मणेरेतेत्यानुत्तम्” इत्यादी नचो भेदार्थकत्वे तत्प्रतिषेधबन्धुबोधिवचकत्वयोः समानविभक्तिरत्वाऽनुत्पत्तिः । सामानाधिकरण्याभावादिनि वाच्यम् । प्रतिषेधबन्धुबोधिवचकत्वोऽवयवबोधोपविच्छाद्वायां सत्त्वामेव नचो भेदबोधेन तयोः समासविभक्तिरस्य तदुपलब्धकत्वात् । अन्यथा नचो भेदबोधेन प्रतिषेधबन्धुबोधिवचकत्वयोः समानविभक्तिरस्य निवाम इत् । अत एव ‘भूत्वे न चः’ इत्यादी न भेदबोधः ।

परिभाषा

नीलप्रकारेण ब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगात्कैवटोक्तं पुराणो युक्त इति चेत् ? न । अत्रावयवस्यै प्रतिषेधोऽवरोधकारकमिति पार्थक्येऽप्यस्याभावात्पदवयवकारकत्वं प्रदर्शकमन्त्रात्मनि निष्कृतायामनवात् ।

कञ्चुत्तम् वादस्याप्यत्राऽऽवयवताऽऽनयनं भेदप्रतीतिरिति न विवक्ष्यते । अतो न पठो नान्य न एव इति तादात्म्यतायामन-ति नच प्रयोगवर्तमानात् । अत्रावयवस्यै प्रतिषेधोऽवरोधकारकमिति पार्थक्येऽप्यस्याभावात्पदवयवकारकत्वं प्रदर्शकमन्त्रात्मनि निष्कृतायामनवात् । अत एव ‘भूत्वे न चः’ इत्यादी न भेदबोधः । अन्यथा नचो भेदबोधेन तयोः समासविभक्तिरस्य निवाम इत् । अत एव ‘भूत्वे न चः’ इत्यादी न भेदबोधः ।

संज्ञा । “अनेकमन्यपदार्थैः” “सेष्यतेऽनेकया सध्रतापाङ्ग्या” इत्यादि
येकशब्दार्थप्राधान्यादेक्यचननियमः । ‘अशास्त्रज’ इत्यादाद्युत्तरपद-
र्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम् । ‘अत्वं भवसि’ ‘अनहं भवामि’ इत्यादि
पुरुषवचनानादिव्ययस्या चोपपद्यते ।

अन्यथा त्वद्भाषो मदभाष इतिवदमायांशे युग्मदस्मदोत्तर-
येन युग्मन्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्शब्दसत्त्वान् पुरुषव्ययस्या-
स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्यद्भिन्नाध्ययिका भयनक्रिये-
व्ययान् सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः ।

● विशेष्यो धेति ● । प्रतियोगिनोति शेषः । अयम्भाषः—गौणव्येति

दर्पणः

स्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—● तथावेति ● ।

इत्यनेनाऽऽयः । ● सर्वनाम-
संज्ञोपमर्जनानां सर्वाशित्वाभा-
वः । अनेकमित्यादायेऽभिन्नमि-
दं । बहुत्वस्य वाश्वरयम्भावे त-
न्मदुशोपकृतिश्चतस्रुचतस्रोरापगिरेःस्त्वार्थस्य तत्र बाधात्तदुपकृतिश्चतस्रानु-
त्तरपदेति भावः ॥

● अनुपपत्त्यभिनिः । भेदविशेषणाय तदनुपपत्तिः स्यात् । ● गुरुवेति ● । विशारि-
त्रिकस्यैकनित्यतत्पुरुषत्वार्थं । ● अयमेति ● । एतद्वचनत्वादिकृतेत्वार्थः । “अयुर्गो प्रप-
ङ्ग्याशौ युग्मदस्मदर्थमात्रविशेषकयोः अभावे शित्वाद्यर्थस्य बाधात् शिवचनाद्यु-
पातिः । भावनाऽन्वयिदेव मद्गुणान्यथ इति स्वरभ्युपगमेनाऽन्वयार्थगतमद्गुणान-
दाय शिवचनाद्युपादनस्य कर्त्तृमहाकयत्वादिनि भावः ।

● अयमेति ● । मन्त्रार्थभावत्वेऽप्युत्तरपदार्थविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति बाधत् ।
● गुरुव्ययवर्धेति ● । “युग्मद्युपपत्” (पा० गू० ४।१।१०५) इति गुरुत्वाऽविशयत्वात्
“अने प्रथम” (पा० गू० ४।१।१०८) इत्यस्य प्रकृत्या प्रथमगुरुत्वस्यैवात्तत्त्वार्थः ।
● नानुपपत्त्यभिनिः । तयाचोक्तव्यस्य गुरुवेति भावः । ननु मन्त्रार्थभेदस्य प्रतियोगि-
नयोत्तरपदार्थान्वयः अस्तिमानवत्तत्र अयमप्रतियोगित्वस्य च मन्त्राण्युक्तोऽतन्म-
द्वदानवत्त्वात् व्यापारित्वेन भावः—मू०—● विशेष्यो धेति ● । विशेषणकारुणावामा-
दाय—● विशेष्यार्थान्वयः । इत्युत्तरपदार्थविशेषणत्वेन ।

तथा

अनेकमन्यपदार्थैः—अनेकमन्यपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—
तथावेति । अनेकमित्यादायेऽभिन्नमिदं । बहुत्वस्य वाश्वरयम्भावे त-
न्मदुशोपकृतिश्चतस्रुचतस्रोरापगिरेःस्त्वार्थस्य तत्र बाधात्तदुपकृतिश्चतस्रानु-
त्तरपदेति भावः ॥
● अनुपपत्त्यभिनिः । भेदविशेषणाय तदनुपपत्तिः स्यात् । ● गुरुवेति ● । विशारि-
त्रिकस्यैकनित्यतत्पुरुषत्वार्थं । ● अयमेति ● । एतद्वचनत्वादिकृतेत्वार्थः । “अयुर्गो प्रप-
ङ्ग्याशौ युग्मदस्मदर्थमात्रविशेषकयोः अभावे शित्वाद्यर्थस्य बाधात् शिवचनाद्यु-
पातिः । भावनाऽन्वयिदेव मद्गुणान्यथ इति स्वरभ्युपगमेनाऽन्वयार्थगतमद्गुणान-
दाय शिवचनाद्युपादनस्य कर्त्तृमहाकयत्वादिनि भावः ।

असमस्तनम्रः क्रियायामेवान्यययोधात् । स व्याभावोऽन्यन्ताभा-

दर्पण

स चेति ॥ अभावश्चेत्यर्थः ॥ तथाच नम्रोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन
वाऽभावे शक्तिरूपनाश दोषः ।

अत्यन्ताभावत्वेति । अन्तं = स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिप्रान्ता
व्यभिवर्तितोऽत्यन्तः । सवामावभावश्चेति विग्रहः । तस्य भावस्तत्त्वम् । स्वप्रतियो
गिनिष्ठस्वदशाभावप्रतियोगित्वक्यभिचारीतिवाच्यम् । “अन्यो अपन्यं धरमम्” इत्य-
मरेणाऽन्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनाऽत्रजघन्यत्वं बोधार्थस्य जघनकृत्त्वोच्यत्वात् ।
घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे स
स्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम् । घटान्योन्याभासस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रति
योगित्वक्यापकृत्वात्तद्व्यावृत्तिः । व्युत्पत्तिप्रदानं चेदम् । एतन्न स्वत्यन्ताभावस्य
सादारम्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अ-
न्योन्यस्मिंस्तादात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या सादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता, न तत्करूपेण, गौरवान् । तेन
रूपेण बोधस्यानुभवश्च । अत एव “तत्सादृश्यमभावश्च” इत्यत्राभावत्वेनैवात्य-
न्ताभावोपादानम् ।

नच मम्रः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्य-
नभ्युपगमे ‘भूतत्वे न घट’ इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकघट-
विशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वानापत्तिस्तत्संमर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे
संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्यत्वमिति वाच्यम् ।

निदृष्टाभावत्वेन शक्यावपि संयोगादीनां लक्षणे सादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
रूपेणैव निर्देशनीयतया ननुपदशक्याऽन्यभावे विशिष्यसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वमानासम्बन्धात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादृशत्वात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरो-

परीक्षा

न्यनुपपन्नतामाह—*स चेति* । अत एव ‘न पचति मम्र’ इति शब्दात्तु भेदस्याभाव-
त्वेन बोधः । *अत्यन्ताभावत्वेनेत्येति* । अत्यन्ताभावत्वेनेत्येति न ‘अप्यं चेतो न
मम्र’ इति शब्दाद्गतत्वेन बोधान्यापन्न । अत्यन्ताभावत्वम्—निरयत्वे सति संसर्गा
भावनत्वम् । तादात्म्यस्य तदादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्या
भावनत्वम् । वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावत्वमव शक्यतावच्छेदकम् । नत्वत्यन्ताभावत्वादिदं ‘चेतो
न पचति’ इति शब्दात्तु प्रकृत इतिवाच्यत्वात् इति प्रान्तेरनुभवमिदंत्वात् । नच
सति ‘न पचति मम्र’ इति शब्दाद्भेदकाऽन्यापत्तिरिति वाच्यम् । ‘प्रतियोग्यनुयोगि
भावान्वयोऽन्ययोग्यमौ’ इति न्यायनोपाधकेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावत्वाऽन्येव सम्भवेतोक्तत्वात् तदसम्भवात् । न च ‘चेतो न पचति’ इति वाक्य
घटकस्य नम्रोऽत्यन्ताभावबोधकतया तदसम्भवाद्द्वारा मने क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव

अत्र वदन्ति—यत्र नञ्ममभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारायैवभाववर्षमा-
 बोधोपयिकाकाङ्क्षाः तत्रैव नञोऽन्वन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्यते तद्व्यवहारिकः ।
 सत्र नञ्ममभिव्याहारे तादृशबोधोपयिकाङ्क्षाविरहान् । 'न पचति चैत्रो' 'नेदं चैत्रम्'
 इत्यादी नञ्ममभिव्याहारे तिङ्श्रम्य कृत्वादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादा एव-
 र्थस्वत्वस्योद्पदार्थ आधारायैवभावबोधोपयिकप्रथमान्तपदादिममभिव्याहाररूपाका-
 ङ्क्षाया सत्येन सत्र नञा कृत्याद्यभावबोधनमम्भवात् ।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारायैवभावः सप्तमी विनाऽनुपपन्नस्तत्रानुपो-
 गिवाचरूपदान् मस्यैवपश्यते । यथा 'भूतं न घट' इत्यादी । तदुक्तं दीधितिहृता-
 'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मंत्रस्येत्यादी विभक्त्यर्थं प्रतिमन्त्रादेशमावश्य बोधने
 नञा सप्तमी नापश्यते, अपश्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति' इति ।

न च 'चैत्रो न पचति' इत्यादी नञारूपातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रौ न पचत
 पचैत्रा न पचन्तीत्यादी द्विवचनाद्यनुपपत्तिः । भवन्मते भावनाऽन्वयिनि संख्यान्व-
 यनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधमिनुमदाक्य-
 त्वात् । चैत्राकरणमते तु सत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविहित
 चैत्रकृत्कृत्क्रियाभाव इति बोधाऽनुपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् ।

नञ्ममभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङ्श्रम्यकृत्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्ता-
 न्युपगमेन द्विवचनाद्यनुपपत्तेः । त्वन्मन्तेऽपि यच्चैत्रकृत्कृत्कः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चत्रो न
 पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नञा प्रत्यापयितुमशक्यत्वात् ।

न च सत्र नञा भेद एव बोधयते । प्रतियोगितया चैत्रादिविनिष्टस्य तस्याऽऽलसा-
 तार्थकर्त्तव्यत्वाऽन्यथात्र तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रतियोगि-
 तामन्वन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे अयमस्तननुपपन्नयोऽप्यभियतेहनुत्त्वस्यात्रैव
 व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्याघातान् । नञ्ममभिव्याहारे आलसातार्थभावनाऽन्वय-
 र्थकत्ववन् तत्समभिव्याहारे भावनान्वयर्थकत्वरूपतामानाधिकरणस्य सुप्पराशौ
 सत्त्वाद्य न त्वं पचमीत्यादी मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः ।

यद्वा—नञ्ममभिव्याहारे स्वबोधकत्वंत्वबोधकत्वम्, तत्समभिव्याहारे तु भूत्
 पूर्वं तदादाय पुरोधोपपत्तिरित्याहुः ।

इदं स्ववर्षम्—नञ्ममभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्धः सम्बन्धो भासते तस्य
 मभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर् 'भूत्पूर्वे

परीक्षा

योगिताकृत्यस्य समानविभक्तिप्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपमभिव्याहारवगाह् भासनेन
 निर्वाहान् 'प्रतियोग्यनुयोगिभावान्वयो तुल्यबोगधेमी' इति निवृत्तस्य नञ्ममभिव्या-
 हारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्धःसम्बन्धावच्छिन्नाद्यत्वप्रकारकबोधोपयिकाकाङ्क्षा तत्स-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकारेणाभावात्स्यापि भातमित्युक्तव्यः । न च ऊर्ध्वे समवा-
 येन जीलकृत्पन्नास्ति' इतिशब्दान्तीरूपपाद्यवनाया समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
 पृथग्भातान्युपगमो भवता वाच्यं । न च न सम्भवति । उक्तनियमेनैव सम्बन्धाव-

यायाग्योन्याभावात्त्यादिक्रमेण लक्ष्यजनपट्टयेण शोभादिन्याद्यन्वयप्र
थित्यः ॥ ४१ ॥

इति दैवावतणभूयणस्यारे नानर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

दृग्गण

न धरा इत्यादावग्योन्याभावसोपान्तिप्रियामकं स्वादावेपीनम् । धरात् दृग्गणानि विदि-
तोपान्तिप्रियामकं भिन्नदाहलन्यादिपदस्य धरावाक्येन प्रथितयोपान्तिप्रियामक्येन धरा
प्रकाराभावदाहलन्याय, तथा सीमादिगोकाहृत्प्रयत्नभाषकपदस्य भिन्नदाहलन्याय
पदस्य सीमापान्तिप्रियामक्येन सीमापान्तिप्रियामक्येन सीमापान्तिप्रियामक्येन
इत्येव च धरादेतावन्तिद्वयोपान्तिप्रियामक्येन धरा इत्यादिप्रयोगस्य भिन्न , अर्थिन
क 'पीनो' इति न सीमापान्तिप्रियामक्येन धरादेतावन्तिद्वयोपान्तिप्रियामक्येन धरादेतावन्तिद्वयोपान्ति-
प्रियामक्येन धरा इति ॥ ४१ ॥

इति दृग्गणस्यारंभे नानर्थनिर्णयः ॥ ४१ ॥

दृग्गण

दृग्गणस्यारंभे नानर्थनिर्णयः इत्यादिप्रयोगस्य भिन्न , अर्थिन
क 'पीनो' इति न सीमापान्तिप्रियामक्येन धरादेतावन्तिद्वयोपान्तिप्रियामक्येन धरादेतावन्तिद्वयोपान्ति-
प्रियामक्येन धरा इति ॥ ४१ ॥

इति दृग्गणस्यारंभे नानर्थनिर्णयः ॥ ४१ ॥

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रादयो द्योतकाश्चादयो चाचका इति नयाधिकमतमयुक्तम् । वै

दर्पणः

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गांधनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—प्रादयो द्योतका इति* । द्योतकरूपसक्तिमन्त इत्यर्थः । अत एव 'प्रजयति' इत्यादी न प्रकर्षार्थस्य विशेष्येति भावः । मतान्तरे तु तात्पर्यप्रादुर्भूतं द्योतकत्वं वक्ष्यति । तत्र येनेत्यत्र यच्छब्दो नोत्तरार्धपठितोऽनुमात्रपरामर्शकः किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शोऽप्ये

परीक्षा

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

शक्यार्थनिरूपणप्रसङ्गात् द्योत्यार्थमपि निरूपयति—प्रादय इत्यादिना* । एते तका इति* । न च द्योतकताभ्यङ्गैव, सा च न नैयायिकमन्मनेति कथमेतदिति वाच्यम् । तन्मते द्योतकत्वेन समभिव्याहृतगता या वृत्तिस्तदुचोचकत्वमेव । तस्य च प्रजयतीत्यादी प्रशब्देऽपि सम्भरः । धातोः प्रकर्षविशिष्टत्वे लक्षणायाः स्वकारान् । प्रशब्दस्तु तत्र तात्पर्यप्रादुर्भूतः । अन्ये तु प्रकर्षः प्रशब्दार्थस्तस्य समभिव्याहृतधात्वर्थे प्रकाशयता भावम् । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन नान्यवशेष इति नियमो निपातार्थनिर्णयविषयकः । अत एव मीमांसकमते 'न कलत्रमभक्ष्येत्' इति वाक्यात् कलत्रभक्षणमावविषयकं कार्यमिति बोधः । तस्मादेव धात्वर्थे कलत्रभक्षणे लिङ्गस्य कलत्रद्विष्टाननुबन्धित्वस्याभावविषयकबोधो नैयायिकमते । नचोपसर्गस्य वाच्यत्वे प्रतिज्ञा इति यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्थितिप्रकर्षप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । द्योतकत्वगदिनाभ्यन्तधानुर्गतिवार्थो 'धातूनामनेकार्थत्वात्' । प्रशब्दस्तत्रादित्यस्य द्योतक इति वाच्यम् । तद्वन्मप्यापि धातोः स्थितेः प्रशब्दानुगतादित्यस्य प्रतीतेः स्वीकारान् । निपातानामनेकार्थतया प्रकर्षवदादित्येऽपि शक्तिरित्यभ्युपगमान् । आदित्यस्य-तद्विषयकइतिर्ध्वमासमानकालिङ्गत्वम् । तादृशानुपूर्व्यां प्रकर्षविशिष्टगतिनिवृत्तिविषयकबोधजनने निराहानुस्वमिति लुप्तमनेऽपि कल्पनीयमित्याहुः । तदपेक्षाम् । धातूनामनेकार्थत्वस्य सर्वसम्भरणत्वेन धानुस्य एव प्रजयति प्रणमतीत्यादी प्रकर्षविशिष्टजनकत्वो प्रतीतिनिर्णये प्रशब्दस्य वृत्तशक्तिरूपनस्य गौत्वपराहृतत्वात् । अनेकार्थशब्दादे कल्पार्थस्यैव प्रतीती तात्पर्यप्रादुर्भूतत्वात्प्रत्ययेति प्रशब्दस्य तात्पर्यप्रादुर्भूतत्वोपयोगान् । किञ्च प्रशब्दस्य प्रकृत शक्तिरित्यनुचितम् । धानुं विना केवलापम्यात् प्रकर्षप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वात् । शक्यभावेन लक्षणापि न । एतेन प्रजयतिप्रणमतीत्यादी प्रशब्दस्यैव प्रकर्षविशिष्टजनकत्वोपलक्षणा धानुस्तत्र तात्पर्यप्रादुर्भूत इति पराप्तम् । प्रत्ययानामप्रत्ययस्थितत्वात्प्रत्ययबोधजनया प्रशब्दस्यैवार्थ प्रत्ययार्थान्वयप्रसङ्गात्

स्ये षोडाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा = द्योतका इत्यर्थः । अयन्भावः—ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न घात्वर्थः । भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः । तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-

द्वयं

त्याह—अयन्भाव इति* । न घात्वर्थ इति* । न तत्प्रयोगान्तर्गतधानुशक्त्य इत्यर्थः । *आरभेरिति* । अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । *नोपसर्गार्थ इति* । न तदानुसमनिव्याहृतप्रादिसक्य इत्यर्थः । *अनन्वयानुभवेति* । एतच्चानुभवादि-मात्रप्रतीतिनन्युत्पत्त्ये । वस्तुतस्तथा स्वोक्तोक्तप्रमाणैरेव अनुभवादिषोडशानुभवा-सेरिति बोध्यम् ।

नन्यनुभवार्थैरेवैषि तस्य अस्त्वानोपत्त्येन तदन्वयिष्यापारत्नानान्वाश्रयकान्वा-

परीक्षा

नचैवं घटनानुभवात्प्रादौ घटादिशब्दस्यैव घटकर्मत्वं लक्षणास्वीकारेण घटक-मंकानुभवादिप्रतीतिस्त्वन्ने प्रत्ययस्यापि शक्तिविशेषानुचितिरिति वाच्यम् । कर्म-त्वपर्यन्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वस्यानयने भेदसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । नानार्थ-घात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्योत्पत्तत्वात् । नचैवं घटकर्मकः लक्षणास्त्विति वाच्यम् । व्याकरणे—“कर्मणि द्वितीया” इत्यादेः शक्तिप्रादकत्वसिद्धान्तव्याकोना-पत्तेः । न च तथापि घटनानुभवात्प्रादौ प्रतीपनानैरेवै घटादिरदस्य स्वार्थसम्बन्धे लक्षणास्तु द्वितीयायाः कर्मत्वनाये शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । अतस्तदधिकृत्यस्योन्-पराविनिष्ठत्वस्य घटादिरदस्य तत्र लक्षणा द्वितीयाया वैत्यत्र विनिगमकानाशात् । तस्मादुपसर्गानां द्योतकत्वमेव । उपसर्गमंज्ञा तु क्रियायोग एवेति शिवावाचकधानु-प्रयोगे तस्य एव द्योत्वार्थविनिष्ठक्रियायोगः । यत्र न क्रियावाचकधातोः प्रयोगस्तत्र तेषानुसमगत्वानावेनास्तु शक्यत्वम् । अत एव निवेद्यत इत्यत्र द्योतकस्यापि निर्-क्षिकमित्यत्र अस्त्ववाचकता उपकरणित्यप्रोपसर्गस्य द्योतकत्वेऽनुपसम्बन्धित्यत्र मनीषवाचकत्वेऽप्यपेक्षाकः सङ्गच्छते ।

चादप इति । घट एतच्चेत्यादिभ्यः एतदनुदितो घट इत्यादयंप्रतीतिरेतदनु-मिदतयाज्ज्यपद्यतिरेकान्यां वाचकत्वस्य निन्देः । वैषम्ये प्रादपेक्षया चादिषु वैषम्ये यथा प्रादिषोत्वार्थस्य घात्वर्थे विरोधनता, तथाचादिषोत्वार्थस्यापेक्षया न वैषम्यम् । तथा द्योतका इत्यनेन द्योतकत्वस्य समर्थनैरेवै येनेति द्वितीया तस्य नोपसर्गवा-नुसर्गमेव वाशानां द्योतकत्वनिनि । किञ्च यदपि तत्र मायकमन्त्रात्प्रागेत्याह—
अयन्भाव इत्यादिना । *न घात्वर्थः—*तत्प्रयोगवदकस्य धानोस्यः ।

स्वार्थबोधकत्वप्युत्पत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ-अनुमवादिप्रत्ययापत्तेः । न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच घातोरेय विद्यमानत्वादियाचकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्यप्राहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्यप्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तथा चादिष्वपि तुल्यम् । चैत्रमिष पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदं लक्ष्यम् । इषशब्दस्तात्पर्यप्राहक इत्यस्य सुषक्तत्वादिति ।

दर्पणः

देने धानुस्वानुपत्तिरत आह—अनुगच्छतीत्यादौपिति* । अप्रानोरनुमवात्पदो मरुतुरोपेन ममेरपि व्यापारत्वामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपेतया तथा प्रतीतिपूर्ता व्यादित्यर्थः ।

अनुत्तमु संयोगात्परद्वयापारंस्वार्थानुभवस्य चापेनाऽन्वयासम्भवात्प्रानोनुमवात्पदत्वमभावेनेति भावः । *गौरवादिति* । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्त्यावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । *तथापेति* । घातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानानुमवात्पदिपारद्वयसम्भवादिति समुदितापं । विद्यमानत्वादीत्यादिनोरपत्तिर्गदने । लक्षणे स्वस्यानुमवादिरूपेऽर्थ इति शेषः । लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यानुपपत्तेस्ताम्र्यपदाऽधीकतया तस्य चोपसर्गममभिव्याहाराद्यापत्तत्वादित्यर्थः ।

अपेनाऽनोपसर्गस्य तात्पर्यप्राहकत्वमेव समाधानं, न द्योतकत्वमन आह—*नयापेति* । तात्पर्यप्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । अनुमवा

परीक्षा

अनुत्तमिति । इदमुपलक्षणम् । यद्यनुभव उपसर्गार्थस्तदा तस्मिन्प्रथं स्वार्थोक्तं जा न स्यात् । श्रियावाक्यत्वाभावादिति । वृषणात्तरमाह—*अन्विति* । एतेनानुभवतीत्यादावनुभवः । अन्वयमरुतुरोपेनानुमवात्पदात्प्राहक इत्यस्याऽन्वयः । अनुगच्छतीत्यस्य ममेरानुवाक्यतया मते स्वव्यापाररूपतयाऽनुमवात्पदात्प्राहकत्वस्य बोधायति । *विरिपु* 'धर्मं तच्छ्रुति' इत्यत्र ममधातो 'संयोगात्कित्त्वव्यापारं शब्देऽन्वया प्रकृतेः' इति स एव चान्वयार्थो भविष्यति, तत्र चानुगच्छतामस्यन्वयानुभवसिद्धिजास्वाधिनमिति मानुभवानुगच्छतामप्यव्यापारप्रत्ययापत्तिरिति विभाष्यते, तदाऽन्वयवापत्तिर्ज्ञो बोध्यः । अन्वयवत्तमनुभवतीत्यत्रानुभू इतिविशिष्टस्य समुदायरूप मोऽर्थ इति चेत्प्रत्याहार—*गौरवादिति* । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्त्यावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । एवं समुदायार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन प्रत्ययार्थकत्ववापत्तिरित्यपि बोध्या । एवं च विदित्वात्प्राह—*नयापेति* । अपेनाऽनोपसर्गस्य तात्पर्यप्राहकत्वमिति चोपलक्षणमित्युक्तं आह—*नयापेति* । एवञ्चान्वयानुपपत्तं वक्तव्यं न, तस्य व्यवच्छेदः । अन्वयवत्तमनुभवतीत्यत्रानुभवसिद्धिजास्वाधिनमिति विभाष्यते, तदाऽन्वयवापत्तिर्ज्ञो बोध्यः । अन्वयवत्तमनुभवतीत्यत्रानुभवसिद्धिजास्वाधिनमिति विभाष्यते, तदाऽन्वयवापत्तिर्ज्ञो बोध्यः । अन्वयवत्तमनुभवतीत्यत्रानुभवसिद्धिजास्वाधिनमिति विभाष्यते, तदाऽन्वयवापत्तिर्ज्ञो बोध्यः ।

अन्वयवत्तमनुभवतीत्यत्रानुभवसिद्धिजास्वाधिनमिति विभाष्यते, तदाऽन्वयवापत्तिर्ज्ञो बोध्यः ।

तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह—उपास्यते हरिहरौ इति* ॥

तत्र एपासनाकिमुपसर्गाथौ ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः । तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपस-
कर्मकत्वस्यासूधातोःरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावाद्नापत्तेस्ततः क-
र्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयो, गौरवात् । तृतीये त्वागतं
घोतकत्वम् । तात्पर्यप्राहकत्वलाभादिति भावः । दृश्यते इत्यत्र
कर्मणीति शेषः ॥ ४२ ॥

तद्यादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ॥

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥४३॥

अन्यत्र = साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादौ ।
नत्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं
वाच्यमित्युपसर्गघट्ट धातकत्वममीपामपीत्यर्थः । यद्यपि कृधातोः

दर्शनः

दिक्ते धातोस्तात्पर्यप्राहकत्वस्योपसर्गसमन्विताहाराऽधीनत्वात् “उपसर्गाः क्रिया-
योगे” (पा० सू० १।४।९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीनूनाऽर्थतात्पर्यप्राहकत्वमेव
“उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । एतत्त्वमपे वक्ष्यते । *तत्रे-
ति* । घोतकत्व इत्यर्थः । सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनाऽन्वितम् ॥

ननु नाऽस्तु सकर्मकत्वमत आह—*उत इति* । उपोपलृष्टाम्धातोःरित्यर्थः ।
उपासोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । *नृतापे त्विति* । धातुना-
प्रापं इति कल्पे त्वित्यर्थः । आगतमिति कर्तृहान्तम् । उपासऽमन्मिञ्चाहारं विना
शास्त्रे गम्धातोस्तादृशबोधदानं नात्तस्तेतरार्थपरतायानुपसर्गस्य नियामकत्वलाभा-
दिति भावः ॥ ४२ ॥

तद्यादिष्विति । तद्—घोतकत्वम् ॥ *तत्तदर्थेति* । तत्तदर्थबोधकत्वमि-

परीक्षा

स्वपमिति । अत्र उपास्यते इत्यत्र सकर्मकत्वस्येति अस्यानापत्तेरित्यप्रानन्वयः ।
नृतापे धातुनाप्रापं कल्पे कल्पे आगतमिति उपसर्गासमन्विताहारे धातुमात्रस्या-
रिक्तस्य प्रयोगे उपसर्गना न प्रतीयते इति तस्यान् धातोस्तादृशार्थपरताया
तात्पर्यप्राहकत्वमुपसर्गस्य कल्प्यमिति घोतकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४२ ॥

*तद्—निरुक्तघोतकत्वम् । *निदानेऽप्यति* । समन्विताहारे इति शेषः ।
धातोस्तत्तदर्थबोधकत्वपक्षे यथेष्टमिदंस्नधाह—*अत्रापीति* । *अमीपाम्—
धातानाम् ।

ननु भूषानुरिष न कृषानुरिष इति मन्त्रक एव क्रियते क्व इति दर्शनात् ।

सकर्मकत्वमस्येव, तथाप्येष्वर्थेषु सकर्मकता न स्यात् । अन्यथा वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्वन्ते इत्यत्रापि स्यादिति भावः ।

अधोपासनासाक्षात्कारादिनिपातार्थोऽस्तु, “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्य-योः” इति कोशस्थरसात् । तदनुकूलो व्यापार एव धान्यार्थोऽस्तु । स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्वं सकर्मकत्वमपि सुषुचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्त्याविति नेदं साधकमिति चेद् ? न ।

नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षाद्व्ययाऽसम्भवेन निपातार्थधात्वर्थयोरेवयस्यैवासम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति ।

किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे ‘भूयान् प्रकर्षः’ ‘कीदृशो निश्चय’ इति षट्, भूयान् प्रः कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तद्व्यय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह—*विशेषणैति* ॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवद्भोम

दर्पणः

स्वर्थः । *अनोपामिति* । चादिनिपातानामपौत्वर्थः । *अस्त्येरेति* । षट् क्रियते इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात् कृषः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः । *एष्विति* । साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः । *अन्यथेति* । क्विदर्थान्तरमादाय कृषः सकर्मकत्व सर्वत्र तस्माद्गीकारे इत्यर्थः ।

वायुर्विकुरुते इति । विकारानुकूलव्यापारवाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्या “अकर्मकाद्य” (पा० सू० १।३।३९) इति विद्वितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः । “उप-स्यते गुरु” इत्यादानुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तसकर्मकत्वानुपपत्तिरिति—*इदमिति* । सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ॥ *साधकम्*—द्योतकत्वसाधकम् । द्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *इत्यपि स्यादिति* । अभ्युषणवाद्भोऽयं चाद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चयसाक्षाद्गतया समुच्चयार्थकप्रयोगं विना चादिप्रयोगासम्भवात् । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धानुपरतन्त्रोपमर्गः स्वाथंस्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तद्व्ययमभिपरीक्षा

एवञ्च न कर्मार्थकलकारानुपपत्तिरत आह—*यद्यप्येति* । *एष्वर्थेषु*—साक्षात्कारादिष्वर्थेषु । अन्यथा—यत्र कुत्रचित्स्वकर्मकत्वदर्शनेन सर्वत्रैव सकर्मकत्वे इत्यत्रापि स्यादिति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकत्वे मति विशब्दमभिधेयाहारेऽयं कथोत्थान्भनेपद्म, सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपं न स्यादिति भावः । *साधकम्* । द्योतकत्वस्य साधकम् । *साक्षात्*—विभक्त्यधमुररीकृत्य । *अन्यथा*—नामाधधात्वर्थयोर्भेदे सम्बन्धेनान्वयस्वीकारः । *इत्यपि स्यादिति* । अभ्युपगम्यवाद्भेदांशिकः, न निपातापत्त्या विकारवत् । न तत्रादौ कृषः सकर्मकत्वदर्शनात् । *साधकम्* । द्योतकत्वसाधकम् ।

इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशाऽन्येति विभागेन कदापि न ॥

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभाषय ॥ ४४ ॥

सदृशा—सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत् । अन्येति, अने-
देनेतिशेषः । विभागेन—असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत् ।

अयमर्थः—समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्नि-

दर्पणः

रिच्छेति* । तथाच समुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थकत्वेन न तेन साङ्गं पदार्थान्ताम्य भेदा
न्ययानुपपत्तिरित्यर्थः । सदृशसङ्घस्य समाना दृगितिभ्युत्पन्नस्योपादानेऽन्यथाप्या
प्रवृत्ते तुल्ये रुद्रस्य, "तमिरेतं पश्यन्ति जना" इति भाष्ये कर्तृकर्मभ्युत्पन्नस्य वा ।
तस्य घट्टमिदमित्यभिप्रेत्य क्वावष्टे—*सदृशेनेति* । तुल्येनेत्यर्थः ।

ननु विरद्धविभक्तिकस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वान् तेनाभेदान्प्रपत्तिरिति
आह—*समानाधिकरणेनेति* । तथाच समानविभक्तिकरदोषस्याप्यत्येन सादृश्यस्य
विवक्षणाशोक्तदोष इति भावः । एवञ्च मूलेऽन्येतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः । स्तोत्र-
स्पृशनीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकरदोषस्याप्यत्वमदृशेनाप्यभेदान्वयादाह—*असमानाधि-
करणेनेति* । त्रिशेषशब्दरूपप्रवृत्तिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रवृत्त्युपस्थान्येनेत्यर्थः ।

ननु वाचकतायादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयतपेत्युत्पत्त्येवाशङ्क-
भौध्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिरूपनेऽर्थान्तरमत्त आह—*अयमर्थ इति* ।
स चेत्थं "विभागेन कदाचन" इत्यनेन उपधिकरणयोरभेदान्वयं कथंकिञ्चिन्त्या नामा-
ययोर्भेदान्प्रत्यय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्शयते, ननु समानाधिकरणयोरिति
व्युत्पत्त्यप्यन्तरं तथा । किन्तु दृष्टान्तविशेषतया तदुत्पत्त्यनन्तरमिति शोक्तदोषः । तथाच
पथानीभूतव्युत्पत्त्यानेव निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्तनमिति सर्वं सुस्पष्टम् ।

परीक्षा

दृगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति तदुपादानेऽन्ययानुपपत्तिरिति भावः । सदृशाऽऽत्मा-
ना दृगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति । तथापि तदुपादानेऽन्ययानुपपत्तिरिति तुल्यरूपेण
रूपस्य तस्य घट्टमिदमित्येव आह—*सदृशेनेति* । *समानाधिकरणेनेति* समा-
नविभक्तिकरदोषस्याप्यत्येन सादृश्यं विवक्षितमिति भावः । ननु सद् पृथगीत्यादौ
विरद्धविभक्तिकरदार्थेऽन्यभेदान्प्रयो भवतीत्यवदृशेनेत्यनुगन्तव्यमत्त आह—*अय-
मानेति* ।

ननु पूर्वोक्तकार्यनावष्टेदकपटक निपातातिरिक्तस्य त्रिशेषा मया दीयते इत्यनेन
वाचकत्वादिना भाष्यमिदौ पन्थे इत्यादिकथनमप्युक्तव्याख्यापरीक्षासहिते आह—
अयमर्थ इत्यर्थः । अयमभाव—विभागनन्तरत उपधिकरणयोरभेदान्वयव्युत्प-
त्तेन नामाधिकरणेन ना-न्य इ-एव प्रत्ययत ननु समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्प-
त्तेऽप्युत्पत्त्यनन्तरं न-वा-दार्था-वन्तव्युत्पत्तिरिति वा-
पु-न-व्युत्पत्तिरिति यद-न-प-व-व्युत्पत्तिरिति आह-आ-आ-आ

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादायन्ययो न स्यादिति सा-
धकान्तरमाह—

शरैरुश्रैरिघोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥

इत्यादायन्ययो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४७॥

अत्रोच्चरदशैःशरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्निवत्यर्थः । अयञ्चो-
च्चादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इयशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते ।
अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्यार्थयोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
तथाहि—उच्चैरिति करणे तृतीया । न घोश्चोऽत्र करणम् । इया-
र्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन योधयितुं शक्यम् ।
अप्रकृत्यर्थत्वात् । इयशब्दस्य चाऽसत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया

दण्डः

तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्देनाऽन्वयोऽप्यु-
त्पन्न इत्यत्र द्विवचनव्यारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नद्रा-
रतानिरूपितनिपातायांऽवृत्तिविरोध्यतासम्बन्धेन बोधे, विरोध्यतासम्बन्धेन विभक्ति-
जन्योपस्थितहंतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयस्येन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्वयलान्तरे तन्मने
ऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्बारेष्वेत्याशयेन मूलमवतारयति—अपि धेति* । इत्यर्थ इति*
इत्यन्ययबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः । अयञ्धेति* । उक्तायांन्वयव्येत्यर्थः । अन्य
धेति* । निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिविरोधे व्यक्तीकरोति—
तत्र । उदीचोद्धारणे । *तथाहीत्यादि* ।

नन्विदशब्दोत्तरतृतीयार्थकरण एवेगार्थान्वयः सुलभो अत आह—इवशब्दस्ये-
ति* । असत्त्वार्थकतयेति* । लिङ्गाद्यनन्वयपर्यकतयेत्यर्थः । निपातत्वादिति वाच्य ।

परीक्षा

तावच्छेदकसम्यग्बोधकरुनामार्थनिष्ठविषयतावाग्निपातायां वृत्तित्वदानेन सामञ्जस्य
मिति गौरवाभावात् ॥ ४४ ॥

पुस्तकान्तरेण निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—अपिधेति* । इत्यादायन्यय
इति* । आदिना पुत्रमिव शिष्यस्यादयतीत्यादेः सङ्ग्रहः । अन्यथा—उच्चादिशब्दा-
नामुच्चादिमहने लक्षणाया अस्वीकारे । *तस्य*—सदृश्यस्य । *अनेन*—उत्तरदो-
षरदाप्रत्ययेन । *अप्रकृत्यर्थत्वादिति* । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकत्वा-
दिनि शेष । नन्विदशब्दोत्तरतृतीयार्थस्यापितकण्ठत्वे सदृशस्यान्ययोऽस्त्वित्यत
आह—इवशब्दस्येति* । *तृतीयाया अयञ्भवान्*—करणत्वार्थकतृतीयाया
असम्भवादित्यर्थः ।

क्रिया न युज्यते लिङ्ग क्रियानाधारकारके ।
अमत्वरूपता तस्या इयमेवावधारयताम् ॥

हि उच्चाभिप्रसहशाभिन्नः सर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ननु त्वन्मते अप्राक्षण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणगान्यापत्तिः पूर्व-
पदस्यानर्थक्येनैवोत्तरपदार्थप्रधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वा-
भावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव
तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमिन्यर्थः ।

वस्तुतस्तु “अव्ययादाप्सुपः” (पा० सू० २।४।२) इतिहाप

दर्पणः

त्वादिति भावः । अप्रेक्ष्योप्यम्—वाचकतावादिना इवादिना सादृश्यादिबोधने पूर्व-
दासनप्रिवानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिस्त्वस्य नियमकृताया अ-
भ्युपगमेन प्रकृत उच्यते। तत्सादृश्याध्वशरकरणकोद्वरणबोधः सुपपादः, भेदाभेदे-
विकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्चिन्त्य एवेति ॥ ४५ ॥

उत्तरपदार्थप्रधान्याभावादिति । प्रधानत्वस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भा-
वः । *द्योत्यार्थमिति* । द्योतकतादृश्युपस्थापितार्थमित्यर्थः । *तमेवेति* । द्योत्यमे-
वेत्यर्थः । *अर्थवत्त्वादिति* । अव्यम्भावः—द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तत्पदस्य
स्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तद्विषयनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः । न हि शक्तिर-
णान्यतरदेशार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषेणैव्यवस्थापकत्वं द्योतकत्वम्, न तु तदुप-
स्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वमभवोऽत आह—*वस्तुतस्तित्विति* । *शाक-
परीक्षा

परीक्षा

तत्पदार्थान्वयो *न स्वीक्रियतेः तदा सदस एवाभेदेनान्वयो वाच्य, स च बाधित-
इत्याह । तदेवस्पष्टमिति—*न ह्युच्चाभिन्नेति* ॥ ४५ ॥

त्वन्मते । द्योतकतावादिनस्तव मते । “अप्राक्षण” इत्यत्र प्राक्षणपदस्यैवो-
पिप्तप्राक्षणार्थकत्वान्यपराधनिरूपितविशेष्यताया उच्यते। न तादृशव्यवहारसम्भव-
इति भावः । दूषणान्तरमाह—*उपसर्गमिति* । *द्योत्यत्वमप्रेत्येवेति* । पूर्वपदद्योत्या-
र्थप्रत्येवेत्यर्थः । *प्रातिपदिकत्वमिति* उपसर्गाणामिति शेषः । द्योतकताव्यञ्जने-
सापि वृत्तिरिति प्रागुक्तमिति वृत्त्युपस्थाप्यत्वं तस्य स्यादेवेति भावः ।

*व्यञ्जनाया वृत्त्यन्तरमत्त्वाद्भ्युपगमेऽप्याह—*वस्तुतस्तित्विति* । द्योतकत्ववार्-
उपसर्गाणामनर्थक्येऽपि लुको ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोग्यन्यथाऽनुपपत्त्या
तत्कारणतावच्छेदकस्य प्रातिपदिकत्वस्यानुमानम्भविष्यतीतिभावः । निराता-
प्रातिपदिकत्ववन्त, मुकुत्पत्तित्वेन साक्षाधिनत्वान् । पूर्वदिशब्दवदिति न्याय-
योगोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ननु स्वराद्यवयवानां तत्त्वाधकनया तेभ्य उपसर्गसुपो लुग्विधावत्त्वेन सूत्रं साधं

वात् शुभ्रुत्पत्तिः । "निपातस्यानर्थकस्य" इतिप्रार्थितकाला प्रातिपदिक-
कृत्यम् । "दृष्टकालिसमाप्तादस्य" (या० सू० १।२।४६) इत्यनुक्तस्यमु-
क्त्याभकप्रकारेण निपातानां संग्रह इति या शोभ्यम् । तस्माद् शुभ्रं
निपातानां शोभकत्वम् । उक्तश्राव्यधिकरणप्रार्थितके—

शुभ्रविधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
त्रियने संज्ञयोःपक्षोर्तोपर्यानिपातयोः ॥
तयोःश्रांतिधाने हि ध्यापानो नैव विद्यते ।
तदर्थशोभयो तौ तु घाचकाः स विद्यालयते ॥ इति ॥

दुपेण

इति । शोभकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव शुभ्रभावं द्विविधानाशेषं गृह्यतामर्थेण
पर्यवस्यति भावः ।

एतद् अत्रादीनां स्वव्यवधानाद्यपि सत्यात्प्रतिपत्तिमुत्पन्नविधाने प्रतिपाद्यं
ताद न सावकाशतया भावः—निपातार्थेति । सदासकप्रत्याशोभेवाह—
•कृष्णद्विनेति । •सहस्र इति । अन्त्येकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिक-
व्यभिचयः ।
एषांश्रुति—•समाहृतिः । एतत्स्ये गीतांगकस्यमतिभाह—•उक्त-
•शुभ्र इति । सामाज्यातोपमनिपातवेदेन यदुक्तंवा इत्यर्थे । •देशे—
शुभ्रिस्तस्ये । •द्विविधे । सामाज्यात्वात्स्ये । अर्थानुपदे हेतुमाह—
शोभोपर इति ।

सामाज्यो जातिः, कि वा रथवितः, धात्वर्थो व्यापारः, उत पदं, कि शोभवति
शोभे अतिरूपण्योतिभावात्स्यार्थि भाव । •तयोः—निपातोपमार्थो । •अत्र
पार—•द्विविधतायात्पदस्य । •तौ—एषांश्रुतिपातो । •एषांश्रुति-
द्विविधतायात्पदस्य । •तौ—सामाज्यात्वात्स्ये । •सहस्र इति-
स्यविकल्पकयोः द्विविधादेश इत्यर्थे ।

एषादि सदासकप्रत्याशोभेवाह—निपातार्थेति । तयोः एषांश्रुति-
शोभोपरि । स्यादि श्रुतस्य प्रतिपत्तिपर्यायत्वे द्विविधोपमार्थस्येकस्येव
द्विविधतायात्पदस्य । स्यात् । एषांश्रुति-निपातार्थेति तदुक्तंवा हेतुमाह—
शोभोपर इति ।

दशमः

एतत् सदासकप्रत्याशोभेवाह—निपातार्थेति । तयोः एषांश्रुति-
शोभोपरि । स्यादि श्रुतस्य प्रतिपत्तिपर्यायत्वे द्विविधोपमार्थस्येकस्येव
द्विविधतायात्पदस्य । स्यात् । एषांश्रुति-निपातार्थेति तदुक्तंवा हेतुमाह—
शोभोपर इति ।

उपसर्गेण धात्वर्थो यलादन्यः प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहा।रविहारपरिहार्यदिति ॥

अशोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ।
नन्यन्ययस्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थं शक्यमेव युक्तम् ।
बोधकतारूपशक्तेरथाधात् । किञ्चोत्तरीत्या पञ्चतीत्यादौ धातोरेव

दर्पण

ननु 'उपसर्गेण धात्वर्थ' इत्यत्र निपातत्वस्याप्युपसर्गत्वेन प्राचीनामुपसर्गात् इति तच्चादीनां द्योतकत्वे उपलब्धमहमत्त आह—*उपसर्गोपसर्गमिति* । *पदान्तोरेति* । अत्र इव मुष्मित्वादावर्धवत्त्वेन चन्द्रादीनामुपलक्षकमित्यर्थः । एवञ्च न तद्गुणानिपातानां वाचकत्वमिति भ्रमित्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

इदानीं वाचकतापर्यं परिच्छरोति—*नगिति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । अत्र इव मुष्मित्वादावर्धवत्त्वेन साहचर्याद्यर्थप्रतीतेस्तत्त्वत्वे तदर्थोत्तरेण निपातानां धातुवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । नन्विच्छादिरूपशक्तेश्चभाषात् इति तेषां वाचकत्वमत्त आह—*बोधकतारूपेति* । तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि धातुवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः ।

अन्यन्यवर्थांश्चिह्नयोस्तदर्थतात्पर्यवद्वे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वाच्च तयोर्वाचकताप्रयोगश्चक्यमत्त आह—*किञ्चोत्तरेति* । *उत्तरीत्या* । अन्वयव्यतिरेकस्य चन्द्रार्थनवा प्रत्ययतीत्यादौ प्रकृतत्वमेव लक्षणया त्रिवातोरेवोपदिशनी न प्राचीनां प्रकृती

परीक्षा

अ। समर्थयते—*अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना* । इवादिशब्दमभिधायते तेषामर्थप्रत्य इव मुष्मित्वादी प्रतिपत्ते , तदभावे तु भेदेयं कृपाभ्यवधनिरेकाभ्यामित्यर्थः । निपाता—वाचका, स्वगमभिध्याहारप्रयोगार्थप्रतीतिरूपत्वात् । धातुवद्वाचकत्वं । अत्र पञ्चमावच्छेदकत्वामानाधिकरण्येन साधयति द्वे तद्वैयर्थ्याच्च आगातिरिति त्वर्थेऽभिधानात्संभवेनेति बोध्यम् । नन्विच्छादक्या शक्तिरेव्यतीत्यत्र प्रमाणाभावात् तदर्थं वाचकत्वमत्त आह—*बोधकत्वेनेति* । अन्यन्यवधनिरेकाभ्यां तात्पर्यवाङ्मयतायाश्च कृपाभ्याम्, तमाह—*किञ्चोत्तरेति* । *उत्तरीत्या* । प्रकृतीत्यादौ निपातोरेव प्रकृत्यदिशितत्वादिवोचकत्वमन्वु, प्राचीनां तत्तदर्थतात्पर्यवाङ्मयत्ववोपयोग इत्युत्तरीत्या । यदि अन्यव्यतिरेकाभिध्यां वाचकत्वमन्वयमन्वयं इवात्तदा निपातानामपि वाचकत्वमुपदिशति भावः ।

वचनम्—न त्रिधासुप्रतीत्या वाचकत्वमाभावात्तद्विधा निपातानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकत्वमुपदिशतम् । त्रिधा वाचकत्वमाभावे इहापि न चन्द्रादीनां वाचकत्वमत्त आह—*किञ्चोत्तरेति* । अत्र इव मुष्मित्वादावर्धवत्त्वेन साहचर्याद्यर्थप्रतीतेस्तत्त्वत्वे तदर्थोत्तरेण निपातानां धातुवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । नन्विच्छादिरूपशक्तेश्चभाषात् इति तेषां वाचकत्वमत्त आह—*बोधकतारूपेति* । तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि धातुवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः ।

कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्तु, तात्पर्यब्राह्मकन्वमात्रं विडादेः
स्यादित्यख्येः पक्षान्तरमाह—

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥

इति

एवंकथं, तेषां तात्पर्यब्राह्मकन्वयव्यतिरेकयोः। अत्रिडादेः स्यादितिः । तत्रान्वयव्यतिरेकान्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनानामपि वाचकत्वाव-
धिरिति भावः । एतेन 'अद्वयं, अचकार' इत्यादीं धातुनाम्नां कर्त्रादिबोधेन त्रिणां
बोधकत्वं सूचयामिः ।

नव तत्र तुल्यविनष्टिस्मरणाद् बोधः । लोचनवाक्योऽपि योषात् प्रत्ययस्मरन्त्य
लोककत्वं यदा मान्यहृता तुल्यविनष्टिस्मरणाद् बोधस्याननुपगमाच्च । यत्र
प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव "अहृतिप्रत्ययार्थयोः" इति निपनावधारणे यथा 'वाचक'
इत्यादिहृते । "एः कर्मणि" (पाःसूः ३।१।६९) इत्यादा कर्मकर्तृविपदाद्यतोऽस्मि-
न्मैव अहृरोऽपि । "भावे" इत्यस्य सर्वस्मर्थेव ध्यात्वानात् ।

नव सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्रैव एवम् स्यादिति ग्राह्यम् । भाववि-
षयस्मरन्त्येव लक्षिकानामप्रबोधकत्वेत्यर्थेनादोषात् । अत्र एव "भावकर्मणि" (पाः
सूः १।३।१३) "नेपात्कर्त्तरी परस्मैरदन्" (पाः सूः १।३।१०) "हृदेकयोः" (पाः
सूः १।३।२२) इत्यादीनां निपन इति भाष्यहृदुक्तिमहृतिः । तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेन
"अनिर्दिष्टार्थः स्यात् भवन्ति" इति न्यायेन सर्वत्र निहृत्वादित्याहुः ।

तद्विन्त्यन्—व्यतिरेक इत्यादीं धातुं विदापि कर्त्तृबोधेनाद्युक्तेः गीयित्वात् ।
तुल्यनुस्त्वा मुनानामपि बोधकतावच्छेदार्थोऽहृदवनाद्युक्तत्वेन प्रत्ययस्मरन्त्येव लोचन-
विषयि तुल्यविनष्टिस्मरन्त्येव बोधस्य फलत्वाननुपगमे बाधकतामाहाच्च । स्यात्त-
दिवाचककर्त्रादिगतद्विधारात्वेन द्विधरगादिरिति स्याद्विगोषाच्च ।

परीक्षा

वाचक्ये विरोधताया इतिगद्य । न चैवं "एः कर्मणि" इत्यादिसूत्रन्यासात्प्रनष्टा
पक्षेति वाच्यम् । "अहृति" इत्यादिसूत्रस्या विपत्त्यायं हृत्कर्त्तृकर्मविषयात् । मुनि-
धातोऽस्मिन् तत्रायं इत्यदोषात् । अत्र एव "भावे" इत्यनेन सास्मरन्ति । नव एव कर्त्-
कर्मणिः प्रतीतिस्मरन्ति धातोर्भावनाविषयत्वात् तत्रापि भावे न्यायविक्रिः स्या-
दिति वाच्यम् । सार्धकर्मणः कर्मणोऽपि विरोधतुसां नैवेन्यो भावे एवतामनुपग-
मात् । एवमस्य धातुसंत्कारेव "भावकर्मणि" "नेपात्कर्त्तरी परस्मैरदन्" "हृदेकयो-
हृदवैक्यदने" इत्यस्य च निपनार्थस्य भाष्यहृदुक्तं सातु मूह्यत्त इति वदन्ति ।
एव एव एवमेव धातु प्रत्ययस्यैव धातु व्यतिरेक इत्यत्र यथा । तत्रापि कर्त्त-
व्यवर्तिकाद्युक्तविरा वा एते एवमन्वयव्यतिरेक इति तत्र एव प्रत्ययस्य बोधो-
त्तुमन्वय धातुस्य व्यतिरेक इत्यत्र एवमन्वयव्यतिरेकस्य स्यादर्थम् ।
इत्यन्वयव्यतिरेक इतिगद्य । एवमन्वयव्यतिरेक इतिगद्य ।

एव एव एवमेव धातु प्रत्ययस्यैव धातु व्यतिरेक इत्यत्र यथा । तत्रापि कर्त्त-
व्यवर्तिकाद्युक्तविरा वा एते एवमन्वयव्यतिरेक इति तत्र एव प्रत्ययस्य बोधो-
त्तुमन्वय धातुस्य व्यतिरेक इत्यत्र एवमन्वयव्यतिरेकस्य स्यादर्थम् ।

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४॥

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वययोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः । समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वय इत्यपि तथेव्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । *न त्यति* । नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः ।

यत्तु—सर्वेषां निपातानां धाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, “निपातस्यानर्थकस्य” इतिविधियैषध्वम् । सर्वेषां घोटकत्वे “चानर्थकस्य” इति व्यर्थम् । तथाच केचिद् घोटकाः, केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति । तन्न । एवं हि चाद्यौ घोटकाः प्रादयो वाचका इति घैपरीत्या धारणात् । सर्वधानर्थकानां पादपूर्-

द्वयण-

भवदुच्छरीर्यैव कर्त्तृविशिष्टभावनावाचकान् कर्मविशिष्टभावनावाचकान् केवलमावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, “लः कर्मणि” इत्यर्थवत्त्वसानेन, “अनिर्दिष्टार्था” इति श्वायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङी सर्वत्र मिरासम्भवेन नियमस्मान्वयैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वं ‘घटो न पट’ इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया मन्त्रार्थान्न तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकत्वे विनोप्यतया प्रत्ययत्रयोपस्थितेहेतुताया “नामाऽर्थोर्भेदेनाऽन्वय” इति व्युत्पत्ति सिद्धत्वात्, एवं “समानाधिकरणनामार्थयोः” इति व्युत्पत्तेरभेदेनान्वयापत्तिश्लेषत आह—*एवञ्चेति* । *विधिवैषम्यमिति* । तादृशमार्तिकेन प्रातिपदिकस्यैवविधानवैषम्यमित्यर्थः । *अनर्थकस्येति* । *व्यर्थमिति* । व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषण-

परीक्षा

तिप्रत्ययौ “इतिनियमस्यौत्सर्गिकतया स्वीकारात् । “भाजप्रधानमाख्यातम्, सत्वप्रधानानि नामानि” इति । तुप्यनु भवांश्च । अपि च ‘प्रविश’ ‘पिङ्गो’ इत्यत्र यथा प्रविशेत्यस्य भूयमाणस्य गृहं प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्तथाऽज्याः । अथकारित्यादौ प्रत्ययलोपेऽपि भूयमाणस्य शक्तिरस्तु वाच्यैरुदेगान्यावान् । यथा तत्र प्रविशेत्यत्र समासं प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्वीकारेऽपि प्रविशति छिलिङ्गमिति व्ययहारो न सार्वजनीन इति स्वीयाचकता न प्रविशेति भूये ; तदा मयापि मुक्तिधातुमात्रात्कत्रार्थस्य प्रतीकत्वमपि धातुर्न तेषां वाचक, अपि तु प्रत्यय एतेन स्वीक्रीयते, अतो न तन्मते दोषमभवावेनेति दिक् ।

मूत्रे—*ननु तद्* । तदपरेषामत्र एव नोऽस्माकमनेन युक्तम् । यत्परैः प्रादयो घोटका, एवादयो वाचका इति श्वाक्रीयते तत्र युक्तम्, अद्वैतवर्गीयवाद्युक्तत्वादिति भावः । तदन्वयस्य शब्दां वाग्यिनुसृष्टमने—*वन्विति* । *प्रिरेवध्वम्* । तेन वार्तिकेन प्रातिपदिकस्यैवविधानवैषम्यम् । *व्यर्थमिति* । अनर्थकस्येति विशेषणस्यैव सति वैषम्यमित्यर्थः । तस्य इत्यर्थानि इत्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति “वृत्तद्वित” इति मूत्रे अ-

पनाप्रार्थनुपात्तानां संप्रहाय वार्तिककारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

परेणामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय । कैवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाद्योधाद्यकारध्वरे तदोधाद्यकार एव तद्वाचको न द्योतकः । किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्या, चकारादेर्द्योतकत्व-शक्तिश्च कल्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् । तदपि न युक्तमिति भावः ।

तथाहि—अन्यदव्यतिरेकौ तात्पर्य्यग्राहकत्वेनाऽप्युपयुक्तौ । घटादिपदानामेव समुचिते लक्षणा, तात्पर्य्यग्राहकः प्रकरणादिव-च्चादिरति स्योकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि । अस्माकं लक्षणाग्रह-दशायां योधात्तत्तत्कार्य्यकारणनाय भावद्वयकः । एवं शक्तिग्रह-स्यापीत पक्षद्वयेऽपि कल्यान्तराभावेन गौरवाभावाद्गुणयनपि युक्तमित्यभिमतम् । अत्र एव—

“स वाचको विशेषानां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा” ।

इति वाच्यपदोयं सहचद्वये । दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योत-

द्वयः

स्वापेयादिति भावः । *प्रत्याख्यातत्वाच्चेति* । “हृषदित” । पाः सूः १।३।१६ । इत्यत्र एतदर्थेनैव तदर्थस्य मनुष्यवत्त्वादिति भावः ।

कल्पनाभावमादाह—*किञ्चेति* । प्रकरणादिदित्यनेन द्योतकत्वा कृति-त्वानादौ ध्वन्ये । *अस्माकमिति* । पक्षद्वयानुपगन्तुमानित्यर्थः । *वाच्यंकार-पनाव इति* । मनुष्यवत्पदादिनाम्पदेषु घटदित्येवमित्येव लक्षणाशक्तयेन हेतुत्वा-कारह इत्यर्थः । *शक्तिप्रत्याख्येति* । पदार्थेषु घटादिप्रत्याख्य मनुष्यवत्पदादिषु तदुपनिषातस्य हेतुत्वाकारकः वाच्यंकारमनाद्योप्यादयपह इत्यर्थः ।

कल्यान्तरानावेति । द्योतकत्वमेव वाचकत्वार्थेऽपि कल्पकत्वज्ञानाधिक-त्वरोपासनायेत्यर्थः । *अत्र द्योति* । कल्यान्तरद्वये पुत्रिमाम्नायेत्यर्थः । *स वाचक इति* । तन्मते प्रकल्पेनैव प्रतिष्ठित इत्यत्र *मतिनिवृत्तिवाचकः स्यात्पदार्थन-प्राप्ता

प्राप्ता

इत्यन्वयेन तदर्थस्य शोभासम्भवादिति शेषः । *अनुपहावेति* । अनुपहा इत्येक-त्वान्नां नान्येनैव मनुष्यवत्पदाधिकरणे मीमांसकैरवतं मयैषां वाचकत्वमेवेति । तत्र-पुस्तकं, विन्दु द्योतकत्वमिति व्याख्येयम् । कल्पनाभावमादाह—*किञ्चेति* । वाचकत्वमाधिकं तदुक्तिं कल्पयति—*अन्येति* । तद्वारंकारमनाहः मनु-ष्यवत्पदादिषु पदार्थेषु घटादिप्रत्याख्यमित्येव लक्षणाशक्तयेन हेतुत्वादि वाच्य-कारणमाह । *शक्तिप्रत्याख्येति* । एषा—घटादिप्रत्याख्येति पदार्थेषु घटादि-प्रत्याख्येन हेतुत्वं । तथा मनुष्यवत्पदादिषु मनुष्यवत्पदादिषु हेतुत्वा-सम्भवाद्युपनिषातेन सम्भवेति भावः । *अत्र एव*—*अनुपहावेति* पुत्रिं माम्नायेति । *अत्र इत्यत्र*—*वाचकत्वमेव* । *विनायकत्वमेव* । *तद्वारंकारमेव* । *तन्मते

कृत्यमेव धेति नियमस्तु न युक्त इति ध्यनयन्नाह—मत्तमेव न इति ॥४३॥
पर्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्—मसत्कार्यकृत्ये सति चाऽऽदिगणपठितत्वं
शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्यञ्जोपाधिषां जातिषां तदेवास्माकमपि,

दर्पणः

गंस्तद्भावरूपगतिवाचक" इति पुत्रराजेन तदर्थस्य कथनात् । वाचकत्वमेवेत्यस्य
निपातानामित्यादि, एवं द्योतकत्वमेवेत्यस्योपमर्गानामित्यादिः । *मत्तमेवेति ॥
वा । अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् । आम्नाई मने
परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं, तदेव तु न युक्तमिति मूल-
योजना ॥ ४७ ॥

मनु "वाद्योऽसत्वे" (पा० सू० १।१।६७) इत्यत्राऽन्वय इति प्रमत्त्यप्रतिषे-
धाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदास एवाश्रयणीयः । तथा शो-
कश्लेषस्याश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः । साधदन्त्यतमत्वस्य निषेधे तु गौरवमत्र
आह—*शक्तिःसम्बन्धेनेति* । तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्याह—*जातिरिति* ।
निपातपदसाम्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ।

ननु हत्वादिना साहचर्यान्न निपातत्वं जातिः । तथाहि—निपातत्वामाववति
हत्वं धात्वादिहकारं, हत्वाभाववति निपातत्वं निपातारमकप्रकारं तथोरकत्र हकारे
समापेशात् । तदुपकृताधीनं तु स्वसामानाधिकरण्यस्याभावसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियम-
भङ्ग एव निरपाधिमहकारमहश्च तादृशानियमेऽनुकूलस्तवकं । अन्यथा तस्मात्प्रक-
प्रवृत्तानां 'सत्तावान् जाते' इत्याद्यनुमानानां विलयप्रसङ्गात् । अत्र एव 'भूतत्वं न
जाति' इति साम्प्रदायिकाः ।

हत्वादिष्वप्यनिपातत्वस्य ज्ञानात्साहचर्यान्वयमेन साहचर्यस्य परिहारेऽपि सङ्क-
चादिसाधारण्यभावेनाननुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणात् । किञ्च कापता-
वच्छेदकत्वादीनां जातित्वमाधकारां तत्राभावादिषु न सा जातिः । शक्यतावच्छेदकत्वं

परीक्षा

गामित्यादिः ॥ ४७ ॥

एतावता प्रथमेन पक्षद्वयव्युत्पादनेन धत्तस्तद्भावनमोदनिवृत्तयोश्चतरणप्रद-
र्शनव्याजेनाह—*पर्यवसितमिति* । "वाद्योऽसत्वे" इति सूत्रेऽन्वय इत्यत्र
यदि प्रमत्त्यप्रतिषेधेऽस्योपमर्धसमामस्य वाक्यभेदस्य चापत्तिरिति पर्युदास
एवाश्रयणीयः । तथा धानर्थकनिरातानां पादशृणकारणानां प्रासङ्गिकताह—*शक्ति-
सम्बन्धेनेति* । *जातिर्विति* । निपातपदसाम्यतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति
तदर्थं । ननु प्रवादिनामाहृत्यम् । प्रवाभाववति अशब्दे निपातत्वम् । निपात-
वामाववति विपक्षेऽप्यहकारं प्रवम । निपातारमकप्रकारं च तथोरकप्रामयो

तद्व्यच्छेदेनैव कल्प्यति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्ध्वम्यमयुक्तम्

दण्ड

न च प्रादीनां द्योतकत्वात् निपातव्यच्छेदेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् । तस्योपसर्गत्व-
रूपोपाधिसत्त्वात् तद्व्यापकत्वान् । न च घटादौ साध्याऽध्यापकत्वाच्च तस्योपाधित्व-
मिति वाच्यम् । शुद्धसाध्याध्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यध्यापकत्वमस्मात् ।
अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र सन्नोपसर्गत्वम् । यत्र निपातत्वं नगदौ
सत्र तदभावाद् । ननु प्रकर्यांघर्षः प्रादिवाच्यः । तद्व्यपश्यतिरेकानुविधायिनाम्नो-
विषयत्वान्, यो यद्व्यपश्यतिरेकानुविधायिनाम्नोविषयः स तद्व्याच्य इति सामा-
न्यव्याप्ती घटादिदृष्टान्तः ।

न चानन्यत्वव्यपथ्यमुपाधिः । तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वान् कर्यादौ साध्या-
साध्यव्यतिरेकानुविधायिनाम्नोविषये साधनाऽध्यापकत्वादिति वाच्यम् । उच्य-
तेनुपसर्गसाध्याध्यापकत्वव्यतिरेकेण विनियोगेनानन्यत्वव्यपथ्यस्य साधनध्यापकत्वेनोपा-
धित्वायोगान् ।

न च स्वरूपाऽसिद्धिः । घातोर्ध्वं प्रवृष्टजवाऽर्ध्वं क्वत्वेनोत्सर्गस्य सात्पर्यमात्रप्रा-
कृत्यादिति वाच्यम् । घातोः प्रवृष्टजवार्ध्वं क्वत्वेन प्रवृष्टतैत्रं क्वत्वनान् । नापि क्वत्वेना-
तस्य । प्रोक्षरत्वादर्लक्षकतावच्छेदकत्वोदितप्रयोगे गौरवान् । तस्मात्प्रवृत्त्यादिघातो-
शक्यतावच्छेदकम्, प्रवर्षत्वादिकं रूपमर्गस्येति वाच्यम् । तथाच क्व इत्यसिद्धिः ।
किञ्चाप्यस्य घातुलक्ष्यस्ये जिहूर्ध्वं प्रत्वेनापि विनिगमनाविरहावच्छेदकतावच्छेदकत्वो-
न्निवेशापत्तिः । नाऽपि तदर्थस्य घातव्येन साकमनन्वयप्रसङ्गः । निपातातिरिक्तत्व-
स्योक्तव्युत्पत्तौ विनियोगान् । एवञ्च 'प्रतिष्ठत' इत्यादौ घातोर्गत्वभावोऽर्थः तदभावा-
द्व्योपसर्गार्थः ।

तथाच ततो गत्यभावाभाववानिति धी, गमनत्वप्रकारकबोधेन्दुत्तरकालिको
मानस एवेति चेद् ? न । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागृह्यकतया गमनाभावाभावा-
वानिति बोधस्यापि गगतत्तुमुमापमाकत्वान् ॥

परीक्षा

अपमभिमन्वन्ध — उपसर्गेषु द्योतकत्वं वाचकत्वं बोधयमनेऽपि कल्पनीयम्, तदा
धर्मवृत्तिधर्मावच्छेदेन कल्पनीयम्, तद्विमिवृत्तिधर्मश्च यथोपसर्गत्वं तथा निपात-
त्वमपानि मन्त्रे निपातत्वस्य व्यापकतया तदवच्छेदेनैव कल्पयितुमुचितम् । यथा
न्यायनयेऽदृष्टस्य कारणत्वकल्पनया तन्व्यायनावच्छेदकं व्यापकत्वात् कार्यत्वमेव,
ननु घटव्यादिकमिति कल्पने घटत्वाद्वातनुगतत्वेनानन्वकार्यकारणाभावात् । तथा
यत्रापि समुचितमिति प्रकृते प्रमात्रं त्वनुमानमेव । निपाता-द्योतका, निपातत्वान् ।
उपसर्गत्वम्, इति । अथ जातिरूपमस्त्वोपाधिरूपं वा निपातत्वं पक्षतावच्छेदकं
निपातपदत्वम् च हेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदाच्च सिद्धसाधनाद्व्यापकम् ।

न च निपातत्वव्यापकत्वनिपातेऽपि सत्त्वात्त्र साध्यामन्वेन भागामिद्धिरिति
वाच्यम् । घातका इत्यस्य वाचकत्वाभाववन्न इत्यर्थान् । न च घटत्वादीनामन-
त्वेन तदवच्छेदकत्वेनादृष्टतावत्त्वकल्पना न सम्भवत्यतस्तथा यत्र कार्यत्व कार्यताव-
च्छेदकमित्यन्तु, प्रकृते उपसर्गत्वनिपातत्वयोरभयोरप्यकत्वेन विनिगमकाभावेनोप-

द्वयणः

द्विदान्तरसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्ज्ञानम् । इत्यज्ञान्व्यवित्ता-
च्छेदकत्वामाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽप्यन्तायोगव्यवच्छेदः, अन्यव्यवित्तावच्छेद-
कावच्छेदेन स्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवहियते । विस्तरस्त्वन्वयोऽवधार्यः ।

‘हेय भोध्यमे’ इत्यादावसम्भवात्तदपि तदर्थः । एवमन्येवामपि सार्थकानां निता
तानामर्था ऊहाः । धियाकरणमते स्वेवकारस्य वाचकत्वामम्भवादेवधारणात्मज्ञा
नविशेषघोतकत्वमेव । स च समभिव्याहृतपदार्थानुरोधार्थैकविधः । यथा शम्भु
गुह्यात्वेवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनाऽर्थग्रहणाभावात्तदधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञा-
नकर्मकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधात्तदप्युक्तपदार्थमिति सः । परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थे
वृत्तिकल्पनापेक्षयैरकारस्यैव सोचिनैत्यन्ये ।

यद्यप्युपसर्गो प्रकृत्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् घोटकोऽपि च ।

इति इतिना पञ्चदशमविशेषणोक्तम्, अन्यकृता च तदेवानुरुतम् । तथापि

कश्चिन् सम्भवितो भेदा, केवलैरनिदर्शिताः ।

उपसर्गण सम्बन्धो व्यव्ययन्ते प्रसरादिना ॥ १ ॥

इति तदुक्तोपसर्गविषयांलोचनयोपसर्गाणां घोटकत्वमेवाश्रयीते ।

अत्रैव बोध्यम्—उपसर्गत्वाद्यज्ञानतोऽपि प्रत्ययतोऽन्वादी प्रकृत्ययसोपान् प्रत्यादि
नेव तयो घोनकृत्यम् । निपातानामपि च त्वादिनैव वाचकता, यत्र न वाचकत्वामन्तो
निवाह । कश्चिद् घोटकत्वमन्युक्तयुक्तवानन्युपसर्ग कथा “शरैरर्थे.” इत्यादी ।
कश्चिन्नोभयम् । यथा पादपूरणमात्रार्थके त्वादी ।

परीक्षा

यथापि लिङ्गविपरिणामेन यथाकथंविद्भवप्रान्वयवस्तथापि भूति, बहुलो) नास्व
इत्येवमुक्त्यावाच्ये चमत्कारानांशयकत्वमेव दाप्यम् । एवमुपमादोरमेववाचकता
वदुवचनकृत्यवचनकृत्ये वा शरणसमवायकं प्रबोक्तव्यम् । तन्नु विभिन्नवचनकृत्यम् ।
यथा—कृत्यो भिन्नता “व सुदा कृत्यवृत्ति” इति सम्बोधनविभक्त्यम् ।
अत्र बहुवचनविपरिणामे सुदवचन्य सुदा इत्यनेनाप्यादातामव्य बहुवचनकृत्यमनुपेयो-
पसर्गवचनव प्रतीयतन्तो दृष्टमर्थे काव्यम् । एवं ततो निपातक्याभाववाचकता ।
यथा कृत्यवचनवचन प्रयोगः—व्यवाचकव बोध । यथा कृत्यं प्रकृत्यमित्यत्र च मत्प्र
सम्भवावचनकृत्यम् । तस्माच्च स्वायं मत्प्रोद्वे कृत्य” इति कृत्यवचनव । एव-
मेकदासव्यवयोगव्यवच्छेदक्य विज्ञापन प्रत्याति । यथा—वाच एव अनुपसर्ग इत्यादी
मन्व्यवचनमिध्याहृतपदार्थानविनयवाप्यथा वाग सम्बन्ध । सर्ववद्वाराभावे विशेषे
कृत्यावच्छेदकत्वमेव वा एव प्रतीयते, स सर्ववद्वारावमिध्याहारा मन्तेतदुपस्थाप्यया
कृत्यवचनकृत्यवचनानुपसर्गितावच्छेदकत्वया भावते । तथा च वाचोव्यवहारकृतावाच-
क्यनुपसर्गमिध्याहृत इति बोध । एव एव सम्बन्धवन्विशेषणवाचकत्वात्मनिध्याहारा-
मन्व्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वम् । सम्बन्ध च मन्तो प्रकृत्यवचनव प्रकृत्यवचनव

त्यर्थः । व्यापकत्वात् = सामान्यत्वात् । शक्तताया इत्युपलक्षणं
घोतकताया वैत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ = ॥

इति घैयाकरणभूषणसारे निपातानां घोतकत्वादिनिर्णयः ॥ = ॥

दूषणः

तदुक्तम्—निपाता घोतकाः केचिन् पृथगर्थाभिधायिनः ।

आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्षस्य वाचकाः ॥ इति ।

केचिदित्युभयाऽन्वया । न त्वपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां घोतकता
वाचकता चेति स्थितेरसमांत्वावच्छेदेन घोतकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विनाशः
विद्वान्ताशालोचनमूढक एव । कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वम्,
किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम् । कर्म = क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्य-
न्वयसंज्ञाविज्ञानात् । अधिपदोस्तु सूत्रास्मभसामर्थादिव सा । 'अदमनुप्रायपंश' इत्यप्र
हृभूतजवनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य परंपरक्रियानिष्पत्त्यानुना घोतकान्,
एवमन्यथापि ज्ञेयम् । कत एव न तेषामुपसर्गत्वम् । क्रियागतविशेषघोतकोऽपसर्गः ।

तत्र च हरिणा—विद्याया घोतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नाऽपि विद्यापदाऽऽधेयी सम्बन्धस्य तु भेदवः ॥ इति ।

तदर्थं तु—कर्मप्रवचनीयसंज्ञोऽन्वादिः, प्रवचनीयत्वाद्वाहुपसर्गवत् क्रियागतविशे-
षस्य घोतक । विभक्त्यर्थोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः । नाऽपि, "प्रादेशं विलि-
खति" इत्यादीं विनाशद्वयं विद्याधेयः । तत्र विद्या मानप्रियाधेयान् । तथा सति
तत्त्वत्रियानिरन्तरा वाक्कविनिर्गतव ध्यात् किन्तु किञ्चिद्विद्याजनितो य सम्ब-
न्धो विभक्त्यर्थ इति तदन्वयः प्रादेशं विद्याः निवर्तनीयधेयप्रतापः-व्याचकस्य
न वाचकम् ।

इति अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः

परः

१०३४ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०३५ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०३६ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०३७ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०३८ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०३९ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४० अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४१ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४२ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४३ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४४ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४५ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४६ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४७ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४८ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०४९ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः
१०५० अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः

इति अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः

१०५१ अथर्वशास्त्रे निपातार्थनिर्णयस्य प्रथमः

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भाष्यप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।

त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥

“कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भाष्यप्रत्ययेनाऽन्यत्र कृत्तद्धित-
भिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः” इति पार्त्तिक्यचने मीमांसका
दीनां म्रममपाहुर्व्यग्राह—*टीकायामिति* ॥ भर्तृहरिणा महामा-
ष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भाष्यप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः—समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशि-
ष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभाष्यप्रत्ययः सम्बन्धं वदती-
त्यर्थः । एतदपि भेदः संसर्ग उभयं घेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भयती-
त्यत आह—*मतभेदेति* ॥ पक्षभेदे इत्यर्थः ।

एषञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगम्यन्, पञ्चतृत्यमित्यादौ स्वस्थामि-
भावसम्बन्धः, उपगम्यपत्यसम्बन्धः, क्रियाकारकभाष्यसम्बन्ध इत्यन्य-
यथोधः । औपगम्यादावव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित
उदाहार्यः ।

दर्पणः

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामधेयकृत्तद्धितानामर्थमुपोदात्तसङ्ख्या निरूपयित्वा-
द्भादौ प्रत्ययप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*भावेति* । प्युष्पुजादौ
रपि सम्बन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्संप्रदायार्थमाह—*त्वतलोरिति* । *भावप्रत्ययेति* ।
भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति—*अयमर्थ इत्यादिना* । इत्यु-
क्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ *सम्बन्धमिति* । उत्तरपदार्थं
पूर्वपदार्थसम्बन्धस्त्वैव धर्मत्वेन भासमानत्वादिति भावः ॥ *भेदपक्ष इति* । तस्यै-
दि ‘राजपुरुष’ इत्यत्राऽऽजकोविभ्रः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धाभावा-
दिति भावः ॥ *उपगम्यपत्यसम्बन्ध इति* । उपगम्यपत्ययोर्जनकभावात्मक-
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ *अन्वयबोध इति* । तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाच-
कत्वादिति भावः ।

अव्यभिचरितसम्बन्धे त्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूपजात्यवभासोपग-
मे त्वित्यथ । मुशब्दमुचिताऽऽचिरीज तु, “तस्याऽपत्यम्” (पा०सू०४।१।८२) इत्यनेन
पक्षीप्रकृत्यर्थापरवादिमन्त्रेऽपत्येऽणादाना विधानेन पक्षीसम्बन्धान्तर्भावणव तत्रै-
कार्थीभावस्योपगमन्यतया तत्रापत्वाद्यंशे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभाष्य-
प्रत्ययार्थान्न जानन्तद्वाच्यत्वात्सम्भवादिति ॥ *अव्यभिचरितिरिति* । धात्वर्थवदि

अत्र-भायप्रत्ययधिपये । तथाहि—दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादी
भायप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दृष्टित्वमित्य-
दिष्यपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतज-यथोधे प्रकारः प्रकृत्यधै-
मयेतो हि तदुत्तरभायप्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यथा घटत्वमित्यत्र
द्रव्यन्यादेर्दृष्टित्वमित्यादौ दृष्टादेश्य तदुत्तरभायप्रत्ययवाच्यतापत्तेः ।
न च तन्मते दृष्टीत्यादियोधे सम्बन्धः प्रकारः । यत्तु—

यदा स्थसमयेतोऽत्र पाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभायात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः ॥ इति ।

तत्र । इनादेः सम्बन्धवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभाषाभायात् ।
प्रशङ्कितं धैतदादायेव वैयाकरणभूपणे ।

दर्पणः

तन्मेति० । इत्यादेशित्यर्थः ॥ ०सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति० ॥ प्रकृतिप्रत्ययोपे तस्या
प्रकारत्वादिति भावः ॥ ०तदभिधानम्—सम्बन्धाभिधानम् ॥ ०न ह्यारिति० ॥
द्विभु दृष्टत्वैवाऽभिधानं ह्यत्र च तदभिधानमिति भावः ।

अनु प्रकृतिप्रत्ययोपधित्वपरये सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भाव्यम् । तच्च दृष्टत्वप्र-
त्यय्याऽशतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह—प्रकृतिप्रत्ययोप
इति० ॥ उक्तार्थस्य भावस्थे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धव्याप्ति भावाः
र्थात् प्रयत्नोपेत्येति भावः । क्रमेण दृष्टत्वप्रत्ययवर्त्यमाह—अत्रव्येति० ॥ एकतरत्त्वमा-
सोपादाने इत्यर्थः । ०तदुत्तरंति० ॥ घटदृष्टत्वप्रत्ययोरुत्तरार्थः । तथाच घटत्वमित्यादौ
द्रव्यत्वप्रत्यये त्वन्मते दृष्टीत्यादौ दृष्टत्वप्रत्ययव्याप्यवर्त्यवत्त्वात्प्रकारत्वात्प्रत्यये
न तस्य प्रत्ययार्थत्वमत्रमत्र इति भावः ।

अनुमन्त्वन्यदुत्तरादाने इत्यर्थम् । अनुवादीनां सम्बन्धपर्यङ्गत्वात् दृष्टीत्यादि-
वाच्य-प्रत्ययोपधित्वप्रत्ययेन प्रकारत्वेन दृष्टादीनां प्रकृत्यर्थःप्रकारत्वादेशान्तिगु-
ह्यत्वात् । मीमांसकैश्चोदितमते मत्त्वार्थीयानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाश्लिमाभयविशेष-
कथोक्त्यैव मित्तुपगतमेव तन्मतेऽपि प्रकृतिप्रत्ययोपधित्वोपेत्ये दृष्टादीनामात्रका-
त्वेन प्रयोक्तविरहादिति विभावनीयम् ॥ ०सम्बन्धः प्रहार इति० ॥ अत्र्येव तस्य
त्यादिप्रत्ययवशात्प्रता क्वादिति शेषः । मीमांसकमतमुक्तत्वेन—वर्तिनि० ॥
०अत्र—दृष्टत्वमित्यादौ ॥ ०अत्र्यप्रमेण—त्यादिप्रकृत्यर्थप्रमेणः ॥ मीमांसकित्या-
दौ मीमांसिकत्वप्रकारेण कथोऽत्रः सम्बन्धकथैव भावप्रत्ययवशात्प्रत्ययमाश्रितमि-
त्यर्थः । इत्यादः प्रकृत्यर्थोत्तरप्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थोत्तरप्रमेणत्वेनाभावात्प्रकारिणि भावः ॥

०सम्बन्धाभिधायकत्वेनेति० ॥ ०तदव्याप्त्यभिधानं वाऽन्वुः ॥ ११११११ । इति अनु-
मन्त्वन्यदुत्तरादाने इत्यर्थम् । अनुवादीनां सम्बन्धपर्यङ्गत्वात् दृष्टीत्यादि-
वाच्य-प्रत्ययोपधित्वप्रत्ययेन प्रकारत्वेन दृष्टादीनां प्रकृत्यर्थःप्रकारत्वादेशान्तिगु-
ह्यत्वात् । मीमांसकैश्चोदितमते मत्त्वार्थीयानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाश्लिमाभयविशेष-
कथोक्त्यैव मित्तुपगतमेव तन्मतेऽपि प्रकृतिप्रत्ययोपधित्वोपेत्ये दृष्टादीनामात्रका-
त्वेन प्रयोक्तविरहादिति विभावनीयम् ॥ ०सम्बन्धः प्रहार इति० ॥ अत्र्येव तस्य
त्यादिप्रत्ययवशात्प्रता क्वादिति शेषः । मीमांसकमतमुक्तत्वेन—वर्तिनि० ॥
०अत्र—दृष्टत्वमित्यादौ ॥ ०अत्र्यप्रमेण—त्यादिप्रकृत्यर्थप्रमेणः ॥ मीमांसकित्या-
दौ मीमांसिकत्वप्रकारेण कथोऽत्रः सम्बन्धकथैव भावप्रत्ययवशात्प्रत्ययमाश्रितमि-
त्यर्थः । इत्यादः प्रकृत्यर्थोत्तरप्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थोत्तरप्रमेणत्वेनाभावात्प्रकारिणि भावः ॥

स्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—०धर्ममात्रमिति० ॥ न
त्यत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः ॥ तत्तत्प्रतिविशिष्टप्रत्यक्षत्वात्
एव घटत्वघटत्वत्यादिरूपत्याम् ।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव मिद्यमाना गयादियु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाच्यपदीयात् । उक्तञ्च 'तस्य भाष्यत्वतलौ' (पा०सू०
१।११६) इति सूत्रे धात्विककारः—'यस्य गुणस्य भाषाद् द्रव्ये शब्द-
निवेशस्तदभिधाने त्यतलौ' इति । यस्य गुणस्य=विशेषणतया भाष-
मानस्य, भाषाद्=भाष्यस्याद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्द-
प्रवृत्तिः, तस्मिन् धाव्ये त्वतलावित्यर्थः ।

तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्राणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,

दर्पण

गधर्मत्वादित्यर्थः । *लघुगुर्विति* ।

अयम्भावः—धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणदे-
भोनापत्तिः । उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्वान् । नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपि-
तत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च विवक्षितम् । न च तेन
सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृष्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सन्धनन्तशक्तिरूप-
भावदयकत्वे तत्तद्वर्त्मत्वेनैव धर्मं शक्तिरस्तु, किमितरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुत्वात् ।

अत एव प्रत्यक्त्वमित्यादौ प्रत्यक्षार्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति ।
प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन धेस्यन्वदिति गुणदीधितायुर्न सद्रूप्यत इति । एतेन
भावशक्तत्वादिप्रत्ययेन कन्तुषीवादिभक्तमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कन्तुषीवादिभक्त-
स्य बोधनेन तद्रूपत्वत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य स्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादादाह
नि सारेत्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह—०सम्बन्धिभेदादिति० ।
जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । *सम्बन्धिभेदाद्—अनुबोधिभेदाद् ।
मिद्यमाना—गवेतरात्मवेतत्ये सति सकलगोमवेतत्वादिना तद्रूप्यकल्पुपायेण
वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा महत्सत्त्वं जातिरित्युच्यते; तस्यां सर्वे शब्दा
वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति—०तामिति० । ताम्—तत्तद्रूप-
कल्पुपरत्वात् सत्तामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति । भाट्टन्यधिकरणन्यायेन "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति
पञ्चमिप्रायेण वा । महानित्यात्मनिर्गेषणम् । कविज्जान्यादि, कविन् सम्बन्ध
इत्युक्ताऽथ वार्तिकं प्रमाणमिति—०उक्तञ्चेति* । गुणशब्दस्य विशेषिकाणां रूपादि
प्येव प्रमिदं प्रकृतोपपत्ताधरतामाह—०विशेषणमिति* । तथाच प्रकृतौ
गुणपदमुपपन्नभाभूताधरमिति भावः । पार्थक्यमित्याह—०तथावति* । रूपारी

धिष्ठिरयसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारे
 बोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । अन्यथा घनौषधियर्गादिनागरिकान् प्रथ
 बोधकन्यापत्तेश्च । एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेभ्यनुभवः सर्वसिद्धो, न तु
 घटादिपदेभ्यश्च तत्तज्जात्यादिरूपेण । तथाचोभयमयच्छेदकम् ।
 यस्य तथा शक्तिप्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः ।

पदप्रकारकः शक्तिप्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः । किन्तु इदं पदं
 कश्चिच्छ्रुतं, साधुपदत्वादिन्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यायुद्धी

दर्पण

मने । इत्थं सौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितइत्स्वाद्यवच्छेदेन शक्तिप्रहाभावेन तदर्थ
 प्रकारकशाब्दबोधामम्भवादुपस्थितपदस्यैव विवेकत्वमभ्युपगम्यशाब्दबोध इ
 पादनीयः । यथाश्च वृत्वाद्युपस्थितिस्तद्योपपादितं सामर्थ्यनिरूपण इति भावः ॥

अन्यथेति । अर्थोऽपि शब्दस्य प्रकारत्वात्तन्भुवगम इत्यर्थः । आत्यकाल
 सन्निकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिप्रहसम्भवादुक्तम्—*नागरिकानिति* । *इदं
 मेवेति* । पदप्रकारेणैवेत्यर्थः । *अप्रमिद्वेति* । अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्ति
 पदेभ्यस्त्यर्थः । *जात्यादिभेदेनेति* । तद्विशेषेणैवेत्यर्थः । कश्चिन् जात्यादिरूपेणैवो
 पाठः । *उभयमिति* । जात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः ॥ *भवच्छेदकमिति* । शक्त्य
 वच्छेदकमित्यर्थः ।

ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशावामयमर्थ एतत्पदवानिति शक्तिप्रहाऽप्यवमभ्युक्ति
 कोऽन भावः—*पदप्रकारक इति* ॥ *विशिष्येति* । घटपदत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः । यत्पी
 'मर्षे भावाः' इति सर्वशाब्दोपादानादेन शब्दस्यैव सर्वशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमव
 गम्यते, तथापि घटशब्दादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदाद् घटस्यप्रकारकबोधस्य तावन्न
 र्नातप्रसिद्धिमिद्विद्वन्वापङ्कोपुमसावयनवा प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्यैव शब्दाप्रकारकोऽ
 स्यात्तनुभावेन चैतन्मन्त्रोऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकृत्योपमेयः ।

वार्तिकं तु भावशाब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योजयत् । तत्र निमित्तत्वान्ताभावेन
 वार्तिककालात्तदस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् । यथा कश्चिच्छ्रुतकाले कुर्यात् ।
 अत एव "अनुदात्तश्चिन्म" । पा० सू० १।३।१२ । इति सूत्रेऽनुदात्तलिङ्गा प्राणात्मनेप
 मित्यस्य "नडातो शाक्यं" इति तत्र "मद्गुत्तानानुदेस प्राणोति" इति यथासङ्ग
 म्भूय भाववृत्तुत्वं सङ्गच्छते । अथवा यथातां तदर्थमेवाभ्युपगम्यतेन वा न भर्त्सा
 वेच्छेदकत्वमत्र न शक्तिव्याख्यानुसार्ति स्पष्टैव । अत एव यथासङ्गानुभवस्यैव
 कश्चिच्छ्रुतत्वम कश्चिच्छ्रुतता जाति तदागत इति ।

कश्चिन्नोत्र तत्र शक्तिप्रहाऽन भावः—*कश्चिच्छ्रुतमिति* ॥ कश्चिच्छ्रुतमिति ॥ कश्चिच्छ्रुत
 मित्युपस्थितिनिमित्तत्वमिति तथापि शक्तिवत्तत्रत्यागे कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालादीनां

वार्त्ता

इत्येव शक्त्या ननु न तत्र 'पदप्रकारकत्वमत्र ननु' वदन्त्यावच्छिन्नक
 कालात् । कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् । कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् । कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् ।
 कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् । कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् । कश्चिच्छ्रुततावच्छिन्नकालात् ।

केवलादेवतायाची तद्वितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।
नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च श्रीमांसङ्कीर्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ॥
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तद्य विशेषणमभेदेनेत्याह—**अभेदश्चेति** ॥
ननु देवतायाः प्रत्ययार्थेकदेशत्वात् प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्य-
न्यय इत्याशयेनाह—**देवतायामिति** ॥ तथाच पदार्थेकदेशतय ना-
स्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नन्यन्त्यादिदेवस्य प्रकृत्यर्थे लाभान्न तत्र शक्तिः कल्या ।

द्वयं

पत्तिः ॥ क्षामिशात्मसदृश्यस्य देवतोद्देश्यरत्यागवर्जत्वप्रतीतिरिष्यः ।

***केवलादिति** ॥ सोमादिपदानमभिप्याह्वानान् ॥ ***अग्नेः समुच्चरन्** ॥ प्रत्यय-
त्वादग्निनाम्नाद्भुतः प्रादुर्भवन् । "आग्नेसोऽष्टावपालो भरत्यनावस्थापान्" इत्या-
दी ॥ ***नान्येति** ॥ सोमादिमाहित्वाप्राग्निदेवतोद्देश्यस्य प्रत्ययप्रतिपादयितुं नैष्टे,
किन्तु तद्देवतासंज्ञेति तद्भावः । तथाच देवतायामितिपदस्य तद्वितार्थत्वं तेषा-
मपि सम्मतमिति भावः ॥

***प्रकृत्यर्थेति** ॥ 'पदार्थः पदार्थनाम्नेति' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन्
वचने च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्वितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्योद्देश्यर-
त्यागवर्जत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थतद्वितार्थतयाप्यपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

परीक्षा

नितिः । समरत्यादपंजरेन विषयपदस्य सनासापेक्षवैरि म प्रत्ययः ।

ननु अर्थे च देवतायाश्चाग्निनाम्नाद् भुवने, तथाग्निदेवताविरिष्यं देवदत्तसोपो-
सोऽस्यापि प्रतीति कुतो नेति साह्यानुपपत्ते साह—***केवलादिति** । अस्याग्नेरित्य-
शान्त्वत् । अग्ने—अग्निपदान्—आग्नेयादी । "आग्नेसोऽष्टावपालो" इत्यादी ।
तथा च पद्य सोमादिपदानमभिप्याह्वानाग्निपदान् प्रकृत्यर्थम् तथा "आग्नेसोऽष्टा
वपालो" इत्यादी । देवतान्तरेषामप्यप्यग्निपदान् अत्रापि स्यात्तदर्थं तत्रैव
अप्यप्यग्निपदान् । अत्रैव इति । अित्यन्तरेषामप्यप्यग्निपदान् अत्रापि स्यात्तदर्थं तत्रैव
अप्यप्यग्निपदान् इति व्युत्पत्तेरितिपदार्थेऽन्वयः । तस्य च स्योद्देश्यर-
त्यागवर्जत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थतद्वितार्थतयाप्यपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षणयैव ता
पस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां घोटकत्वनये प्रकृत्यतोत्यत्र प्रकृत्य
प्रत्ययपरित्यग्भिरेत्याह—

प्रद्वेय एव घा शक्तिः प्रकृतेस्त्वस्तु लक्षणा ॥

देवतायां निरुद्धेति सर्वं पक्षा अमी स्थिताः ॥२४॥

न च 'पेन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराज्ञाभात् कुतः पुनः
प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति घाप्यम् । पदान्तराधयणैः
तत्प्रतीतेः । पेन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्यं न स्यात् । मीमांसका
नां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराज्ञस्यत द्यो

दर्पणः

•घोटकत्वनय इति • । वाचकत्वनये प्रकृत्यस्योपसर्गाभ्यन्तरेण तद्विशिष्टे घातोर्ण
नाया वाचकत्वेन वृष्टास्तत्यामम्भशक्तिभावाः ॥ •प्रकृत्यनय इति • । प्रकृत्यनय
मादाय वृष्टास्तत्वं बोध्यम् ॥ •ज्ञाभादिति • । सममिष्याहनरुष्यारिणं देवताकृत
इवमिष्याभादित्यर्थः ॥ •कुतः पुनरिति • । "अनन्यकर्म्यो हि शक्त्यर्थः" इति स्प
यान् । किन्तु सम्बन्धार्थं कृत्यमेवावित्यमिति भावः ॥ •तत्प्रतीतेरिति • । देवतात्व
मिधप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तदनुपपत्त्या तद्विगतस्य तदर्थं कृत्यमावयवकमिति भावः ।

पदान्तराधयणे सम्बन्धिप्रतीतेश्च वाचकत्वित्वात्त्याह—•पेन्द्रं दधीति • । सम्
बन्धमात्रार्थं कृत्यं सामानाधिकरण्यानुपपत्तित्यर्थः ॥ •अन्यथेति • । उच्यते
सावकृत्यं इत्यर्थः । 'पचति देवतम्' 'पच्यते तण्डुलम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुप
पत्तिर्हि कर्त्रादिवाकित्वसाधितेति भावः ॥ देवाकृत्यान् प्रतीयमानाः । मीमांसका
वृष्टाशीकृत्याह—•मीमांसकानामिति • । तन्मते तत्तद्देवताकृत्यरूपप्रत्ययार्थं कर्मि

परीक्षा

वाक्ये—•नदिति • । •देवतात्वेन कर्त्तृत्वेति • । इन्द्रत्वेन कर्त्तृत्वेन देवतात्वे प्रतीत्यादि
प्रकृते इन्द्रादिवाक्यस्य लक्षणयैव इन्द्रमित्यनेन देवतात्वात्परिच्छेदे कर्त्तृत्वेति । •प्रकृत्य
नय इति • । वृष्टास्तत्वात्पदान्तरं प्रकृत्यर्थं लक्षणाभिप्रायतः । कर्त्तृत्वमिष्याहानुपपत्त्यात्
•देवतात्वमिति • । •प्रकृत्यनय •—इन्द्रार्थं प्रकृत्यनयः । एवञ्च प्रत्ययस्य सम्बन्धार्थं कृत्य
मवयवकमिति भावः । •तत्प्रतीतेः •—देवतात्वमिति इन्द्रप्रतीतेः । सम्बन्धमात्रार्थं
इन्द्रत्वमात्रार्थं सामानाधिकरण्यानुपपत्तित्यर्थः—•अन्यथेति • । •अन्यथा •—
इन्द्रानुपपत्त्यात्पदान्तरार्थं कृत्यं •न व्याप्येति • । देवाकृत्यमत्र इति शेषः । एवञ्च—'पचति'
यत्र इति कर्त्तृत्वमसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यात्पदान्तरार्थं कृत्यं । ननु सामानाधिकरण्यानुप
पत्तिर्हि कर्त्तृत्वमिति कर्त्तृत्वमिति । न यथाकृत्यमत्र कृत्यमात्रमिति । यथाकृत्यमत्र कृत्यमात्रमिति ।

आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते धक्तुमिति दिक् ।

दर्पणः

आक्षेपाह्लाभेन सामानाधिकरण्यापत्तेरिति भावः । पदान्तरादित्याक्षेपस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ *वाच्यत्वं मास्त्विति* । आख्यातस्य कर्त्तव्यं तद्वित्तस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तौ "आमिक्षां देवतायुक्ताम्" इति त्वत्सिद्धान्तभङ्ग इति भावः ।

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वात् प्रत्ययाश्वाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत्र आह—*दिगिति* । तदर्थं दस्तु "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति न्यायस्य सङ्ख्यादौ व्यभिचारण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात् । "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तात्स्याख्यातायां अतिरिक्तप्रत्ययाऽर्थाविषयकत्वोपगमाच्चेति ।

अत्रेदम्बोधम्—तद्वित्तस्य देवतात्वावधितार्थकत्वे, "तद्वित्तेन चतुर्ध्यां वा" इति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः । नच तद्वित्तस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्ध्यां जयन्त्यत्वं स्यादोद्देश्यकत्वस्य देवताबोधकत्वस्योभयप्राविशित्वादिनिर्वाच्यम् । न हि देवतासम्बन्धिर्देयमात्रं तद्वित्तार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्ववधितः । एवञ्च तद्वित्तान्तेन बोधस्य देवतात्वांशो वेदबोध्यत्वाज्जगाहित्वेन तदर्थे अप्रामाण्यदाह्याया अनुदयाज्जादिति विनियोजकतया बलवत्त्वम्, चतुर्ध्यां तु तदर्थे वेदबोध्यत्वावगाहिवोधस्यैव जननेन तत्राप्रामाण्यदाह्यानिरासार्थमुपायान्तरस्यापेक्षया जयन्त्यत्वम् ।

यद्वा तद्वित्तेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे "साऽस्य देवता" (पा० सू० ४।२।२४) इति स्मरणमस्ति । चतुर्ध्यांस्तु देवतात्वे न स्मरणम् । "चतुर्ध्यांसम्प्रदान" (पा० सू० २।३।१३) इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात् । सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमाभ्युद्देश्यकत्वे सति प्रविगृहीतृत्वम् । एवञ्च ततः सम्प्रदानत्वव्यञ्जकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्वितादिवन्मुच्यतया देवतात्वानधिगमात् तस्यास्तद्विताऽपेक्षया जयन्त्यत्वम् । एवं मन्त्रवर्गादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षात्प्रतीतेर्मन्त्रवर्गस्य चतुर्ध्यापेक्षया जयन्त्यत्वं बोध्यम् । तद्वित्तस्य देवतार्थकत्वाज्जन्म्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टेति ।

परीक्षा

क्तेराक्षेपाच्छब्दबोधे भानं भवति, तद्देवतात्वमेव वाच्यं स्यात् । देवताया आक्षेपालाभात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति विरोधाभावः । *वाच्यत्वन्मास्त्विति* । आख्यातस्य कर्त्तव्यं तद्वित्तस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु भवता कर्तुमशक्या ।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवंप तद्वित्तः ॥

इत्येतद्वचनविरोधात् ।

ननु कर्तुं वाच्यत्वं प्राधान्यापत्तिभिर्योच्यते ; नत्वन्यलभ्यत्वं तस्येति बुद्ध्या कल्प्यन्तेति चेद् ? न । नच कर्तुं प्राधान्यापत्तौ "प्रकृतिप्रत्ययौ" इति वचनस्यानुरोधबलवत्त्वन्तु नास्ति, तस्य निवृत्तस्य संख्यायां व्यभिचारादतस्तस्यात्सर्गिकत्वं सर्वं कल्पनायमेवेति प्रत्ययार्थं संख्याभिन्नत्वविशेषणमथलं आख्यातायां अतिरिक्तत्वमेव "भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वं प्रधानानि नामानि" इति वचनादुपादेयमिति कर्तुराख्यातायां अर्थाविषय प्राधान्यापत्तेर्बहिरागममभावात् ।

•देयतायाम्—देयतात्वेन रूपेण । निरुद्धेति = अनुपपत्तिज्ञानापूर्वक-
त्वमनादिप्रयोगावच्छिद्यत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यथधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेपैव दिक् स्मृता ॥
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

“तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां एः” (पा० सू० ४।२।५६) इत्य-
त्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्यः । आदिना,

दण्डः

मन्विन्द्रादिपदाच्छरत्स्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह—
सात्त्वेन रूपेणेति* ॥ तथाच “शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा” इतिवृद्धोक्ते-
देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्वानार्थे सोधितेवेति भावः ।
अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि शीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरुद्धत्वव्यवहारोदाह—
अनादीति ॥ एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह—प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिर्विचित्र्यादेकरूपोपस्थितयो-
रपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणमपि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह—
क्रीडामात्रमप्येति ॥ क्रीडारूपमन्वये वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्विहा-

परीक्षा

अनु देवताया इन्द्रादिपदादेव लाभस्तुनस्तत्र लक्षणाकल्पनमनर्थकमत आह—
•देवतात्वेनेति* । एतेनेन्द्रपदादेवतात्वेन रूपेण लाभेऽपि देवतास्वरूपेण शाब्दसौ-
देवताया भावसिद्धये लक्षणा आभयणीया, “शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा”
इति सिद्धान्तो व्यवस्थितः । स च गङ्गापदस्य शीरे लक्षणा निरुद्धेति व्यवहारो वा ह-
यतेः तस्य कथमुपपत्तिः, अनुपपत्तिज्ञानस्य तत्पूर्ववर्तिरिति चेत् ? अनुपपत्तिज्ञान-
पूर्विका लक्षणा सा निरुद्धेति वाच्यम् । तथा च प्रकृतेऽनुपपत्तिप्रतिबंधानाभावात्कथं
निरुद्धत्वमत आह—*अनादीति* । अत्रानादित्वम्पारिभाषिर्लं प्रागभिहितम् ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्येति । यथा “सास्यदेवता” इति सूत्रविहिततद्विप्रतिपादितेऽर्थे
प्रकृत्यर्थान्वय एकदेशे यदि स्वीक्रियते, तदा विशिष्टे शक्तिः । एकदेशान्वयानङ्गीकारे
कृद्वा. शक्तिरिति तथाप्यतद्विनायंस्फलेऽप्यन्वय इति भावः । प्रहरणमपि प्रकृत्या
दण्डेत्यादौ लाभोदाह—*क्रीडामात्रमिति* । इण्डतिशब्दात् क्रीडाभिन्नप्रहरणविशिष्टा
क्रीडेति वाच्यः । प्रहरणविशिष्टं च—जन्मन्वयमन्वयेन “सोऽस्य निवास” इति सूत्रविहित
तद्विमन्वय निवास मन्वया वाच्यः । निवासशब्दोऽधिकरणवन्तः । एवञ्च सौम्यता
शब्दात् सूक्ष्माभिन्ननिवासार्थिकरणमन्वयानि बाध “मास्मिन्” इति सूत्रविहित
द्वितस्य वीर्यमाया—अधिकरणत्वात् । एवञ्च वीर्यपदात् वीर्यभिन्नवीर्यमायाधिकरण-
मिति वाच्यः । अधिकरणत्वञ्च—प्रतिवच्यम् । वीर्यपदञ्च “नक्षत्रेण युक्तं—काल”
इति सूत्रविहितानन्तप्रकृतिकालवन्तम् । तत्र नक्षत्रशब्दस्तत्रप्रकृत्युक्तचन्द्रयुक्त

(४।२।२१) इति, “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य” (पा० सू० ५।२।२१)

दर्शनः

“तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू० ५।२।८४) इति सूत्रेण प्रथमान्नादस्त्यर्थाधिष्ठान् सम्बन्धिन्यधिष्ठाने च भत्वर्थाया विधीयन्ते । यद्यन्वयेत्युक्तेः षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इव मनुष्यविधियानमाभाति; तथापि गोमार्श्वेत् इति सामानाधिकरण्यानुसंधान् सम्बन्धिवाचकैरेत्युक्तं प्राक् । एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितत्वामित्त्वसम्बन्धवानित्वाद्यन्वयबोधः । नच—

भूमनिन्दाप्रशंभामु नित्ययोगेऽतिशयिने ।

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ।

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मनुष्यादिसम्बन्धमिति शङ्काम् । स्यादेवम्, यदि तेष्वर्थेषु मनुष्यादीनां विधायकं सूत्रादिस्मृत्युपलम्बेत, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम् । अस्त्यर्थवद् भवादियदानां बहुत्वादिविशिष्टकाङ्क्षिणकृतयैव भूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च । अन्ये त्वस्तिशब्दान्मनुष्ये तद्गृह्यमित्याहु-रित्यन्यत्र विस्तरः ।

इत्यादिकमित्यादियदात्, “तस्यापत्यम्” (पा०सू० ४।१।८२) “तेन रक्तं रामात्” (पा०सू० ४।२।११) “संस्तृते भक्षा” (पा०सू० ४।२।१४) इत्यादिमन्त्रेण । तत्र ‘यागिः’ इत्यादौ तद्विधायकपत्यस्य जन्मपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्मत्वे, प्रकृत्यर्थगमदिनिरूपकतयाऽन्यथाऽगमनिरूपितजन्मताक्षयः पुमानित्यादिबोधः । ‘याग्यं’ इत्यादौ तु जन्मपुरुषजनकपुत्र्याचारमक्रमोत्रापत्यार्थैकदेशे जन्मत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः । ‘याग्यार्थेण’

परीक्षा

धात् । अयं स्थलपत्रे पदुजन्मवह्वारवदुपेविनेपीवसौरपीपे मुल्यार्थवाचे का क्षतिस्तत्र पीपव्यवहारो लक्षणयास्त्विति चेत् ? तर्हि तस्मिन्वर्षे चाग्नेयैवमामनिमित्तकस्य दशम्याहस्तुमहत्त्वादिप्रकारस्य विलोपापत्तिः ।

मनु “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति सूत्रेणाग्नेयवस्य प्रकृतिसर्ववर्षीयपौर्णमास्यां न सम्भवति, यस्मिन्वर्षे पौर्णमास्यामपुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशशिनः सत्त्वन्तस्यां व्यवहारादिति चेत् ? न । अग्नेयवस्यप्रकृतिकरोहिण्यन्यतरस्मिन् लक्षणा, चालगुनशब्दे तु पक्षगुनीशब्दस्य पूर्वोत्तरपक्षगुनीहस्तान्यतमे भाद्रपदाशब्दे भद्रपदाशब्दस्य शतवारका-पूर्वोत्तरभाद्रपदा, भाद्रिवनशब्दे अश्विनीशब्दस्य रेवत्यादियुतये लक्षणा । तदुक्तम्—

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ द्वेषौ कालगुनस्य त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभाजेषां वृत्तिकादिव्यवस्थया ॥ इति

अन्ये तु—पौषादिपदस्य केवलसत्त्वमेव, मनु पौगिकत्वम् । पुण्यादियोगस्य पौर्णमास्यामनियमात् । रुद्रिनिरूपकतावच्छेदकञ्च—धनुस्यरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादि दशान्तमामत्वम् । धनुरादिस्यरविमामाभ्यरविमंक्रान्तिमग्नासनिशधनुरादिस्यरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदशान्तमामत्वम् वा । धनुस्यरव्यारब्धत्वम्—कालिकमन्त्रेण धनुस्यरव्यधिकरणावच्छेदकशुक्लप्रतिपदादिकत्वन्तस्मिन्वर्षे कानिचमुहूर्तप्रतिपत् ६५६ः तदित एव वृत्तव्यवस्थान्ति १४१५ः एतस्मिन् काले जाता तन्मासोपय टिका १४१५ः धनुस्यक्रान्तिस्तु दशममास्त्युत्तरम् ६४ एतस्मिन्ममये जाता तस्मि-

दर्शनः

इत्यादीं तादृताप्युवाचपैक्येने गोत्रप्रत्ययान्तापस्य नित्यत्ववाच्यत्वः । एतन्नु "वी-
वति तु वंसि सुवा" (पाःसूः ४।१।१६३) इति परिभाषनाद् गगर्गवत्प्रत्ययान्तादि-
कत्वनामि प्रधातप्रत्ययार्थे विशेषणम् । तस्मादपि प्रत्ययप्रत्ययत्वात् । एवञ्च गगर्गव-
त्प्रत्ययान्तादिको गगर्गवाच्यत्वनिमित्तकप्रत्ययवाच्यत्वमुच्यते इति बोधः ।

"तेन रक्तम्" (पाःसूः ४।१।१६) इति विहितप्रत्ययस्य लक्षणव्याघातदर्शयत्वा-
रोरविशेषार्थः । तादृशारोराविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् । "रक्तुः पीत" इत्यारोरना-
दाय इत्यादौरोरान्यरोरिनामपहरितादिना रक्तत्ववारानामाद्योदान्तनारोराविशेष-

परिभाषा

मन्वनामास्ये पाँडे प्रथमलक्षणाव्याप्तिरिति तादृशमन्वनास्यमनुनास्य द्वितीयम् ।
उपाहि-मन्वनासो द्विविधः, संक्रान्तिरहितः संक्रान्तिरूपदुष्टश्च । तदुक्तं कात्कगृष्टे-
पत्तिन्ववे न संक्रान्तिस्तंक्रान्तिरूपमेव वा ।

मन्वनासः स विशेषो नामे शिवाचने नरोदिति ॥

मन्वनावाच्यत्वं स्वयं शिवावाक्यत्वात् । उपाहस्य मन्वनासस्य लक्षणस्य
वाच्यत्वम्—

मनावात्पारिचित्यरवितश्चान्तिर्वाच्यम् ।

मन्वनासं विशादोपाहृतिं सर्वकर्मसु ॥

यदुक्तम्—'पूर्वस्मिन् आदिबन्ने नामे शिवाचम्' इति, तादृशमन्वनास्यम् । द्वितीय-
मन्वाह सत्यमन्वः—

राशिद्वयं यत्र नामे सङ्घमेठ दिवाहः ।

नाधिनासो भवेद्य मन्वनासस्तु केवचम् ॥ इति

मनावात्पारिचित्यो रविमंक्रान्तिर्वाच्यो यो नाम तस्यैवाधिनासत्वम् ।
तादृह वादापना—

"मन्वनासमिदं सूयं यदि स्थादधिनासकः ।

एह एव हि नामोऽसौ पदिमिदिवर्गमेतः ॥ इति

नासः सुस्तादिति । नच "मनावात्पारिचित्ये रविमंक्रान्तिर्वाच्यम्, मन्वनास-
सविशेषः" इति वचने मन्वनास्यमन्वनावात्पारिचित्ये यत्र पविमंक्रान्तिर्वाच्यं मन्-
नामस्तविशेषः इति वचने मन्वनास्यमन्वनावात्पारिचित्ये, ननु पदिमिदिव-
परिचित्यमिति वाच्यम्, मनावात्पारिचित्यमन्वनावात्पारिचित्यमिति
पाँडे एवमपिदिवनासक्येति नामे मनावात्पारिचित्यमन्वनास्ये वाच्यता-
व्याहृत्य तादृशस्य तादृशत्वात् मन्वनास्येवास्मिन् नामे स नामोऽसौ-
नामस्यैव । मन्वनास्येवास्मिन् नामो न्यूनत्वोऽप्यस्मिन्मन्वने, सविशेष-
स्यैव वाच्यस्य मन्वनास्ये तस्यैव मनावात्पारिचित्ये तादृशस्यैव मन्वनास्ये
मन्वने इत्यप्यपि मन्वनास्ये ए विमंक्रान्तिमन्वनास्ये तादृशमन्वनास्ये इत्येव
मन्वनास्ये मन्वने च मन्वनास्ये । नच सुस्तादिति मन्वनास्ये वाच्यस्य मन्वने इति
वचने मन्वनास्येवास्मिन्मन्वनास्ये मन्वनास्ये इत्यप्यपि मन्वनास्ये विमंक्रान्ति-
मन्वनास्येवास्मिन्मन्वनास्ये मन्वनास्ये इति वाच्यम् । तादृशस्यैव
मन्वनास्येवास्मिन्मन्वनास्ये मन्वनास्ये इत्यप्यपि मन्वनास्ये वाच्यस्य

१४) इत्यादिकं मंग्रहाने ।

दर्पणः

णम् । माजिष्ठपदादेःअधुरादिना रभत्वधारणाय तदीप्लवं रूपविनेषणम् । अथ च रागकरणस्य मजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्वितार्थकदेशाम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चापेयतयान्वयः । तथाच मजिष्ठाम्यवस्थाधीनो यो मजिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयता-

परीक्षा

पात्रभेदमत्वात् यत्काठकगृह्णायन्पूर्वोक्तदेताइत्ताधिकारमेव । नच यदि वैत्रादिताम्नो यौगिकस्तर्हि मीनादिरविविशिष्टकालरूपेषु वैत्रादिमीरेषु रुडिरेषु वैत्रादिपदस्यास्ता-मिति वाच्यम् । 'मा वैशाखस्यामायास्याया रोहिण्या सम्बन्धने' इति श्रुतिव्याघात्र एव शक्तिमिद्रेः । तथाहि—यदि सौर एव शक्तिस्तदा वैशाखस्य भेष्यारविशिशि-काल एव शक्तिरिति तद्भाषास्यायां रोहिण्याञ्चन्द्रस्यावस्थानाभावाच्छ्रुतिविरोध-स्पष्ट एव । "यः सूर्यवन्द्यममो परः सन्निकर्षं माऽभावास्या" इति गौमिल्वचनाद्भा-षास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यस्य तदवस्थाने नियमान् । यदि तु चान्द्रे शक्तिस्तदाऽस्ति संभ-वः । शुक्लप्रतिपदादेर्वैशाखस्यान्ते चन्द्रावस्थानस्य प्रायो रोहिण्या-सम्भवान् । श्रुति-स्थं रोहिणीपत्रं वृत्तिकारोहिण्यन्यतमपरम् । तदुक्तं उपोति सिद्धान्ते—

मेपादिस्ये सवितरि यो मामः प्रपूषति चन्द्रः ।

वैशाखस्तविज्ञेयः पूर्तिर्द्विस्वेऽधिमामोऽन्यः । इति ।

अत्राद्यताम्नो वैशाखादिमश्याहक इत्याहुः ।

अपरे तु—पौषोपदे पुण्ययोगप्रयोगत्वं निरक्षितम् । एवञ्च पुनर्वसुतत्रप्रत्यवेऽपि न क्षतिरित्याहुः । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्" अनेन सूत्रेण पौषस्येति षट्ठर्थे प्रत्ययो विधीयते इति प्रतिमाति, तथापि धनवान् इति सामानाधिकरण्यानुभवा-स्तसम्बन्धी वाच्य इति कल्प्यते । एवञ्च-गोमानित्यादौ मनुष्यं सम्बन्धी तदेकदेश-सम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । नच "प्रकृतिप्रत्ययौ" इतिनियमे प्रत्ययार्थशब्देन प्रत्ययाजन्मत्वप्रतीतिमुख्यविवेच्यस्य ग्रहणान् तत्रैवान्वय उचितोः नतु विशेषणे इति वाच्यम् । औषगावादी यस्तद्वितस्तदर्थपरत्येकदेशजन्यतायाम्प्रकृ-त्यर्थान्वयदर्शनेनोक्तलौकिकनियमे प्रत्ययजन्मत्वप्रतीतिविषयमात्रस्यापहणान् । सम्बन्धे आश्रये च स्वग्रहाः शक्तेः सम्भवाच्च । नच भूमिनिन्दादिकमपि मत्वर्थीयप्रत्ययास्त-जन्यशाब्दबोधे भासते, तस्य कयमुपपत्तिः, सूत्राद्यनुपपत्त्यादिति वाच्यम् । प्रकरणा दिवशास्यार्थस्य शाब्दबोधे भानानुभवो न । यत्र तेषामर्थानाम्प्रतीतिस्तत्र प्रकृतेस्त-त्तदर्थविशिष्टे लक्षणास्वीकारान् ।

इत्यादिकमिति । आदिपदेन "तस्यापत्यम्" "तेन रक्तं रागान्" "संस्कृतं भक्षा" "तेन क्रीतम्" "तदस्मिन्नन्तान्तिदेशे तन्नाम्नि" इति सूत्रचतुष्टयस्य "दृष्टं माम्" इत्यादेश परिग्रहः । तथापत्यार्थविहितनद्रिताथंकेदेशजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्यै-कान्वयो भवत्येव । जन्यत्वस्य निरूपितरूपकाङ्गत्वात् । यत्र गोत्रापत्य प्रत्ययस्तत्र जन्यजन्ये पुमि प्रत्ययस्य शक्तिः प्रथमजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्योभसम्बन्धनान्वयः । गार्वायणो दाशायण इत्यादी तु पुनिप्रत्ययो भवति, तत्र प्रत्ययार्था युवत्वम् । अपत्यञ्च प्रकृत्यर्थस्यगोत्रापत्यं दशगोत्रापत्यम्, तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेन एकत्वर्थस्यान्ययः ।

वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तैः, "समर्थः पद्विधिः" (पा० सू० २।१।१)
इति सूत्राह्लाभादुक्तो विचारः शाखान्तरीयैः सह तद्रीत्यैवोक्तः ।

दुर्पणः

अथ इति 'माजिष्ट' इत्यतो षोषः । 'शुल्यम्', 'उख्यम्' इत्यादौ, "संसृजं भक्षाः" (पा० सू० ४।२।१९) इति सूत्रविहिततद्धितार्थकदेने पाकादिसंस्कारे शुलोत्पादेः प्रकृत्यर्थस्याऽधिकरणत्वेनाऽन्वयः ॥ अतर्पय रंत्या तद्धितान्तरानुयोध ऊहनीयः ।

तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यर्थं स्याथंशदेनास्य, क्वचिन् न्यायंम्यैवान्यययोधस्त्वादिति जहत्स्वार्थं वृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमयतारयति—*वृत्तिमात्र इति* ॥ तथाच तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात् तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः ॥ *तद्रीत्यै-पेति* । शाखान्तरीयरीत्यैत्यर्थः । ननु र्थयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे, "न पूजनात्" (पा० सू० ५।१।९) "तेन रक्तं रागात्" (पा० सू० ४।२।०) इत्यादिसूत्राणां का

परीक्षा

तत्रायं विशेषः—“जीवति तु र्थये युवा” इत्यादिसूत्रे सा यस्मिन्नर्थे जीवति सति युवसंज्ञा अपत्यस्य भवति । तर्जीवनसमानकालिकत्वमपि प्रत्ययशाक्यन्तस्य प्रधानीभू-तेऽपत्ये विशेषतो भवति । एवञ्च—गाय्यायणादिशब्देभ्यो गर्गजीवनसमानकालिको गर्ग-जन्यनिरूपितजन्यताविशिष्टः पुमानिति बोधः । "तेन रक्तम्" इति सूत्रेण माजिष्टं वक्षमि-त्यत्र प्रत्ययः । अथ यद्यपि तेनेति करणे तृतीया, तदर्थस्य रक्षणत्वंऽन्वयेन तत्र तज-न्यस्य प्रतीतिन्याय्या, सा नोपपद्यते । पूर्वस्थितपदसमवेतरूपध्वंसं विना रूपवति रूपा-न्तरानुत्पत्तेः । अत एव "तेन रक्तम्" इत्यस्य तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः । प्रकृत्यर्थस्य माजिष्टस्य सम्बन्धेऽन्वयः प्रतियोगितायाः । तेनेति तु तृतीयान्तात्प्रत्य-योत्पत्तिम्योर्धयिनुमुपात्तमिति माजिष्टसम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयो वक्षमिति बो-धः । पितृप्रीतिम्ना यत्र 'प्रीतः शब्दः' इति भ्रमः, तत्र तस्य भ्रमस्य न पीतरक्तमित्यत्र प्रत्यय इति तत्सम्बन्धाधीनत्वं विशेषणम् । 'दाधिकम्' 'शुल्यम्' 'उख्यम्' इत्यादौ 'संसृजं भक्षाः' इत्यादिना प्रत्ययः । साद्ये—'दाधिक ओदन' इत्यत्र प्रत्ययार्थः संस्कारवि-शिष्टः । संस्कारश्च सम्बन्धाधीनमार्हवविशेषः, विशेषप्रकारप्रतीतिविषयो वा । एवञ्च—संस्कारकदेनासम्बन्धे दृष्टोऽन्वयेन दधिसम्बन्धाधीनमार्हवविशेषविशिष्ट ओदन इति बोधः । 'शुल्यम्', 'उख्यम्' इत्यादौ तु संस्कारः पाकादिरूपः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधिकर-णत्वमम्बन्धेनान्वयः । एवञ्च शुलाधिकरणरूपाकाश्रयो मांसमिति बोधः । "तेन क्रीतम्" इति सूत्रेण 'सोवर्णं वक्षम्' इत्यादौ प्रत्ययः । क्रीतशब्दायंश्च—क्रयणक्रियाकर्म । क्रयणम्-स्वस्वन्वात्पत्यनुकृत्तद्रव्यदानक्रियानुकूलव्यापारः । तत्र प्रत्ययार्थव्यापारे सुवर्णस्य करणतयाऽन्वयेन सुवर्णकरणरूपाक्रयणकर्मणो बोधः । एवमन्यत्रापि यथायथमूहनीयम् ।

स्वमिद्वान्तमाह—*वृत्तिमात्र इति* । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति मतेन । *अतिरि-क्तशक्तिरिति* समुदायस्येत्यादिः । *तदात्मा*—शास्त्रान्तररंत्या—

ननु यदि र्थयाकरणे जहत्स्वार्थां वृत्तिराश्रयते, तदा तेषाम् "तेन रक्तं रागात्" इत्यादिसूत्राणां कथमुपपत्तिवृत्तिवृत्तकमन्त्रिणां रागात्तद्वत्त्वाभावात्वं समाम्यत्त्वं ।

आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय या । यस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोप-
स्थितिरित्याह—यस्तुत इति० ॥ ५५ ॥

इति धियाकरणभूपणसारे देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

दर्शनः

गतिरत आह—आरोपितेति० ॥ *विशिष्टशक्त्यैवेति* । विशिष्टार्थस्येति श्लेषः ॥
वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन अहस्त्वार्यपक्षे तदृषट्कपदास्यनिरूपणस्यानुयोगेऽप्यअह-
स्त्वार्यपक्षे विशिष्टशक्तिप्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यैवित्य-
मेव । एतत्सूत्रनार्थेन मूलेऽतीवेत्युपासमिति रहस्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूपणसारदर्पणे देवतादिप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

परीक्षा

दानां समानाधिकरणत्वपूजनार्थत्वव्यवहारस्यापि का गतिरत आह—आरोपितेति० ।
‘प्रकृतिप्रत्ययादिकम्’ इत्युपलक्षणम् । सामानाधिकरण्यादिकमप्येवं विशिष्टराजः ।
अनु यदि अहस्त्वार्यां वृत्तिरेवास्ति तदा मूले—‘नात्रातीवेति’ कथनमनुचितन्तरेत्येव
सर्वं कुतो नोक्तम् । किञ्च विशिष्टे शक्तिश्च विशिष्टार्थनिरूपिता चेत्सर्वत्र सम्मताः तदा
‘अहस्त्वार्यां तु तत्रैव यत्र रुडिर्विरोधिनी’ इति सिद्धान्तस्यापि नोपपत्तिरिति चेद् ।
न । अथयवशक्तिप्रहसहकारेणैव समुदायशक्त्या बोधस्य दर्शनेन अवयवानामप्यर्थनि-
रूपयितुमुचितमेवेत्याशयान् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भूपणसारटीकायां परीक्षानामिकायां
देवतादिप्रत्ययार्थविवरणम् ॥ १० ॥

अभासभेदकत्वसंन्यानिर्णयः ॥

मृत्तिप्रसङ्गात् तत्राभेदकत्वसङ्ख्या प्रतीचन इति विद्वान् प्रष्टा
नेनोपपादयति—

अभेदकत्वसङ्ख्याया मृत्ता भवानिति स्थितिः ॥

कपिद्वन्द्वान्दभवायये द्वित्वं न्यायाद् यथाऽप्यने ५६

सङ्ख्याविशेषणामभिभागेन स्वत्वम्—अभेदकत्वसङ्ख्या । उक्तश्च
यावदपदर्शये—

यथोपधिरस्यः स्वये मधुन्यादित्येतत्त्वः ।

अभिभागेन यत्सन्ते, सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

द्वेषः

अभासभेदकत्वसंन्यानिर्णयः ।

मनु प्रबान्ते प्रातिपदिकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदकत्वसङ्ख्यानिरूपणमवद्वतमत
आह—*मृत्तिप्रसङ्गादिति* । तथाच मृत्तिनिरूपणे त्रिपमाणे मृत्तिपथप्राप्ततदमोप-
क्षान्नुचिनेति प्रसङ्गममृत्तिमत्त्वाप्रोक्तदोष इति भावः । यद्यपि कथ्यमाणसंवाचनेऽपि
मृत्तिसङ्ख्यासंवाचनस्यैव मृत्तानिरूपणमुच्यते, तथापि तत्प्रसङ्गस्यैव मृत्तवाया
अभासादावाहाविच्छेदः स्यादित्येवंप्रयत्नमिच्छति मन्वयम् । अभेदकत्वसङ्ख्या-
पदार्थं मतभेदेन द्विधा निर्दिष्टम्—*मृत्तानिर्णयानामिति* । एष्वप्युक्तवाच्यत्वेऽभिभा-
गमित्यर्थः । *अभिभागेन*—अभेदेन, अविशेषेणैव वाच्यम् । उक्तार्थं हरिवाक्य
प्रमाणमिति—*उक्तार्थेति* । *आहितत्वत्वः* । आहिता समर्पिता तत्तदोपविभेदनि-
बन्धनविशेषत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । स्वर्गादिसंज्ञा इति वाच्यम् । अत एव—*अभिभा-
गने* । अविशेषणत्वम् । *ताम्*—अनन्वयत्वमङ्गत्वात् । *तादृशीम्* । मनुनिष्ठम

पराक्षा

अभासभेदकत्वसंन्यानिर्णयः ।

मनु प्रातिपदिकप्रत्ययानिरूपणप्रसङ्गात् तत्राभेदकत्वसङ्ख्यानिरूपणमवद्वतमत
मदसंवाच्यत्वात् आह—*मृत्तिप्रसङ्गादिति* । तथाच मृत्तिनिरूपणे त्रिपमाणे मृत्तिपथप्राप्ततदमोप-
क्षान्नुचिनेति प्रसङ्गममृत्तिमत्त्वाप्रोक्तदोष इति भावः । यद्यपि कथ्यमाणसंवाचनेऽपि
मृत्तिसङ्ख्यासंवाचनस्यैव मृत्तानिरूपणमुच्यते, तथापि तत्प्रसङ्गस्यैव मृत्तवाया
अभासादावाहाविच्छेदः स्यादित्येवंप्रयत्नमिच्छति मन्वयम् । अभेदकत्वसङ्ख्या-
पदार्थं मतभेदेन द्विधा निर्दिष्टम्—*मृत्तानिर्णयानामिति* । एष्वप्युक्तवाच्यत्वेऽभिभा-
गमित्यर्थः । *अभिभागेन*—अभेदेन, अविशेषेणैव वाच्यम् । उक्तार्थं हरिवाक्य
प्रमाणमिति—*उक्तार्थेति* । *आहितत्वत्वः* । आहिता समर्पिता तत्तदोपविभेदनि-
बन्धनविशेषत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । स्वर्गादिसंज्ञा इति वाच्यम् । अत एव—*अभिभा-
गने* । अविशेषणत्वम् । *ताम्*—अनन्वयत्वमङ्गत्वात् । *तादृशीम्* । मनुनिष्ठम
पराक्षा

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तन् । उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यामा स तथाविधः ।
व्यापाराज्ञानिभागस्य भेदापोद्देन वर्धते ॥

दर्पणः

स्थितितुल्यामित्यर्थः ।

अन्येकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । न हि द्वारेकत्वेन व्यवहिते, नाप्येको द्वाविति । "न हि द्विपुत्र" इति भाष्यात् ॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः । तत्तद्व्यवहारभेदेऽवयवविनि माक्षिकेऽवयववजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमात् आह—परित्यक्तेति* । वाक्यदः पश्चान्तरे । अष्टौतीयविशेषधर्मैः संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे उक्तास्त्वरमाभिमन्त्रिकं वाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोक्तं न्यस्यति—भेदानामिति* । *भेदानाम्*—एकत्वद्वित्यत्वादिविशेषधर्मांगाम् । *परित्यागात्* । अपहान् । इदञ्च व्यापारपरार्थेऽभेदानाञ्चवि ॥ *संख्यात्मा*—संख्यास्वरूपं ॥ *सं*—एकत्वादि ॥ *तथाविधः* । अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः । तदेव विशदयति—जातिभागस्येति* । एकत्वत्वादेरित्यर्थः ।

भेदापोद्देनेति । भेदन्य विशेषणस्य योऽपोद्दोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः । यद्वा भेदापोद्देनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाञ्चयः । प्रकृत्यादित्वात् कृतोपा । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहस्यो यो व्यापारो विशेषणाऽत्मा ततो वर्धत इत्यर्थः ॥ *भेदाऽपरीक्षा

परीक्षा

न्मते एकत्वद्वित्वादेः सत्येऽपि भेदाद्यै धर्मा एकत्वत्वाद्यस्तत्परित्यागेन सर्वानां स्थितिकर्तृत्वमात्रम् । सङ्ख्याया जात्यस्तद्व्योपात्तपरिच्छत्तया स्वरूपतो भानासम्भवात् । एवं च राशः राशो राशो वा पुरुष इत्येवं लौकिकविषयेऽपि रात्रयस्यन्धी पुरुष इत्येव शाब्दबोधः ।

नन्विदमनुपपन्नम्, द्वित्वबहुत्वादीनां विरोधादेव स्यानासम्भवात् । अत एव "न हि द्विपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते" इति भाष्यकृतोक्तम् । एवं मनुदृष्टान्तोपादानमन्यसङ्गतम्, तत्र नानाजातीयरसपदव्यवहारभेदे मधुनि इत्सान्तरोत्पत्तेरभ्युपगमात् । नीलादिनानाजातीयरूपवदव्यवहारभेदेऽवयवविनि पटे चित्ररूपमत आह—परित्यक्तेति* । अत एवोक्तं हरिणा—

अभेदैकत्वसंख्याया तत्रान्यवोपजायते ।

संमरारूपं सङ्ख्यानामविभक्तस्तदुच्यते ।

वृत्तानुपपन्नं नदानां सत्वभूतत्वान् सङ्ख्यायोगरूपावदपकत्वेनान्याममर्गाक्या सङ्ख्या जायत इति तदर्थः । एतन्मते—एकत्वत्वात्पहहालिकर्मरूपास्वप्रकारकप्रतीतिविषयः संख्यापरार्थेऽभेदैकत्वमकथाव्यपदेशो भवतीति कलितम् । एतदपि मन हरिसूचिनमित्याह—उक्तञ्चेति* । *भेदानाम्*—संख्याभेदकानाम्, एकत्वत्वादिरूपविशेषधर्मांगाम् । एतेषां परित्यागश्च-ज्ञातधर्मवत्त्वेन ज्ञानविषयीभवताभाव एव । स—एकत्वादि । *तथाविधः*—अभेदैकत्वमङ्ख्याव्यपदेश्यः । जातिमागस्य जात्यात्मकधर्मस्यैकत्वादेर्धर्मांशाराद्वर्तत इत्यन्वयः । सं व्यापारमेवाह—भेदापोद्देनेति* । भेदस्य वि-

अगृहीतविशेषेण यथा कर्मणः कथयान् ।

प्रत्याघातेन न गृह्यादियेदापोहस्तु कथयते । इति ॥

शब्दाः कृष्णो - स्वयं वादी, भागं व्याप्यविरक्तिमिति शेषः । इति मतविशेषनिर्णयप्रणयनाम् ।

अथरभावः—राजपुरुष इत्यादी, गतां, गतोः, गतां प्राप्यं पुरुष इति जित्वात्ता जायते । विदोयजित्वात्ता च स्वामान्यत्पानपृथि-
केति स्वामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादायादयवती । मतगतस्यां

द्वयं.

योहो न वसंतं गिरभंते इति वा पांः तु भेदरूपो योऽयोहोऽन्वयवृत्तव्यम्, स न वसंतः
न भावत इत्यर्थोऽयोहः । यदागतरावलोकेनेत्याद्यर्थेव इतिमागतत्वमन्वयवृत्त-
यो । द्विरव्याप्यद्वयवृत्तव्यप्रकारप्रतीतिगोचरा गृह्यादायोऽभेदक
स्वपदव्यपदेश्यो भवतीतिवमुदिताऽर्थः । तत्र एतान्तमाह—अगृहीतविशेषे-
णेति ॥ गृह्यादादिप्रकारवृत्तासमानराग्विषयप्रकारप्रतीतिविशेषेण गृह्यादि-
मेव यथा घटादी इत्यनिति प्रतीयते । गृह्यादयोऽभेदकपापोहः—गृह्यादादिसद्व्या-
वृत्तव्यः । स तु न प्रतीयते । तद्गृह्यादादिसद्व्यादां राजादिप्रदायोः गृह्यादाविति
प्रतीयते, न तत्र गृह्यादौ एव वादि भागो इत्यर्थः ।

तादृशगृह्यादाभास्य परानभ्युपेत्यावत् कथमित्यं स्थितिरित्यन्तरागोपपूरणेन
व्याप्ये—अथारणानामिति । ननु तादृशगृह्यादाया गृह्यां भागे किं प्रमाणमत्र आह-
अयमभाव इति । अयमान्वयानपूर्वकेति । तदंतुर्निरूप्योः । अयमवयवीति । तां

परीक्षा

दोषस्य योऽयोहः अपहस्तेनेत्यर्थः । अथापारादिति । पद्यमन्तस्याभेदेन गृहीतान्ते-
न्वयः । यदा भेदापोहपदार्थम्वोक्तस्यैवाभेदेन सम्बन्धेन जातिभागस्य व्यापारादित्यं
तद्विशेषणव्यम्, गृह्याया तु प्रकृत्यादिस्थान, धान्देन धनवानितिवत् । एवमेव स्वव्यादि-
जातिविशेषणस्य भेदापहरूपो यो व्यापारो विशेषणत्वात्तेन वर्तते । एवमेव व्याप्यप्रहसमा-
नराग्विषयवृत्त्यास्यप्रकारज्ञानविषयः संख्यापदार्थोऽभेदकत्वमन्वयव्यपदेशनोप्यते इति
फलितम् । एतन्मते—राजपुरुषादिप्रदास्यवृत्त्यावद्राजमन्वयोऽव्यापाराको बोधः । तत्र
एतान्तमाह—अगृहीतेति । न गृहीतो विशेषे विशेष्यमो यस्मिन्नेतादृशेन रूपेण रूप-
रूपेण गृहीतेन रूपेण रूपवान् प्रत्याघाते, भेदरूपो यो अपोहो, विशेषः—विशेष्यमः स
तु न गम्यते इत्यर्थः । यथा—दूरस्थितो घटादिप्रदायोऽगृह्यादादिप्रकारकप्रहसमानरा-
ग्विषयप्रकारवृत्तविशेषेण गृह्यादिनेव रूपेणार्थ रूपवानिति प्रतीयते, रूपगतो
योहो विशेष्यमो न प्रतीयते, अपोहः—आतद्गृह्यावृत्तिः । विशेष्यमंतिमंतातद्गृह्यावृ-
त्ति तथा राजपुरुषादिप्रदावादिपदस्यव्यावद्राजमन्वयो पुरुष इत्यावारा प्रतीति-
प्रवर्तानि भाव ।

अथ वाच्यपरानभिमतव्यावृत्तव्यमित्यं स्थितिरत आह दोषपूरणेन—अथारणा-
नामिति । अभेदकत्वमन्वयाया व्यावृत्तौ भागे साधकमाह—अयमित्यादिना । अर्थवि-
वृत्तिः । विशेषस्य जिज्ञासा समभिध्याद्वत्पदार्थतावच्छेदकावांतरधर्मावच्छिन्नप्रका

वस्तुतस्तु जिज्ञासितं मानुभवमिन्द्रा । तत्रान्ये वा ज्ञानेच्छन्तो
समानप्रकारकल्पेनैव हेतुहेतुमद्भाषासत्तद्भेदेन वाच्यता इत्यादिनि
शेषम् ॥ ५१ ॥

इति विद्याकारणभूषणगारे अनेरेकत्वमद्भाषातिरूपणम् ॥ ११ ॥

द्वयंशु

स्यायाम् । अनुभाषित्वेनैवैवर्षम् ॥ अज्ञानप्रकारकल्पेनैवेति ॥ एवकारेण विनि-
श्चयकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्भ्रमप्रकारकेश्या प्रति तद्भ्रमप्रकारकल्पज्ञानस्य हेतुताया
गुणातीत्याशयेन वदन्मन्वात् । प्रकृत्ये विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सतिस्वरिण-
कल्पेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्वावयवकल्पेन तत्प्रकार्यविशेषधर्मप्रकारक-
ज्ञानकार्यनारूप्येरेकाकाग्यत्वादिति भावः ॥

•तत्प्रकार्येति• ॥ एवत्वत्वादिरूपेणैवेवर्षम् । एवकारेण संख्यासामान्यधर्म-
वच्छेदः । इतरास्तिव न । तथा सति इतरदेव विशेषधर्मोपगतौ जिज्ञासाया सम्-
भ्यवादिति भावः ।

परीक्षा

•वहणेनैवत्वद्वित्वादेर्वाच्यताद्विकल्पत्वात् । सैव तु नास्ति इत्याह—•वस्तुन इत्या-
दिना• । एवकारेणैवकारणभावमनुभवेव वस्तुनस्तादृशकार्यकारणभाव एव नास्ति,
यत्र साक्षात्परिविशेषधर्मैःपि विशेषजिज्ञासा तच्छब्दप्रयोज्योद्बोधजनितोद्बोध-
विशेषधर्मप्रकारकत्वमस्तेन तावदेव तत्र व्यभिचारः । एवमात्रकल्पसंज्ञानादेर्वाच्य-
ज्ञानान्तरं विशेषधर्मजिज्ञासाऽनुभवमिन्द्रा । तत्रापि व्यभिचारो दृश्यः । •जिज्ञासै-
वेति• । 'राज्युदय'इत्यादिभवनान्तरजातशाब्दबोधोत्पत्तौ 'राज्य', 'राज्यो', 'राज्यो', वेति
जिज्ञासैव मानुभवमिति । एवञ्च—कार्यं जिज्ञासानुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-
स्वावयवकल्पेति शेषः । ननु जिज्ञासा जायते न वेत्यत्र निर्णयः । स यथा वेति निर्णय-
सिद्धिः ।

प्रकारान्तरेण भवतीत्याशयेनाह—•तथाऽवेवेति• । अनुभवमितिद्वये वेत्यर्थः । •समा-
नप्रकारकत्वेनेति• । तद्भ्रमप्रकारकज्ञानमादौ भवति, तद्भ्रमप्रकारिकेच्छेता ज्ञाने इति ।
समयायेन तद्भ्रमप्रकारकेच्छास्यति तद्भ्रमप्रकारकज्ञानस्येन कारणता इत्याकारकः का-
र्यकारणभावः । यस्य पुरुषस्य 'सद्यः शुक्रहरस्यप' इति ज्ञानं तस्य पयो जायतामि-
त्याकारकेच्छा भवति यथा । एवञ्च जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा, तस्य ज्ञानातिरिक्तविषय-
कत्वं याचितमण्डनरायेन स्वविषयज्ञानविषयत्वेनेति । यदि विशेषधर्मप्रकारकज्ञाने-
च्छा जायते इति श्रुते । तदेच्छायां ज्ञानभिन्नविशेषधर्मभाषाविवादाय विशेषधर्मप्रकार-
कज्ञानपूर्वकत्वमप्यस्तीति, अनापत्त्या भवता स्वीकार्यमिति महत्कार्यत्वात्त्वाद्यपि
स्य वाच्यत्वं भवन्मते सिद्धेते, ननु सामान्यरूपेण विशेषस्य वाच्यत्वमिदिरित्याशयः ।
•तत्प्रकार्येण• एकत्वद्वित्वादिविशेषरूपेण । यदिष्टापत्तिस्तद्वि विशेषधर्मप्रकारकं ज्ञानं
सिद्धमेव, तदा सिद्धे इच्छाविरहाजिज्ञासाच्छेदः । तथा च मूलोच्छेदात्तत्र धात्विकत्व-
तमनर्पकमिति भावः । एतेन भवत्यमताया विशेषवति जिज्ञासा नैवास्तात्यस्य सिद्धा-
वर्धकत्वसङ्ख्याया द्वितीयमतरास्था न सिद्धिः, तथा च प्रथमतमेव शुक्रमिति

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽनन्त्रे मने यतः ॥

पद्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥

“ग्रहं समाष्टि” इत्यप्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवशात्-
स्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः । घातोऽित्येकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् ।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो घातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

तदा सर्वैर्विशिष्येत द्वन्द्वोत्पन्नमुपर्यवत् ॥

इति शाब्दान्तराधिकरणे भट्टपादरभिधानाथ । “भाट्टघातुक-

दपंज-

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ।

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्कृतिं दर्शयति—प्रसङ्गादिति* ॥ अर्भेर्द्वैकत्वम-
ङ्कयानिरूपणे ‘कपिभलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वमङ्कयाविवक्षाया

अस्माच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतेत्याह—
उत्पद्येतेति ॥ *विशेष्येतेति* ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वेषांत्वयैर्विशिष्येतेत्यर्थः ।

ननु नेयं युक्तिर्विवक्षामाधिका, सादृशमनुदायस्य द्विधावचनत्वाभावेन ततः
प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुमुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षायत्त्वात् आह—*भाट्टघातुक-

परीक्षा

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याया विवक्षायामविवक्षायाश्च प्रसङ्गसङ्कृतिं दर्शयति—*सङ्ख्याप्रसङ्गादि-
ति* । प्रसङ्गश्च-स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव । अस्ति च प्रकृते स्मृतिसामग्री । अर्भेर्द्वैक-
त्वमङ्कयाया निरूपणावसरे ‘कपिभलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणत्रित्वमङ्कया
विवक्षाया दर्शनात् । यथा-मीमांसकानाम्मते विशेषविशेषणमङ्कयाविवक्षितोद्देश्य-
गतसंख्याविवक्षितेति नियमः, तथा नाम्माकममते, इत्येतद्विशिष्येतेति—*लक्ष्यानुरोधादि-
त्यादिना* । *तन्त्रातन्त्र-वे*—विवक्षाविवक्षे । *अविवक्षितमिति* । यन्मिथसर्वपात्रा-
णा मम्माऽऽर्जनस्याभिमतत्वात् । *घातोऽित्येकत्वस्य* ‘घातो’ इति सूत्र-
न्यसोऽयविषयतावद्घातुपदात्तत्वं च । एतेनोद्देश्यगतापि सङ्ख्या विवक्षितेति
सिद्धम् । स्वोक्त्या मीमांसकस्यापि सम्मतेति उच्यते—*उत्पद्येतेति* । *सर्वविशेष्ये-
त्येतेति* । स प्रत्ययाथ इति ज्ञय ।

चकारमूचितं—निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति
पाप्यभेदमादाय नकारद्वयलाम इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति धैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याधिक्यभादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पण

“एकाव्” (पा० सू० ७।२।१०) इति सूत्रेऽथ इत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाभ्योरेणस्या
कृतिदन्धकृत्स्न्याख्याता ।

वस्तुतस्तु परिकरवदृष्टान्तेनात्राप्यनुवादविशेषणानां चरविरविवक्षाश्रुत्, तद्विर-
विशेषणानां शिष्याणां तु न किञ्चिद् बाधकम् । मीमांसायामनुशासने जातिलिङ्ग-
ह्रस्वाऽनिरिक्तविशेषणस्यादर्शनात् । एषामोत्पत्तिवाक्यादेवायमेनाऽऽनुवादिकत्वात्
विरक्षा युक्तये । प्रकृते तु न तर्पति बोध्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति भूषणमारदर्पणे संख्याया विवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

परीक्षा

इत्यनेन विद्याकारगतीच्छ्वस्य विवक्षावाक्यादनुष्णाभो न स्वादित्कर्त्त. ॥ १९ ॥

इति धीमनुभूषणमारदीक्षावाच्यदीक्षाभिधाया
संख्याविशेषादिनिर्णयः ॥ १८ ॥

उभय शब्दाद्यर्थनिर्णयः ॥

एवमप्यप्यर्थोऽर्थो निरूपयति ।

अन्वयस्युक्त इत्युच्यतेः प्रकृत्यर्थं नुमादयः ॥

समानकर्तृत्वान्यादि शोभनेषामिति शिथिलः ॥३७॥

नुमादयः-नुमादयः । प्रकृत्यर्थे-भावे । आदिना कर्तारोऽर्थोः । भावे इत्यत्र मानसात्-एवमप्युक्त इति । "अप्युक्तो भावे" इति शक्तिवादिशब्दः ।

एव "समानकर्तृत्वयोः पूर्वभावे" इत्यादिगुणानां वा शक्तिः-

एवं

एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः ।

अत्रान्यत्र च शब्दाद्यर्थनिर्णयः एवं च-एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एवमप्युक्त इत्युच्यते-एवमप्युक्त इति । अत्रान्यत्र इत्युच्यते-एवमप्युक्त इति । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः ।

एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः ।

एवं

एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः ।

एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः । एव शब्दाद्यर्थनिर्णयः ।

ब्राह्—समानकर्तृकत्वादिति ॥ अयम्भावः—'भोक्तुं पचति, मुन्या
 प्रजतीत्यादायेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणवि-
 शेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा भुङ्क्ते प्रजतीत्यादावप्ये-
 कवाक्यतापक्षः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो,
 जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरत्ने-
 कविधः । तथाच भोक्तुं पचति, भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजन-
 का पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति षोडशः । अत एव जलपानान-
 न्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकर-

दर्पणः

माश्रयकत्वे तु सन्नुपपत्तिरिति भावः ॥ *समानकर्तृकत्वादीति* ॥ तथाच समानक-
 र्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्त्वेवावहान् कर्त्वेत्यर्थोऽर्थाङ्गाणां
 "कर्त्तरि कृत्" इत्यस्य प्रसक्त्या तदुपनास्ये वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता
 निर्धार्यते । कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्त्तरीत्येव प्रुपात् । सूत्रोपात्तानां तु
 योऽस्यत्वमेव, धर्त्तमानत्वादिति भावः ।

वस्तुनस्तु न योऽस्यतापामपि निर्भरः, संसर्गमयादेव तद्दानसम्भवादित्याह-
 अयम्भाव इति ॥ *एकवाक्यतेति* ॥ "समानकर्तृकयोः" (पा०सू० ३।४।२१) इत्या-
 दिप्रुपात्तां धातुसम्बन्धाधिकारीयत्वादिति भावः ॥ *अनुत्पन्नेति* ॥ विशेष्यविशेष-
 णत्वयो संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्ध विना विशिष्टदुस्तेवासम्भवात् सम्बन्ध

व्याप्यत्वम् । अविनाभावित्वम् ॥

तुमुनाद्यन्ते शाब्दबोधदिगमाह—*तथायेति* ॥ *भोजनजनिकेति* ॥ जनकत्व
 स्यात् संसर्गतेति स्फुटीकर्त्तृमियमुक्तिः । बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्व
 स्यात्पदार्थतया अकारत्वात् । क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धस्ये मुनिमाह-
 अत एवेति ॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्याभ्युपगमादेवेत्यर्थः ॥ जन्यतानाऽऽस्तत्त्वेत्येतेन
 परीक्षा

तदेतदाह—*अयम्भाव इत्यादिना* । *एकवाक्यतेति* । "समानकर्तृकयोः" इति
 सूत्रोपात्तयोर्द्वयपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्याहङ्कत्वादिति भावः । ननु एत-
 म्पक्षमेवैकवाक्यत्वमिदौ च । *तथा येति* । सम्बन्धव्यानेकविधित्वे चेत्यर्थः । *ज-
 न्यत्वमिति* । जन्यत्वपदजनकत्वस्याप्युपलक्षकम् । एवञ्च यत्र जनकत्वं संसर्गं
 स्तत्र तस्य संसर्गस्य विशेषणविशेष्यत्वनिमित्तक संसर्गा जन्यत्वम् । विशेष्य-
 विशिष्टत्वात्प्रयत्ना जन्यत्वस्य तत्र तुभयविशेष्य जनकत्वात्प्रयत्नात्पाम् । *अत
 एव*—जन्यजनकभावस्य संसर्गत्वत्वात्तदाह । जन्यजनकभावस्य संसर्गविषया
 मानसत्वात्तदाह तत्रत्यत्वात्तदाह । अत्रानि बोधनाय भोजनजन्यत्वमुक्तिः । शाब्द
 वाऽस्तु—भोजनविशिष्टा र्त्तविशेष्यत्वात् । *सामानाधिकरण्यस्यापानि* । अविना

प्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा
व्रजतीत्यादीं पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनस-
मानाधिकरणा, तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति दोषः ।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितात्यादीं चाद्य-
यनव्यादानयोरभावकाले नप्रयोगात्, यदा यदाऽस्य स्थि-
तिः, स्वापञ्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेति कालविशेषाऽ-
यच्छिन्नव्याप्यत्वयोघाद् व्याप्यत्वं, सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः ।

द्वन्द्व

पूर्वोत्तरभावसम्बन्धमन्वत्वं बोध्यते । तद्वन्वत्त्वविशेषादानु प्रयोग इष्ट एवेति भावः ।
सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताम्बुगमन्तु एव पूर्वोत्तरभावप्रमोदनदृष्टोर्वैषम्य-
करण्यं तत्र भुक्त्वा हृन्वतीतिप्रयोगवारणाय अथवाहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्व-
कालवृत्तिसमानाधिकरणमोदनादिस्त्रियानादाय क्त्वाकारणाय । व्यवधानञ्च-तात्-
पर्यवशाद्दन्तुदुसादिना घटन् । अतो मोदनादन्तरं दन्तादिव्यवधानेऽपि न तादृश-
प्रयोगाद्भुक्त्वादिरेति बोध्यम् ।

तु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताम्बुगमनेऽप्यपनकाटे 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रया-
गाद्भुक्त्वादिः । स्थितारोप्यपदानन्तरम्यानावात् । एवम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति
न स्यात् । जोष्टदुयविनागरुनव्यादानकाल एव स्वारादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्तेष्टत्वेन
व्यादानस्य स्वारपूर्वक्त्वाभावात् न जाह—'अधीत्य तिष्ठतीत्यादिः' ॥ *कालविशे-
षेति' ॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धयदित्युपान्यव्यारकभावानावेत तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गताम्बुगमन्तुव्या ।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्यारोत्याह—
'सामानाधिकरण्यवेति' ॥ नातो विभिन्नकर्तृकैककालिकाऽप्यनादिकनादायोऽप्रयो-
गादिः । इत्यष्ट—'समानकर्तृकयोः' । पा० सू० ३।१।२१ । इति सूत्रविहितक्त्वा-
न्तस्यैव समानकर्तृकत्वस्वरुनामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दयोषाविययता भावविश्वी ।
उक्त्यादीनां तु तात्पर्यवशात् इति चेत् नोति भावः ॥

इत्ये तु—सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वात्वयसोपविषयता श्राव-

परांश

इति सामानाधिकरण्यस्य दृष्टं संसर्गत्वानावम्बुद्वयः । तेन उक्त्यनवभावस्य
सामानाधिकरण्यदन्वितत्वेन विभिन्नरूपकर्तृकक्रियादृष्टानादाय 'न भुक्त्वा हृन्' इति
प्रयोग इति उच्यते न च सामानाधिकरण्यं द्विपदं स्वस्वनिर्वाहिनकर्तृकत्वस्यैव
वर्तितव्यं यम् इति दोष इति । एव शब्दादिभिर्दृष्टिनिदानेन सम्यं अन्ता
वर्तितव्यं । अत्रोपानादित्यथ संसर्गा इति । इत्येवामानाधिकरण्यस्य सवयव का
विश्वेकैवमनात्र एवाऽवदन्तु स्थितिसत्त्वाशालान्तु नत्राश्रय निवृत्तानि प्रये
तन्वित एव व्याप्यत्वस्यापि संसर्गत्वस्योक्तान इति दोषः न च दृष्टं यत्तत्र नत्र
'न भुक्त्वा हृन्' मोदनेऽप्युक्त्वा एतन्नप्रापि भुक्त्वा एत इति प्रयोगे उच्यते, नत्र
उक्त्यादीनां संसर्गत्वे न कल्पन् । किन्तु सामानाधिकरण्यदन्वितोऽनवभावः न च

नि तृतीयाप्रसङ्गः । मयाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न संति पाच्यम् । भोजनक्रियाकर्तुं रभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्तुंस्तद्भाष्यात् । मनभिहिते भयतीति पर्युदासाश्रयणात् ।

अत एव 'मासादे मान्ने' इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सन्नमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् कन्याप्रत्ययस्य कर्तृवाचिन्यभावश्चकमिति । तन्न । सूत्रस्य पाच्यन्याताभात् । समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थान् । अन्यथा समानकर्तृरीत्येष सूत्रन्यासः स्यात् । तृतीयापादानं तु आख्याताऽर्चक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति ।

दर्पण

माह—*अन्यथेति* ॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थं । *तृतीयाप्रसङ्गेति* ॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादिति भावः ॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे नमः प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकतया प्रवृत्ते कर्तुराख्यातेनाभिधानात् तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराकृते—*न चेति* ॥ *अनभिहित इति* ॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाक्यभेदादिदोषान् । न चानुपपत्त्या तत्सर्वाकार । वक्ष्यमाणभाष्यविरोधान् । तथाचैकेनाभिधानेऽन्येनानभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि* ॥ *तद्भावादिति* ॥ अनभिहितभिन्नत्वादित्यर्थं ॥ *अन एवेति* । तत्सूत्रस्थनमः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थं ॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितस्य प्रस्ये इति शेषः ॥ *तस्येति* ॥ समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थं । द्विवचनप्रवृत्तिबहुव्रीहिसामानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते, न तु विधीयमानत्व इति भावः ।

तदेव विशदयति—*अन्यथेति* । एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः ॥ *समानेति* । तदुपादानाच्च कर्तृद्वयस्यैव लाभः । *न्यास स्यादिति* । "कर्त्तरि कृत्" इतिवत् । यत्नुरन्तु न तथा सम्भवति । "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३।३।६०) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वाद्, "अश्वयकृतो भारे" इति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः । उक्तपत्ति निरस्यति—*तृतीयापादानं स्थितिः* । *आख्यातार्थक्रियाया इति* ।

परीक्षा

ति—*यत्स्विति* । *अन्यथा*—*कस्य वाचकत्वाभावे । *न सा—*न तृतीया । *कर्त्तरिति* कर्तृत्वविशिष्टरूपेत्यर्थं । *तद्भावादिति*—*अभिधानाभागादित्यर्थः । एतेन शक्तिभेदेनाभिधानानभिधानादयवस्था बोधिता ।

अत एव—*लाघवात्पुत्राभावाभयणादेव । *शामाद इति* । प्रकरण सौन्दर्यस्मिन्नित्यधिकरणे घञ् । *कर्तृवाचित्वमिति* । नचवम् "पत्ता चेत्र" इत्यत्रैव कर्तृविशेष्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्, व्युत्पत्तिवचिद्वयण प्रत्ययवाच्यस्यापि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगे तस्य विशेषणतास्वाहा इत्याशयान् । *सूत्रान्—* 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रात् । अत्राभमुपशदयति—*यमानति*—*निकारणे पठ्यति भावः । *अन्यथा*—*निकारणव्युत्पत्तिभावः । पूवाच्च परिहरति—*नतनायति* ।

दर्पण-

केचिन्नु लौकिकप्रक्रियाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्गुणवृद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्भावात्साज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकाज्ञानतया भवो-
 ग्यताज्ञानस्यै तद्भावादेव शाब्दबोधधारणे कृते योग्यताज्ञानस्य तद्हेतुतया ।
 कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वनिरीक्षेणैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाद्गुणतो
 मानमरूपहाय तद्विहायाजन्यान्तद्गुणनिरीशः ।

न च बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोरदताज्ञानत्वेन हेतुत्वे ला-
 प्यमिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पेन,
 किन्तु शाब्दबोधस्य बाधाभावस्य कार्यतावच्छेदकाज्ञानतया तदज्ञानायां तं प्रतिषेधात् ।
 अत एव घटोऽभिरेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षति । तत्संभवांगच्छिन्नतत्प्र-
 काररतद्विशेष्यकबुद्धित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् । घटाभावेऽभिषेयत्वप्रतियो-
 गिकत्वधर्मदशामादाय तद्भावस्यापि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः ।

अत्र यदन्ति-न हि तद्विनिश्चयवृद्धिमात्रान्ये बाधाभावः कारण, किन्तु बाधासत्ता
 इच्छासत्त्व आहाप्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उक्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबन्ध-
 तावच्छेदकत्वापर्ययकतपोपनीतमानमाधारणप्रतिबन्धतायाः शाब्दबोधेऽममनवात् ।
 न च तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबन्धतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शक्यम् । तस्मा-
 धारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धनावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मियो
 विशेष्यविशेष्यभावे विनिगमनाविरेहणानेकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभारापत्तेः । प्रतिब-
 ध्यतावच्छेदकगौरवापत्तेऽनुमितित्वस्यैव तद्वच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अतो
 बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुना वाच्यता । तत्र बोधगौरवेण संभ-
 वरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ।

अपि च शाब्दबोधे तद्गुणव्योप्याभावतद्भावव्याप्यवत्साज्ञानादीनां प्रतिबन्ध-
 त्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् । किञ्च 'पयसा सिञ्चति'
 इति शाब्दसामपीकाते सेकः पयः करणकत्वाभाववन्निति मानमवारणाय तत्र शाब्द-
 बोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विरतीतज्ञानोत्तर
 प्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तद्भावादेव तद्वारणात् । विशेषदर्शनस्ये तु तद्भावा-
 द्याप्यवत्सानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः ।

न च निर्णयं प्रत्येय विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामपीकाते मानमसंगतवारणात्
 शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संगतत्वमनिरेषय सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यक-
 पयः करणत्वाऽभावप्रकारकमानमत्वमेव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकमिति वाच्यम् । सेक
 स्वावच्छिन्नविशेष्यकपय करणकत्वप्रकारकमानमे शाब्दसामपीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य
 कल्पनतया तेनैव संशयवारणे तत्संगते प्रतिबन्धत्वान्तरकल्पनात् ।

न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमिदं बाधेव योग्यताज्ञानस्य हेतु-
 त्वमिद्विधिति वाच्यम् । गुणभूतशाब्दसामपीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापक्षया तद्हेतुत्व-
 कल्पनाया ऽप्योचितत्वात् । अन्यथ विशेष्यमायनस्यादिज्ञानाना प्रकृतौ हेतुत्वमिद्विधि-
 त्वस्य परमतानुगमनम् ।

यः कल्पन्मिन्याधाराः स्यभावेनान्वय निराकाङ्क्षवाक्यात् घटोऽपि कर्मतेति बोधा-
 नुदयाशकाङ्क्षापि महकारिणा । सा च पश्यः यत्परममभिधयाहारप्रयुक्तं यन्निशेष्य-

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

वाक्यस्फोटोऽनिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मनस्थितिः ॥

द्वयं ।

व्ययसंगकल्पप्रकारकसोभजनस्य तत्पदे तत्पदनिष्पिनाकाङ्क्षा । यथा घटमानयतीत्यत्र घटपदे कर्मताविशेषकसोभयतासंगकर्मतोया कर्मतेति सोभोपयिका अम् पदनिष्पिनाकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तात्पर्यसोभजननाम् । एवं धातुपदेऽप्याप्याननिष्पिनाकाङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र मानयनानुगुण्य कृतिरिति बोधः । धातायाप्यातासमभिव्याहारात् । द्वयमेवाकाङ्क्षा ध्याकरणेन प्रतिपादने । तथाच तत्पदं तत्पदपूर्वापरीभावरूपमभिव्याहारः इति पठ्यति । तां विना घटव्युत्पानाकाङ्क्षा कर्मत्वपदेऽम्पदव्ययमदत्तार्था घटिया कर्मतेति सोभोद्वयेन सज्जानं हेतुमं तु स्वल्पमती सा ।

न च जनितान्वयसोधाकाङ्क्षया पुनरपि तात्पर्यसोधापरिष्कारकाङ्क्षायास्तदानामप्यविकल्पत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयसोधापमानाकारसोधानुपहितव्यस्यापि स्वरूपयत् आकाङ्क्षत्वेन जनितान्वयसोधाप्येते तदभावेनापत्त्यसम्भवात् । तात्पर्यविषयस्वरूपप्रकृतत्वेन सोधविशेषणात् । सोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यसत्त्वेन जनितान्वयद्वितीयसोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वयमानेऽप्युक्तेऽथ न जनितावान्तरसोधस्य महावाक्यार्थसोधे तत्त्वम् । अत एव ।

“अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरसोऽपसाव्यंताम्”

इत्यादौ राज्ञः पुरपेण महान्वयसोधजनने स्वपदा निराकाङ्क्षत्वम् ।

नव्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदस्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा । ‘अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरप’ इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरपेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयसोधे तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं पुरपेणान्वये तात्पर्यसत्त्वे तु साकाङ्क्षत्वमपि । एवञ्च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसोधे पृथक् हेतुता । अगृहीतार्थतात्पर्यक निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादवान्वयसोधापत्यभावादित्याहुः ।

एवञ्च शाब्दसोधात् प्रागवदपरत्सत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयस्वपाक्यार्थमानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ।

मीमांसकादयस्तु—वाक्यस्य तत्र लक्षणव, न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सिद्धान्तेति* । यद्वा ननुक्तं व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थसोधाक्यशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिकाशुविनाशिनानावर्णाऽऽमकतयाऽन्धिरत्येन—अप्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमन्वयसम्भवेन तत्प्रतिपादकत्वस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयन्नाह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपादानमद्गतिरत्रत्यवयवम् । तत्तन्मतनिरापरीक्षा

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

नैयायिकमीमांसकमतं खण्डयितुमुपक्रमते—*सिद्धान्तेति* । व्याकरण सिद्धान्ते

अभ्यभिचाराद्य । आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचरित्त्याम् ।
“लः कर्मणि” इत्याद्यनुशासनानुमुष्याथ । न हादेशेऽप्यर्थात्साध-
कमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः । तान् स्यसाधकयुक्तिभिर्निराचये-

अथयस्मिनेर्व्ययङ्क्षतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ॥

किञ्चाख्यानेन शत्राथैर्लङ्घेय स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥

कथं कर्तुरद्याच्यत्यवाच्यत्वे तद्विभायय ॥

अथस्यानुरोधान् प्रयोगात्सर्गता एव धात्यकाः, न तु तैस्तस्य
ता इत्यर्थः । तथाहि—पञ्चमीत्यादौ लकारमणितुषो बोधात् तस्य

दर्पण-

तस्य साधकत्वात्पठेत्कृत्वागम्यात्तत्र गित्त्वत्वादिहमेव तद्व्यत्ययेत्कृत्वाद् ।
तथाचोत्तरित्तिलपी प्राचीनेः सद् विनाद् एतेति बोध्यम् ।

अथव्यभिचारात्तेति० । अथाप्युत्तरित्तिलपीत्वं कृत्विषोधान् पूर्व नियमेन
सन्वात्, अित्वादीनां साधकत्वात्पठेत्कृत्वेण तद्व्यत्ययेत्कृत्वाद् विनाऽपि तयापि
नियमत्वात् कृत्विषोऽन्ताऽश्लेषसाधकतासादिभेदे व्यभिचारी कृत्वा इति भावः ।

ननु हात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वेनाभ्यभिचारेण भावः—
कर्मणीतीति० । इत्यादौ इति० । तथाचदेशानामेव साधकत्वं स्पष्टमाप्तमिति तत्राद्यः ।
कर्मणाप्यति० । कर्मण्यति० । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं ।
वादिहात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वेनाभ्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं—कर्मण्यत्वात्

परीक्षा

इति ननु वाचका इति अथव्यभिचारेण—तथा च प्रकृते आदेशानामप्रकृतेष्वप्युत्तरे
न क्त्वादिनि भावः । क्त्वात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वं इत्यादौ प्रकृत्यमानात्साधकत्वं स्पष्टमाप्तमिति तत्राद्यः ।
कर्मणाप्यति० । कर्मण्यत्वेनाभ्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं ।
वादिहात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वेनाभ्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं—कर्मण्यत्वात्

ननु क्त्वात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वं इत्यादौ प्रकृत्यमानात्साधकत्वं स्पष्टमाप्तमिति तत्राद्यः ।
कर्मणाप्यति० । कर्मण्यत्वेनाभ्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं । अथव्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं ।
वादिहात्त्वात्पठेत्कृत्वेणोत्तरित्तिलपीत्वेनाभ्यभिचारेणोत्तरित्तिलपीत्वं—कर्मण्यत्वात्

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभायनायाचकत्वव्यवस्था त्यत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याशयेनाह—किञ्चेति* । भादेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्तृशक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः ।

न च शानजादौ कृत्तिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु, “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्यनुशासनादिति शङ्कयन् स्थान्वयेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा घञादावपि प्रवर्त्तत ॥ ६२३ ॥

‘देवदत्तः पचमान’ इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छान्तकर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तरयाद्यन्ततिङ्क्ष्यास्ति नामता कृत्स्विथ स्फुटा ॥६२३॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।

दर्पणः

रम्य वाचकत्वे त्यनुशासनस्यैव मानत्वादिभ्यपरितोषान्मूलमवतारयति—अपिचेति* । *न स्यादिति* ॥ स्थानिनो लकारस्योभयप्रेक्ष्यादिति भावः ।

मव्यनैयानिक्रमये तु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गततिशार्दीनामेव वाचकताय अभ्युपगमात् । घातुप्रत्ययलोपस्यथे तत्तदर्थबोधोपपादनं लभ्यते । समप्रत्ययकृतमित्येवंप्रमम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथाच तदुभयशक्त्यैव कर्तृत्वम् । कृत्याप्रत्ययैव कर्त्तृत्वादिति भावः ॥ *अन्यथेति* । अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्यतायच्छेदकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२३ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति । शान्तः कृत्तिवाचकत्वे सांशुभक्तिसिद्धाभेदापरीक्षा

नच ‘तद्धेनु म्यायत’ इत्यनुपपन्नम् । समुदायस्य शास्त्रबोधजनकत्वे सहायत्वेऽपि धर्तार्यस्मारकत्वरूपबोधजनकत्वथे सङ्कारित्वादिभ्यत आह—अपिचेति* । *कृत्तिङोरिति* । अस्य यथासङ्कल्पमन्वयो न स्यात्, स्थानिनो लकारस्यैवरेण भेदमिदोरिति शेषः । इदम्प्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वव्यवस्थापनप्रार्थनायैव विकान् प्रति, मध्यंस्तु तिशादिष्वेव वाचकत्वस्य स्वीकारात् । यत्र घातो प्रत्ययस्य वा लोपः, तत्रार्थबोधजननोपायस्युभाभ्यामपि समान इत्यवगमम् । *इत्यस्त्विति* । कृत्याप्रत्ययैव कर्त्तृत्वार्थत्वादिति भावः । *अन्यथा*—अपांकाङ्क्षाभावेऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ । *प्रवर्त्ततेति* । तथाच तत्रापाकाङ्क्षा तत्राथव्यवस्थापनशास्त्रप्रवृत्तिवचनापि वाच्येति भावः ॥ ६२३ ॥

ननु मन्मथ सा रक्षास्तस्यस्तात्वाह—इदं दत्त इत्यादिना* । नचैवं शनशान्तयोर्नादशास्त्रकल्पनमनयकम् । तत्रादिप्रत्ययवास्तव्यस्यैव स्वीकृत्यमुक्तिरित्यविति वाच्यम् । शान्त्येव वनमानस्यस्थान्वयबोधोऽत्र नम्य नृकृत्त्वात् । *नराकाङ्क्षेति* । कृत्स्विथ तरयाद्यन्ततिङ्क्षु नामना स्फुटा स्तान्वन्वय । तिङ्गन्तप्रवृत्तिव्यवस्थेः

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नानार्थान्वाभेदान्वय-
योः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च 'पचतिक-
ल्पम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधत् कर्त्तरि लक्षणा, 'पचमान'
इत्यत्राप्यापत्तेरिति । "लः कर्मणि" इत्यनुशासनञ्च लाघवात्
कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचिन्यं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

द्वपणः

न्ययवाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्वशोधनफलं धात्वर्थवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति
योष्यम् । *पचतिकल्पमिति* । इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुगत्य । 'सत्त्वप्रधा-
नानि नामानि' इतिनिरुक्ताद् द्रव्यविशेष्यकयोधजनकत्वं नामत्वम् । तदेव च 'नामा-
र्थयोः' इति व्युत्पत्तिघटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं दृष्य-
मिति तु परे । लक्षणेत्यस्य लस्येति शेषः ।

आपत्तेरिति । नच सा तयेष्टेति भावः । नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिराक्ति-
प्रतिपादकं "लः कर्मणि" इत्यादिमुप्रागां वैयर्थ्यमत आह- *लः कर्मणीति* । *उक्त-
मिति* । आख्यातराक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे ध्रुवभागप्रकृतिप्र-
त्ययघटकवर्णेषु शक्तिवर्णस्फोटमिति पर्यवसन्नम् ॥ ६३३ ॥

इति भूपगसारद्वपणं वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

परीक्षा

पचतितरामित्यादिषु नामत्वमस्तीति 'पचतितरान्देवदत्तः' इत्यादिषु सामानाधिकर-
ण्यानुरोधत्कर्त्तृस्तिङ्वाच्यत्वमस्तु, कृतप्रत्ययस्थले नामार्थयोरभेदान्वय इति नियमा-
नुरोधो भवताङ्कर्त्तृवाच्यत्वमिति चेत्पचतितरान्देवदत्तइत्यादावपि तस्यानुरोधस्तुल्य
इत्यर्थः । इदं सुबन्तन्नामेति मतेन । यदि तु 'सत्त्वप्रधानग्राम' इति 'चत्वारि पद-
जातानि' 'नामाख्यातांपसर्गनिपातैः' इति उक्तवाक्ये उपसर्गनिपातयोः शृणुवादाने
नार्थायते तदा नापन्दोष इत्यवश्यम् ।

अथवा-तरवाद्यन्तेत्यादिना कर्त्तुरादेशवाच्यत्वमाधिका भवदुक्तिः, मा न युक्ता ।
लकारस्य कर्त्तरि लक्षणाख्यापिमामानाधिकरण्यास्योपपत्तिरिति कस्यचिच्छङ्कान्नि-
रस्यति- *नधेत्यादिना* । नन्वादेशानामेव वाचकत्वे "लः कर्मणि" इति सूत्र-
विरोध इत्यत आह- *लः कर्मणीति* । *उक्तमिति* । आदेशिराक्तिनिरूपणावसर
इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे ध्रुवभागेषु प्रकृतिप्रत्ययेषु वर्णमनुदायरूपेषु शक्तिव्यां-
सज्यवृत्तिरिति वर्णस्फोटपक्ष मित् ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटविवरणम् ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

अथाऽऽदेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—
 मधेन्यादि ॥ आदेशास्तिष्ठिसर्गादयः । अयम्भाषः—समभिव्याहृत-
 यर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता
 सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुमयविरुद्धत्वात् । प्रत्येकं वर्णाना-
 नामर्थवत्ये प्रातिपदिकत्वापत्तौ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा०
 सू० ७।२।७) इत्यादिभिर्धनं यनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तिश्च ।

दर्पणः

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सद्गतिर्त्वं सूचयन् मूलमवतार-
 यति—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चिन् प्रयोगान्तर्गतत्वा-
 दाह—*तिष्ठिसर्गादय इति* । प्रयोगान्तर्गतवर्णानामिति वाचन् । अतु वाचवर्णानां
 वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह—*अयमिति* । समभिव्याहृतं दृष्ट्वा
 धम् । *सिद्ध इति* । आनुपूर्वीविशिष्टतायनां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपरस्य
 वाचकत्वासा दुरागेति भावः ।

अतु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकगणे विश्रामो वाच्यः,
 तथाच कथं समुदितादृशवर्णरूपपदस्य वाचकत्वेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्वनि-
 प्रतिवर्णमिति । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । घटाब्दाद्गुणमर्थे प्रत्येकान्तरवेत् प्रतीतेरि-
 त्यर्थः । वाचकान्तरमन्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्व इति* । तदनुपगम

परीक्षा

अथ पदवाक्यस्फोट निरूपणम् ।

वर्णस्फोटनिरूपणार्थस्फोटनिरूपणधोरुपजीव्योपजीवकभावसद्गतिरिति सूचयन्ना-
 ह—*एवमिति* । पूर्वोक्तरीत्या वर्णस्फोटमावनाय प्रवृत्त्या वराटिकान्वेषणाव प्रवृत्ति
 भिन्नात्मनि स्वभावमिति वा शिष्टान्ता जागकन्यायेन पदस्फोटस्य सिद्धिरिति भावः ।
 प्रयोगानन्तानामादेशानाभिरावावाह—*तिष्ठिसर्गादि* । *नादृशवर्णमिति* । आनु
 पूर्वीविशिष्टकान्वयः ।

अतु समुदायस्य वाचकत्वे तस्याऽप्यवतारनिरिक्तत्वात्प्रत्येकं वर्णानां वाचकत्वम
 निरस्वत्वेन भाह—*प्रतिवर्णमिति* । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । कलाशब्दाद्गुणमर्थे
 प्रत्येकान्तरवदनुभवात्त्वानि भावः । प्रत्येकं वाचकत्वं दोषान्तरमन्याह—*प्रत्येक
 मिति* । *अर्थवत्त्व* । *अर्थवत्त्वत्वापत्त्या* । तथा च समुदितानामेव वाचकत्वमुदाय
 मिति भावः ।

एतच्च, चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः, शक्तेर्व्यासञ्ज्यवृत्ति-
त्ये मानाभावात् । पूर्वपूर्ववर्णानुभयजन्यसंस्कारादचरमेणार्थधीजनने
सहकारिण इति न तन्नात्रोच्चारणार्थधीरिति वर्णस्रोतवादिनां
मतान्तरस्य दृष्टणायोक्तम् । रामोऽस्तीति घक्तव्ये राम इत्यनन्तरं
घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थयोधापत्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्य-

द्वयं:

इत्यर्थः । न्योपादीत्यादिना उक्तत्वादिपरिग्रहः । तथाच स्फुटितानानेव तेषां वाचक-
त्वननुपूर्वम् । तत्र चीकतपुत्रजा तत्समुदायस्य वाचकत्वं निराबाधम् । म एव चा-
स्माकं पदस्रोतव्यवदेश्य इति भावः ।

अनु प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवराराहणत्वादेवामन्मवात्समुदायस्येव तत्
संस्फूर्तात्वादेना वाचकारत्वेति मनभिज्याहृतवर्णानां वाचकताया हेतुत्वोपन्यासो
विफलः । उन्नतप्रलपितसहाया अक्षरार्थेण निरामादित्यत आह—*द्वयं चेत्येति* ।
मनभिज्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः । *चरमवर्णं एवेति* । पदान्ते रूप-
मानवर्णं पूर्वत्यर्थः । एवकारेण पदघटकतत्प्राकृतनगर्जप्युदासः । तत्र हेतुनाह—*शक्ते-
रिति* । स्वरूपमन्वन्धास्मिन्नायां बोधकारकतायां पर्याप्तत्वात्सन्नाधरमवर्णादिव
बोधोदयेनान्यत्र तत्सत्त्वे मानानायादिति याज्यः ।

अनु तस्यैव वाचकत्वे तन्नाग्रधमवर्णार्थयोधापत्तित आह—*पूर्वपूर्वेति* । तत्त्व-
दपरदृष्यं चेत्यर्थः । *मतान्तरेति* । तन्मनभिज्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदा-
यरूपवदस्य स्वरामवाचकत्वमिति वन्मतान्तरं तत्तद्वदनायेत्यर्थः । उन्नतित्यस्य,
सूत्र इति शेषः । *कार्यबोधायनेति* ॥ वस्तुतस्तु नेपमापत्तिः । श्रोत्रपरस्य पत्यानु-
मेपत्तेन तादृशस्यैव प्रत्यानानोद्गुष्टसंस्काराभायादिति बोध्यम् ।

अनु मनभिज्याहारो न स्फुटः । वर्णानां प्रमिवागनामासुविनाशितां च तदमन्म-
वादन एवाभ्यवहितोत्तरत्वमन्वयेन न पूर्वपूर्ववर्णत्वम् । पूर्वपूर्ववर्णत्वमिदं शान्नात् ।
शान्तिं वर्णमन्तरे पदापान्तरं, नादानाशात् । सन्ध्या तादृशवर्णानुमर्ताहृतवर्णानां
वाचकत्वेनेषोपपत्तौ पदस्रोतस्य निराश्रयवदत्तात्वेः । पदघटकत्वाप्यांतीं वनेष्वेव
दार्शयत्वेति वचं पदस्रोतमिदिरित्यत आह—*दिगिति* । तदर्थस्तु वर्णमनुदाय
पदं, न वर्णं इति प्रतीतिवर्णातिरेकपूर्वावर्तानृतवत्समुदायात्तत्परत्वात्कार ताद-

प्रांश

नरेणपदस्यैव वर्णानां वाचकत्वं गौरवादेव निरस्तमभवति विज्ञेयं अद्यतोत्रमु
कथं समुदायस्य वाचकत्वं साधयत इत्यत आह—*एवमेवेति* । मनभिज्याहृतवर्णानां
वाचकत्वात्सन्नाधमन्वयेन । *चरमवर्णं* । पदघटकत्वात्प्रांतीं पदघटक
विना पदापानाभावेनात्यन्तव्यतिरेकाभावात्तत्र तन्मि इत्यत इति ।

*द्वयं गौरवत्वात्तद्वर्णानुधापत्तित आह—*द्वयं चेत्येति* । पूर्वपूर्ववर्णत्वम् ।
चरमवर्णं—राम इत्यादिनां । एतच्च दृष्टव्यं पदघटकत्वमन्वयेन ।

मन्वयेति इत्यतः ।
*द्वयं वर्णानां मनभिज्याहृतवर्णानां च स्फुटत्वं वर्णानामनुविनाशितां च तदमन्म-
वादन एवाभ्यवहितोत्तरत्वमन्वयेन न पूर्वपूर्ववर्णत्वम् ।

योषान् तत्राप्यायदियकैव शक्तिरिति भावः ।

पस्तुतः पदैः पदार्थयोधवटाक्येन वाक्यार्थयोध इति पदार्थशक्तिः
पदेऽप्यय वाक्यार्थशक्तिः शक्तिर्याक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ
प्ययस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मन्वयमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशान्यु-
त्पत्तिरहितस्यापि योधप्रसङ्गः । घटमानयेत्यत्रेय पदार्थानामुपस्थितौ,

द्वंद्वः

यस्य वाचकत्वपरिणेत्यर्थः । *योषान्*—प्रकृत्यर्थव्यतिष्ठत्प्रत्ययार्थयोषादिभ्यर्थः । *श-
त्रापि* । मुक्तिरन्तरूपपदेऽपि । *शक्तिरिति* । तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिरूपस्फोटद्वयोपादानान् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्य-
स्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटस्य सिद्धौ तदर्थमन्वयरूपवाक्यार्थं
सिद्धया च वाक्यशक्तिरूपवाक्यपर इत्याद्यपरितोषान् पदस्फोटमेव दृष्टान्तौक्य वा-
क्यशक्ति साधयति—*वस्तुत इति* । तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिरहमन्व-
स्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थयोधो, यत्र तदमन्वयो हरेऽप्येत्यादौ तत्रानान्यस्या वाक्य-
शक्त्यैव तदोष इति । यद्यपि एवस्थिताविति पदमहिम्ना पश्यद्वयं व्यवस्थितमिति
हम्यते, तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति
सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव
दर्शयति—*अन्यथेति* । वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः । *तादृशेति* । वाक्यार्थ-
योधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः । तत्सत्ये तु तत्राऽपि योध इह
पूर्वेति भावः । *योधप्रसङ्ग* । घटकर्मज्ञानयनानुद्भूतविशेषापत्तिरित्यर्थः । पद-
सिद्धान्तत्रयपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः । *घटमानयेत्यत्रेयेति* । अत्र तादृश-
व्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुपपत्तेः ।

परीक्षा

विशति" इत्यादि सूत्रनिर्गतितममुदायस्य सहस्रादिशब्दानाम् व्युत्पत्त्या ।
शक्तिग्रहेण पृथगेति । एवकारेण प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्तिव्यवच्छेदः ।

ननु 'घटेन' इत्यादिमूलेन समानयुक्त्या पदस्फोटवाक्यस्फोटयोर्बन्धव्यापनममङ्ग-
तम्, पदस्फोटासिद्धौ पदार्थसंगोरूपवाक्यार्थप्रसिद्धेस्तादृशार्थयोधकत्वं वाक्येन
सिध्यतीति कथं वाक्यस्फोटस्य व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण मूलस्य 'घटेन' इत्यादौ पद-
स्फोटसाधकत्वमप्यदस्फोटसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वाक्यस्फोटस्यापि सिद्धिरित्यत्र तात्प-
र्यमित्याशयेनाह—*वस्तुत इति* । *व्यवस्थिताविति* । यत्र हरेऽप्येत्यादौ पदविभा-
गसम्मोह, तत्रैव वाक्यस्य शक्तिरिति न, किन्त्वसम्मोहस्येऽपीति व्यवस्था । *अन्य-
थेति* । एवमानुपपत्तिरहितस्य* । वाक्यार्थयोधस्वाकार इत्यर्थः ।
तादृशान्युत्पत्तिरहितस्य । वाक्यार्थयोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्य । एतेनैता-
दृशमनुपायस्य योऽकत्वज्ञान यस्य भ्रान्तस्य नस्य योऽो भवत्येवेति सूचितम् ।
प्रामाणिज्ञानान्तेनादृशस्य* समुदायशक्तिज्ञानाभावात् घटकर्मज्ञानयनमिति योऽः ।
मनुपायशक्त्याकारऽत्रापि पदा संस्थितमित्यन्तानादृशयोधपत्तिरिति भावः ।

ननु तात्पर्यज्ञानरूपमङ्गकारिकात्पदान्तराभावात्तादृशतत्पत्तिरित आह—*घटमान-
येत्यादि* ।

मन्दिनात्पुष्पगणे शोधानामाद्यः । तत्रैव सप्तकर्मवृत्तानपनमिति
शोधे प्रदायैतन्मन्दिनादिशोधे कर्मव्यवहारकृत्तिसन्नेसतो धातोस्तत
साध्यातन्मन्दिनादिनाहातः कर्त्तव्यमिति शब्दशान्तिमायमानवतो
शोधात्तन्मन्दिनादिहेतुमिति चेत् ? तर्हि मित्तो धात्वन्नेसतः ।

यथादिपदायंशोधे शोधकान्तरद्वयमिदानीन्तकालपर्यन्तमायस्वेव
विक्रित्वास्त्यायंशोधे पद्ममन्दिनाहातपदास्वनिहोषकवात्पदा-
स्वगच्छिमायस्वयि हेतुत्वकल्पनात् । यथोपस्थापकालविषयान्द-

संज्ञा

यु शब्दशोधे शोधानामाद्यंशोधे कर्मव्यवहारकृत्तिसन्नेसतो धातोस्तत
साध्यातन्मन्दिनादिनाहातः कर्त्तव्यमिति शब्दशान्तिमायमानवतो
शोधात्तन्मन्दिनादिहेतुमिति चेत् ? तर्हि मित्तो धात्वन्नेसतः ।

यु शब्दशोधे शोधानामाद्यंशोधे कर्मव्यवहारकृत्तिसन्नेसतो धातोस्तत
साध्यातन्मन्दिनादिनाहातः कर्त्तव्यमिति शब्दशान्तिमायमानवतो
शोधात्तन्मन्दिनादिहेतुमिति चेत् ? तर्हि मित्तो धात्वन्नेसतः ।

यु शब्दशोधे शोधानामाद्यंशोधे कर्मव्यवहारकृत्तिसन्नेसतो धातोस्तत
साध्यातन्मन्दिनादिनाहातः कर्त्तव्यमिति शब्दशान्तिमायमानवतो
शोधात्तन्मन्दिनादिहेतुमिति चेत् ? तर्हि मित्तो धात्वन्नेसतः ।

संज्ञा

यु शब्दशोधे शोधानामाद्यंशोधे कर्मव्यवहारकृत्तिसन्नेसतो धातोस्तत
साध्यातन्मन्दिनादिनाहातः कर्त्तव्यमिति शब्दशान्तिमायमानवतो
शोधात्तन्मन्दिनादिहेतुमिति चेत् ? तर्हि मित्तो धात्वन्नेसतः ।

वृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् । विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः । विधेचित्तञ्चैतद् भूपणे ।

दर्पणः

अनु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति* । *एतद्*—वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् । युक्तिमेवाह—*विषयतेति* । शाब्दबोधमात्रे तत्प्रामाण्य इत्यर्थः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनुपगम्यते । *लाघवेनेति* । अन्यथा घटपदशक्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानरतो घटमानोति वाक्याद् बोधापरक्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिरत्वेन हेतुता वाक्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावरूपत्वेन गौरवम् । अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरमत्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्यकारणभावरूपत्व इति लाघवादित्यर्थः ।

अनु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानोत्यतो घटव्यविशिष्टबोधधारणाय घटव्यविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यपदत्वविशिष्टाया हेतुताया अक्षयवशाच्चतया तत्र पदानतिप्रसङ्गे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावात् आह—*विशेषितं चैतदिति* । पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावे तु वृत्तिप्रदेशमात्रे उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनेव शाब्दमामर्षादुक्तो प्रवेश उच्यते, तथा सति समावाये-

परीक्षा

*निष्ठं पदज्ञानकारणत्वन्तस्यैवेत्यर्थः । *युक्तमिति* । वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वकल्पनं युक्तमित्यर्थः । *शाब्दबोधमात्र इति* । अत्र मायपदज्ञानेन पदज्ञाने वाक्यजन्ये चेत्यर्थः । रामदशरे उच्यते च शक्तिज्ञानरतो 'रामदशरेष्योक्तं उच्यते' इति स्मृत्याहति वाक्याद्बोधोपात्तव्यस्य बोधोपादन्यवशयतिरेकार्थ्या तत्तत्पदवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमादयं वाक्यमिति कार्यकारणभावात्तद्व्यमिति शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्येन कारणत्वेनेद्विविधैव कार्यकारणभाव कल्प्यते । विषयतासम्बन्धेनेत्यनेन पदार्थवाक्यावनिष्ठो बोधनिष्ठकार्यताया अत्रच्छेदकत्वस्य च प्रसिद्धिः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । तस्य स्वविषयवृत्तिरूपत्वेनकारणतावच्छेदकत्वस्यस्यस्यम् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेस्तु विषयत्वकारणत्ववच्छेदकत्वस्यस्यम् ।

अत्रमपि परि-द्वि-वर्ति-वर्ति-ज्ञानता घटवद्वृत्तिमविदुषो यत्पदात्तत्त्वविशिष्टविषयत्वात्तद्व्यमिति विषयता यत्पदादिविशिष्टविषयकतात्वेन च यत्पदादिवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्योपस्थितेर्वर्ति-वर्ति-कारणत्ववद्वि-कार्यकारणभावात्, वाक्यवद्वि-विषयकतात्वेनकारणतावत्तद्व्यमिति सामान्यकार्यकारणभाव मानाभाव इति वाक्यम् । कार्यकारणत्वकारणतावत्तद्व्यमिति यत्पदादिवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्योपस्थितेर्वर्ति-वर्ति-कारणत्ववद्वि-कार्यकारणभावात्, वाक्यवद्वि-विषयकतात्वेनकारणतावत्तद्व्यमिति सामान्यकार्यकारणभाव मानाभाव इति वाक्यम् । यत्पदादिवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्योपस्थितेर्वर्ति-वर्ति-कारणत्ववद्वि-कार्यकारणभावात्, वाक्यवद्वि-विषयकतात्वेनकारणतावत्तद्व्यमिति सामान्यकार्यकारणभाव मानाभाव इति वाक्यम् ।

द्वयम्

नादासाम्य जनकतपोरस्मिन्तस्य देवदेत्तादेश्च शाब्दे भानवार्त्ताय विपयतया शाब्दसा-
मान्ये वृत्तिजन्योरस्मिन्नेर्विपयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च संसर्गस्य शाब्दे भाना-
दुत्पत्तेर संसर्गोऽपि वृत्तिरत्यन्तावदप्यकम् । तथा च पदैः पदायोनां वाक्येन वाक्यार्थस्य
बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदायोनां भानम् । पदोरस्मिता-
नामेव संसर्गस्य वाक्यगतत्वा बोधादिति वृत्तिज्ञानस्येति यथाधुनार्थकमेव तत्र
विरोचिनम् ।

अन्तस्तु वृत्तिज्ञानस्य यथाधुनार्थकमेव । वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरमनुभवविपयता-
सम्बन्धेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविपयबोधकत्ववदरूपोद्योयविपयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा
वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योरस्मिन्नेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिन्स्येन तदेतुत्वासम्बन्धेन वाक्य-
गतसंसर्गतावादिति बोध्यम् ।

अथ वदन्ति—पदजन्यपदायोर्स्मितिनन्तरेण शाब्दबोधोपपत्तात्तादृशरदायोर्-
स्मितेः शाब्दबोधे हेतुनेति तावन्निर्विवादम् । पदस्य च प्रवृत्त्यात्तात्मस्मयास्ये मन्व-
न्धे चिना तदुपस्थापकत्वानन्मवातस्मिन् वृत्त्यात्मस्मन्बन्धोप्यावदपक एव, न तु
तत्तमुदाहरणरारिनापि क्वदत्तत् तत्तन्मूहुरुपवाक्यस्य विविधापे सः । तं विदामपि
तेन्य आवाहादिरूपकारणमनवधानादेव विविधोपोपरतेः । एकरदार्यविविधानर-
दार्यताप्रत्यक्षैव तत्ताम्यंतावच्छेदकत्वाद् ।

एतन्—आधवाद् वृत्तिज्ञानजन्योरस्मितेर्विपयतामन्बन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यगता
प्रमाणमिति चेत् ? न । स्वातन्त्र्येन तदेतुत्वास्मैवानिदेः । तथाहि—आहणकार्यकार-
णमात्रे वृत्तित्वेन पदहेतुनेताः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिज्ञानान्यस्य ? । न ताद-
दाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योरस्मितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वदेवान्युपगमाद् । न हि हेतुः ।
वाक्यवृत्तेस्तत्रः प्रागपिदेः । अत्र एव न श्रुतीः । किञ्च तत्र मते वाक्यगतेवृत्ते-
स्मितेः शाब्दबोधोपात्मकत्वेन तस्मिन्प्रतिपद्यमानमन्वशादि नोऽस्तीति मन्वे-
सो । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दप्रमाणान्येन स्वातन्त्र्येन हेतुत्वं, यथा हेतुः
द्विवर्गादित्याद्यदिद्विगतेवृत्तिज्ञानजन्योरदायोर्स्मितेद्विगताः यजन्तेति वाक्य-
चित्तमविश्य आवाहादिगताप्यशाब्दबोधोपेदेन व्यभिचारः ।

एतन् नमभिप्रायसाहचर्यात्तदर्थं वाक्यमिति । तदपि न । तत्र मति चर्त-
कमेव्यदिशः प्रमाणानपि वाक्य साहाय्ये, निराकार्यं च एत. कर्मत्वमिति मन्-
मिः उदाहरणमस्ति एतन् नमभिप्रायसाह इतिवत् एतयोर्स्मिते व्यपहार-
प्रमाणाने मन्वे. एतन् नमभिप्रायसाह वाक्य-व्यपहारमन्वे. एतन्—ममभिप्रायसाह
मन्वे. एतन् नमभिप्रायसाह इति वृत्तित्वेन पदहेतुनेताः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिज्ञानान्यस्य ? ।
न ताददाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योरस्मितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वदेवान्युपगमाद् । न हि हेतुः ।
वाक्यवृत्तेस्तत्रः प्रागपिदेः । अत्र एव न श्रुतीः । किञ्च तत्र मते वाक्यगतेवृत्ते-
स्मितेः शाब्दबोधोपात्मकत्वेन तस्मिन्प्रतिपद्यमानमन्वशादि नोऽस्तीति मन्वे-
सो । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दप्रमाणान्येन स्वातन्त्र्येन हेतुत्वं, यथा हेतुः
द्विवर्गादित्याद्यदिद्विगतेवृत्तिज्ञानजन्योरदायोर्स्मितेद्विगताः यजन्तेति वाक्य-
चित्तमविश्य आवाहादिगताप्यशाब्दबोधोपेदेन व्यभिचारः ।

ननु चाक्यार्थस्यापूर्वत्वान् कथं तत्र शक्ति इ इत्याशङ्क्याह—
अर्थ इति ॥ चाक्यस्येति शेषः । चाक्यस्य चाक्यार्थे विशिष्य
शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे पदान्ययांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता, अन्ययांशे चाऽज्ञातोपयुज्यत
इति कुञ्जशक्तिवाद्ः, तदा ममापि चाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत

दर्पणः

“कृतद्वितयमामात्र” (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं कृतम् । वाच्यशास्त्री
इति ॥ चाक्यस्येति शेषः । चाक्यस्य चाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे पदान्ययांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

पद्य इत्याशयेनाह—नन्विति ॥ अपूर्वत्वान्—शाब्दबोधान् प्राप्तनुपस्थितत्वात् ।

ननु शाब्दबोधान् पुर्यं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिपद. मुख्यं पुरेति,
पदे मममिति मूलमनुपपन्नमत आचार्यं प्रकाशयति—पद एवेति ॥ परानामेवान्वि-
तपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञानम्, अत्र एव घटादिपदादन्वितपदाद्युपस्थि-
तौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्या-
द्याकाराः । सामान्यधर्मप्रकारज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारज्ञानात्प्राक्कृतत्वात् । शिमे-
वरूपेण भावे स्वमादिपदमभिध्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भावम् । पर-
वृत्तिविषयत्वात् । अत्राक्यस्यापि भावेऽतिप्रसङ्गात् । न चेत् घटमानोऽन्वयेतरान्वितं
कर्मत्वमितीत्यानेकधा संसर्गस्य भावापत्तिस्तत्परपदेभ्यस्तथाप्योपस्थिताशवाहा-
क्षावदादेकैव तद्भावनमभवान् ।

तथाकाङ्क्षायास्तद्भावननियामकत्वावश्यकत्वे तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थनि वाच्यम्, ।
अत्राक्यभावाभिर्यद तदभ्युपगममात् । तथाच पदशाक्यस्य संसर्गभावापरतौ तत्र न
वाक्यवर्गिकः । पदत्वापरक्षया वाक्यस्य मुख्यवाक्यत्वमिति तद्व्यतम् । तथावाञ्छिताभिधा
नमनेऽपि पद वाक्यवाचकत्वप्रहास्यभय समास इत्यर्थः ॥ अज्ञानिति ॥ पदार्थानौ
प्रागुपस्थितत्वात् तत्र पदावर्गिकपदत्वमभवादिनि भावः । अज्ञानविति ॥ वृत्त्यभ्युप-
पगमात्

अपूर्वत्वान्—शाब्दबोधान् प्राप्तनुपस्थितत्वात् । अर्हति यत्र इति ॥ परानाम
अन्वितपदाद्युपस्थितौ चाक्यस्य चाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे पदान्ययांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

अपूर्वत्वान्—शाब्दबोधान् प्राप्तनुपस्थितत्वात् । अर्हति यत्र इति ॥ परानाम
अन्वितपदाद्युपस्थितौ चाक्यस्य चाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे पदान्ययांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

इति वादाभ्युपगमस्तुल्य इति भावः ।

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत् तुल्यमित्याह—लक्षणादिति* ॥ लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् । अपिपदं पदपदोत्तरं बोध्यम् । पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तद्यंस्तु वाक्येऽपीति शेषः ।

यस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः । आ-

दर्पणः

गनस्तु शाब्दे मानापत्त्येवेति भावः ॥ पदार्थवदिति सप्तम्यन्तादिति । उपमेये सप्तमी-
शान्तात् ॥ *वाक्यार्थेऽपि* । *संसर्गोऽपीत्यर्थः* । इदं च बोध्यत्वं शक्तिरित्यभि-
प्रेत्य ॥ *तद्ग्रहः*—शक्तिग्रहः । लक्षणशब्दस्य चिह्नादीं प्रतिद्वेः प्रकृतोपयोग्यपर-
त्वात् तं व्याचष्टे—*लक्ष्यते इति* ॥ मूले—*अपि इति* ॥ निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः ।
तच्छब्दाद्ये शक्तिज्ञानेऽन्वैतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*पदेऽपीत्यादि* ॥ *तद्ग्रह
इति* । वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः ।

सप्तम्यावः—घटमानयेत्यादिवृद्धव्यवहाराद्यस्य पदे पदार्थशक्तिनिर्गम्यत्वस्य तद्वा-
क्यध्वजे पदेः पदार्थोपस्थित्यादिसम्बन्धाने मनसा तत्संसर्गोपस्थितितानुसरन्ना ।
परन्तु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि सम्भवात्तन्निश्चयार्थं शब्दाऽऽदरः । तत्र
शक्तिग्रहेतुलित्वादीनिर्गम्यत्वस्य सत्त्वेन संशयत्वासम्भवादिति ।

ननु शब्दनिर्देशान्निर्गम्यत्वं शब्दबोधे हेतुत्वावधारणेन तस्य शाब्दयोधात्
प्रागुक्तरोत्याऽसम्भवेन वाक्यसत्त्वेः शाब्दबोधेहेतुत्वं दुर्घटमेवेत्यत आह—*यस्तुत-
स्त्यिति* । *तद्ग्रहः* । विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथा च शक्तिग्राहकशिरोमणिना

परीक्षा

संसर्गनिरूपिता शक्तिरित्यर्थः । संसर्गाणि वृत्त्यभ्युपगमस्तु शाब्दबोधविषयत्वान्य-
थानुपपत्त्यैव प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्यपयो बालस्य प्राथमिकशक्तिनिर्गमो यथा
मानसो भवति, तथा पदेः पदार्थोपस्थितौ मनसा वाक्यार्थबोधो भविष्यति, न तु
शब्दाच्छाब्दबोध इति ।

तद्ग्रहार्थेन तत्र शक्तिरूपेण व्युत्पत्त्याशयेन गृहणे—*नित्यिति* । *पदार्थवदिति* ।
अत्रोपमेये सप्तमाशाना-सप्तम्यन्तादिति *वाक्यार्थे*—सप्तमि । *तद्ग्रह*—शक्ति-
ग्रह मानस इति शेषं लक्षणशब्दस्य शक्ति-वाक्यानुसरत्ये सि प्रतिशोधार्थमाह—
लक्ष्यते इत्यादिना । मूल *अपि इति* । सप्तम्यर्थे निरूपितत्वम् पदपदोत्तरस्य
व्युत्पत्त्याशयेन *ननु* । *अपि* । शक्तिज्ञानस्य ननुपपत्त्या
वाक्यार्थनिरूपितत्वात् शक्तिरूपेण व्युत्पत्त्याशयेन गृहणे—*नित्यिति* । *पदार्थवदिति* ।
शक्ति-ग्रहार्थे मानसस्य इत्यादिना *ननु* । *अपि* । शक्तिज्ञानस्य ननुपपत्त्या
वाक्यार्थनिरूपितत्वात् शक्तिरूपेण व्युत्पत्त्याशयेन गृहणे—*नित्यिति* । *पदार्थवदिति* ।

तत्र पदार्थवदिति व्याकरणशक्तिरूपेण शक्तिरूपेण व्युत्पत्त्याशयेन गृहणे—
नित्यिति । *पदार्थवदिति* । *तद्ग्रह*—शक्तिग्रह मानस इति वाच्यमिति, शाब्द-
बोधोऽपि *ननुपपत्त्या आह—*यस्तुतस्त्यिति* । *तद्ग्रह* । वाक्यार्थे विनिर्दि-

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्प्रत्यक्षवदितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित-
पूर्ववर्णवर्धत्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवर्धत्वं
तस्मिन् सुप्रहमिति तादृशानुपूर्व्याघटितपदत्वस्येय घातयत्यस्यादि
सुप्रहत्यात् ॥ ६७ ॥

• इति पदघातयस्फोटनिर्णयः •

दर्पण.

शिवां क्रमिकाणां मेलनाऽसम्भवादन्तिमागोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा
पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां याऽवस्थापनासम्भवेन तस्मिन्मूढरूपवदस्य वाच्यस्य
वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणम्यामायात् । प्रत्यक्षस्येयाऽसम्भवेन तत्रोक्तगति-
प्रहम्य गगनकुमुदायमानत्वादित्यप्यत्राकार्यः ।

अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते—•उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति• । •अव्यवहितोत्तरेति• ।
एतन्नये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिहरणशून्योत्तरकाल-
वृत्तित्यादव्यवस्थापयत्वा स्वस्याभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तदारो-
पादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । अत एव तत्रोपस्थितेतिशेषगतया निरेता ।
तन्वाव्यवहितत्वे मनुत्तरत्वम् । अव्यवहितत्वं च—स्वर्च्यमानधिहरणक्षणमव्यवधि-
त्वम् । तेन 'घटिन, घट' इत्यादौ भातिप्रसङ्गः । उत्तरत्वं तु स्वाधिहरणशून्योत्तर-
धिहरणमयोत्पत्तिव्यवस्था । तेन, 'पिन, मनु, शीप्रम्' इत्यादौ न शीघ्रमागम्य व-
दयम् । अग्यनिरूपिताव्यवधानादेरव्यवस्थापयत्वाभावेन स्वत्वमव्यवधिवाच्यतया प्रो-
शाघाननुगमशाखाःपि । उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्वपूर्ववर्णोपस्थितिर्च्यमानधिहरणम-
व्यवस्थापयत्वात्तदधिहरणक्षणसर्वमाधिहरणत्वाच्च निरव्यवस्थापनेन तद्व्यवस्थापनम् ।
इत्यत्र पूर्वपूर्ववर्णोऽप्येवैकिकमव्यवस्थापनोऽप्येवैकिकप्रत्यक्षमव्यवस्थापनप्रारम्भे
बोधवत्स्वरूपवदनेः सुप्रहत्यात्पदघातयस्फोटमितिनिराधारेति भावः ॥ १० ॥

इति भूषणसारदर्पणे पदघातयस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

परीक्षा

नेवामन्तिपेति पञ्चाशदनेन समाधत्ते—•उत्तरवर्णोत्पादिना• । एतन्नये वर्णानामभिव्य-
क्त्यात्तरवर्णवर्धत्वं वर्णानां स्वाधिहरणशून्योत्तरवर्णवर्धत्वं वाच्यमव्यवस्थापयत्वात् । अतः
तस्मिन्मूढरूपवदस्य वाच्यस्य तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणम्यामायात् । प्रत्यक्षस्येयाऽसम्भवेन तत्रोक्तगति-
प्रहम्य गगनकुमुदायमानत्वादित्यप्यत्राकार्यः ।

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः । नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः ।
 दृष्टान्तव्याजेनाह—*वर्णेष्विति* ॥ एकारौकारलृकारञ्कारादिवर्ण-
 ष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः । क्वचिदित्येव पाठः ।
 एवं वाक्येऽप्याह—*वाक्यादिति* ॥ पदानामपि वाक्याद्विवेको =
 भेदो नास्त्यर्थः ।

अयन्भावः—वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः । अनन्तव-

दर्पणः

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवयवस्य सङ्घटित्वं सूचयन्नाह—*इदानीन्निति* । अखण्ड-
 स्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । *अखण्डेति* । पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावय-
 वकत्वम् । वर्णानामावयवावदित्तत्त्वस्यापि सिद्धाधिपिपितत्वादाह—*दृष्टान्तेति* ।
 दृष्टान्तवाक्यस्यैवादिषदित्तत्त्वनिर्देशेन तदभावात् कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशङ्क्य
 पदानादान्तमविवेकं नृत्वं ध्याचष्टे—*पथेति* । *इवेतीति* । अवयवा इत्येत्यर्थः । तथा
 च यथाघृतस्यैव दृष्टान्तत्वं नादुपपन्नमिति । 'विदित् पृथग्भावे' इति प्रत्युपसृष्टप्र-
 न्तभावभाषनप्रविवेकप्रद्वयार्थः पृथग्भावो भेदो पृथग्भावस्यैवाद्यागदनाह—*भेद इति* ।

ननु पदादिप्रतीती तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदसत्त्वमत्र साह-
 अयन्भाव इति ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ एवाग्न्यातापंम् । एवकारव्यवच्छेदं स्पष्ट-
 पति—*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* । *अनेकत्वर्थे* ॥ ननु 'ककारो गकार' इति प्रती-
 तिर्वा वर्णरूपेण नानम् । यदि च वर्णानि अक्षरकत्वान्वादादकत्वम वाऽनिमित्तवापुम-
 योगविशेषात् अक्षरकत्वमिति उच्यते कश्चादिना नाह्यप्रवृत्तिविषय इति विभाव्यते,
 तदापि उच्यते ककार एव ककार इत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नि कश्चात् अक्षरकत्वा-
 दात्वात् स्वयात्तन्मुदगमात् । तस्य च नित्यत्वात् एवैवकनिष्ठात् उच्यते अक्षरकत्व-
 दात्वात् ।

पराक्षा

अयमस्य सङ्घटित्वं सूचयन्नाह—*इदानीन्निति* । *अखण्डत्व-
 त्वम् एवाग्न्यातापंम् इत्युच्यते साधयितुमिति मित्यादात्त एवात्तरम् ननु घटपदादि
 एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत् एतद्वत्
 दात्त—*अयन्भाव इत्यादिना* । *अनन्तेति*—*अनेकत्वर्थे* । ननु कश्चात् कश्चात् कश्चात्

र्णकल्पने मानाभावात् । तच्चक्षणोत्पादकत्वेनाभिमतयायुसंयोगनिष्ठं तच्चक्षणजनकताया व्यञ्जकताया वाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्—“तार-
त्वादि वायुनिष्ठं षणोप्यारोव्यते” इत्युक्तं देवताधिकरणे ।

नर्चयं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्य-
म् । प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ।

दर्शन

वत्ये सुखादीनामपि निस्पृहापक्षित आह—*तद्गुणोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमानं
दर्शयति—*वर्गजनकताया इत्यादि* । तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटोऽयं
आदायारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तकारादिवर्गसाधिका ।
नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा । ‘सोऽयं क’ इत्यभेदतरप्रत्यभिज्ञारूपशक्य-
त्वेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वान् । नाऽपि सुखारीनां निस्पृहापक्षिः । तत्रासकस्य स्वोत्-
र्वातियोग्यात्मकविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥ *भामत्याम्* । तत्रामक
वाचस्पतिग्रन्थे ॥ *आरोप्यत इतीति* ॥ एतदुरोधेनैवादायेति पद्मारोपपरतया
व्याख्यातम् ॥ मतान्तरान्नु वक्ष्यते ॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवास्यं । कण्टालवाचभिघातजवायुसंयोग एतेत्यर्थः ।
समवायस्यानारोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे लाघवात् । तथाहि संयोगस्यैव कणा-
त्मकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ समापत्ते—*प्रत्यभेति* ॥ अयमारण्यः—कादिवर्गानामुक्तं-

परीक्षा

ककारो गकार इति विलक्षणप्रतीतिसत्त्वात्कथमसत्त्वमन आह—*तद्गुणवत्वमिति* ।
अवच्छेदकमिति । एतेन वैजात्ये प्रमाणदर्शितम् । एवमप्रकारेण सिद्धं यद्वैजात्यं
तस्य समवायसम्बन्धेन स्फोटे आरोपात्ककारादिविषयकविलक्षणप्रतीतिनिर्वाहः । न
चोत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिवशादस्त्वित्यर्थम् । सोऽयं ककार इत्यभेदावगादिप्रत्यभिज्ञया
विरोधेन तस्याः प्रतीतिर्भ्रमत्वान् । अभिव्यञ्जकगतोत्पत्तिविनाशाधारोपेण तस्या उप-
पत्तेश्च । एवञ्च व्यञ्जकधर्मा स्फोटे आरोप्यन्ते । व्यञ्जकनिष्ठं वैजात्यमेव परम्परासम्बन्धे-
न कत्वादिकमिति सिद्धम् । *भामत्यामिति* । भामतीनामके वाचस्पतिनिर्मिते ग्रन्थे

वायुसंयोग एवेति । कण्टालवाचभिघातजनकवायुसंयोग इत्यर्थः । अनारोपि-
तधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आरोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वगौरव-
मितिभावः । वाचकविषयकं ध्रावणप्रत्यक्षमनुभवमिदम् । यदि वायुसंयोग एव वाचकः
स्यात्तदा तन्वातीन्द्रियतया प्रत्यक्षन्तु स्यात् । स्फोटस्तु पटं वाक्यं वा गुणोमीत्यनुभवा-
त्प्रत्यक्षमेव । भवन्मते कथं कत्वादिप्रत्यक्षन्तस्याभिव्यञ्जकधर्मत्वस्य भवतीत्युक्तत्वा-
दिनि वाच्यम् । मुरभिवन्दनमिति प्रत्यभे चक्षुरस्योरयस्यापि सौरभस्य भानवच्छव-
णायोग्यत्वात्प्रत्यक्षप्रत्यक्षमेव ध्रावणप्रत्यक्षे आरोपारमके भानसम्भवात्तस्या प्रती-
ते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नकृत्वादिप्रकारकत्वे भ्रमत्वम् । यदि स्वाध्यायमिद्व्यप्यव-
रूपपरम्परासम्बन्धस्य ‘लोकहितं स्फोटिकं’ इति प्रतीतजवायुसंयोगविधानं जायमानाया
अनुभवासिद्धरेण प्रकारतावच्छेदकत्वमन्तीःयाशयनं दूषयति—*प्रत्यक्षमित्यादिना* ।

तथाच वाचकान्यान्यधानुपपत्त्या तद्देवेदं पदं, तद्देवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽस्फण्डः सिद्ध्यति । एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रयमाणवर्णानामेव वाचकान्यमस्त्वित्यपास्तम् । तेषां स्फोटातिरिक्तान्याभावात् ।

यत्तु—वर्णानां प्रत्येकं वाचकान्यं प्रत्येकादर्थदोषापत्तिः । समुदा-

द्वयं:

योगान्महत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिः । न च गेहा, अनुभवविरोधात् । नवोपकृत्यस्यातीन्द्रियमत्वं कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति पाठ्यम् । गुरभिवन्दनमिति प्रतीतीं चतुःस्योपस्थ्यापि मौरभादेदवाशुपक्षिपत्यवपस्थ्यापि श्रोत्रप्राप्तत्वमन्भवात् । विषयभावेन परं स्फोटोऽग्रे कृत्यमितिप्रतीतिभ्रान्तिव्यमिति ।

अन्ये तु—वादिप्रतीतिपदि स्फोटोऽग्रे कृत्वादिभ्यं समवायेनावगारत, तदा तस्याऽभ्रान्तत्वमन्भावना, किन्तु स्याद्यथाऽभिव्यङ्ग्यत्वमन्व्यन्तेऽ तद्गणे र्धजात्यम् । न च स्वाधयाऽभिव्यङ्ग्यत्वस्य सम्यन्धत्वं प्रमाणाभावः । कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिनिदानरविशेषो हि सम्यन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिकः' इति पुद्गेः स्वाधयसंयोगस्य सम्यन्धतानामनन्ति । न च समवायविषयेव सा भ्रान्तिः । यथा-कर्मिभ्यं तत्प्रतीतिः प्रमात्वापरत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात्, अधिक्रमणे कल्पत इत्याहुः ।

उपसंहारि—तथा चेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्गसमूहस्य पत्वे उच्छरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानामस्मरेत् वाचकत्वपहाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मन्नेव नास्तीत्याह—तद्देवेदमित्यादि* ॥ तद्व्यक्त्यभेदावगाहिएदादिनेप्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उच्छरीत्या कथञ्चिच्छक्तिप्रहोपरादनेऽप्यनित्ययगंघटितपदवाक्ययोरनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिदुष्परिहरैवेति भावः ।

एनेनेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाश्लग्टस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *अननुभवादिति* ॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरपराहृतमिति भावः ॥ *नेपाम्*—गकारादिवर्णानाम् ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्वप्रकारप्रतीतिविषयगा-

परीक्षा

तथा च । वर्णानामनङ्गीकारं वायुमयोगाना वाचकत्वे च । *अश्लग्ट इति* । अस्मिन् पदे वर्णानामनाशयकत्वेनाश्लग्ट इत्यर्थः । स तेन प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या नित्यत्वेन सिद्धस्वार्गतितस्य स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन अननुभवादिति । एनेन स्फोटोऽग्रे प्रमाणाभावेन तस्य वाचकत्वं दूरत एव निरन्तरमिति श्रुतिनम् । *नेपाम्* । कर्माश्लग्टवर्णानाम् । कृत्वादिप्रकारप्रतीतिविषयकादिस्फोटस्यवास्माभिव्यक्त्यस्वासाश्लग्टिन भावः ।

कथं तस्मिन् स्फोटसाधनप्रकारन्दूषयितु नन्मतमुपपत्त्येति—यान्त्विति* । वर्णानाऽश्लग्टे वाचकत्वं समुदायभावमापन्नानां चेति विकल्प्यात् दूषयति—वर्णानामिति* । द्वितीय आह—समुदायस्येति* । अमवत्वेऽपि स्थिरत्वं ज्ञानसंभवः स्यादत आह—

ननु त्वन्मतेऽप्येव दोषः । तत्तद्गणोत्पादकत्वेनाभिमतयायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुद्रितानां घति विकल्पस्य सम्भवादिति चेद् ? उच्यते—प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः, परन्तु केचिद् गत्वेन, केचिद्दौत्वेन, केचिद्विसर्गत्येनानेकैः प्रकारः । अत एव घणानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते ।

दर्पणः

कैपटाभ्युपायिनस्यु—पूर्वपूर्वगणैकांशे चैव द्वितीयादिगणोत्पत्तिः सम्भवेत् । तदा स्यादपि कथञ्चिद्भवदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः । सेव न, किन्तु वाच्यगणारे वाग् वर्तते न तावदौकारैः घनेन घत्वेनेको वर्ण उच्चाप्यते । तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे उपसंद्ध्यतं घत्नमन्यमुत्पादाय द्वितीयः प्रवर्तते” इति, “परः सत्रिकर्ष” (पा०सू० १।१।१०४) इति सूत्रमन्यभान्यप्रामाण्यत्वात् पूर्वगणविनाशात्कालं परान्तरेण द्वितीयवर्णाभ्युपगमात् ।

किञ्च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवाभ्युपपत्तिः । तेषामुत्तरितप्रच्यमित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्त्यां क्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात् । तथाच “द्वको घणवि” (पा०सू० १।१।१०७) इत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽर्थे पूर्वोऽर्थे पर इति प्रत्यक्षविषयार्थेदशब्दाभिलष्यमानपौर्वापर्यस्य व्यवहारस्यासम्भवः । एवं नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धिनोरभ्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धताया वक्तुमशक्यतयाऽपि पूर्वोक्तरीत्या पदप्रत्यक्षानुपपत्तिः । अपिच गृहीतराक्षित्वात्स्यैव बोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिपदाम्भवः । आनुपूर्व्यांस्तत्तत्कालघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाऽन्तुगतत्वाच्छकटावच्छेदकत्वाम्भवत्वात् । अल्लङ्घ्यस्फोटोदाऽङ्गीकारे तु तत्तद्गणोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् पौर्वापर्यादिभ्यवहारविषयत्वस्य सुपपादत्वाद्योक्त्याऽनुपपत्तिः । तस्य चाऽनुपूर्व्यन्तगतसम्भन्तवर्णा एव यद्यभिव्यञ्जकत्वास्तथापि धरमवर्णाभिष्यक्त एव स बोधेनुरिति बोधविकल्पस्याऽप्यवसर इत्याहुः ।

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमेऽपि गौरित्यत्र घत्वेन दत्त्वेन च स्फोटोऽभिव्यज्येतेत्यत आह—परन्त्विति* । तथाच विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमाद्योक्तदोष इति भावः । *अत एवेति* । विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । *तदतिरेकापरीक्षा

अत एव तत्तत्कालघटितायाः पूर्वोत्तरवर्णघटितानुपूर्वी तस्या असम्भवेन शक्यतावच्छेदकत्वासम्भव एवेति स्फोटोऽन्तावदल्लङ्घ्यत्वीकार्यम् । तत्तद्गणोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन्नारोपित एव पौर्वापर्यादिसूत्रभावः । निन्द्ये ब्रह्मणि अन्त करणोपाधिभेदेन तत्तद्जीवव्यवहारवद् व्यवहारः, तस्य च स्फोटस्य धरमवर्णाभिष्यक्तस्यैवाप्यबोधकत्वं कल्प्यते । काव्यकारणभावस्य फलबलकल्प्यत्वादिति कैपटाशयमाहुः ।

ननु वायुसंयोगस्य प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे गौरित्यत्र गकाराभिव्यक्तिकांशे घत्वेन दत्त्वेन कुतो नाभिव्यञ्जकत्वेत्यत आह—परन्तु कचिदिति* । तथा च विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वात्स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं कल्प्यते । *अत एव*—विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वादिव । *तदतिरेकास्वीकार इति* । तत्तद्वायुसंयोगादेव कत्वादिति

एवञ्चाव्ययहितोत्तरस्यसम्यग्धेन अत्रत्यं टकारे गृह्यते । एतादृश-
पदज्ञानकारणताया मधियादात् । परं न्यव्ययहितोत्तरस्य स्वगाना-
धिकरणत्वेणोत्तरिकताविषयत्वं चाच्यम् । अत एव घञानामन्तर-
दत्तानत्रिषयन्वहानुपूर्व्यादिनैयायिकवृत्तानां व्यवहारः । एषञ्च
न कश्चिद्विद्वान् ।

एतेन पञ्चम्यायन्यलोप्येक एव स्तोत्रो, नाना वा ? नायः ।

इत्थं

स्वोच्चार इति* । तत्तत्संयोगादेव षट्पादिसंस्कारककारप्रतीत्युत्पत्तौ स्तोत्रातिरिक्त-
तत्त्वरूपे मानानामादिति भावः ।

ननु सरो रम इत्यादायतिप्रमदस्तद्व्यस्य एव, सत्यादिरुन्नाभिष्वङ्गवहारापुनसो-
गानानुभवप्रतीत्यादात् आह—*एवञ्चेति* । *धवत्वमिति* । तथा धौशाधिकभेद-
नादाप तस्मिन्नेव टकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयमाव्ययहितत्वमहविषये
यथा घटनद्वयगृह्यारविषयता तथा सत्त्वके स्तोत्रे मत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयमाव्ययहि-
तत्वमहे मर पदव्ययगृह्यारविषयतेति न मरभात्मकस्फोटस्य रमरूपतेति भावः ।

ननु तत्र मने गकारादिवर्गस्य नित्यस्फोटरूपता नित्यत्वेन तदूर्ध्वसाधिकरण-
क्षणाद्युत्पत्तिकृत्यविशिष्टनद्विहरणक्षणात्त्वत्तिरस्वरुपाऽव्ययहितोत्तरत्वात्सम्भवात्
कथमुक्तप्रकारमन्मयोऽत आह—*परं चिति* । तथाच वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभि-
व्यक्तेरनित्यत्वस्य सांख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्ययहितोत्तरस्य वर्णान्तराभि-
व्यक्तावशेन तदादाय घटादिसदप्रत्ययोरन्तरितिरिति भावः । *अत एवेति* । अभि-
व्यक्तिनिरूपिताऽव्ययहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीऽव्ययहारानियमानस्त्वादेरेत्यर्थः ।

नवोर्ध्वसाधिकरणानुपगमादाह—*शृद्धेति* । *एतेनेति* । ज्ञानुपूर्ववच्छिन्नवर्णा-
त्मरस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थानेनेत्यर्थः । रुपास्तनित्यत्वेनाऽव्ययि । *स्फोट
इति* । वाचकत्वेनाऽभिन्नताखण्डनदार्थ इत्यर्थः । *नाय इति* । नैक इत्यर्थः ।

परीक्षा

प्रकारककारादिविशेष्यकप्रतीतिनिर्वाहात्स्फोटातिरिक्तकारादिकल्पनाभावोऽनुप-
पत्त इत्यर्थः ।

मन्वेवं सरो रम इत्यप्रोक्तातिप्रमदस्तादवस्यन् । सत्त्वेन रत्त्वेन चानिव्यङ्गह-
वापुनसो गानानामौत्सवात् । अतन्तद्दोषमरिहर्तुं व्यवस्थानाह—*एवञ्चेति* । टना-
धिकेनाद् टकारादिसंस्कारात् स्फोटभेदकल्पकत्वेन घवत्त्वं टकारे यथा कल्प्यते; तथा
मर इत्यत्रापि तदेष कल्पना मन्वेवं रेफे ततः सविशिष्टरत्त्वं विमर्शं गृह्यते; त्व
इत्यत्र न वदन्त्येन एह इति तदथ विशेषप्रतिपत्त्युपगत्तिरिति भावः ।

ननु मन्वेने स्फोट एव वेद घकारादिसंस्कार, तदाऽव्ययसाधिकरणक्षणाद्युत्पत्तिकृत्ये
मनि घकारादिव्ययनक्षणात्तन्नात्रिकरणक्षणात्त्वत्तिरस्वरुपं घकाराव्ययहितोत्तरत्वं टकारे
न मन्वेवमिति कथं घवत्त्वं गकार इत्यत्र—*इह—*परमिति* । *एवञ्च* । ज्ञानवदित
स्याऽऽव्ययव्यवस्थाय निवृत्ते च अभिव्यक्तिनिरूपिताऽव्ययहितोत्तरत्वमेवाऽनुपूर्वी-
सम्भवात्कल्पनात्तदेव शक्तवाचकस्फोटकस्य तन्मन्वेवं कल्पना काव्यां ।

*एतेन—उक्तप्रकारसिद्धानुपूर्ववच्छिन्नरस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थानेन । *स्फोट

घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधप्रसङ्गात् । नच तत्पर्याया-
भिन्न्यक्ते शक्तिप्रहस्तत्पर्यायप्रयोगेऽर्थधीहेतुरिति याच्यम् । एवं सति
प्रतिपर्यायं शक्तिप्रहायदयम्भावेन तत्पर्यायगतशक्तिप्रहहेतुता-
या उचितत्वात् । तथा सति शक्तिप्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवात् ।
अन्यथा तत्पर्यायाभिन्न्यक्तगतशक्तिप्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात् । न द्विती-
यः । अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य फलनयणेष्वेव शक्तिकल्पनस्य
लघुत्वादिति परिमलोकनमाप्तम् । पर्यायिष्यनेकशक्तिस्वीका-

दर्पणः

तत्पदे भूषणमाह—घटपद इति० । घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिरस्ये-
त्यर्थः । कलशापरादिस्थस्यागृहीततद्वच्छिन्नस्फोटशक्तिरिति स्थितिः । बोधप्रस-
ङ्गादिति० । घटबोधकत्वसंभारगताकलशा इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं
सत्त्वान्गतस्यैकरूपत्वान् तस्य वर्णसमुद्रायरूपपदस्य वाचकत्वे तु भोक्तृबोध इति
भावः ॥ अर्थधीहेतुरिति० उक्तस्थानेचाऽस्यास्फोटस्य कलशरूपपर्यायताभिन्न्यक्त-
वच्छिन्नशक्तिप्रहविषयत्वाभावात् अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः । पर्यायमिति० । तत्पर्याय-
घटन्यशाब्दबोधे तत्पर्यायाभिन्न्यक्तवच्छिन्नशक्तिप्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥
शक्तिः आहावश्यम्भावेनेति० ॥ नागृहीतविशेषणम्भावेन तत्पर्यायशक्तिप्रहस्याव-
श्यमभ्युपेयत्वमिति भावः ॥ उचितत्वादिति० ॥ औचित्यमेवाह—तथा सतीति० ॥
शक्तिप्रहत्वेनेति० ॥ तत्पर्यायगतशक्तिप्रहत्वेनेत्यर्थः ॥ लाघवादिति० ॥ उक्त-
पाऽपेक्षवैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ बो-हेतौ । पूर्वकल्पे गौरवं
प्रकारायति—अन्यथेति० । उक्तिवैचित्र्यमेतत् ॥ न द्वितीय इति० । पर्यायस्यैव
स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः ॥ अनन्तेति० । प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानां
कल्पनामित्यर्थः । शक्तिमिति० । तद्भेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्षेनेत्यर्थः ॥
लघुत्वादिति० । तथापि वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थंति तन्मात्रः ॥ पर्यायिष्यि-
ति० ॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनाशापदेऽप्यित्यर्थः ॥ अनेकेति० ॥ पर्यायभेदभिन्नस्य-

परीक्षा

इति० । वाचकत्वमितोऽस्फोटः पदार्थ इत्यर्थः । बोधप्रसङ्गादिति० । प्रागृहीतशक्ति-
कस्यैव स्फोटस्य तेनाभिन्न्यक्त्याऽर्थप्रतीतिप्रसङ्गादिति भावः । सामधीविशेषस्य का-
र्यविशेषनिशामकत्वकल्पने बोधप्रतीत्यसङ्गकारणं भविष्यतीत्याशयिहामुक्तिभिरस्वति-
० न चेत्यादिना० । अवश्यं भावेनेति० । तत्पर्यायाभिन्न्यक्तगतशक्तिप्रहत्वेन कारण-
त्वावश्यभावे तत्पर्यायगतशक्तिप्रहत्वेनेव कारणत्वमुचितमिति भावः । लाघवा-
त्तेति० । बो-हेतौ । न द्वितीय इति० । पर्यायस्यैव स्फोटस्य नानात्वमिति पक्षो
नेत्यर्थः । पदार्थानन्तेषाम् । प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानाम् । शक्तिरिति० ।
स्फोटभेदेन भिन्नानन्तशक्तिकल्पनामित्यर्थः । लघुत्वादिति० । एवञ्च वर्णानिरिक्त
स्फोटकल्पना सुपेक्षेति भावः । पचापेक्ष्यति० । एकधर्मावच्छिन्नशक्तिकल्पनापदेऽप्यि-
त्यर्थः । शक्ततावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य न्यायकत्वादिति भावः । अनेकेति० । एवौ

रत्य सर्वसिद्धत्वात् तदथर्ववेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् ।

द्वन्द्व

यं ॥ *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथाच पम्यापितु नानाशक्तिरूपना नापूर्व्येति न दोषः । अपमानापः—यनाः स्फोटशक्तिरूपज्ञा इति स्फोटकारे भवदुक्तदूपनत्वावसरो न तु स्फोटस्य यनांतिरेकस्ये, तत्र पूषन्नास्तिरूपनाया अनानेन गौरवासन्नत्वात् । पम्यापितकितपकाप्यताप्यवेदेककोदायव्यवहितोत्तरत्वनिर्देशेन व्यभिचारत्वात् द्वन्द्वोः सन्निति ।

ननु त्वन्मने स्फोटशक्तिरेकेन यनांतां नित्यत्वादुत्तरतिष्ठतिप्यवहितोत्तरत्वस्य न्येनेतोत्तरपणेन पूर्वपूर्वधर्मयत्परुपनास्तरतावपेदेकानुपूर्वसन्नगोत्र आह—*उद-वपेदेवेति* । दास्तरतावपेदेवेत्यर्थः । *प्रागिति* । स्वाग्निव्यवस्थाधिरुपानो-त्तरतिष्ठाग्निव्यवस्थितविषयत्वमितिप्रन्धेनेति शेषः । ननु यनांतां नित्यत्वान्नुपगमे नित्यधर्मरेव स्फोटशक्त्योत्तरता स्फोटस्त्वैवागतिदिः । तथाहि—आनुपूर्व्यां भवदितो-द्योपरादित्वात्तद्विनिश्चयानां तेषां पदत्वेन तद्व्यवस्थस्य सौकर्येन शक्तिप्रहस्य सु-पनाइत्वात्तदेवं पदं तदेवं वाक्यमिति प्राग्भिज्ञानचेरुत्तरत्वात् आह—*दिगिति* ।

परीक्षा

पदेभिमनोपयं । *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथा धरमनापूर्वस्वरुपनाप्रदुक्तरूपनम् ।

रूपनशक्तिरिति—यदि यनाः स्फोटस्योत्तरत्वमिच्छता इति एव पदान्मन्त्रे स्थापना पदापमनेन स्फोटस्य भेदे वाप्यापमनेदोष्येकत्वं वेति विहृत्येन भवदुक्त-दूपनावसरः स्यात्, तथा तु न मन भवन्, किन्तु स्फोटयन्तिरेकता यनां हृत्वेन प्रागुक्तम् । एवम स्फोटस्येकत्वात्तत्र पूषन् शक्तिरूपना नेति न भवदुक्तरुपना-मनावना । मन्त्रे एतद एव गृह्योत्तरवित्तव्येत्पादिनेकताएवदूपननेरिति वाच्यम् । स्फोटनेदमि तदभिन्नमे वेत्येतांतां पदव्यवस्थितेपदात्तं तदपनेनेन वलितनेद-पात् पदम् एते शक्तिरुपनायाहावपरे दिनेप्यनेन तादृशतादान्मेतदव्यवहितो-त्तरत्वमन्त्रेण तदव्यवस्थेतिप्येवम्येव वाप्येतावपेदेकतांति विवेकोत्तरतोपरादि-तात् । तदव्यवस्थेतिप्येवमन्त्रेण प्रयोगोत्तरत्वं स्फोटयन्तिरेकतांति न तदुक्ता-कांतिमिति ।

ननु स्फोटस्य नित्यत्वेन तदभिन्नत्वात्ताने नित्यत्वादुत्तरतिष्ठतिप्यवहितोत्तरत्वस्य नित्यत्वान्नुपगमे नित्यधर्मरेव स्फोटशक्त्योत्तरता स्फोटस्त्वैवागतिदिः । तथाहि—आनुपूर्व्यां भवदितो-द्योपरादित्वात्तद्विनिश्चयानां तेषां पदत्वेन तद्व्यवस्थस्य सौकर्येन शक्तिप्रहस्य सु-पनाइत्वात्तदेवं पदं तदेवं वाक्यमिति प्राग्भिज्ञानचेरुत्तरत्वात् आह—*दिगिति* ।

ननु स्फोटस्य नित्यत्वेन तदभिन्नत्वात्ताने नित्यत्वादुत्तरतिष्ठतिप्यवहितोत्तरत्वस्य नित्यत्वान्नुपगमे नित्यधर्मरेव स्फोटशक्त्योत्तरता स्फोटस्त्वैवागतिदिः । तथाहि—आनुपूर्व्यां भवदितो-द्योपरादित्वात्तद्विनिश्चयानां तेषां पदत्वेन तद्व्यवस्थस्य सौकर्येन शक्तिप्रहस्य सु-पनाइत्वात्तदेवं पदं तदेवं वाक्यमिति प्राग्भिज्ञानचेरुत्तरत्वात् आह—*दिगिति* ।

नन्वेयं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । पदस्यापण्डित्यात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थन्यादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्ययस्थिताः ॥ ६९ ॥

‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इत्यन्तेनान्वयः । अयम्भावः—यथा भृगुयल्यां

दर्पण.

क्षम्फोदानुद्वीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः । आनुपूर्व्येवच्छिन्नवर्णानां मालापदाप्येतेन सत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधारापेयभावमभवान् । घटकनालादीनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्वेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति ।

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटारम्भकत्वम् । किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव । न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतमकलवर्णानां तद्व्यञ्जकत्वेऽपि घटवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाघवर्णात्राऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः । तस्यैकरूपेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपरूपितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरीपाधिकी । एकस्यैव मुखस्य ह्याणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशात्पर्यवसुंलत्वादिप्रतीतिवत् । अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनावि । वर्णभिव्यञ्जकत्वात्वा वाच न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्कारा एव । ते च येन क्रमेण विद्यमानास्तेनैव व्यञ्जकरूपरूपितता तस्यैवभ्युपगमाच्च, न सरो रसः इत्यनयोर्विशेषः । व्यञ्जकरूपरूपितस्यैव तस्यार्थं शक्तिपदाच्च, न घटादिपर्यायाभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिरस्याप्रतिपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वयसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

•एवमिति• । अक्षररूपोऽस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति—पदस्येति• । वाक्यस्याऽभ्युपलक्षणमिदम् । •अक्षरइत्यादिति• । प्रकृतिप्रत्ययविभागानुसृतत्वादित्यर्थं । तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्विरुपपादितत्वादिति भावः । •शास्त्रस्य•—व्याकरणरत्नकस्य । •प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति• । ताभ्यां पदव्युत्पादनं—शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थं । तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधोपस्थानस्य शास्त्रस्य पदस्याऽक्षरइत्येवप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥ •उपेयप्रतिपत्त्यर्थति• ॥ वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति । उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तय एषा कल्पनाऽऽधिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—•पञ्चकोशांशान्विदिति• । तत्र दृष्टान्तमेव स्फुटयति—•अयम्भाव इति• ॥ तत्र पराधा

•एवमिति• । अक्षररूपोऽस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । •शास्त्रस्य•—व्याकरणशास्त्रस्य । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनस्य तत्प्रत्ययप्रतिपादनत्वात्प्रसङ्गादिति भावः । •नन्मात्रं—अक्षररूपोऽस्यैव वाचकत्वात् । •उपेयप्रतिपत्त्यर्था इति शिबुवचनविपरिणामेन समाश्रित-यनेना-यन्तेनान्याश्रयनाह—•उपयति । पञ्चकोशादिवत् इति दृष्टान्तस्फुटयति—•अयम्भाव इति• । अथ क्वचिद्भृगुवत्प्रायतःकम-युनादितम् । तत्र हि—“भृगुवत् वीरगिरिस्थासमस्तं दृष्टवान् । स देवावाचमब्रह्मवति । तथोत्पत्त्यादिकमुज्ज्वला

“भृगुर्वै वारणिवर्षं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाच ब्रह्मम्” इति । तस्यो-
त्पत्त्यादिकं बुद्ध्या पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दान्मकपञ्चकोशोत्तरं
“ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति श्रेयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तत्र कोशपञ्चकव्यु-
त्पादनं शुद्धब्रह्मयोधनाय ।

यथा या आनन्दवह्नीस्यपञ्चकोशव्युत्पादनं चास्तवशुद्धब्रह्मयो-
धनाय । एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं चास्तवस्फोटव्युत्पादना-
यैवेति ।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य धवणादितोऽपि योधत्तन्मयात्र शास्त्रं
तदुपाय इत्यत आह—उपाया इति० ॥ उपायस्योपायान्तरादुपक-

द्विः

हि, “भृगुर्वै वारणिवर्षं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाचान्नं ब्रह्म” इति तस्योत्पत्त्यादि
बुद्ध्या पुनस्तेन पृष्टः “ब्रह्मो ब्रह्म” इति तस्यापि तपात्त्वं बुद्ध्या पृष्टो, “मनो
ब्रह्म” इति तस्याऽऽपसितमन्त्रं श्रेया भवति—“यम्पूजं तत्सुरैः, यन्मय्यनं तन्मांसम्,
यदनीयन्तन्मनः” इति धरणादन्वित्यनवधाय्यं पुनः पृष्टो, “विज्ञानं ब्रह्म” इति ।
तस्याऽपि वृत्तपुरहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टम्—“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नात्” । ततो वस्तुतस्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम् ।

ननु नेत्रं यदा पञ्चकोशमतिरादिका । पञ्चमन्मयासुरराष्ट्रत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव
सत्र ब्रह्मन्वात् इत्यादिगुणानन्दवहित्त्वनञ्चकोशोशहरणनाह—उपायैवेति० । तत्रत्या
हि पञ्चकोशा इनाया एव उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-
ऽऽनन्दो ब्रह्म पृष्टवान् । पुनरपि तस्य उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्-
दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-
ऽऽनन्दो ब्रह्म पृष्टवान् । पुनरपि तस्य उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्-
दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-

तृः

पुनरपि तस्य उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-

उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-
ऽऽनन्दो ब्रह्म पृष्टवान् । पुनरपि तस्य उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-
ऽऽनन्दो ब्रह्म पृष्टवान् । पुनरपि तस्य उपायान्तरादुपायैव वाचात् एवज्ञानान्दव्याय एव ब्रह्मकोशा मवात् । उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैयधिकनयान्त्वित्येनाब्रह्म-
न्वात् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत उपायान्तरादुपायैव मुक्तपञ्चहरत्वं अत एवा-

भादिपदेन शृङ्खते ॥ ६६ ॥

ननु स्फोटस्य घर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् । घायुसंयोगनिष्ठजानेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्या-

दर्पणः

स्यापि भाविकत्वेन नात्यन्तामच्छशब्दादिवद्वलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । अवास्तवस्येऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्रासाविवैतन्याऽपि परमात्मनः दर्शनेन उपवोगसम्भवादिति भावः । *भादिपदेनेति* । पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिशब्देनेत्यर्थः । न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिणं घर्णानामनित्यत्वं तादृशगणान्तरकम्बोद्याभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्काममाधानपरतया मूलमत्रतात्पर्यति—*नन्विति* । *घर्णजातीनामिति* । घर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः । *न स्यादिति* । अयमभाव—उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीनेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्त्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्त्वेन विपयो वाच्यः । तथाच न सम्भवति, द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानावास्तव्या विषयवाचेन भ्रमत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीनेर्भ्रान्तत्वे इहापणावाह—*वायुसंयोगेति* । *कादिप्रतीतीनाम्*—ककारो गकार इत्यादिप्रतीतीनाम् । *भ्रमत्वापत्तिरिति* । यथाभ्रनाऽभिप्रायेणेवम्, पूर्वोक्ताऽन्तिमरूपे भ्रमत्वाप्रसङ्गात् ॥

न च स्वप्नमेऽपि कर्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः । तद्वृत्तकधोत्रममोत्रममवापस्य लौकिकमग्निर्कर्मस्याभाशरिति वाच्यम् । तन्मते कर्वादीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कर्त्तव्यं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वप्नमतेत्यत्रकमवापस्यैव समर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वज्ञवाप्यात् । तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयेतत्कल्पनाया एवौचित्यात् । भारोपे मति निमित्तानुसरणमिति व्याप्यात् । मूलं तु तन्मते इत्यमवतारणीयम् । ननु स्वप्नमतेताभिषयत्रकगतमवापस्य सम्बन्धना न वेमाप्या-

परीक्षा

वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । न च भाविकत्वेनावास्तवत्वमेवेति वाच्यम् । अवास्तो-जापि दर्शनस्य मूर्धप्रतिबिम्बो नात्यक्षारस्थपटादिप्रकाशकवदवास्तवमणिप्रभाप्रतिबिम्बेन वास्तवमणिप्राप्तियच्च भाविका न । तेन परमात्मप्रकाशस्य सम्भवात् । *भादिना*—पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिना ॥ ६९ ॥

ननुपत्रं का विन्द क इत्यदिप्रतीत्या कादिघर्णानामनित्यत्वपरममत्तम् । कम्बोद्याऽपि सादृश्यवर्णमिध इति अर्द्धभ्रमता-वधाम्बु-रु-वाप्यत्रित्यन्वयव स्यादिति शङ्कानिराकरणपरतया मूलमत्रतात्पर्यति—*नन्वित्यादिना* । *ननुजातीनाम्*—घर्णानामनित्यत्वादिजातीनाम् । *न स्यादिति* । यदि ककारा नित्यत्ववर्णमिधमत्तता तादृशप्रतीतिर स्यादितिपत्र पत्रस्य तादृशप्रतीत्याप्यनित्यत्वनिमित्तकत्वमिति वाच्यवर्णमिध स्यात्कम्बोद्यावर्णमिधवदशावर्णमिति तात्पर्यात् । ननु सा प्रतीकित्वायुसंयोगनिष्ठजातिप्रकारिका स्यादितिपत्रिका भ्रमत्वप्रसङ्गात्—*वायुसंयोगेति* । *भ्रमत्ववर्णमिति* । नन्विति वाच्यवर्णमिधक-वर्णमिधका-वर्णमिति सप्त इत्यर्थमिवाप्यत्र कवा प्रतीति समवायस्यकम्बोद्यावर्णमिधवायुसंयोगनिष्ठजातिप्रकारकत्वमिति मतेन ।

पत्तिश्चेत्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥

स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णभ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्त्वलमाह—स्वरदैर्घ्याद्यपीति० ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् । तस्यैकत्वाद् नित्यत्वाच्च । तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्याद्यच्छिद्रप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशभेदस्यापि भासमानस्य विना घाथकं न्यागायोगात् ।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्याधिका । प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् । अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो, ननु-

इति

एतेत्यत आह—कल्पितादिति० । कल्पितानाम्—समयापमन्वन्नेन तद्वृत्तानामनुष्यमन्वन्नेन तत्र कल्पितादान् वायुमदोगगतधर्मविशेषानानुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अधिर् स्वप्ने । इष्टान्तलुटाकरणस्य मीमांसकतनाह—उदात्तत्वादीति० । आदिनामुदात्तत्वनिष्ठः । उदात्तत्वाद्युदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्गोभेदेन तन्मला घाप्यता । यन्भेदश्च तद्व्यतिरिक्तत्वेनेत्यर्थे वा स्यात् । तदेव तु न सम्भवतीत्याह—तस्यैकत्वादित्यादि० । नित्यत्वे प्रमानमाह—तच्चेति० । नित्यत्वमेवैतस्यै एतदर्थः । न्यागायोगादिति० । अविषयस्यायोगादित्यर्थः । याधिचेति० । व्यक्त्यंशभेदं प्रतीतिर्याधित्वमित्यर्थः । प्रागसत्त्वे सतीत्यादि०—स्वाधिक्त्वमन्वन्नेन सत्त्वरूपान्वायाद्यच्छिद्रप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयस्य सत्त्वान्तत्वात् इत्यर्थः । द्वितीयादिभ्योऽन्यस्य नित्यत्वमन्वन्नेन सत्त्वान्तत्वात् इत्यर्थः । अत एवेति० । अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् ।

प्राज्ञा

कल्पितादिति० । समयापेन तादृशकारणोऽप्यनुपपत्तिर्व्यभिचयमित्यर्थः । समयापेन तस्य स्वाध्यायानिर्णयप्रत्ययमन्वन्नेनोपाधित्वं सम्भवतीति । एतद् तादृशमन्वन्नेन वायुमदोगगतधर्मविशेषानानुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अधिर् स्वप्ने । इष्टान्तलुटाकरणस्य मीमांसकतनाह—उदात्तत्वादीति० । आदिनामुदात्तत्वनिष्ठः । उदात्तत्वाद्युदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्गोभेदेन तन्मला घाप्यता । यन्भेदश्च तद्व्यतिरिक्तत्वेनेत्यर्थे वा स्यात् । तदेव तु न सम्भवतीत्याह—तस्यैकत्वादित्यादि० । नित्यत्वे प्रमानमाह—तच्चेति० । नित्यत्वमेवैतस्यै एतदर्थः । न्यागायोगादिति० । अविषयस्यायोगादित्यर्थः । याधिचेति० । व्यक्त्यंशभेदं प्रतीतिर्याधित्वमित्यर्थः । प्रागसत्त्वे सतीत्यादि०—स्वाधिक्त्वमन्वन्नेन सत्त्वरूपान्वायाद्यच्छिद्रप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयस्य सत्त्वान्तत्वात् इत्यर्थः । द्वितीयादिभ्योऽन्यस्य नित्यत्वमन्वन्नेन सत्त्वान्तत्वात् इत्यर्थः । अत एवेति० । अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् ।

दृष्यः

दाने तद्वाक्यात्पण्डार्यांस्तनुदानाच्चित्पादेर्विलोपावृत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्व-
त्वान् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्ये-
द्यम् । एवं "द्वयेतं छागमात्रभेद" इत्यत्र क्रियापादभागद्रव्येण सम्बन्धः धौतो, द्विती-
याभ्युत्था तस्य साक्षात्प्रतिपादान् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधि-
करण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य
छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रति-
पादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वान्, श्वेतच्छागामात्रेऽप्यगुणकच्छाग-भान-
भ्यन्ते, न तु श्वेतगुणयुक्तो भेषः । श्रुतिवाधापत्तेः । तस्य चालम्ब्यधो असम्भवात् ।
एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसाव्याधायसम्भरोऽपि । अस्माद्द्रव्योदस्यैव भवन्मते अल-
प्यार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अस्माद्वाक्यादस्मात्प्रत्यय-
रेव्यागवचनात्पदेन पदपदार्थावापोद्वाधान्या कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिष्पुपादन-
स्योपरतिः । श्रुतीनां तत्त्वार्थान्वेषेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारस्यासम्भवाद् व्य-
वहारकादेऽनिर्द्धारितत्वमदसौस्त्वैतानाप्रकारैः पदनर्थानां व्यवहारिमागत्यात्र तद-
शोभि पदपदार्थानां वास्तवमत्वत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकत्वे । परमार्थ-
साधो सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यास्यत्वादिति ।

नीवाविकारान्—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावे ।
शब्दमात्रस्याकाशमसायिकारणकत्वान् । भेरोदण्डयवोगादीनां व्यवहारमहाशब्द

परीक्षा

नाधिकरणपदार्थयोरेभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिश्रवणद्वाराणां
गति पदानां तत्रासत्त्वादिति चेत् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविक्रिभागताराप
प्रत्ययानामप्रकृत्यथान्वितव्यार्थबोधकत्वमिति व्यवहारस्तथा वाक्यप्रत्ययान्तेषु । वस्तुतः
पदानामस्यऽपि अत्रापोद्वाधान्या कल्पितपदपदार्थापोक्ष्यव्यवहारस्याऽप्यव्युत्पत्तेः ।
कलावलाद्यविकरणेषु श्रुतिनिष्पुपादाना प्रकृत्यव्यवहारविधातो त्रिभितीयानामेशो-
पराय । यथा यथा—सर्वऽपि तत्रैवैतान् तथापि व्यवहारका-निर्द्धारितत्वमदसौ
स्त्वैतानाप्रकारैः पदनार्थानां वास्तवमत्वत्वम् । क्रियात् इति स्वाकारण तथा कथनावच्छेदेनैव तदार्थानां
विचारप्रकृतिवर्तिन सवमनवयम् ।

नीवाविकारान्—वर्णानाम्-प-वर्णान्प्रनातिवनादतिप्रत्ययः । अत्राण्डयवोगादीनां
नान्वयवितकलाव-क-प-वाक्यवाराणांतामपि वर्णान्प्रदादकत्वमव । एव वर्णानां मूर्तो
व्यवहारकृति इत्यन्तिवर्णान्-वमव न-वोव-वर्तिन वमव एतादृश इत्यादिप्रत्य-
भित्ता पि साक्षात्प्रमाणान्-व-व-वर्तिन वाक्यानि वा नातिविकारानि, किन्त्वावच्छा-
द्विदिगार्थकप्रत्ययान्तिविकारान्-व-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-
व्यपि निवृत्तम् सकथा कलावलाद्यविकारान्-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-
न वृत्तम् कलावलाद्यविकारान्-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-
वामपराया एव कलावलाद्यविकारान्-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-
द्वैतवन्-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-व-वर्णानां-
इति व्यवहारकान्तिविकारम् । ० ॥

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥

औपाधिको चा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥१॥

अयम्भावः—वर्णास्तावदाद्यश्रयकाः । उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः ध्रुतः सोऽयं हकारः इत्यपि स्यात्, स्फोटस्यैकत्वान् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्याद्यभ्युपेयम्, न या । भाषे स एव गकारोऽस्तु । वर्णानित्यतायादमिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचाति-

दर्पण

इत्थमिति । पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः । *पञ्चपेति* । वर्णपदवाक्याऽऽहण्यपराऽऽहण्यवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ।

क्रमान्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले—*शक्यत्व इयेति* ॥ ननुपरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानाममस्वात्पत्रतजानेर्लाघवविचारः काकदन्तपरीक्षाममोऽह साहसारे—*अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह—*स्फोटस्यैकत्वादिति* ॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनिवमेन हकारात्मकस्फोटोऽभिन्नगकारे तदभेदावगाहिबुद्धे प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेयेति* ॥ अभेदादेव च तादृशभेदाऽवगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु वर्णानामस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वारिविरुद्धमाऽभ्यासमूलकभेदप्रतीतेनाऽनुपपत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या वर्णकथयारिमतं दूरायास्तमेरेत्यत आह—*किञ्चेति* ॥ उपाधिरत्वाभिन्नगत्वादीत्यर्थः । *भाषे—*स्फोटे गत्याऽभ्युपेयमगते ॥ *तदेव—*गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णमन्तया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमन आह—*वर्णानित्यतावारिभिरिति* ॥ मीमांसकारिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोर-

परीक्षा

इत्थमिति । पूर्वोक्ते प्रकारं । जातिस्फोटोत्पादिनाम्मतमुपस्थापयति—*जातीति* । *जाते—*अर्धशब्दगतजाते । *ज्यायमिति* । व्युत्पत्तिनाम्बाहुकथाऽऽह्यस्ववाचकत्वकल्पनावधारणं जातेऽन्तर्धाने तास्यामकृत्वाऽऽह्यप्रमित्यर्थः । ननुपरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानाममस्वात्पत्रता जानयान्तरविधाया गगनद्रुमुपायमान इत्यागङ्गा स्नानं चकार एव व्युत्पत्तिरूपमन्तयाऽऽह्याऽऽह्य इति प्रतिपादयति—*अयम्भाव इति* । *इत्थमिति* व्युत्पत्तिः । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनिवमेन गत्याऽभ्युपेयमिति ।

ननु स्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वारिविरुद्धमाऽभ्यासमूलकभेदानुपपत्तेः नोपपत्तिरिति आह—*किञ्चेति* । *भाषे—*गत्याऽभ्युपेयमगते । *तदेव—*गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णमन्तया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमन आह—*वर्णानित्यतावारिभिरिति* । मीमांसकारिभिरिति । *अतिरिक्तेति* । धर्मधर्मिणोर-

रिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः ।

वायुसंयोगवृत्ति, घ्यनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेद् ? न । प्रतीतेर्विना बाधके भ्रमत्यात्मभवात् । अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि । तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति श्रुतं स्फोटेन ।

द्वयं:

भेदाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ *गौरवमिति* ॥ गकारादिप्रतीतिनां गत्यादिविशिष्ट-
गकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्याद्यनभ्युपगम-
कल्पे इत्यर्थः । *विरोध इति* । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । गत्वस्यान्यधर्मस्य
स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

वायुसंयोगवृत्तीति ॥ स्वमते घ्यनिवृत्तीति, मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवै-
जात्यारोपेन प्रतीतेः सूपपादत्वादाह—*आरोप्येति* ॥ *भ्रमत्यायोगादिति* ॥ सा-
क्षात्सम्बन्धेन प्रमात्योपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह-
अस्तु येति ॥ तथाच तावतैव प्रतीतेः प्रमाग्यनिर्वाहऽल्ल स्फोटकल्पनयेति भावः ।
तस्य—संयोगस्य । *अतिन्द्रियत्वमिति* । लौकिकविषयताशून्यमित्यर्थः । *दोषः*
बाधकमित्यर्थः । प्रतिबन्धोत्तरयति—*धर्मवदिति* ॥ यथा अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्म-
त्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगत-
विशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः । यद्यतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकं, तदा
तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मवत्वमपि तथैव । प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । ननु क्त्वा-
दिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीति तद्धाने बाधकाभाव इति
चेद् ? न । क्वार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्कारोमीत्यनुप्यवसायेन लौकिकविषय-
त्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् । 'शङ्कः पीत' इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः, पीतत्वं
पत्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव । दोषविशेषस्य तादृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौ-

परीक्षा

अन्त्यः—स्फोटे गत्याद्यनभ्युपगमपक्षे ।

विरोध इति । गत्याद्यन्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तच्चद्धर्मप्रकारकप्रतीतिनामनुप-
त्तिरिति भावः । परोक्तमनूय दुपयति—*वाय्विति* ॥ *असम्भवादिति* । अतिरिक्तगका-
रादिविशेष्यक. समवायसम्बन्धावच्छिन्नगत्वादिप्रकारकत्वेन प्रमात्वस्य न्यायादिति
भावः । नन्वतिरिक्तानन्तगकारादिकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनामभ्रमत्वमेवास्त्व-
त्यत आह—*अस्तु येति* । एतावन्तैव गादिविषयकप्रमात्मकप्रतीत्युपपत्तेरल्ल स्फोटेनेति
भावः । *तस्य*—वायुसंयोगस्य । *दोषः*—बाधकम् । *धर्मवदिति* । यथा भवता ता-
दृशधर्मस्यातीन्द्रियमात्रवृत्तिवैऽपि साक्षात्काराविषयत्वहृत्प्यते, तथाऽतीन्द्रियस्यापि
तस्य संयोगस्य साक्षात्काराविषयत्वमन्तःप्यन्विति प्रतिबन्धोत्तरम् । यद्यतीन्द्र-
ियस्यैन्द्रियकत्वं विरुद्धम् तदा तेषां इत्वादीनां स्फोटधर्मत्वमपि प्रत्यक्षानुपपत्त्या
कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

तस्मान् सन्त्येय घर्णाः, परन्तु न याचकाः। गौरवात् । भाव्य-
धिकरणन्यायेन जातेरेय याच्यत्यथद्वाचकत्वस्यापि युक्त्याय । इदं
हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्ष्युपदिष्टतित्यायच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन
हेतुन्यायच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वव्यत्यात् ।

न च घर्णानुपूर्व्ये च प्रतीत्ययच्छेदकन्ययोर्निर्वाहः । घटघटन्यादे-
रपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिधान्यघासिद्ध्यापत्तेः ।

दर्पण

स्वार्थिते निमात्रनीयम् । उपमंहरति—० तस्मादिति ० ॥ कत्वारिविशिष्टविषयकमा-
क्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणपक्षावादिपर्यर्थः ॥ ० मन्त्येवेति ० ॥ स्वदर्भिमन्त्योदातिरिक्ता
घर्णाः मन्त्येवेत्पर्यर्थः ॥ ० परमिति ० ॥ किन्तिपर्यर्थः ॥ ० गौरवादिति ० ॥ तत्तदुपभेदभि-
न्नाऽमन्तगणिकत्वपत्ते गौरवादित्यर्थः ।

अनु तावदूर्णगतपदत्वादिनात्पुगतीकृत्ये इत्या एव शस्तेरभ्युपगमात् न ना-
त्यप्रयुक्तगौरवमत्र आह—० आहृत्यधिकरणेति ० । न्यायस्तु नामार्थनिरूपणे प्र-
यत्नः । अनु तादृशजाती मानाऽभावोऽत्र आह—० हरिपदमिति ० ॥ अनुगतपर्ये
विना सकल्पनादशापदेऽपेक्षाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । मन्त्यनुगतप्रतीति-
मात्रस्य प्रातिमाथक्ये विभुत्वादेरपि जातिस्वापत्तिरतः करणतावच्छेदकत्वादिति च
तस्मिन्निर्वाच्या, तद्भावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत्र आह—० हर्ष्युपदिष्टतित्या
वच्छेदेनेति ॥ ० कार्यतावच्छेदकप्रदानमिदम् ॥ ० आपरयकेति ॥ ० वाच्यता तावत्पदानां
तत्त्वान्निर्वाचने हेतुताया व्यभिचारिणामम्भवादिति भावः ॥ ० प्रतीत्यवच्छेदकत्वयो-
रिति ॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । ० घर्णानुपूर्व्येति ॥ तादृशमात्र
निरवकाशत्वेनावश्यकत्वव्यत्ययेत्यर्थः ॥ ० निर्वोद इति ॥ तयाचावश्यकत्वानिवर्तन-
निमावच्छेदकता हानुपूर्व्यानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तदुपदि-
ष्टिहारादोपदिष्टित्वेन हेतुत्वमस्यवागिदिरिति भावः ॥ ० अस्यथाविद्वान्गर्भ-
विधि ॥ न च सेना, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविशेषादिति भावः ।

अनु जाते, शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च तदिदं तदुपदि-
ष्टिहारा

० तस्मान् ०—उपभेदो । ० मन्त्येव ०—स्वदर्भिमन्त्योदातिरिक्ता मन्त्येव ।
० वस्तु ०—हिन्यु । ० गौरवान् ० । बहुतां वाचकत्वे गौरवान् । अनु वदन्वशात्प्रा-
नुगतप्रमाणगौरवावकाश इत्यत्र आह ० आहृत्यधिकरणेति ० । तादृशप्रतीत्यप्रा-
प्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । अनुगतप्रतीतिमात्रेण जातिविशेषो विभुर्विषयवि-
प्रतात्वा विभुत्वकारित्विन तापत्तिरत या इत्यामन्माह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । ० न च सेना ० ।
अस्यथा तत्त्वदर्शिनोर्निर्वाचनप्रकारेण तादृशतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमात्रेण
वर्तमानतावच्छेदकत्वमात्रेण

तादृशप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । अनुगतप्रतीत्यप्रा-
प्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । अनुगतप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० ।
अनुगतप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । अनुगतप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० ।
अनुगतप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० । अनुगतप्रतीत्यप्राप्तमात्रमाह—० हर्ष्युपदिष्टित्वादि ० ।

तस्मात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति ।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्यादर्शभेदयोधो न स्यादित्यत आह—**अधोपाधिको वेति** ॥ वा त्वय्ये उपाधिरानुपूर्व्या, सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः, कार्णोभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह—**अधोपानामिति** ॥७१॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्यात् प्रत्येकादर्थयोधापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्याभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥

कौश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥

द्वयम्

स्वविनिर्गतवत्त्वत्तद्व्युत्पत्तित्वस्वरूपा तत्त्वात्मन्मयो गौत्वात्न आह—**तादात्म्येनेति** ॥ अनेकेनेत्यर्थः । तत्त्वाव नोपदेश इति भावः । एतत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ **आत्योरिति** ॥ तयोः पदयो रेषाकारसंसारविमर्शयित्तःवानिरेषात्सत्यविनिर्गतोरम्यार-
वतावच्छेदकत्वमभिव्यञ्जितोऽवच्छेदकतात्पर्येण कतरम्या एव मत्ताया विनिर्गमनाभावात्ततो विलक्षणार्थयोधादुपपत्तिरित्यर्थः । वाताम्यस्य पञ्चान्तरसत्य-
ध्वनं निराकारोति—**आत्यर्थे इति** ॥ अथधारणे इत्यर्थः ॥ **भेद इति** ॥ तत्त्वाव मत्र ध्वनौत्पत्तेःपदानुपूर्वा वैलक्षण्येन स्वस्वविनिर्गतोरम्यारवतावच्छेदकतात्पर्येण-
म्यारविशेषात्त्वमम्यारवत-विनिर्गमनादिरुपादुपूर्वा एव ध्वन्युत्पत्त्या तदभावेन न सर-
वताम्यम्यारविनिर्गमोपापत्तिः । एवमम्यारोति भावः । मूले तातमन्दवदित्यत्र तातमन्दमयो ध्वनौत्पत्तेः । तथा एव तथा ध्वनौत्पत्तेः निर्व्यवधानं विजातौपरादुत्पत्त्या-
पनिर्गमनस्य तात्त्वादिना भेदोपापत्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्वयं जातिरस्येदानीर्गयः आह, सारं—**अन्वयि** ॥ **आतेरिति** ॥ अर्थयोर्द्व-
यतेरित्यर्थः ॥ **अन्वयमिति** ॥ पदान्तर्यतःपदानुपूर्वित्वेन । एवमनेनेति ॥ **अन्व-
योऽपि**

प्रांशु

वाच्यमिति सारंमय आह—**आदात्म्येनेति** ।

आत्योरिति । अत्ययोः पदयोः सकारोपदेशविमर्शयित्तःवानिरेषात्सत्यविनिर्गतोरम्यार-
वतावच्छेदकत्वमभिव्यञ्जितोऽवच्छेदकतात्पर्येण कतरम्या एव मत्ताया विनिर्गमनाभावात्ततो विलक्षणार्थयोधादुपपत्तिरित्यर्थः । वाताम्यस्य पञ्चान्तरसत्य-
ध्वनं निराकारोति—**आत्यर्थे इति** । अथधारणे इत्यर्थः । **भेद इति** । तत्त्वाव मत्र ध्वनौत्पत्तेःपदानुपूर्वा वैलक्षण्येन स्वस्वविनिर्गतोरम्यारवतावच्छेदकतात्पर्येण-
म्यारविशेषात्त्वमम्यारवत-विनिर्गमनादिरुपादुपूर्वा एव ध्वन्युत्पत्त्या तदभावेन न सर-
वताम्यम्यारविनिर्गमोपापत्तिः । एवमम्यारोति भावः । मूले तातमन्दवदित्यत्र तातमन्दमयो ध्वनौत्पत्तेः । तथा एव तथा ध्वनौत्पत्तेः निर्व्यवधानं विजातौपरादुत्पत्त्या-
पनिर्गमनस्य तात्त्वादिना भेदोपापत्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्वयं जातिरस्येदानीर्गयः आह, सारं—**अन्वयि** ॥ **आतेरिति** ॥ अर्थयोर्द्व-
यतेरित्यर्थः ॥ **अन्वयमिति** ॥ पदान्तर्यतःपदानुपूर्वित्वेन । एवमनेनेति ॥ **अन्व-
योऽपि**

अनेकाभिर्यर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य निव्यत्यास्वर्वादार्थ-
बोधापत्तिरित्यपास्तम् ।

अयम्भावः—यद्यपि घर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति; तथापि पद-
घातयपक्षयोर्न । तत्र तस्या व्यासज्ज्यवृत्तित्यस्य घर्मिप्राहकमा-

दण्डः

बोधापत्तिरिति* ॥ तद्भिद्यप्यज्ज्यवर्णसत्त्वादिति भावः ॥ *योगार्थनयेति* ॥ स्फुट-
स्यर्षोऽस्मादिति ब्रह्ममाणावयवद्रुत्येत्येत्यर्थः ॥ *एतेनेति* । तत्पदघटकावयवद्वर्णा-
भिव्यक्तजातेर्वाचस्त्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । *सर्वंदा* । पदाश्रयणेऽपि । *अपाम्नामिति*
जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तम्यले व्यञ्जकासमवधानात्तद्भिद्यप्यस्त्यभावेन बोधव्यापादा-
वितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

मनु घर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकावयवद्वर्णगतजातानामेवार्थबोधस्त्वमुपगन्तव्यम् ।
तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यक्तत्वात्तद्वर्णं एवाभिव्यक्तदोषो वाच्यः । तथा
बोधापत्तिरित्येवमप्युच्यते—अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथाच
दृष्टत्वात् स पक्षो नाश्रयणीय इति भावः ॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ *तस्याः*—
पदत्वादिजाते ॥ *व्यासज्ज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्याप्तवाक्यविलक्षणमन्वयेन वृत्ति-
त्वस्येत्यर्थः ।

मनु जातेः समोत्त्वस्यैव सार्थत्रिकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत्र आह—*घर्मि-
प्राहकैति* ॥ घर्मवती जातिस्तद्प्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वा घटकत्वा-
नुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रत्येकवर्णविधानात्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तद्वेषणव्यति-
क्तत्वेनायमन्वयावकाशवानुपपत्त्या कल्पमाना पदत्वादिजानिर्घदि पुनः प्रत्येकं
विधानात् तस्यात् । तदा तत्सिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वात्तदनुपपत्तेरपरिहारात्तदन्त-
स्माधकमेव तत्पर्याप्तत्वमाधकमेव चानेकव्यक्त्यभिव्यक्त्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्त-
त्यर्थ इति भावः ।

परीक्षा

ति* । *प्रत्येकवर्णानु* । पदाश्रयणगतद्वर्णानु । *वर्णव्यक्तिभिरिति* । मनु-
पूर्वविशेषवाच्यिद्व्यवर्णव्यक्तिभिरित्यर्थः । *योगार्थतया*—स्फुटस्यर्षोऽस्मादिति यो-
गार्थतया । *एतेने* । तत्पदघटकावयवद्वर्णाभिव्यक्त्यप्यवितिज्ञानेर्बोधस्त्वस्योका-
रेण । *स्फोटस्य*—जातिकपस्य ।

वर्णस्फोटपक्ष इति । तस्मिन्पक्षे वर्णगतजातेर्बोधकत्वं वक्तव्यम् । तथा
चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यक्तत्वात्तद्वर्णं एव तत्रजातिभिव्यक्त-
त्वात्तदोष इति भावः । *तत्र*—पदवाक्ययोः । *तस्याः*—जाते, व्यास-
ज्यवृत्तित्वस्य एवाभिव्यक्तत्वमत्र मन्वयं प्रसिद्धम् । व्यासज्ज्यवृत्तित्वद्वयं ज्ञानेनास्ति ।
नस्या व्यासज्ज्यवृत्तित्वमाश्रयत्वात् । *घर्मिप्राहकमात्रेति* । इमां जातिकप-
पत्त्या तद्प्राहकत्वात्तदाहं पदमाश्रयत्वात्तदोषोर्बोधकत्वस्यानुपपत्तिरित्य-
स्तिद्वत्त्वादित्यर्थः । एतेन ज्ञान समवायसम्बन्धनेन मन्वयानुपपत्त्यावकाश-

मनु का सा जातिरन्त्याह—

मत्स्यामत्स्यौ तु गौ भागौ प्रतिभायं व्यनस्थितौ ॥

मत्स्यं यत्तत्र सा जातिरमत्स्या व्यरक्तयो मत्साः ॥ ७३ ॥

प्रतिभायं प्रतिवर्णयम् । मत्स्यांशो जातिः, अमत्स्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यतिथिशिष्टं प्रत्येव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “मत्स्यायो-
पाध्यपदिहृन्ने प्रत्यनयं द्रव्यशब्दाद्यमित्यर्थः” इति । “प्रप्र-
तायमेव शब्दस्वरूपतया भाति” इति च ।

द्वैतः

पुनरापीःपुनरोक्तिवादिवागहृत् समाधानारणया मूलमनारवनि-मनु का तेति० ।
सा वाचकत्वेनाभिमतः जाति केति योत्रना । ०मत्स्योऽहृति० । मत्स्यं कालवय-
वाप्यस्यं, तद्विपरीतमप्यस्यम् । पर्यवमित्यर्थमाह—०नृत्स्योक्ति० । तत्स्यस्यु-
पलक्षितमित्यर्थः । परमार्थप्रकृता व्यक्तीनां वैशिष्ट्यावम्भवात् । अत एव ज्ञान-
सुंत्वादीनां तद्व्यपेक्षितत्वमामनन्तीति कोऽप्यम् । ०जातिरिति० । तत्स्यवहारापि
इत्यर्थः । ०अमत्स्योपाधि० । व्यक्तीनामुपाधित्वं च, वस्तुन एकस्या अपि ज्ञाना-
प्रतीतिजनकत्वं तद्व्यपेक्षितं तद्व्यपेक्षितमित्यर्थः । ०द्रव्यशब्देति० । मत्स्याशब्दे-
त्यर्थः । गुणगतज्ञानेरकज्ञाकारादप्यत्र द्रव्यशब्दो परशब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । मीमां-
सकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् । ०शब्दस्वरूपतयेति० । मत्स्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः ।
“द्वे प्रकृतौ वैदित्ये” इति धृतेः ।

अथमात्राव — “तस्मादेतस्माद्वा आरमण भावनाः सम्भूता” इत्यारित्वेतिरीवक-
भुतौ प्रकृतौ जगदुपादानत्वभक्त्यादुपादेवस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
द्यामार्थयोरेव स्वामिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्परभिन्नत्वे सुखे पुण्यप्रतीयमान-
गतौ, “नेह नाम्नि” इति धृत्या बाधे द्दरे, बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानमसौकनियम-
त्वेनावशिष्यमाणप्रकृतं सद्रूपस्य साक्षात्तानुमत्तवतपोपलक्षणीभूतरूपनामनिरूप-
परीक्षा

वति—०मत्स्यासत्त्वावितिः । ०मत्स्यम्० = कालवयवाप्यम् । तद्विपरीतमप्यस्यम् ।
मनु जीवे प्रकृतमकस्ये तस्यैकत्वात्परेऽपि षट्स्वव्यवहारापत्तिरत पर्यवमित्यर्थ-
माह—०तत्तद्व्यपेक्षितम्० । ०विशिष्टम्०—उपलक्षितम् । जगत्कर्मोत्वादिभ्योपलक्षित एव ।
जाति जातिपर्यवहायं । व्यक्तीनामुपाधित्वञ्च—यथा ज्ञानसुखमभिधाने लोहितः
रूपटिक इति व्यवहारात्तद्व्यपेक्षितं उपस्वममोपवर्तिनि स्वनिष्ठ धर्ममारधातीत्युपा-
धिरिति व्युत्पत्त्या स्वममीपवर्तिविशेषकत्वेनितुधर्मप्रकाररूपतातिजनक उपाधिज-
वहारस्तथा व्यक्तीनाज्ञानात्वात्तदुपश्लेषेण वस्तुन एकस्यापि प्रकृतौ नानात्वप्रकार
कप्रतिभासजनकत्वेन द्रव्यशब्दति द्रव्यप्रतिपादकघटपटादिशब्दस्य । यद्वा—द्रव्या-
त्मकां य शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । तेन गुणादिगतज्ञानेरपि सहृद । मीमांसकमते—
शब्दस्य द्रव्यरूपत्वान् । ०शब्दरूपतया०—वाचकशब्दरूपतया वेदात्मकशब्दरूपतया च ।
अथभाव — द्वयारपि वाच्यशब्दकथोरुवाच्युपलक्षितप्रकृत्याभिन्नतया शास्त्रस्य चास्य
वाच्यवाचकज्ञानाय प्रवृत्ते ' नेह नाम्नि' इतिवाच्यसहायेन वस्तुगत्योपाधिव्यवच्छेदे

अयम्भाषः—“नामरूपे व्याकरवाणि” इति धृतिसिद्धा इत्युच्यते । तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम् । प्रक्रियांशस्त्वपि च विजृम्भणमात्रम् ।

उक्तञ्च याक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियामदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

दर्पणः

तत्र शास्त्रोपादानत्वस्य तन्प्राप्तरे गगनादी प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशाङ्क्यामाह—*अयम्भाष इत्यादि* । *नामरूपेति* । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविष्टं नामरूपे व्याकरवाणि” इति धृतिसिद्धेत्यर्थः । *दुष्योति* । नामरूपात्मरूपद्वयवत्त्वमूहदनेत्यर्थः । *तत्रैति* । सृष्टिद्वयमप्ये । *रूपम्येति* । आकाशाद्यात्मकार्यमित्यर्थः । *नाम्न इति* ॥ तद्वाचकमाहद्वयापीत्यर्थः । *नदेव*—मञ्जीव । तत्त्वमुपादानमित्यर्थः । “तस्मादेतस्माद्वा आत्मनः” इत्यादिभ्रुतेः । शाब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वस्यैवमानाद्गुणोत्पत्त्युपादानं मञ्जीव । अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः । स्वोपादानप्रज्ञाभिप्रात्याम् । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः । जगदेतद्विचलते” इति वदता मूलतृतेव समाहितित्वात् । तथाच व्यावहारिकप्रातिमासिकपरार्थनिरागेन सृष्ट्या मञ्जीव परिशेषीक्रियते इति प्रागुक्त एवाऽर्थः ।

अनु भावात्त्वस्य सर्वथैव सिद्ध्यत्वे कथं स प्रत्ययो लोकात्मन आह—*प्रक्रियांशस्त्विति* । प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिभ्यवहारोऽस्त्वित्यर्थः । *अविद्येति* । मलिनमवज्ञानवित्याम एवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्माऽनिरिक्तत्वेनाभ्यवधानामपि तेषां चार्थक्येन प्रतीतिरविद्यानाऽज्ञानतृतेति । न यावदविद्यानाज्ञानं तावत् तद्विभूतिरिति भावः । यद्वा अनु तादृशप्रज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह—*प्रक्रियांश इति* । प्रकृतिप्रत्ययवादिभ्युत्पादनं स्त्वित्यर्थः ॥ *अविद्येति* । तथाच पञ्चकोशादिभ्यामेव शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः । *अविद्येवोत्पत्त्येने इति* । याक्यपदीयाऽन्तरम्—

उपायाः सिद्धयमागतां बालामुपलब्धनाः ।

अल्पे धर्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इति ह्येकः । “समारम्भाणु भावनामित्यस्य” पूर्वाहंस्तु—

परीक्षा

एतादृशं यत्तद् अथ । “सर्वं तु भूनेषु अयत्तमु न अयत्ति” इति स्मृतौ । *शाब्दतत्त्वमिति* । अथ शाब्दवत् रूपव्याप्त्युपलक्षणम् । *दुष्यो*—नामरूपात्मिका । *नदेव*—मञ्जीवेति । *नत्वम्*—उपादानम् । तदुत्पत्तौ—“अनेन जीवेनानुप्रविष्टं नामरूप व्याकरवाणि” इति । मूहदनेत्यर्थः । *मूहदनेत्यर्थः* । “मूहदनेत्यर्थः” इति धृतावपि प्रसिद्धम् । “तस्माद्वाऽऽत्मन आत्मनः समादानं मन्मूलं भावाद्याद्याम्” इति धृतावपि प्रसिद्धम् ।

अनु ब्रह्मण एव नामरूपमनुपादानत्वमनुपादानोपादानत्वोन्मादात्तत्वात् ब्रह्मणोऽपि भावात्त्वमव विदुम एता ए कथं अल्पत्वमन आह—*प्रक्रियांशस्त्विति* । प्रकृतिप्रत्ययवादिभ्यवत्तद्वा शास्त्रादिभ्युत्पादनमाशास्त्रादिमूहदुपादानत्वस्य च प्रक्रियांशोऽस्त्वित्यर्थः । *अविद्येति*—मलिनम । मलिनमवज्ञानवित्याम अविद्यानाऽज्ञानवित्याम एवेत्यर्थः ।

*अथ दर्पणस्य—आह—*उपलब्धना* अथ पूर्वाहंस्तु—उपादानत्वम् । उपादानत्वम्

समारम्भात्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ॥

ब्रह्मैवेत्यनेन, "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः, "तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वम्" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतिसिद्धं स्व-
परप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फो-
टशब्दाभिधेयत्वं सूचयति । निर्विघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतिनति-

दर्शनः

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसायते ॥ इति ॥

तदर्पस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विद्वदप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिद्विघ्नकारणता-
निस्पर्ककाम्यतावत्त्वेनानुमीयते, एवं भावानानाकारादीनाम् । *समारम्भादिति* ।
सम्यगारम्भो जननं यस्मात् । भावप्रधानञ्च निर्देशः । तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः ।
भावोपादानत्वादिति यावत् । तादात्म्येन वा हेतुः । *समारम्भादिति* । शाश्वतं
क्षिप्तमपि ब्रह्म आदिनित्यकारणमिवाऽवसीयत इत्यनुपज्ज्यते । परिणाम्युपादानत्वे
तस्मिन्ब्रह्मरूपम्यनाने विकारित्वप्रसङ्गनाह । वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विचर्योपादानवाया
एवाङ्गीकाराद्ब्रह्मवादी प्रातिनासिभुज्जस्येति भावः । "अनादि ब्रह्म शाश्वतम्"
इति पाठस्त्वन्वतरविशेषोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः ।

स्तु नादेशपि ब्रह्मव्यवदेशस्य प्राप्तौ दर्शनात् पुरगायांनुपयोगितदभेदज्ञानसम्भा-
दनवैयर्थ्येनत जाह—*ब्रह्मैवेति* । तथाच प्रकृते ब्रह्मरूपस्य स्वप्रकाररूपब्रह्मरत्वा-
न्नोपादानविरतिरिति भावः । "तमेव भान्तम्" इत्यस्य—

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रवारकं नेना विद्युतो भान्ति कुतोऽप्यनगिः" इति
एवंदंम् । धृतीत्युपलक्षणम्—

यदादित्यगतं तत्रो जगद्भासयतेऽपिष्टम् ।

इत्यादिस्मृतेरपि । *स्वपरप्रकारकत्वमिति* । तत्र परप्रकारकत्वं माननुष्ठम् ।
स्वप्रकारकत्वं च स्वनिष्ठाप्रकारकत्वं सति प्रकारकत्वम् स्वात्मकमित्यज्ञानविषयत्व-
मिति यावत् । "नित्यं विज्ञाननानन्दं ब्रह्म" इति धृत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्व-
रूपत्ववतिरादानात् प्रकृतधृतिः ।

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्सि त्वं पुरातनम् ।

इति स्मृतिश्च स्वप्रकारकत्वं, पराप्रकारकत्वं च "न तज्ज्ञानयते सूर्यं" इत्यादि स्मृति-
श्च माननधिसनन्वयाऽनुमन्येयम् । *सूचयतीति* । स्फोटस्यप्रकारकदयोः एव्यापत्वं
सोपपत्तीत्यर्थः । तथाच जातिल्लोट्यादिनते उपाधिनिरामद्वारा जगद्ब्रह्मणः स्वप्रका-
शरीक्षा

एवंदंम्—

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसायते इति

यथा घटादिदर्शनाल्लोको विद्वदप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिद्विघ्नकारणता-
निस्पर्ककाम्यतावत्त्वेनानुमीयते, एवं भावानानाकारादीनाम् । *समारम्भो जननं यस्मात्* ।
भावप्रधानञ्च निर्देशः । तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः । भावोपादानत्वादिति यावत् ।
तादात्म्येन वा हेतुः । *समारम्भादिति* । शाश्वतं क्षिप्तमपि ब्रह्म आदिनित्यकारणमिवाऽवसीयत
इत्यनुपज्ज्यते । परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्ब्रह्मरूपम्यनाने विकारित्वप्रसङ्गनाह ।
वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विचर्योपादानवाया एवाङ्गीकाराद्ब्रह्मवादी प्रातिनासिभुज्जस्येति भावः ।
"अनादि ब्रह्म शाश्वतम्" इति पाठस्त्वन्वतरविशेषोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः ।
स्तु नादेशपि ब्रह्मव्यवदेशस्य प्राप्तौ दर्शनात् पुरगायांनुपयोगितदभेदज्ञानसम्भा-
दनवैयर्थ्येनत जाह—*ब्रह्मैवेति* । तथाच प्रकृते ब्रह्मरूपस्य स्वप्रकाररूपब्रह्मरत्वा-
न्नोपादानविरतिरिति भावः । "तमेव भान्तम्" इत्यस्य—
"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रवारकं नेना विद्युतो भान्ति कुतोऽप्यनगिः" इति एवंदंम् ।
धृतीत्युपलक्षणम्—

रूपमाह—भूर्णर्मने इत्यादिना० ॥ ७४ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥

धीमद्भूपणसारेण भूयसे शेषभूपणम् ॥ १ ॥

मष्टोजिदीक्षितैः धेष्टैर्निर्मिताः कारिकाः शुभाः ॥

कौण्डभट्टेन ध्यास्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति धीमत्पद्याक्यप्रमाणपाठयारीणधुरीणरङ्गोजिमहोऽऽत्मज-

कौण्डभट्टरुने धैयाकरणभूपणसारे स्फोट्यादः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

दर्पणः

शास्त्ररूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणस्योरयोग इति सिद्धम् । नादुक्तोऽपि-
मने ध्योपयोगस्तथोपपादितं प्राक् । *निर्विघ्नेति* । अत्रतिबद्धस्यपन्थप्रकारार्थमि-
त्यर्थः ॥ *मन्ते* । पन्थावसाने । *मद्गुणमिति* ॥ मत्पाठमर्हं तदित्यर्थ । *मद्गुण-
दीनि मद्गुणास्तानि मद्गुणमस्यानि च शास्त्राणि प्रपन्ते* इति भाष्यकारोऽप्युपेति-
भावः । पूर्णत्वमन्त्रज्ञानमूलत्वमप्रतिहतैः* इत्यर्थं वा तेन रूपेण तत्रप्रतिप्र स्वीयमन्त्रर-
रेच्छारिषयसिद्धय इति बोध्यम् ॥ ७४ ॥

ज्ञात्वा धीकणियाक्यत्रात्मगुणं नैपादिद्वोऽपीरपि
मोर्मावानयमाहलप्य च मया सन्पकृते त्वर्धने ॥
अस्मिन् भूयगमारतां कुशलं सोऽकण्टमाशोक्तौ
यधिरवाममलीमयो म मुकुरस्तत्पार्थबोधश्चमः ॥ १ ॥
आर्गोत्तु कर्मगिरी धरागुरवर धीवत्तभः कोविदो
वेदाग्नेषु विनोदमज्जरितिति क्याताऽस्ति यधिमितिः ॥
तन्मूलूर्ध्वरित्तमः समद्वरोऽप्युक्तिमणुपुत्रत्वं
धीमद्भूयगमारदर्व्येनमिममोराय विद्यावताम् ॥ २ ॥
उत्प्रक्षिणापौ हि न मोर्द्वेतरेऽभ्यस्तो भृतां सोऽपि कुर्वां तपैव ॥
इत्याहलप्योभयमत्र मुक्तिप्रमाणगिदं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥
सर्वाऽप्यप्यौ कुतः कृते बध्नीद् तपानि मे ।
सगन्धर्भोऽशितया समता केन वाध्वने ॥ ४ ॥

इति धीमत्पद्याक्यप्रमाणपाठयारीणधुरीणरङ्गोजिमहोऽऽत्मज-
कौण्डभट्टरुने भूपणसारे स्फोट्यादः समाप्त ॥

वर्षाद्या

बद्धप्रकाराद्य अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन । मन्त्रज्ञानज्ञानमूलकत्वम् । *मन्त्र इति*
इति अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन ॥ ७५ ॥

इति अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन ॥

इति अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन
इति अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन
इति अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन अन्तिकव्यत्यङ्गुलीत्वाद्यनेन

एत्वमिति भावः । *पथति पाक इति* । पाक इत्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षा भवति, ननु यतो-
 त्यत्रेत्यर्थः । *तथा घेति* । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुन्यापिका पवतिशब्दीयायाः क्रिया
 अनुन्यापकतावच्छेदकं रूपं पक्वत्वादिशब्दः, तद्वत्त्वं तच्छब्दबोध्याक्रियायामस्तीति
 लक्षणमङ्गति । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकरूपवत्वमिति तु नोक्तम् । पक्वतीति शब्दस्य
 क्रियास्वाभावेन स्वक्रियाभिन्नक्रियात्वरूपक्रियान्तरत्वासम्भवात् । *तदनुपपत्ति-
 ति* । इदमेवास्तत्त्वभूतत्वमित्यर्थः । अन्यथा सङ्ख्याकारकाद्यनन्वयित्वमस्तत्त्वभूतत्व-
 मित्युक्तौ 'पदय शृगो धावति' इत्यादौ कारकान्नयित्वदर्शनात् । 'इतन्नापिका श-
 व्यन्ते' इत्यादौ सङ्ख्यानन्वयित्वदर्शनाच्चात्र्यासिरिति भावः । *एतदेव - एतादृशात्त्व-
 भूतत्वमेव । *तिष्ठपदैरिति* । यद्यपि क्रियाप्रधानं यत्तदाख्यातमिति निरुक्तत्वात्
 कारादिमते पृथितव्यमित्यादीनामस्तत्त्वमाख्यातत्वमेव । तथापि पृथितव्यमित्य-
 थापि अस्ति भविष्यतीत्यादिक्रियासम्बन्धस्य सम्भवात् क्रियान्तराकाङ्क्षेत्याद्यनन्व-
 भूतो भावः तिष्ठपदैरेवोच्यते, इत्यत्र न विशद इति भावः । वर्तनादिक्रियायाविना
 मपि हिरणादीनां क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात् न साध्यक्रियाभिधायित्वम् । क्रियाप्रधा-
 नत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषगत्यात् ।

ननु व्यापारसामान्यं प्रति धातुसामान्यस्य वाचकत्वे सर्वत्र सकलव्यापारबोधा-
 पत्तिरत आह- *अयं घेति* । *बुद्धिविशेषादीनामिति* । कृत्कारादीनामनन्तत्वात्
 त्कारत्वादिर्कं शक्यतावच्छेदकम् । कृत्कारत्वादीनामप्यनुगमको बुद्धिविशेष एव
 सर्वत्र व्यापार इति बुद्धेरैकत्वादिति भावः ।

ननु एका क्रियेति व्यवहारः कथमन आह- *गुणभूतेरिति* । क्रमोत्पन्नानां व्या-
 पारानां समूहः क्रिया । स च समूहः गुणभूतैः स्यादपयोभूतैः कृत्कारादिष्व्यापारैर्बुद्धः ।

ननु क्षणनवरानां व्यापारानां समुदायोऽसम्भवीत्यत आह- *बुद्धयेति* । एतस्य
 बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदरूपः समूह इत्यर्थः । क्रमिकाणां व्यापारानां समूहे बुद्धिपरि-
 ल्पितमेकत्वमाश्रित्य एतदव्यवहार इति भावः ।

तार्किकमते स्वरूपसम्बन्धविशेषस्याश्रयत्वस्याश्रयरूपतया नानात्वादत आह-
 तत्तच्छब्दिकरूपमिति । अस्मद्बोधमरूपमित्यर्थः । सतैव पदायां इति वैशेषिकपरिभा-
 षामूर्तीकृत्याश्रयत्वस्याश्रयत्वस्वरूपत्वस्वीकारे स्वस्वैव धर्मत्वं धर्मित्वं वेद्यनुभावि-
 र्दम् । तार्किकैरपि श्रियत्वप्रतिशोगित्वादीनामतिरिक्तस्वीकारेण सतैवेति निय-
 माभावाच्च । अस्तु वा आश्रयत्वं जातिः, यथा एतस्मिन् घटे मृदे घटान्तरे फलत्व-
 पतित्वात् । व्यक्त्यन्तरे आश्रयत्वस्यावस्थानसम्भवात् । जननेन यत् प्राप्यते वा सा
 जातिरिति माप्यमते जातेरित्यत्वमिति नियमाभावाच्च । किञ्चाहृतिरेव शब्दार्थ-
 इति मते अभावत्वगगनत्वादिभ्यो जातिरेव । यथा धरत्वज्ञानिनेकघटदर्शनादेव
 बालैर्निर्धीयते । प्रमाश्रयत्वेऽपि अनयोः कर्तृकर्मणो प्रतीतेः सम्भवादित्यत्रान्वयः ।
 आश्रेयादिति । कर्मादिक्रमन्तरा व्यापाराद्यसम्भवात् ।

ननु शाब्दिकमते आदेशानामेव वाचकतया लकाराणां कथं वाचकनेत्यन आह-
 बोधकत्वरूपमिति । तत्रान्वयानिन्वेन निवादिष्यान्निन्वेन तार्किकमते शङ्कते- *नप-
 ति* । *अयोगादिति* । तत्रैरपि व्यापारविशेषादिति भावः । *अथेति* । मण्ड-
 नमिश्रमते फलमात्रं धाम्बन्धं, भावनाऽऽख्यानाय । आख्यातायं भावनाश्रयत्वादेव
 कर्तृत्वम् । *कृत्यामप्येति* । तथापि कथादिपदस्य कर्तृत्वादिपरत्वापत्तौ व्यापारत्वात्
 कर्तृत्वपत्तेरिति भावः । ननु तत्र "कर्त्तरि कृत्" इति सूत्रं मानमत आह- *रः कर्मणी

त्यनेनेति* । तत एव कर्त्रादिपश्यानुरोधेरिति भावः । अलन्धलाभो योगः, लन्धस्य परिपालनं धेमः ।

ननु पाचको देवदत्त इत्यदिसामानाधिकरणानुरोधान् कर्तृवाचकत्वमित्याह-
चेराह-#अपिचेति* । पचायंक्त्ववादिनो नैवापिकाधिराकृत्य मीमांसकमतं दूयदति-
#मीमांसकानामिति* । #दृदादिवदिति* । यथा कृदादौ भावनाऽक्षिप्यते, तथेहास्त्विति
भावः । तथासति आधेपलन्त्ये सति न स्यादिति प्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । #आ-
क्षिप्तव्यनेरिति* । जातिनास्त्वितिनामाधेपेण व्यक्तेषोधात् । #कर्तुरपीति* । पचती-
त्यस्य पाचक इति विवरणात् ततः विवरणम् ।

नन्वेवं सर्वत्र विवरणस्य शक्तिप्राहकत्वोच्छेद इत्यरचेराह-#विद्येति* । #अभेदा-
न्वयेति* । अन्यथान्यस्मिन्नपि पचति देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तेरिति भावः ।
#तद्यत्र नास्तीति* । कर्तृवाचकत्वसाधकं सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । #इत्यादाव-
पीति* । तस्मात्प्रामाण्यार्थत्वं योनांमार्थयोश्च साक्षाद्भेदातिक्रमस्यन्येनान्वयो नास्ती-
त्येव परेषां निषेध इति भावः । #पिङ्गाश्यादोति* । पिङ्गे अक्षिणी यस्या इति पृथगन्तेन
विषे "अनेकमन्यपदार्थं" इत्यनेन पृथग्यंसमासविधानात्पिङ्गाक्षिसम्यन्धि इत्येवार्थः
स्यादतो गवादिसामानाधिकरणानुरोधत्सम्बन्धाक्षिसम्यन्धिसमासार्थसिद्धान्ता-
सङ्गतिः । आधेपितं सम्यन्धिननादायेव सामानाधिकरण्यसम्भवादिति भावः । #पृथ-
यं एवेति* । अन्यपदार्थं इत्यत्र पदं सुगृहीतम् । पदं च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादन्य-
विभक्त्यर्थं इति लभ्यते इति भावः । #द्रव्यानुक्तेरिति* । एतच्च । उच्छेदापत्तिरित्यत्र
हेतुः । #अल्पस्येति* । तन्मते जातिरेव शब्दार्थत्वात्स्ववाक्योपात्तद्रव्ये गवि षक-
रीत्या आधेपेण इदं तिष्ठो वाचकत्वाभिधानम् । #फले प्रतीति* । एतच्च कर्तृप्रत्य-
यस्थले । पक इत्यादौ तु व्यापारं प्रति फलस्यैव प्राधान्यम् । एतदर्थमेव फलव्यापा-
रयोः शृणु शक्तिरका, ननु फलावच्छिन्ने व्यापारः । #कर्तरीति* । विशेषणमित्यनुप-
ज्यते । #समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन शब्दान्तरानुमन्धानप्रयुक्तलाघवं दर्शित-
तम् । #तथाचेति* । कर्त्राद्युपस्थितिविषयतया कर्त्रादौ, तत्र प्रकारतया संख्याबोधः ।
#इतराविशेषणत्व्येति* । इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य विशेषणत्वात् तत्र संख्यान्वयः ।
#इदमपि-#कार्यकारणभावलाघवमपि । #तच्च-#धातोरिति पदं च । #तत्रैव = व्यापारे
एव । #तदन्वयः = कालान्वयः । #कर्तृकर्मणोरेवेति* । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति
भावः । #प्रयोगापत्तिरिति* । फलरूपव्यापारस्य वृत्तमानत्वादिति भावः । वचनवि-
रोधमुक्त्वा युक्तिविरोधमन्याह-#अपिचेति* । तमित्यादि कर्माध्याहारे दोषमाह-
#भाष्यमिद्वेति* । भाष्यसिद्धलौकिकैकवाक्यतत्त्वर्थः । "एकतिङ् वाक्यम्" इति वा-
चिकं तु निवानमात्रविषयकमिति भावः । यद्यपि तिङ्तद्वये एकवाक्यताभावादेव
निवानाप्राप्तवन्निर्ग्रहण व्यर्थमित्युक्तं भाष्ये, तथापि पचितभवतीत्यत्र पाको भव-
तान्वयादेकवाक्यता भाष्ये एव स्वीकृतेति भावः । किञ्च भिन्नवाक्यतां स्वीकृत्य
निवाह-पि न-व्याहारम्यामावचिकतयाऽप्राप्तोर्देवदत्तोऽन्वेहात्यत्र कदाचिन् द्वितीया-
पि स्यादिति बोध्यम् । वाक्यायस्य कमत्वात् द्वितीयेति असम्भवदुक्तिरत्वादन्यत्र
निराकृतम् । अध्याहार युक्तिविरोधमन्याह-#उत्कटेति* । 'पदय देवदत्तो गायति'
इत्यादावस्मन्मते अध्याहारादिना निवाहः सम्भवति । ताकिकाणां तु शृणु देवदत्तो
गायतीति तरेव । फले कर्तुरन्वयवारागपाह-#भावनात्वावच्छिन्नेत्यादि* ।

ननु नाशरूपव्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगात्प्रतिरत आह—४४६
 नश्यतीत्यप्रापीति* । ननु नाशमामयो नाशोत्पादको व्यापारः, तस्य घटादावभावात्
 घटादेः कर्तृत्वानापत्तिरत आह—*प्रतियोगित्वमहिनेति* । समानदेशकालवृत्तित्वम
 म्यन्धेन नाशमामपिविशिष्टप्रतियोगित्वमित्यर्थः । नातो मुद्गरप्रभेपादिरूपव्यापारमा-
 दाय देवदत्तो नश्यतीति प्रयोगः । यद्यपि प्रागभावात्तु चर्मोऽपि कपालादिवृत्तिरेव, न
 घटादिवृत्तिः, तथापि प्रतियोगित्वरूपव्यापारो घटादावस्त्येव । *तदत्यये इति* । सा-
 मधोरूपविशेषणाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति भावः । एवं चोक्तदोषवारणाय उ-
 त्पक्षेपस्याख्यातायत्वमिति तार्किकोक्तं नादर्शय्यम् । *ज्ञानेच्छादीति* । अत्र कल्पता
 घटः सम्बन्धो विषयता । अत एव फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वात्मकर्मकत्वम् ।

ननु मनोयोगादिरूपव्यापाराभावादीश्वरो जानातीति प्रयोगानापत्तिरत आह—
 अन्तत आश्रयनैवेति । यद्यपि व्यापारसमुदायत्वरूपक्रियात्वमाश्रयताया न संभ-
 वति; तथापि 'तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रिया' इत्यादि वक्ष्यमाणरीत्याप्रापि आरोपो
 बोध्यः । *फले तदिति* । अत्र तद् परस्मैपदिभ्य उत्पन्न उपमर्गप्रयुक्तश्च प्राङ् ।
 तेन पृथगे निविशते इत्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि शवाद्यभावेऽपि लिङ्गादौ कर्तृबोधः ।
 गच्छ इत्यादौ च विशाद्यभावेऽपि कर्तृबोध इति तुल्यत्वादिनिगमनाविरहाच्छवादीनां
 वाचकत्वं संभवति, तथापि गच्छेत्स्यादौ 'यः शिष्यतः' इति न्यायेन बोधातिवादीनामेव
 वाचकत्वम् । यद्यपि नित्यशब्ददर्शने गच्छेत्येव बोधकम्, तथापि प्रक्रियादेशमादायैवात्र
 सर्वो व्यवहारः । यदुचिणादीनामपि ऋचिष्काभाश्रयबोधकत्वं नास्तीत्याशङ्कते—*नन्वे-
 वमिति* । *मामान्यविशेषज्ञानेति* । तच्च 'अवस्त्वियाम्' इत्यादिनोक्तम् । *मार्बधा
 तुकेति* । तेन समते इत्यादेर्निरासः । भावसाधारणो विधिः भावकर्मसाधारण्येन विहि-
 तः "सावंधातुके यत्" इत्यादि । *प्रामाकरादीन्प्रति* । तन्मते फलानुकूलो व्यापारो
 धात्वर्थः । कृतिरूपा भावना आख्यातायः । साऽपि लिङ्गादीनामेव वाच्या । तथाहि
 भावनानामप्रभृत्यनुकूलो व्यापारः । प्रवर्तकत्वं च लिङ् स्तोद् तस्यादीनामेवेति भावः ।

अत्र मीमांसका—धातुना सिद्धो भावो दानपागादिरुच्यते । तद्वत्साध्यत्वं तु मा-
 क्ख्यातेनोच्यते इत्याख्यातायो भावना । तदाहुः—धात्वर्थेऽप्यतिरेकेण यद्यप्येवान् उच्यते,
 तथापि सर्वसाधारणरूपेणैवाभिधीयते इति वदन् एव भावना । पचतीत्यस्य पाके प-
 चतीतिप्रतीत्या यन्नस्य धात्वर्थत्वाभावात् तयो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वस्यैव भावना,
 तस्याश्च साध्यत्वरूपत्वेन भानस्य पर्वताः सन्तीत्यादौ शाब्दिकैरपि स्वीकारादिरुच्यते ।

सा धेयं सर्वाख्यातवाच्या अर्थमावनेत्युच्यते इति वदन्ति, तान् नृपयति—*व्या-
 पारो भावनेति* । धात्वर्थस्य सिद्धरूपत्वाभावाद् व्यापार एव भावनेति भावः । भा-
 वना मकर्मिकैव क्रियात्वं कर्मिकरूपीति । भेदे म्यपि साध्यत्वाविशेषाद्वावनाऽप्या-
 पारयोरभेद इति पुनरात्र । *अयन्नानाम्—यन्नभिन्नानाम् । भावनाशब्देन यद्यस्यैव
 शाश्वतमेव प्रसिद्धतया पृष्कारादिसंश्लेषार्थं व्यापार इत्युक्तमिति भावः । *नचैरमि-
 ति* । व्यापारस्यस्योपाधिभेदेन शक्यताच्छेदकत्वमामभवान् पृष्कारस्वादीनां धान-
 मुगतस्यान् फलानुकूलो यव एव धात्वर्थः । कृत्विष्वं शक्यताच्छेदकमित्यर्थः । एतच्च
 च तेषां मतम् । व्यापारो धात्वर्थः, कृतिरारूपायानार्थे इति तु तेषां सिद्धान्तः । अत
 एव त्रैयाविद्यमनमित्यपदाय शान्तिरित्युक्तम् । नवादिक्कल्पने विवक्षिते त्रिविधं व्या-

व्यापारवाचित्वलाभादिनि भावः । *वेधव्यापारमिति* । अत एव उच्यते । *अपरक-
 पारेति* । पराभिमतभावनारूपव्यापारव्यापि लाभादित्यर्थः । *मौलमकोर्षं शक्य-
 मिति* । "प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति व्यापविरोधरूपमित्यर्थः । *अस्याधिकारी* ।
 "अहमया एकहायन्या पित्रास्या गवा सोमं ऋगीति" इत्यत्र कारकाणां क्रियैतान्ता
 दृश्या ऋगीति एकहायन्या ऋगीतातोत्वारिकमेव पृथगेवात्ययः । परवात् वा इत्य-
 सा एकहायनीत्यादिको मानसोऽभेदबोधः । *उच्यमायेति* । क्रियायोग एव कार-
 संज्ञाविधानात् । *सम्बन्धमात्रमिति* । भावार्थाधिकरणे "ज्योतिषोनेन स्वर्गोने
 यनेत" इत्युदाहृत्य भद्रपादैः सिद्धान्तितमाख्यातार्थभावनायां स्वर्गोनेनेत्यत्र
 स्वर्ग एव फलत्वेन संबध्यते, न तु धात्वर्थो यागः । तस्यापुण्यरूपत्वेनाहृत्कारणम् ।
 नच स्वर्गस्य भिन्नवाक्योपात्तत्वादाख्यातरूपसमानरूपरदभुनेरेव शक्तिरित्यतः ।
 सर्वत्रैव हि धात्वर्थभावनाया सम्बन्धसामान्यनेव धृत्वा प्रस्थाप्यते, । तत्र सम्बन्ध-
 सामान्यस्य पूर्वोऽन्वयसम्बन्धविशेषस्तस्य निरूपे बोधने तु धृतेः सामर्थ्यं बाधे ।
 यथा पद्यतोत्पन्न पाकमन्वन्धिनी भारनेत्येव औतोऽर्थः । पाकानुपपन्नयवोतेषु
 पशुचान्मांसो बोधः । अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः । स्वर्गे
 मेनेत्यत्र तु यागस्य मानस्यः पार्थिकः करणत्वबोधः । *उच्यन्ते इति* । *किं ह्ये-
 तद्व्यादिस्यते एव प्रवर्तकत्वादिपतीत्या तेषामेव भावना बाध्यतेत्यतः । *वि-
 यमाणस्यापीति* । उक्तविवरणाद्भावनाया बाध्यत्वमावश्यकम् । तत्र बाध्यत्व-
 कर्तृवाचकत्वापरिनेषादातोरेवाधो भावनेति भावः ।

ननु यदि कर्तुराख्यातार्थत्वं स्यात्तदैवोक्तयुक्त्या भावनाधात्वर्थं स्यात्, तर्हि
 न । कर्तुरे शक्यौ अनन्तव्यापाररूपकर्तृत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे मौलवदित्याह
 नधैवमिति । असिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणनिष्पन्नस्य करणत्वमभावात्
 दोनां तु साभाल् करणत्वं न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काद्यादिनाश्रयात् उच्यते
 इति । *शक्यतावच्छेदकरूपेणैवेति* । तर्हि प्रवाहत्वमातोऽयं प्रवाहत्वेत्येव रूपं तेषां
 बोधात् शैत्यपावक्त्वादीनां प्रतीतिरिति भावः । *न नैयायिकादीनामिति* । *अप-
 स्यति वदनम्* इत्यत्र कचत्वादिना बोधे राहुत्वादिप्रकारकबोधोधाभावात् शक्यता-
 पक्षेरिति भावः । *विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानामिति* । व्याकरणाभिदेन देह-
 द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादीन् कर्मत्वादिगर्भैरेव बोधयितुमिच्छता षट् कर्मत्वनिर्णय-
 युक्तम् । प्रथोऽर्थेन च व्याकरणलभ्यज्ञेनार्थमनुसन्धाय षटीया कर्मत्वत्वात्पद-
 तस्य तद्भास्यं साकाङ्क्षमेवेति भावः । एवप्रकारिकापि व्युत्पत्तिर्वाङ्मयव्युत्पत्ति-
 तमिव भवतीत्यभिप्रेत्य विपर्ययेणापोत्यपि शक्यं उक्तं, व्याकरणाभ्युत्पत्ति-
 रीतव्युत्पत्तिमनामित्यथ । *नन्विराकाङ्क्षमेवेति* । षटीया कर्मतेति बोधे
 ह्यमेवेत्यर्थः । यस्य परस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्ययः ।

विनापि धर्मादौ...
 व्युत्पत्त्यनुसारित्वे सत्यपि । *भाहुरीतिरिति* । कर्तादिना
 क्ते । *तथात्वापत्तौ* = भावनाधोपात्तौ ।

ज्योतिष्टोमे ध्यये रथन्तरमुत्तरयोगापतीति ऋचाङ्गात्रुविशेषो रथन्तरं तत्र "न अभि-
 त्यागुरनो नुमः" इति ऋक् "रथन्तरं साम्नो योनिस्तदुत्तरं चत्वामिद्धि इवान्" इ-
 त्यादिना ऋचस्मन्ति । तत्र रथन्तरं साम गोयम् । उत्तराशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वा उक्त-
 संज्ञकग्रन्थे पद्यमानरूत्वेन रथन्तरं मेघं उत्तराग्रन्थे हि सर्वेषां साम्नां योनिमुत्तरा-
 ऋचं विनिष्य सन्तीति सिद्धान्तः । *तद्व्यतिरेकेण* । क्रियाव्यतिरेकेण । आदुरित्य-
 स्वरसन्तु क्रियारहितमपि स्वया पृथितव्यमित्यादि वाक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं इतिना-
 याक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ॥

इति गर्भितक्रियं पिण्डीमित्येतदपि वाक्यमिति तदर्थः । *इति महानपवदिति* ।
 अत्र वृत्त्यर्थस्य महानपमाहृदयस्य पूर्वतेऽन्वयः । स चायुक्तः क्रियामाहृदये एव वति
 विधानादिति भावः । अत एव भवितुमर्हतीति अप्राप्याद्विपते इति प्रामाणिकः ।
 वस्तुतस्तु "तत्र तस्येव" इति सूत्रं क्रियामाहृदये वतिविधानार्थमिति ध्येयम् । *रूप-
 कल्पनेति* । पुन्येभ्यः रूपद्वयति इति पदाध्याहारोऽपि तत्र ध्यर्थः स्यादित्यर्थः । *रूप-
 पूर्वाति* । अत्र कर्मणोऽविरक्षया भावे क्तः । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पश्चात्कारि-
 कर्मयोगः । आदुरित्यस्वरसन्तु "द्विर्वचनेऽचि" इति निर्देशादेव साध्यावस्यक्रियाया
 अपिग्रहणम् । "संख्यायाः क्रियाध्यावृत्ति" इति सूत्रे क्रियापदं तुत्तार्थमिति ।

ये तु भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । अत एव "उपपदमिति" इति सूत्रे अति-
 ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समाप्तनिषेधः कलमित्युक्तो नैत-
 दिक्रियासाधीति उक्तं भाष्ये इत्याहुः । *भेद्यनेदकेति* । विशेष्यविशेषणयोः परस्पर-
 सम्बन्धयोर्भाष्ये यादृशानुपूर्व्यां साधुत्वं सूत्रकारादिभिर्दत्तं स तत्र साधुः । शोभस्व-
 साधुसंज्ञादपि जायते परेत्यर्थः । *ध्रुव्या - आख्यातध्रुव्या । प्रकरणान्* = तत्र तु प्र-
 करणपादान्, ऋत्वर्यस्ये सति अकृतवदने क्रमोर्भोगुण्यम् । पुरुषार्थस्ये तु पुरुषस्य प्रक-
 वायः । *जज्ञम्बमान* = जम्बया विदारितमुक्तः । *अत्र विधिर्दिति* । यथा र्थ
 मन्त्रप्रकरणान् ऋत्वर्यं सधेत्यर्थः ।

इति धात्वाख्यातापनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अत्र केचित्कालं क्रियात्मकमाहुः । अग्रे क्षणममूहमाहुः । तन्त्रान्तरप्रणेतारस्य
 अहमितिर्षं कालमाहुस्त्वस्मिन्निमित्तं तस्यै वचमानकालस्य प्रत्ययेण निवृत्तमुदाहर-
 त्वादनुमानमन्यन्वमाह - *प्राशङ्गापरिसमाप्तत्वमिति* । अधिष्ठावणान्ते इत्येतेषु
 स्यन्त मन्त्र इत्यस्य विग्रहणम् । *तस्मिन्* = वचमानत्वमस्ति । एतच्च लक्षणं
 क्रियाहालयाः इत्यमत्र तयोर्भं नु प्राशङ्गापरिसमाप्तक्रियोपलभित्वं वचमानत्व
 मिति वा-यम् । क्रियानेदाय कालस्य इति भाष्ये कालस्य क्रियाभेदकत्वकाभात् ।
 तनु व्यापसममूदाय क्रियाः । भास्मान्तात्वादी च स्थितिरूपो क्रिया एकविधा ।
 यथाहि पश्यादी प्रकाशानामाशयाना तेषु-यथात्मसमूदायस्य भवति क्रियात्वम् ।
 तथाप्राशङ्गापरिसमाप्तत्वात् तदस्यैव इत्यामाहुमाह - *तत्तत्कालिकानामिति* ।
 तथा क्रिया हि विश्वशक्त्यात्पश्यादीनामुदायमात्रा तस्याहचत्वात्पर्यन्तानि क्रियात्रामपि
 वचमानत्वमिति भावः । *निवृत्तं परिहृणमिति* । क्रियाया कालस्यमभिप्रेत्येदम् ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

भेदान्धोत्पान्माव इति । अयन्माव-भेदः सान्भ्यमिति पठे भेदवदर्थप्रतिपाद-
कत्वमेवकार्याभावसान्भ्यम् । संसर्गस्तु-भेदाविनामृतत्वाद्गुणैः । स्वत्वसनानाधि-
करणो राजमिन्स्त्वानिकभेदो हि राजसंसर्गव्याप्यः । तथा चादुनीपदानसंसर्गको यो
भेदस्तद्वृत्तोर्धस्य प्रतिपादनमेकार्याभावः । *उत्तरकालमिति* । पुरयगतराजसन्व-
न्धस्य राजमिन्स्त्वानिकभेदव्याप्यत्वादिति भावः ।

विनिगमनाविरहमिति । उत्तरात्योभयोः स्मरतिपततया विनिगमनाविरहाद्यौ-
गपद्येनोपस्थितयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भावः । *अस्त्वानिकेऽपीति* । केवलभेदवधे
इत्यादिभेदसंसर्गो दृष्टेऽपि साहित्यविशेषस्यैव प्रतीतिरिति वदन्ति । *राजः पदार्थक्रे-
तत्वादिति* । लक्षणाया राजसन्धन्धनः पदार्थत्वात् । *रथकारेति* । क्षत्रियाद्वैश्याया-
मुत्पादितो माहिष्यः वैश्याच्छूद्राणां करिणो भवन्ति । माहिष्यात्करिणानुत्पन्नो रथ-
कारः । *अर्थवत्वानावेनेति* । वृत्त्योपस्थापकत्वानावेनेत्यर्थः । *सनवापेनेति* । पदानां
ममवापसन्धन्धेनाकारावृत्तेः । *वपट्कर्तुः प्रयमनस इति* । अत्र वपट्कर्तुर्मस्य प्र-
यमनमिति नाथं, एकवदोपाचयोरमस्यनापन्ययोः परस्परमुद्देशविषयभावासम्भवात् ।
किन्तु प्रयमनस इति स्तुदितस्यैव विधिः प्रापन्यस्येत्यपीलानः । एवं च दवैकस्मि-
न्नाथे वपट्कारनिनिचकं प्रातं सनाख्यापान्यस्य च सोमनसं प्रातम्, तत्र प्रयमं
वपट्कर्तव्यं मस्येत् । तथा च जैमिनिशाल्यापनान्यां सुप्रितम्-“वपट्कारोऽत्र मस्येत्”
इति । *अङ्गैः स्वित्कृतमिति* । पशुयोगे हृदयस्याथे वरति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस
इत्येवमादिना एकादशादानहानानवदानेन यागमभिधाय ‘अङ्गैः स्वित्कृतं यजति’ इत्यु-
क्तम्, तत्र प्रकृतैरेव येन केनचिद्गोत्रं त्रिस्वित्कृतं इति नाथः । *अङ्गैरिति* ।
सनस्तस्यैकवदत्वेनोद्देशविषयभावासम्भवात् । किन्तु ‘नाशपोरवरति शिरसा’ इत्यने-
नाङ्गवपत्त्वावदाननिषेधात्तैरेवांगैः स्वित्कृतं यजति इति । *निपादस्यपठेति* ।
स्मरतिः स्वान्निपादस्वार्ता स्मरतिदवेति कर्मधारयः । न पद्योत्तरयः । पूर्व-
पदस्य सन्धन्धनि लक्षणाप्रसङ्गात् ।

इति समासशक्तिनिर्णयः ।

अथ शक्तिनिरूपणम् ।

दृष्टत्वादिति । प्रवाहत्वेन रूपेण तारन्यापि बोधः । प्रवाहत्वमेव च तत्रारोहि-
तम् । अत एव महाशब्दस्य प्रवाहं प्रमिदृत्वान्मुः-त्वं तौग्वप्रमिदृत्वाद्गौगत्वम् ।
नवाव्यवहितोत्तरत्वेति । शक्ति इत्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरशब्दबोधं प्रति शक्तिवन्धो
पस्थिति कारणमिति शक्त्यर्थं *हस्तिनको* । हस्तिनि पन्ता माधुमन्नुमाना ५००
स्कुन्वा *नेमाधुष्विति* । अमाधुमन्नुमन्नेमाधु एव स्कुन्वा मन्ने बोधका इत्य-
थ । अन्यकृताननाधुमन्नाता निमित्तगतपत्वेन व्याख्यातत्वात् । *अमाधुमन्नुमानेन इ-
त्यभ्रमपादया तु अमाधुमानेव शब्दाया बोधकत्व कथ्यते एव च ने अमाधुव माधुमन्नु-
मानेन माधुमन्नुमानेन व्याख्येयम् । *नाशान्यनुगम्येति* । अश्रममा शब्दे
संभेदेष्विवावृत्ता शब्दाथस्य प्रकाशका इत्यर्थः । *न शिष्टमिति* । इवगच्छो भिन्नजन-
साधव पथ्याया इव साधव शिष्टानुगम्यन्ते इत्यर्थः । *नपन इति* । नापि स्कुन्निगा

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

•स्यस्वयुञ्जेति• । स्वं धातुः स्वार्थो यत्कृतमपवा स्वयुञ्जनिरातायो यत्कृतमित्यर्थः । •अनुदुः पचतीति• । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वानावात् द्वितीया । •चतुर्विधरते इति• । नानाख्यातोपसर्गदिनात्तमेदात् विशेषनसंभवात् इति अच्यतोत्पादौ उपसर्गाणां प्रकरादिघोतकत्वं प्रतिष्ठेते इत्यत्र तु घातोर्गतिनिवृत्तिवाचकतया प्रसङ्गस्यैवातिरथ्यं इति ऋचिद्वाचकत्वमर्थात्पर्यः । यद्युपसर्गाणां घोतकत्वं घातनां वाचकत्वं नित्यत्र न लाबन्, तयान्येभ्य उपसर्गस्य घातुर्भेदानर्थमेदात् ऋचिदुत्पत्तौ क्त्वाप्रघोतकत्वेन । अत एवोक्तं हरिना-स्यादिभिः केवर्त्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानादिविधा तदनां प्रादिरच्यते इति प्रतिष्ठेते इत्यत्र “घातनामनेकार्थत्वाद्” गतिर्गर्थाः । तत्रापि प्रसङ्गस्य घोतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति दिनातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

•मीमांसकादीनां भ्रममिति• । कृतद्वित्वादिवाचित्वं नवतीति इत्याकारकमीमांसान्नात्रमनित्यर्थः । •सन्धन्विभिष्ट इति• । ‘राजदुर’ इतिप्रयोगे राजसन्धन्वस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाच्चित्वात् । •पक्षभेदेनेति• । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । •अङ्गवत्त्वमिति• । अत्रान्प्रत्ययकप्रत्ययार्थस्य “गोत्रं च चरुंरसह” इति जातिवाचित्वा इदमापदस्येदादिन उदात्त इत्यर्थः । •जातिविभेदेनेति• । कृष्णसंस्करणोदिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिषाया जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुदिः कृष्णसंज्ञां गुणस्यैवेति, ननु सन्धन्वस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽप्यमिति प्रतीत्या भेदसन्धन्वेन सन्धन्वार्थेनेति भेदपक्षे न सन्धवतीति । वस्तुतस्तु राजदुरपत्वमित्यत्र राजदुरसन्धन्वस्यैव सक्षपतावाचोदकत्वमनुभवमिदम् । पावकराजदुरपादिशब्दप्रयोगे पाकराजसन्धन्वावच्छिन्नस्यैव पुरस्य प्रतीत्या सन्धन्वस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाच्चित्वात् । सतो भावः सचेति । अत्र सन्धन्वोः सन्धन्वस्याज्यनिवारणाच्चातिग्व भावप्रत्ययार्थः । •सन्धन्विभेदादिति• ।

अयन्मात्र-परब्रह्मवनावा महासत्ताया जातिर्केव । सा च सन्धन्विभेदां गवादीनां भेदाद्भिद्यमाना उपचारितमेदात् गोत्वादिजातिरच्यते, तस्यां ब्रह्मसत्तायामेव सर्वे गव्या वाचकत्वेन व्यवस्थिता । जनावस्यापि बुध्याकारेणानुगमनात्तदासत्तया न विभोग । सन् एव प्रातिपदिकार्थः सचेत्युच्यते । एवं क्रियान्वरि उपाधिभेदेन मित्रा महाननेव धातुवाच्या सा च जातिः सिद्धत्वनाध्यत्वस्योपाधिभेदेन निघने । मेव सत्रा महान्तिद्युच्यते । पतोर्गतिरिवनं पत्य गुण्येति गुणगव्येन धर्मनाशुच्यते । लोके गुणगव्येन परमन्त्र उच्यते । एवं च ज्ञान्यादीनामपि गुणत्वान्वयप्रत्यया धत्वमिदं अत एवोक्तं भाष्यकृताः ‘अन्वो हि वाग्वत्वं गुण इत्यत्र पुरत्वम्’ इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः

शब्दमज्ञेति चोच्यते । *दुर्गात्मने*—अप्रतिहतेच्छाय । *तदेव*—ग्रहैव । *प्रक्रियां-
शस्त्वविधेति* । तदुक्तं हरिणा—

व्यवहाराय नान्यन्ते शास्त्रार्थप्रक्रियां यत्रः । इति ।

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमनुष्ठानं व्युत्पादनायैव । अतो न शास्त्राणि तत्त्वं वक्तुं
पारयन्तीति तदर्थः । तस्मादविद्यैव शास्त्रेषु प्रक्रियामेदोपवर्णते इत्याह—शास्त्रेषु
प्रक्रियामेदंरिति* ।

नन्वेवमविद्योपदर्शकशास्त्रप्रक्रियाध्वनं प्रेक्षावजामुनेसगीषं स्यादिति चेद् ? अत्रो-
क्तं हरिणा—

सनागमविकल्पात् स्वयं विद्योपवर्तेते ॥ इति ।

अविद्योपनर्देन सागमविकल्परहिता शास्त्रप्रक्रियाव्यवस्थानुष्ठाविद्या प्रगटी म-
वति । एवं चाविद्यं विद्योनाय इति तदर्थः । यथा कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं कारणं
स्वप्नान्नात्मवशाने सत्याविनंशति, एवमविद्याविलसे सति विद्या साविनंशतीति
तदारायः । *सनागम*—व्युत्पत्तिः ।

इति श्रीनरेवीदुत्तात्मवशानसेवकश्रियार्थीउद्भववाचाप्यं—कृष्णनिब्रह्मा

वैद्याकरनृपगव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

शोपनामकश्रीसुदीशर्ममैत्रिष्ठपनीषिणा सङ्गृहीतः—

तिङ्गर्थवादसारः ।

वागीं प्रगम्य शिरसि प्रणिवाप पाणो धीपागिनिप्रमुखमुख्यवचो विचिन्त्य ।
आक्षिप्य तार्किकमत्रं च सत्रेमिनीपमाख्यातवाच्यमनुवप्सि ययामनीपम् ॥ १ ॥
अथ धातूनां फलव्यापारयोरारुपानस्य कर्तृकर्मणोः संख्याकालयोश्च शक्तिः । तत्र
व्यापाराश्रय. कर्ता फलाश्रयः कर्म फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्येनानन्यलभ्याश्रयमात्र-
माख्यातनाम्यम् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तत्तच्छक्तिविशेषरूपमखण्डभूतम् । क-
र्त्तृप्रत्ययविशेषायां कर्त्ता व्यापारस्य विशेषणम् कर्मप्रत्ययविशेषायां कर्म फलस्य विने-
र्णं, संख्या च यथाविवक्षं कर्त्तृकर्मणोर्विशेषणम् । कालस्तु सर्वथा व्यापारस्यैव विशेष-
णम् । तथा च क्षेत्रस्तण्डुलं पवतीत्यादिवाक्यतस्तण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविचिञ्चिति-
जनको वर्त्तमानकालिक एकरवविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापार इत्यादिरीत्या बोधः ।
क्षेत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादितस्तु एकरवविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिजनको वर्त्त-
मानकालिक एकरवविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापार इत्यादिरीत्या प्राचीन्वैया-
करणमते बोधः ।

नवीनवैयाकरणमते तु—एकरवविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिवर्त्तमानकालिकव्यापा-
रजन्या एकरवविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविचिञ्चितिरित्यादिरीत्या फलविशेष्यको
बोधः । तेषां मते “सुप आत्मनः क्यच्” इति सूत्रभाष्यानुरोधेन धातोः कचे व्यापारे
च खण्डनाः शक्तिस्वीकारेण विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादिति सिद्धान्तः ॥

अत्र नैयायिकाः—यटनाश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्राख्यातस्य क्षाधावनन्तानां यत्नानां
शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवाद्यत्नत्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे च क्षाधात्पवतीत्यस्य
पाकं करोतीति विवरणदर्शनेन पच्यधानुप्रतिपाद्यस्य पाकशब्देनाख्यातप्रतिपाद्यस्य
यत्नार्थकेन करोतिना विवरणेन विवियमाणस्याप्याख्यातस्य यत्नार्थकत्वावश्यक-
त्वाच्च । कर्तुः समभिव्याहृतप्रथमान्तपदेनाश्रयेण वा साभाष्वानन्दलभ्ययत्न एव
शक्तिः । “प्रवृत्तिप्रत्ययौ सहायं भूतस्तयोः प्रत्ययार्थं. प्रधानम्” इति न्यायानुरोधेन
प्रत्ययार्थं यत्ने प्रवृत्त्यर्थो व्यापारो विशेषणम् । प्रत्ययार्थो यत्नः संख्या चाश्रयादि-
लभ्ये प्रथमान्तार्थे विशेषणम् । तथा च ‘क्षेत्रस्तण्डुलं पवति’ इत्यादिवाक्यतस्त-
ण्डुलनिरूपिताश्रयतावृत्तिविलक्ष्यणुद्गुलव्यापारानुद्गुलयत्नत्वानेकत्वविशिष्टत्वेन इति
प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध इत्याह ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—शक्तिपाहकशिरोमणिभूतेन व्याकरणेन बोधिताया कर्त्तरि लका-
रशक्तेस्त्यागे को हेतु । तथाहि ‘ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति सूत्रं कर्त्तरि
लकारशक्तिं प्राहयति । तत्र हि “कर्त्तरि कृत्” इत्यनश्चकारेण कर्मरौन्यनुकूप्यते बोध-
कतारूपा तिवादिशक्तिः तन्व्यातिव्येन कल्पिते लकारे परिकल्प्य लकाराः कर्मणि

तित्थंवाद्सारः ।

कश्चि एतेन विधीयते । मद्यारविमगादिदिवा कर्महरनादिषोचकात् ।
 शमादिविधानम् । न च व्याकरणं न शक्तिमाहम् । कश्चि तु साधुव्यनाश्रय
 वाच्यम् । "नक्षिप्रं व्याकरणं नानेति" नैवाधिकृतोपजनम् । शर्मवि
 म्पारं न साधुव्यम् महानाम्मन्त्रत्वात् "परमनवरितान्वाय व्याकर
 नम्" इतिन्यायभाष्योक्तम् ॥

न च "शुभेवर्षोद्विदचर्तवचने" "मन्त्रो जन्मशालापाम्" इत्यादीं भारव
 निर्देशस्य सूत्रच्छेदोमिदत्वेन एषा देवदत्त इत्यादावनेदान्वदादुरोपे "श
 क्तम्" इत्यत्र कश्चरत्वेन क्लृप्तस्यापि कश्चपदस्योक्तरोत्पा लाप्यरुविनिगन
 भावेन प्रकृतं शब्दाधिकाराद्यप्येते धर्मरत्वे अपि न्यासनानुमानेन न शक्तिमा
 व्याकरणमपि प्रतिशून्यमिति वाच्यम् । कश्चि शक्तिस्वीकारेणुक्तरोत्पा
 त्वस्य शक्यताश्च्छेदकत्वकल्पनेन गौरवानावात् । यो गच्छति जानातोत्पादावग
 त्याश्रये काथयते वा लक्षणायां लक्ष्यताश्च्छेदकत्वस्यैव शक्यताश्च्छेदकत्व
 स्यापि शून्यनि स्वीकारे वाच्यतावाच्य । अन्वृत्तानतिप्रसक्तृचित्तवत्त्वस्याश्च्छेद
 कत्वस्य शून्यमपि सत्वात् । अस्तु वा सम्भवति सर्वो पुरो नावच्छेदकत्वमिति,
 परन्तु यत्र लघुपुस्तकान्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्बु-
 च्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् । प्रकृतं च प्रत्यक्षात्कृतित्वेन बोधः सविशदः धातुव एव
 तदोपात् । शब्दाधिकारस्यानेकनास्ति कल्पनादृष्टित्वेन गौरवनाहतत्वात् । "प्रवो
 गुण" इत्यतोऽत्र इत्यदुत्पत्तेश्च सिद्धे "अन्वृत्तानुत्पन्नस्य" इतिमूयेऽत्र इतिकरणेन श-
 ब्दाधिकारस्य प्रमानसांशत्वसूचनाच्च "नान्ता एव" इति सूत्रमन्ये "न यान्ताये
 प्रकृतनुत्पन्नादन्वृत्तवति, नहि गोधा सर्वात् सर्वादादिर्भवेति" इत्युक्त्या शब्दाधि-
 कारस्यासंलनाच्च ॥ न च नार्थं सर्वथा शब्दाधिकारः किन्तु पूर्वत्र विगिद्यतस्य
 कर्तृपदस्य विधेयत्वात्प्रवृत्तमिति वाच्यम् । एतस्यापि लक्षणानन्तरिनासंभवेनैवमपि
 कश्चि शक्तिरिव पचतिरस्यैव देवदत्त इत्यादावनेदान्वदादुरोपेन कृतः
 कश्चि शक्तिरिव पचतिरस्यैव देवदत्त इत्यादावनेदान्वदादुरोपेन तिगोपि कश्चि शक्ति-
 रावरपको । ननु तिदन्त्यपो न नानेति चेत् कृतादिरपि नेति युक्तम् । कृतादन्तं नानेति
 चेत् स्पष्टादन्तमपि नानेति युक्तम् । युक्तं च तत्र, मन्यथाऽनेनाश्रालापवैगारिपुत्रोत्स-
 वं मन्यनानो नगवान् पानिनिः कश्चोत्पुष्पावरि "एव कर्तनि" इत्यत्र लक्षणाया गते
 पतितत्वेन "स्वापत्ते शब्दप्रयोगे किंनत्ववाक्यं प्रदुर्जनह" इतिन्यायविरोधस्य
 दुर्वारत्वेन "कर्तारि कृत्" इत्यत्रैव नाश्रालापवानुपगृहीतानाथये लक्षणानभिन्त्ये कृता-
 वित्त्वेव द्वापत् कतराति त्यजेत् ॥

किञ्च कथञ्चित्शब्दाधिकारनाधिन्त्यापि लकाराना कृतिवाचकत्वं दुर्वचम्, एव
 न सत्रं पद्य एवम चश्राप दहात्वादीं नानानत्रादीनामपि विवादिबल्लादेन
 भाविनेपन नभ्य कृतिनाश्रदाधारत न चहा गति, तत्रानदत्तपदमन्वय वक्तव्येन
 वा कर्तृवाचकत्वस्यैव स्वदा, अन्वुपगन्ता नानापदोर्भेदस्यैव समानत्वात् नन्व
 च श्रादाका कश्चि शक्ति विवादान् कृतावति वपन्मिति वन्दन्म् स्थान्येव
 चको लाघवाच्चत्वादादीं गौरवादीनि हि तव मनम् अत्र एव राम इ-वात् सुव्रत
 वे शक्तिरित्यादिम्बदापान व्यवहार एव स्थिते विवादान् श्रादाना व म
 तया लिपिभ्यामन्वयं बोधकम्पु लकार एव न च श्रापन् कतरि गच्छे ॥

स्थिते तिष्ठन्ते कथं कृति बोधयेत् “अन्यादज्ञानेकार्थत्वम्” इति न्यायात् ॥
 अथ वैयाकरणोक्तिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति सूत्रे, तर्हि षट् षडेन
 होऽव विष्णोऽव इत्यादिषु “सर्वे सर्वपरादेशाः” इतिन्यायेन परस्फोटो वाचकस्फोटश्च
 सिद्धयेदिति महत्त्वानिश्चम् ॥ किञ्च “युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः” “अस्मद्युक्तम्”
 इति सामानाधिकरणप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था कर्तुर्वाच्यतायां प्रमाणं प्रयुज्यमानाप्र-
 युज्यमानयुष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिर्माश्रित्वे मध्यम इत्याद्यर्थस्तु लक्षणाग्रन्तरेण कर्तुर्म-
 दास्यः । लक्षणायां तु लाघवात्प्रायः ॥ किञ्चाल्पात्तस्य कृतिवाचकत्वेऽभिधानानभि-
 धानव्यवस्थोच्छेदापत्तिस्तथाच चैत्रः पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तिः स्यात् । न च
 “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्यादेः “द्वेरेकयोर्द्विवचनेऽवचने” इत्याद्येकवाक्यतया कर्तृगतै-
 कत्वादिर्लक्षणायामन्येनानभिहितायां तृतीयेत्याद्यर्थोऽपत्तिरिति वाच्यम् । कृतप्रत्ययस्य
 सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन पक्षा देवदत्त इत्यादौ संख्यानभिधानेन तृतीयापत्तेः । न च
 “कर्तृकरणयोः” इत्यत्राऽपि भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य कृतावनभिहितायां तृतीयेत्ये-
 वार्थः । तिष्ठा विद्येप्यतया कृता विशेषणतया च कृतेरभिधानाच्च पचति चैत्र इत्यादौ
 पक्षा चैत्र इत्यादौ च तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । किञ्चैतद्व्यतिरेकेत्यादावपि तन्मते
 करोति कृतिवाचकत्वाविशेषेण धानुना कृतेरभिधानेन तृतीयानुपपत्तेः । “तिष्ठन्कृ-
 दितसमासे” रितिपरिगणनस्य “विद्युत्क्षोऽपि सम्बन्धे स्वर्थे णेमुमसांप्रतम्” “नारद
 इत्यबोधिस” इत्याद्यनुरोधेनोपलक्षणत्वात् । रथो गच्छतीत्यादौ, सङ्ख्यः पच्यते
 स्वयमेवेत्यादौ चापेक्षने रथादौ कृतेर्बाधितत्वेनागत्याऽऽश्रये लक्षणाया अवयवाम्बु-
 प्यवयेन तत्र तिष्ठा कृतेरभिधानेन रथादेस्तृतीयापत्तेश्च “कर्तृकरणयोः” इत्यत्र
 कर्तुर्दस्याश्रयकृत्युभयपरत्वेनानभिहित आश्रयेऽभिहितायां कृता च तृतीयेत्यर्थस्तु
 दुर्बलं इति न तावता रथादेस्तृतीया वारयितुं शक्यते ॥

किञ्च कर्तुर्वाच्यत्वे साकर्थोतिशयद्योतनेऽकर्मकार्थपचतेर्भावे लकारे पच्यते ओदने-
 नेत्यादौ कर्मवद्भावेन ओदनपदादृशितोपापत्तिः । नच ततः परत्वात्तृतीयया भाष्यम् ।
 अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।
 कर्तुः कुत्रापि लक्षात्वाच्यत्वाभावेन “कर्मवत्कर्मणा” इत्यनेन लकारवाच्यत्वेव कर्तुः
 कर्मवद्भाव इत्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाल्पात्तस्य कृतिवाचकत्वे पाचक इत्य-
 स्य पचतीति विवरणं न स्यात् । असमानार्थत्वात् । किञ्च कृतिवाचकत्वे कृतिर्ल-
 क्षणतावच्छेदकमाश्रयत्वमाश्रयत्वत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकं कृतिश्च शक्यतावच्छे-
 दिकेति गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्राश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति
 लाघवम् ॥

किञ्च कृतिवाचकत्वे काष्ण्य ऋक्समानप्रत्ययोपात्तायां कृतावन्यत्र, ऋचिश्च
 रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यावार इति आख्यातानां कालनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेषे
 प्यनाम्यन्वयेन शाब्दबोधं प्रति आख्यातजन्यकृत्युपस्थिति गंतुजन्यवशावासांस्थि-
 तिश्च कारणमिति परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारदिवारणाय वाध्यवहितोत्तरत्वा-
 दिवशेन गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्र व्यापार एव कालान्वयनेक एव कार्यं
 कारणभाव इत्यनित्याश्रयम् । किञ्च कृतिवाचकत्वे आख्यातानां संख्यायां समभि-
 ध्यादुत्पद्यमानाथ पशान्वयाशालवातापमभ्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेषेण
 न्यन्वयेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तवद्वन्वापस्थित कारणत्वम् । नपि “देवदत्तो

भुक्तया प्रवृत्तिः, "चंद्र इय मंत्रो गच्छति" इत्यादौ कल्याणार्थं योराद्यावाप्यंतं प्रवा-
न्यपवारणाद्येतराविशेषगत्यपठितं वाच्यम् । तत्रेतरत्वेन जगतः प्रवेतान्नहृद्गौरवम् ॥
किञ्च यत्नस्यापि व्यापारविशेषरूपतया धानुर्नय क्लमयन्भ्रातृप्राप्त्यात्म्यं ज्ञा-
च्छिरल्पनमयुक्तम् । "अनन्यलभ्यो हि शब्दाद्यं" इति व्यापारः ॥ न च मन्वपि गौरवे

पचतीत्यस्य पार्श्वं करोतीति विवरगानुरोधेनाख्यातस्य वृत्तिराद्यत्त्वमुपेत इति वा-
च्यम् । करोतेत्येतेनार्थकलाया शक्तिद्वैः । कथमन्यथा "रथो गमनं करोति," "वीजेनाद्गुरः
शुभ, इत्याद्युपपद्येत, अद्येतेने रथादौ शृतेषां वाद् ॥ किं चैवं जानानेरिव करोतेरपि कर्त्त-
व्यम् । करोतेत्येतेनार्थकलाया शक्त्या तत्र तत्रोत्पत्त्यनुपपत्त्यापारं लक्षणाभ्युपगमस्य गौरवेर्नय परा-

हन्तव्यः । व्यापारसामान्यार्थकत्वेन यत्नार्थकत्वेन वा प्रवृत्तिभूतेन करोतिना विश्वगमपि
न पचतीत्यादौ तिर्य्यस्य, किन्तु प्रवृत्तिभूतधात्वर्थस्यैव तत्र पाकृताद्यस्य विक्रित्ति-
पटमाश्रायकत्वेन करोतेरिव व्यापारसामान्यार्थकत्वेन धातोर्गद्वयस्योभाभ्यां विवर-
णात् । नचैवं काष्ठैः पाकृ इति न स्यादिति वाच्यम् । करोतिममभिज्ञाद्वृत्तपाकरदस्यैव
कृत्तमिदं प्रदत्तस्य पदमित्युत्तरमपि संगच्छेत । अत एव "कथं ज्ञापनं क्रियावचनाः
पचादय इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति पचति," इति भूवादि-

मूत्रभाष्ये उक्तं संगच्छते ॥
किं च करोतेत्येतेनार्थकत्वे यत्नवाचकत्वाविशेषेण यत्नेरियाकर्मकतापत्तिस्तथाच
ये यतते इतिवदृष्टे करोतीत्यव्यापद्येत । न च करोतेरत्यल्पपुनुरुत्पत्त्येनवाचक-
त्वेन न यत्तिसमरुक्षता न वा क्रियते षटः स्वयमेवेत्यस्यानुपपत्तिः । उत्पत्तेः
संस्थत्यादिति वाच्यम् । एवं सति रथो गमनं करोतीत्याद्यनुपपत्तेः व्यापारा-
त्त्वस्यान्यदवाभ्युपेयत्वेन व्यापारान्तरस्येव यत्नस्यापि वाचकत्व-
युगच्छतां शाब्दिकानां मतादविशेषात् ॥

न च कृधातोः किन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कृतिशब्दाद्यस्यप्रतीतेः करोतेत्येतेनार्थकतोपे-
दिति वाच्यम् । करोतेरेव ननिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कर्मशब्दाच्छप्रत्ययेन निष्प-
प्रयाशब्दाच्च क्रियायाः प्रतीतेस्तदर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् कृतिशब्दाद्यस्यप्रती-
नामनेकार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । किञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्ये "भावप्रधानमाख्यातं

धानानि नामानि" इति यास्कवचनविरोधः । न च निरुक्तस्य भावशब्देन
क्रियामुत्पादयतीति व्युत्पत्त्या यत्न एवोच्यत इति न तद्विरोध इति वा-
आख्यातसामान्यलक्षणास्य भावाख्यातेऽव्याप्तेः । 'चय्रेण मुच्यते' इत्यत्र धा-
व्यतायास्वरप्यद्वाकारान् । अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्रवलात्प्रत्ययवाच्यस्याऽ
कन्तरमणारपि शास्त्रवलात् वाच्यता उवाचैव "अकलरि च कारक मजाया
नभावशब्द कलरि चना दूढनत्याच्च । पचादि पाठरूपेण प्रमाणविरहा
याप्रधानमाख्यातम्" इति रूपमूत्रस्यभाष्यविराज्यवमपि दृष्टविर-

तनाशब्दस्य "सवेमाख्यातजज्ञाम" इति "उणादय" इति मूत्रभाष्ये-"ना-
जानि" इति शाब्दायत्नोक्तौ च यानावपि प्रयोगदानेन अ-
लव्यापारयोरथयोर्मध्ये भावप्रधानमित्यवाधः । किञ्च बहुः

स्य लघुत्वेन भावाद्भाष्यस्य वा प्रधानमाख्यातमित्यर्थसम्भवेन धात्वर्थभाष्यनिरूपितं प्राधान्यमाख्यातत्वेत्येव लभ्यते । यास्कवचनेन आख्यातशब्दस्य तिङि प्रयोगस्तु "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ प्रसिद्ध एव । तत्र तित्थन्तमित्यर्थस्तु प्रत्ययपदस्य परिभाषालभ्य एव । "कर्तृकरणे कृता" इतिवदिति न तत्र शस्तेरुपयोग इति न निरुक्तविरोध इति वाच्यम्, "पदादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्तव्यो भवति" इति भूवादिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन तित्थन्तजन्यबोधे भावप्राधान्य एव निरुक्तस्य तात्पर्यात् । धात्वर्थस्यापारापेक्षितित्थार्थप्रधान्येन निरुक्तस्य तात्पर्यकल्पने तित्थार्थहृतेः प्रथमान्तार्थ एवाकाङ्क्षावशेनान्वयस्य भवदभिहितत्वेन प्रथमान्तार्थमुल्यविशेष्यकबोधोपापत्तौ "पदय मृगो धावति" इत्यादौ अन्तरङ्गानुपपत्तौत्यादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वस्य "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादनेन मृगपदानु द्वितीयापत्तेः । न च 'पदय मृगः' इत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम् । वाक्यभेदापत्तौ भाष्यसिद्धैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च वाक्यार्थभूतधावनानुपपत्तौत्यापारापत्तौ तित्थित्थिप्रसङ्गस्य मृगस्य दर्शनकर्मतयाऽन्वयेन वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वेन न द्वितीयापत्तिः । न वा वाक्यभेदो, नापि कर्मताम्यन्वयेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वयतात्पर्येण 'तण्डुलः पवति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यधारणायावश्यकतया "नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयोऽभ्युत्पन्न" इति ह्युत्पत्त्या विरोधः । अथवा मृगस्य पूर्वं धावतीत्यनेनान्वयेन तित्थसमानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्तिकप्रथमाया उपपत्तौ पश्चाद्दृशिना केवलस्य मृगस्यान्वयेऽपि न द्वितीया । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । उत्कृष्टधावनकर्मकरंशान् प्रतिपिपादयित्थर्थे 'पदय मृगो धावति' इति प्रयोगेण तद्विरोधात् सुवन्तार्थस्य कर्मत्वादिना क्रियायामन्वये निराकाङ्क्षात्वाच्च । अन्यथा घट इति परिनिष्ठितस्य कर्मतयाऽन्वयेन घटः पदयति इति प्रयोगापत्तेः । न च कृतौ विशेषणस्यापि धावनस्य दर्शनेऽन्वयः कर्तुं शक्यते । एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरात्र विशेषणत्वायोगात् । अत एव बद्धिमान्नास्ति" इति वाक्यानुबद्धिमेत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्र एव बोध्यते । न तु बद्धिस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रोऽपि । धावनानुपपत्तौत्यापारापत्तौ तित्थिविशेषितमृगस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयस्य दुर्घटत्वाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वेन विशिष्टोपस्थापकपदानुभावात् पदशान्त्योपस्थितित्थारा शाब्दबोधहेतुत्वेन निरयो घट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यधारणाप्यपदार्थः पदार्थेनान्वेति, नन्वपदार्थो न वा पदार्थतावच्छेदकम्, नन्वपदार्थेन, न वा पदार्थतावच्छेदकेन" इति स्वीकारेण विशेष्यताम्यन्वयेन प्रकारताम्यन्वयेन वा शाब्दबोधे प्रति विशेष्यताम्यन्वयेन पदस्यतावच्छेदोपस्थितेहेतुत्वात् । किञ्च विशिष्टस्य कर्मतयाऽन्वयाऽभ्युत्पत्तौ

"कृज्जन् राम रामेति मृगं मृगुराधरम् ।

भाष्ये कविना शान्ता बन्द् वाचमोदिकोदिकम् ।

इत्यादौ कृज्जन्कृतोऽन्वयविशेषितवाचमोदिकपदार्थस्य वन्दनेऽन्वयेन 'पदय मृगः' इत्यन्तःविशेषित द्वितीया न स्यात् । किञ्च 'मृगो घटः कर्तव्यः' इति वाक्यस्याऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च दृग्धातव्ये धावनकृत्यन्वयविशेषितमृगकर्मकरंशान्ने लक्षणा । अन्यथा पदानि तात्पर्यवाद्वाच्यानि वाच्यम् । अथवा तात्पर्यवानुपपत्तौ न लक्षणार्थो कारणः । एवं यथेष्टलक्षणाःऽभ्युत्पत्तौ "सहचरत्वं स्यात्-तार्थ्यं-वृत्त-मान-पारतन्व्यामोच्य-बोध-माधत्वा-व्यपदेश-साक्षात्-मय-कृत-राज-शाक्य-वन्दन-गङ्गा-शाट

कान्त-पुरपेवतज्ञांश्चि तदुपचारः" इति गौतमोक्तप्रमाणानुसारं च ॥ किंच
एतन्नाम्नेः कुत्रांश्चि पदान्तरस्य न तदर्थप्रत्यापकत्वं, किन्तु गौतमस्य "तदुप-
चार" इति श्रुतेस्वीकारादी गङ्गात्वमारोप्य गङ्गात्वेनैव बोधः । अत एव न न्यूनस्य-
त्वम् । अत एव च 'गङ्गायां नोनयोपौ स्त' इत्यपि संगच्छते । अन्यथा गङ्गापदस्य
तीरार्थकत्वे नानाधारत्वासम्भवः । प्रवाहाप्यर्थकत्वे घोषाघातात्वासम्भवः । युगपद्भूषि-
त्यर्थकत्वेन तु न सम्भवेत् । पदानां सति सार्थकत्वसम्भवे तात्पर्यं प्राह कल्पनाप्रकल्प-
नाया अन्यथाप्यत्वाच्च ॥ न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयाननुसरणे

'श्रुत्वा नमंतन्नाहात्म्यं तथा धोत्वचयः शुनाः' ।
'परस्य लक्षणं पन्नायां वरुः परधार्मिकः' ॥
'देवाकर्णं संप्राने रानेनासादिवाः शराः' ।
'जानानि सीता अनङ्गप्रसूता जानानि रानो मधुसूदनश्च' ॥

इत्यादिसिद्धप्रयोगानां गतिविरह इति बाध्यम् । इदिस्यूक्तं दिविस्यूगित्पदादी
कर्माणि सतर्मावद् इत्येवम इति कर्माणि प्रथमेति सतर्मावोत्र नागोत्तगदाधरादिनि-
निहितत्वाद् । परस्य लक्षणं पन्नायामित्यस्य—
शरैः शरैः पदं घटे जीवानामनुकम्पया ।
परस्य लक्षणं पन्नायां वरुः परधार्मिकः ॥

इत्याकारकस्यैव इत्येकस्य श्रुतत्वेन परधार्मिकवदककृत्तुं जीवानुकम्प्याप्रयोज्य-
सन्तत्वाद् । देवाकर्णमित्यत्रापि प्रतिपिनादपिपित्वेन परस्य सुगो धावति इत्येक-
सन्तोत्पत्त्याप्याहारत्वावरुपकत्वेन रानकर्णकासिचिदिगिः प्रथमा इति वाचिकापुरोपेन
स्यैव शब्दतः प्रतिपिनादपिपित्वाद् । जानानि सीतेत्यत्र जानानि सीतां वरुः-
श्रुत्वानित्यादि द्वितीयापान्तरांश्चि चन्द्रोऽशानेः । सीतेत्यादिप्रथमान्तरांश्चि स्ववि-
लम्बनेऽपि संसृज्यनादपितित्वकल्पनाद् ॥ न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयाननुसरणे
नर्पया साधु स परपुत्रुवद् ।

"उगाद मधुरां धावं विरादाक्षरमाटिनाम्" ।
"स जगदं बचनं प्रियनादरानुसराताञ्जसरे हि विराजते" ॥

त्यादिप्रयोगेषु कथ्यादिकत्वविशेषितत्वरपरदार्यस्य पूजने मधुरत्वविशेषित-
दार्यस्य गदधात्वर्थे प्रियत्वविशेषित-बचनदार्यस्य च गदधात्वर्थेऽभेदेनान्वयः ।
वैहोव विशेषनरहितमन्त्रादिः पूजनादावन्वयस्य 'घटो घट' इत्यादिवदनुत्पन्न-
त्वात्कत्वस्य कल्पनेनोपपत्तेः । उगाद मधुरानित्यादीं माधुर्यविशिष्टवागारं-
नादिधात्वर्थेऽन्वयाननुसरणे नृदु पर्वतीत्यापुत्रोपेन तादृक्कल्पितत्वेन 'कि-
लिना शशिर्काला नने वाक्यशक्तेरनुपगमेन शाब्दबोधे ताकाङ्क्षायाः
वाननुपगमेन वाक्यार्थान्वयस्याऽपि सम्भवाच्च ॥

परस्य सुगो धावति इत्यादी धावन्त्य कर्मतासन्देहेन हासिक्रियावानन्वया
"न हि क्रिया क्रियान्तरमनवाय गच्छति" इति "सावंधातुकं वरुः" इति
प्रधानपदेकस्या क्रियाया क्रियान्तरंश्रुतत्वात् अन्यथा

प्रयोगदर्शनवशाद्गोचरेऽप्यन्यत्वेन प्रत्यय इति केषु च ॥ उपनेयत्वं तु क्रियाया अपि भवत्येव, द्राह्मणवदधीत इत्यादावध्ययनस्योपनेयत्वेन प्रतीतेः । नचाध्ययने द्राह्मणसादृश्याभाव इति वाच्यम् । द्राह्मणवदस्य तत्कृतं प्राध्ययने साक्ष्यमित्यात् ॥
 सालङ्कारिका अपि—

“लिन्यतीव तनोऽङ्गानि वपंतीवाञ्जनं नमः ।
 कस्त्युरपतेव दृष्टिर्निगलतां गता”

इत्यादावनुप्रविषयत्वेनोत्प्रेक्षानेव वदन्ति ॥ काव्यप्रकाशे मन्मथावापरिप्याननादि ऐपनादिरुपया संभावितमित्येवोक्तम् ॥

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।
 तिङन्तैरन्तरेणैवमुपनानं ततो न तैः ॥ इति ।

अनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनानानात् । तयोरेव मान्तरेण सिद्धो मानवक इत्यादिवन् “पश्यति रोदिति” इत्यादी सोऽपनिष्पत्तिर्नद्वयनावाप्तिदन्तायो नोरनानं यस्योपना-
 नस्य इव मन्तरेण उपनेयेन सह सोऽयमित्यनिसंधिस्तस्यैव समनिष्पाहार उपनान-
 त्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितोव पश्यात्प्रादी कर्तु र्वोपनानात्वं भवतु, तस्य च सिद्धत्वेन माना-
 दत आह—

“साधकत्वं प्रसिद्धं च तिङ्शु सम्बन्धिनां यतः ।
 तेनाध्यारोण एव स्यादुपना तु न कल्प्यते” ॥

सम्बन्धिनां गुणानूतानां साधनत्वं कारणत्वम् अकारोण उत्प्रेक्षा ॥
 दृढान्याह—

“अमुपनानत्वं स्यादनुपूर्वोऽसौ क्रियारं स्वक्रियासाधनव्ययो नालनन्यमुपेक्षि-
 तुम्” इति ॥

नन्वेवं स्वोकारे “स यथा वै इयेनो नियत्यादत्ते एवमयं द्विपन्नं भ्रातृभ्यं नियत्या-
 दत्ते यमनिवरति स्पेनेन” इत्यादावपि इयेनरादायांपरदायंपोरान्युपनानोपनेयत्वेन
 प्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । पत्रकारकं इयेनकर्तृकं पस्यादानं तत्रकारकनतत्कृतं
 भ्रान्त्यादानमिति बोधोचरं तत्रेव धर्मे निमित्तीकृत्य पश्चात्तदोपनानोपनेयभावः ।
 सर्वत्रैव यथाशब्दमननिष्पाहारं बोधद्वयं बोध्यम् । एवं च न वै तिङन्तेनोपनानबोधो-
 ऽन्तीत्यनेन शाब्दस्यैव बोधस्य निषेध इति न किंचिदेतत् ॥ यथाशब्दशक्तिस्वना-
 वात् । याल सादृश्यायैव नु न युक्तम् । यथा हरिस्तयाहर इत्यादितो यत्सदृशो
 हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधेऽपि हरिपदसो हर इत्यर्थात्तानात् तस्मात्सादृश्यादिसि-
 द्धस्थालप्रत्ययाथ येन प्रकारेण विग्रहवाक्ये कृतायाथो वैशिष्ट्यमिति दिक् ॥

अथ कर्त्राख्यानाथस्वोपि क्रियाविशेष्यको बोधो न शक्यते वक्तुम् । “प्रकृतिप्र-
 त्ययां महार्थं दत्त इति न्यायविशेषात् । तथा च प्रथमान्ताथविशेष्यकबोध एवाङ्ग-
 मा स्वाकृत्य इति वन्नवम् । प्रकृतिप्रत्ययां महार्थं दत्त इत्यस्य हि य. प्रत्ययाथं स
 प्रधानमेवेति, य. प्रधानं स प्रत्ययाथं पञ्चते वाच्यो न कर्तुं शक्यते । अत्रा अदवा सागो-
 त्यादी आन्वय्य प्राधान्यापत्तरजाऽस्मदनुपनेध । किन्तु उत्सर्गाऽयम् । विशेष्यत्वा
 दिना बोधस्तु आख्यानाथं कर्तृप्रकारकबोधे विशेष्यतया धानुजन्यभावोपस्थितिकं
 रिति कायकारननावमूलकव्युत्पत्त्यनुगोचान् ॥ अत एव प्रधानप्रत्ययाथं वचनमयस्या

अन्यप्रमाणत्वादित्वाद् भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न कार्यम् । अर्थस्य अर्थानुरोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् । अनुत्पत्त्यनुपात्त्वादिति द्वि तार्थः ॥ एतेन व्यापारस्य प्राग्गन्थानुरोधेन कल्मात्रं धात्वर्थः, व्यापार आह्वयार्थं इति सीमांशकोकमपि प्रत्युक्तम् ।

कल्मात्रस्य धात्वर्थत्वे प्रामाण्यसंबन्धाभ्रवत्येन प्रामो गमनत्वात्प्रत्यययोगान्नेत्र । नच भावार्थकत्वयुक्तकल्मानुत्पत्त्यव्यपारप्रतीतेर्न प्रामो गमनत्वात्प्रत्ययप्रापतिरिति वाच्यम् । भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रयोगमातृत्वमात्रार्थं इत्यमिति स्वसिद्धास्तिरिरोधात्तेः ॥ नच पक्षतोऽन्यस्य पाठं करोतीति व्यापारस्यमात्रार्थं इत्येतेना विवरगदानादाख्यातस्य व्यापारार्थकत्वमिति वाच्यम् । करोतिना धात्वर्थस्यैव त्रिवर्णान् । कथमन्यथाऽऽख्यातस्यैव पक्षवानित्यस्य पाठं कृतवानिति शिखरं किं कृतमिति व्यापारविशेषविषयकप्रवचनस्य परमिष्युत्तरं च सङ्गच्छते ॥ किं च विश्वरूपमव्यपारस्येन भावनायाः प्रतीतेरुभयव्यापारस्येन धानुस्यैव तद्भाषक इति युक्तम् ॥ किं च कल्मात्रस्य वाच्यत्वे क्रियाशक्तिना विधीयमाना धानुस्यैव न स्यात् । तथा च संज्ञानिवन्धनाः प्रत्ययान्तेभ्यो न स्युः । नच तत्र क्रियाशब्देन कल्मेव सूत्रं इति तद्भाषकत्वादेव धानुस्यैव शेषस्यतीति वाच्यम् । एवं सति धात्वर्थस्य क्रियात्वं क्रियानाशब्दे सति स्वादिगणपटितस्य च धानुत्वमिति क्रियात्वपदे धानुत्वपदस्य धानुत्वपदे क्रियात्वपदस्य शरीरत्वेनाप्यव्यपारप्रतीतेः । सम तु—

“वाचरित्यइममिदं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितकर्मकत्वात्सा क्रियेभ्यभिधीयते”

इति इत्युक्तेः । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियात्वम्, तद्भाषकत्वे सति गणपटितस्य च धानुत्वमिति शब्दनाऽऽनुपगमेन नाऽऽव्यापारस्यैव सम्भावनेऽव्यपारमनुत्पत्त्यस्यैव पत्रिनेनेति निष्पत् ॥

इत्थं कथामपि विभाष्य त्रिचर्चवात्-साई त्रिचिह्नं त्रिपुरा मनुष्यारामि ।

वदयत्त्वमस्माद्विवा सच्छं भवन्तः सुदीपुषोऽहमिति साज्ञप्रतिचर्चं च ॥ १ ॥

इति शौण्डीयब्रह्मसूत्रस्यैवैकिकमन्त्रात्त्रिचर्चवात्सारः ।

वैवाकरणभूषणशोः प्रभाः ।

१०३६

- १ अश्वमेधमासं कुर्वन्तः कार्तं पश्येति ॥
 वायुपुत्रस्य विद्याभिरुपगतस्य ॥ १ ॥
 तथा यथा च मानेन यती येऽपुत्रिनः ॥
 वायुपुत्रस्य मन्त्रात् किं चैतन्मन्त्रः ॥ २ ॥
 इदं कारिकाद्वयं तापोऽपि कारणं स्वाम्येवम् ॥
 - २ त्रिदुर्गं कर्मवृत्तां निरूप्य कर्मभेदाः किमर्थः क्वचि ननु साहस्यनि कोऽपि च निर्-
 ल्पविद्यापेक्षेऽप्यनु मन्त्रं समुदाहरोऽयम् ।
 - ३ क्रियायां यतीनां कीदृशीं प्रदक्षिणं साहस्यं चो न तत्र योपारिहारो ह्यनो तेनेति लक्ष्यं
 साधुदयीवम् ।
 - ४ वैवाकरणस्ये शक्तिरूपे निरूप्य लक्षणवा अतिरिक्तदुर्लभं निराकरणीयम् ।
 - ५ देवतापर्वं वाहितयन्त्रानां शिवलोऽर्चः प्रदक्षिणः साहस्यः सुख्यं च तेषु इति
 साधु प्रविष्टवन्वम् ।
 - ६ (क) अश्वमेधस्य कदापि वृत्तौ मानमिति श्रितिः । अत्रिजगत्स्य वास्ये विलं स्वावाप
 कोऽप्ये । (ख) अनेन अस्त्वनिश्चयया क्वचिः एकोऽपि इति स्मृता । कैश्चिद् अस्त्वय परा-
 सा अतिरेन प्रदक्षिणः ॥ इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।
- सूचना—एषु पञ्चैव प्रस्ताः समापेयाः ।

१०३७

- १ 'यद्य स्यो वासति' इत्यत्र वैवाकरणैवाधिक्रमणोः पुत्रं वात्पार्श्वपुरवर्षं ध्रुवपदा
 द्वितीयाशरत्पुकारं योऽप्य कतरं सुकमिति सिद्धान्तव ।
- २ 'यद्यप्युत्पानुगमप्रवर्तनादेन वाच्यता' इत्युक्त्वा प्रवर्तना लिङ्गं इति प्रविष्टवन्वम् । तत्र
 का नाम प्रवर्तना भूषणकारणे तासाधु निरूपय ।
- ३ कर्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकरणीयाः ।
- ४ 'भेदा संसर्गं कर्मयं वेति वाच्यमर्थवतिभेदः' इत्युक्त्वात्वं विशदीकृत्य स्वपेक्षादिमनं निरा
 क्रियाम् ।
- ५ अज्ञानो एकोऽपि नामानि निर्दिश्य तत्र सिद्धान्तपञ्चः प्रदर्शनीयः ।
- ६ पदार्थः सद्योऽप्येति विभागेन कदाचन ।
 निपातेऽप्येकोऽपि प्रमाणं हि विभाषय ॥ १ ॥
 निपातानां वाच्यत्वमन्त्रव्यतिरेकयोः ।
 सुक्तं वा ननु सुक्तं परेषा मन्त्रेण नः ॥ २ ॥
 इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।
 सूचना—एषु पञ्चैव प्रस्ताः समापेयाः सर्वे च समाह्वयः ।

